

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YÂKÛT EL-HAMEVÎ'NİN MU'CEMÜ'L-
BULDÂN ADLI ESERİNDE HORASAN BÖLGESİ

Sait GÜZEL

2501190424

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ

İSTANBUL-2023

ÖZ
YÂKÛT EL-HAMEVÎ'NİN MU'CEMÜ'L-BULDÂN ADLI ESERİNDE
HORASAN BÖLGESİ

SAİT GÜZEL

Horasan bölgesi son dönemlerde sosyal, ekonomik, dinî, kültürel vd. açılardan çalışmalara konu olmaktadır. Fakat bu çalışmalarda, klasik İslâm coğrafyası eserlerinden istifade edilirken Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) “Mu’cemü’l-Buldân” isimli eserinden yeterince istifade edilemediğini görmekteyiz. Bunun sebebi ise gerek bu bölgeyi çalışan bazı araştırmacıların yeterli seviyede klasik Arapça’ya hâiz olmamaları gerekse de eserin Türkçe ve İngilizce’ye tercümesinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu da alfabetik bir sistematığe sahip olan bu hacimli eserden istinbatta bulunmayı zorlaştırmaktadır. Hâlbuki bu eseri diğer klasik İslâm coğrafyası eserlerinden ayıran husus; siyasi, sosyal, dinî, kültürel ve coğrafi tarihe dair pek çok bilgiyi bütün olarak ihtiva eden ansiklopedik bir kaynak olmasıdır. Ayrıca Yâkût’un, İslâm dünyasını tarumar eden Moğol istilâsından hemen önce altın çağını yaşayan Horasan, Hârizm ve Mâverâünnehir’de bulunması da eserin önemini oldukça artırmaktadır. Fakat mezkûr araştırmacıların bu kaynaktan yeterince yararlanamamaları, bölge hakkında elde ettikleri bilgileri bu eserle kıyaslayamamalarına sebebiyet vermektedir. Bu da bir takım meselelerin anlaşılmasına ya da yanlış izah edilmesine neden olmaktadır. Bunun en bariz örneklerden birisi yerleşim birimlerinin isimlendirilmesi ve konumlandırılmasına dair yapılan hatalardır. Biz, *Mu’cemü’l-buldân*’da Horasan’a dair dağınık vaziyetteki bilgileri toplayarak bölgeyi farklı boyutlarıyla ele almaya çalıştık. Yâkût’un aktardığı bazı müphem bilgileri kısmen diğer kaynaklarla da mukayese ederek dipnotta izah ettik. *Mu’cemü’l-buldân* temel alınarak tezimizin birinci bölümünde, Horasan bölgesindeki yerleşim birimlerinin fizikî ve idarî durumu incelendi. İkinci bölümünde bölgenin ekonomik ve sosyal boyutlarına değinildi. Üçüncü bölümünde de ilim ve kültür hayatı ele alındı. Sonuç olarak Horasan bölgesinin altın çağına şahit olan son müelliflerden Yâkût el-Hamevî’nin aktardığı bilgilerle bölgeyi tüm boyutlarıyla ele alıp izah etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Yâkût, Horasan, Coğrafya, Küre, Nâhiye, Âmillik, Eyalet, Mezhep, İlim, Tarih.

ABSTRACT
KHORASAN REGION IN YÂKÛT EL-HAMEVÎ'S WORK CALLED
MU'CEMÛ'L-BULDÂN

SAİT GÜZEL

Khorasan region, in recent times, social, economic, religious, cultural etc. aspects are the subject of studies. However, in these studies, we see that while benefiting from classical Islamic geography works, the work of Yâkût el-Hamavi (d. 626/1229) named "Mu'cemü'l-Buldân" cannot be utilized sufficiently. The reason for this is due to the fact that some researchers studying the history of this region do not have enough classical Arabic and there is no translation of the work into Turkish and English. This makes it difficult to derive from this voluminous work, which has an alphabetical systematic. However, what distinguishes this work from other classical Islamic geography works is; It is an encyclopedic resource that covers a lot of information about political, social, religious, cultural and geographical history as a whole. In addition, the fact that Yakut is located in Khorasan, Khwarezm and Transoxiana, which was in its golden age just before the Mongol invasion that destroyed the Islamic world, increases the importance of the work. However, the fact that the aforementioned researchers cannot benefit from this source sufficiently causes them to be unable to compare the information they have obtained about the region with this work. This causes some issues not to be understood or misunderstood. One of the most obvious examples of this is the mistakes made in the naming and positioning of the settlements. By collecting scattered information about Khorasan in Mu'cemü'l-Buldân, we tried to deal with the region in different dimensions. We have explained some of the ambiguous information that Yakut conveyed in a footnote by comparing them with other sources. In the first part of our thesis, based on Mu'cemü'l-buldân, the physical and administrative situation of the settlements in the Khorasan region was examined. In the second part, the economic and social dimensions of the region were mentioned. In the third part, science and cultural life were discussed. As a result, we tried to explain the region in all its

dimensions with the information conveyed by Yakut al-Hamavi, one of the last authors who witnessed the golden age of the Khorasan region.

Keywords: Yâkût, Khorasan, Geography, Küre, Nâhiye, Amillik, Province, Sect, Science, History.

ÖNSÖZ

“Güneş’in doğduğu yer” anlamına gelen Horasan kelimesi tarih boyunca adına yaraşır biçimde pek çok inkışafa, yeniliğe, hadiseye sahne olmuş ve önemi hiçbir zaman azalmamıştır. Burada var olan birçok kadim kentin inşasına dair kaynaklarda, İran’ın Ahamenişler öncesi mitolojik hanedanlıklarından başlayıp Abbâsîlere kadar nisbet edilmesi, Horasan’ın antik dönemlerden beri önemini ortaya koymaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi hiç şüphesiz doğu ile batıyı, güney ile kuzeyi birbirine bağlayan stratejik bir mevkide bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu da tarih boyu istilâlara uğramasına ve yıkıcı hadiselerle şahit olmasına sebep olmuştur. Fakat bahsi geçen elim ve yıkıcı hadiselerin izlerini zengin ve önemli bir bölge olması hasebiyle çabucak atlatmıştır. İslâmiyet’in bu topraklarda adeta bir güneş gibi doğmasından sonra bölge adeta çağ atlamıştır. Özellikle Abbâsîler döneminde Halife Me’mûn’un Merv’i belli bir süre devletin merkezi yapması ve akabinde Tâhirîler’in Horasan merkezli olarak iktidarlarını tesis etmeleri Horasan’ın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Tâhirîler’in yarım asırlık iktidarlarının ardından Sicistan merkezli Saffârîler’in bu toprakları ele geçirmeleri, ardından bölgeyi pek çok açıdan refaha kavuşturan Sâmânîler’in ve çeyrek asırdan biraz fazla burada hüküm süren Gazneliler’in hâkimiyetleri Horasan’ı zirveye doğru taşıyan süreci temsil etmektedir. Fakat bu zirveyi H. 429/M. 1038 senesinde Horasan merkezli olarak devletlerini kurmalarıyla birlikte Selçuklular dönemi teşkil eder. Nitekim Selçuklular’ın himayesinde bir asrı aşan istikrarlı dönemiyle bu bölge; ilim, kültür, iktisat vd. alanlarda daha önce görülmemiş bir gelişmeye sahne olmuştur. Sonraları başkentin Rey (434/1042) ve İsfahan’a (467/1074) taşınmasına rağmen bilâhare Sultan Sencer’in (511-552/1118-1157), devletin merkezini Merv’e nakletmesiyle birlikte Horasan adeta altın çağını idrak etmiştir. Bu dönemde Merv’de görülen ilmî, iktisadî ve sosyo-kültürel gelişmeler etkisini diğer şehirlere de aksettirmiştir. Fakat 548/1153 yılında vuku bulan Oğuz isyanı Horasan’ın üzerine güneş gibi düşen parıltıyı karartmış, şehirlerini tarumar etmiştir. Bölge M. XIII. yy’ın başlarında (H. VI. yy’ın sonlarında) Hârizmşahlar’ın hâkimiyetleri altına girene kadar farklı mücadelelere sahne olmuştur. Nihayetinde Hârizmşahlar’ın hükmü altında yeniden eski ihtişamlı dönemlerine kısmen ulaşabilmiştir. Fakat çok geçmeden bela bu topraklara bir kez daha isabet etmiş, Moğollar Cengiz Han önderliğinde

Mâverâünnehir başta olmak üzere Hârizm ve Horasan şehirlerinde adeta taş üstünde taş bırakmamışlardır. Bu felaket, bölgenin daha önce şahit olduğu istilâların hiç şüphesiz en büyük ve kalıcısı olmuştur.

Yâkût el-Hamevî'nin (574/1178-626/1129) yukarıda bahsi geçen iki felaket dönemi arasında yaşaması ve özellikle bu bölgeye yolculuklar gerçekleştirip burada bir süre ikamet etmesi onun aktardığı bilgileri emsalsiz kılmaktadır. Merv'de geçirdiği üç yıl boyunca şahit olduğu şeyleri hayranlıkla anlatmaktadır. Nitekim bunlardan birisi de Merv kütüphaneleri olup bunlara dair verdiği bilgiler bugün bizde bile hayranlık uyandırmaktadır.

Klasik İslâm coğrafyacılarının Horasan şehirlerinin fiziki durumu, ilim-kültür hayatı ve iktisadi vaziyetine dair aktardıkları bilgiler Yâkût'tan çok önceye dayanmaktadır. Dolayısıyla bu müelliflerin bahsettiği bilgilerin Oğuz isyanı gibi Horasan'ın köylerine kadar irili ufaklı pek çok yerleşim birimini talan edip yıkan savaşların akabinde hâlâ geçerliliğini sürdürdüğünü iddia etmek doğru olmaz. Yâkût'un gözlemleri her ne kadar bir şehri tüm yönleriyle anlatmasa da en azından bahsi geçen iki istilâ dönemi arasındaki Horasan'la bundan önceki Horasan'ı mukayese edebilmemize imkân sağlamaktadır. Yâkût'un Horasan'da Hârizmşahlar'ın hüküm sürdüğü dönemde bulunması bir nevi Horasan'ın Hârizmşahlar dönemini ele almamız anlamına gelmektedir. Müellifin Moğol istilâsından hemen önce İslâm dünyasının incisi konumundaki bu bölgenin ulaşabildiği son gelişmeleri bize aktarması onu ve naklettiklerini neredeyse eşsiz kılmaktadır. Binaenaleyh tezimizde Yâkût'un verdiği bilgiler ışığında iki istilâ dönemi arasındaki Horasan'ı aydınlatıp bu alandaki eksikliği gidermeye çalıştık.

Çalışmalarım boyunca birçok kimsenin yardımını gördüm. En başta, lisans birinci sınıftan itibaren beni sürekli motive eden, tezimin son şeklini almasına kadar çalışmalarına ışık tutan ve bir baba şefkatiyle benden emeklerini esirgemeyen kadirşinas hocam Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'e teşekkürlerimi borç bilirim. Tez konumun belirlenmesinde değerli zamanlarını harcayarak benimle ilgilenen kıymetli hocam Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye şükranlarımı arz ederim. Moral ve motivasyon olarak desteklerini gördüğüm değerli hocalarım Doç Dr. Hüseyin SARIKAYA, Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESKİN ve Dr. Arş. Gör. Ömer

ARAS’a teŖekkür ederim. Tez savunmamda yer alan Doç. Dr. Mehmet USLUER ve Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ hocalarıma da ayrıca teŖekkür ederim. Son süreçte yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Betül OKATALI hocama da Ŗükranlarımı borç bilirim. Son olarak maddî ve manevî yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen anne-babam ve ağabeyime en kalbî duygularıyla Ŗükranlarımı arzederim.

Sait GÜZEL

İstanbul-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN MEVZUU, METODU, SINIRLARI VE EHEMMİYETİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	4
A. Kaynak Eserler.....	4
B. Araştırmalar	10
III. YÂKÛT EL-HAMEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	13
A. Hayatı.....	13
B. Eserleri	15
IV. HORASAN'IN KELİME MENŞEİ.....	19
V. HORASAN'IN SINIRLARI	21
VI. HORASAN TARİHİ.....	25
BİRİNCİ BÖLÜM	40
HORASAN'IN İDÂRÎ VE COĞRAFÎ YERLEŞİM BİRİMLERİ	40
A. Horasan'ın Yerleşim Birimleri.....	40
1. Âmül (أمل)	40
2. Bâmyân (باميان)	41
3. Belh (بلخ)	41
3.1. Belh'in Küre ve Nâhiyeleri (İl).....	43
3.1.1. Cüzcan (جوزجان)/Cüzcanân (جزجانان)	43
3.1.1.1. Cüzcan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	43
3.1.1.1.1. Cürzüvan (جرزوان).....	43
3.1.1.1.2. Enbâr (أنبار).....	44
3.1.1.1.3. Endehûd (أندخود)	44
3.1.1.1.4. Fâryâb (فارياب)	44
3.1.1.1.5. Kellar (كلار)	45

3.1.1.1.6. Şübûrkân (شُبُورْقَان).....	
3.1.1.1.7. Tâlekân (طالقان).....	45
3.1.1.1.8. Yehûdiyye (يَهُودِيَّة).....	45
3.1.1.2. Cüzçân'ın Köyleri.....	46
3.1.2. Tohâristan (طخارستان).....	46
3.1.2.1. Tohâristan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	46
3.1.2.1.1. Bağlân (بغلان).....	47
3.1.2.1.2. Bedehşân (بدخشان).....	47
3.1.2.1.3. Cirm (جرم).....	47
3.1.2.1.4. Enderâb(a) (أندراب).....	47
3.1.2.1.5. Havst/Hûst (خوست).....	48
3.1.2.1.6. İskilkend (إسكلکند)/ Seklekend (سکلکند).....	48
3.1.2.1.7. Kârid (قارص).....	48
3.1.2.1.8. Râven (راون).....	48
3.1.2.1.9. Resken (رسکن).....	48
3.1.2.1.10. Ru'b (رؤب).....	49
3.1.2.1.11. Simincân/ Semengân (سمنجان).....	49
3.1.2.1.12. Tâlekân (طالقان).....	49
3.1.2.1.13. Velvâlic (ولوالج).....	50
3.1.2.1.14. Yeftel (يفتل).....	50
3.2. Belh'in Köyleri.....	50
4. Bencehir (Pençşir) (بنجهير).....	51
5. Ebîverd (أبيورد).....	52
5.1. Ebîverd'in Köy Üstü Yerleşim Birimi:.....	52
5.1.1. Kûfen (كوفن).....	52
5.2. Ebîverd'in Köyleri.....	52
6. Ğarşistan/Garcistan (غرجستان / غرشستان).....	52
6.1. Garcistan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	53
6.1.1. Bûşeyr/Beşir (بشیر).....	53
6.1.2. Beyvâr/ Bîvâr (بیوار).....	54
6.1.3. Since (سنجة).....	54
6.1.4. Sûrmîn (سورمین).....	54
7. Herat (هراة).....	54

7.1.	Herat'ın Küre ve Nâhiyeleri (İl, ilçe, bucak)	57
7.1.1.	Bâdgîs (بادغیس)	57
7.1.1.1.	Bâdgîs'in Köy Üstü Yerleşim Birimleri	57
7.1.1.1.1.	Bebne (ببنة) / Beven (بون).....	57
7.1.1.1.2.	Bâme(y)în (بامئین)	58
7.1.1.1.3.	Dihistan (دهستان)	58
7.1.1.1.4.	Hucustân (خجستان)	58
7.1.1.1.5.	Kûfa (کوفه).....	58
7.1.2.	Bûşenc (بوشنج) / Fûşenc (فوشنج)	59
7.1.2.1.	Bûşenc'e Bağlı Köy Üstü Yerleşim Birimleri	59
7.1.2.1.1.	Bâğûn (باغون).....	59
7.1.2.1.2.	Harcird (خرجرد)	59
7.1.3.	Genc(e/ü)rustâk (کنج رستاق)	60
7.1.3.1.	Gencürustâk'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri	60
7.1.3.1.1.	Bağşûr (بغشور)	60
7.1.3.1.2.	Kîf/Keyf (کیف).....	61
7.1.4.	Mâlîn (مالین).....	61
7.2.	Herat'ın Köyleri	62
8.	Kûhistan (کوهستان)	63
8.1.	Kûhistan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri	63
8.1.1.	Cûsf (جوسف)	63
8.1.2.	Cünâbid (جنابذ)	64
8.1.3.	Kâyin (قاین).....	64
8.1.4.	Mezdekân (مزدقان)	65
8.1.5.	Rakka (رقة)	65
8.1.6.	Tabesân/Tabeseyn (طبسان/طبسين)	65
8.1.7.	Tûn (تون).....	67
8.2.	Kûhistan'ın Köyleri	67
9.	Merverrûz (مرورود).....	68
9.1.	Merverrûz'un Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	68
9.1.1.	Bencdîh/Pençde(î)h (پنج ده / پنج د(ي)ه)	68
9.1.2.	Tanc (طنج).....	69
9.2.	Merverrûz'un Köyleri	69

10.	Mervü's-Şâhicân (مرو الشاهجان).....	70
10.1.	Merv'in Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	76
10.1.1.	Cîrenc (جيرنج).....	77
10.1.2.	Dandanakan (دندانقان).....	77
10.1.3.	Fâz (فاز).....	77
10.2.	Merv'in Köyleri	77
11.	Nesa (نسا).....	84
11.1.	Nesa'nın Köy Üstü Yerleşim Birimleri.....	85
11.1.1.	Bihrezân (بهرزان).....	85
11.1.2.	Ferâve (فراوة).....	86
11.1.3.	Şehristân (شهرستان).....	86
11.2.	Nesa'nın Köyleri.....	86
12.	Nişâbur/Nisâbûr (نيسابور).....	87
12.1.	Nişâbur'un Küre ve Nâhiyeleri (İl, İlçe, Bucak).....	94
12.1.1.	Bâherz (باخرز).....	94
12.1.2.	Beyhak (بيهق).....	95
12.1.3.	Buşt (بشت).....	96
12.1.4.	Buşt-enfurûş (بشتنفروش).....	99
12.1.5.	Câcerm (جاجرم).....	99
12.1.6.	Cüveyn (جوین).....	99
12.1.7.	Ergîyân (أرغیان).....	100
12.1.8.	Esferâyîn (أسفرايين).....	101
12.1.9.	Eşfend (أشفند).....	102
12.1.10.	Havaf (خواف).....	102
12.1.11.	Rîvend (ريوند).....	103
12.1.12.	Ruhh (رخ).....	104
12.1.13.	Semenkân (سمنقان).....	104
12.1.14.	Şâmât (شامات).....	104
12.1.15.	Üstüvâ (أستوا).....	105
12.1.16.	Zâm (زام).....	106
12.1.17.	Zâve (زاوه).....	106
12.1.18.	Zûzen/Zevzen (زوزن).....	107
12.2.	Nişâbur'un Köyleri	108

13.	Serahs (سرخس).....	110
13.1.	Serahs'ın Nâhiyeleri (İlçe ve Bucak).....	111
13.1.1.	Hâberân (خابران).....	111
13.1.2.	Zûrâbed (زورابذ).....	112
13.2.	Serahs'ın Köyleri	112
14.	Tûs (طوس).....	113
14.1.	Tûs'un Köyleri	116
15.	Zemm (زم).....	117
İKİNCİ BÖLÜM.....		119
HORASAN BÖLGESİNDE EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT		119
B.	Ekonomik Yapı	119
1.	Ticaret	119
2.	Tarım.....	127
3.	Zanaat Dalları ve Meslek Grupları.....	138
4.	Madenler	141
C.	Sosyal Yapı	143
1.	Etnik Yapı	143
1.1.	Fârisîler	143
1.2.	Araplar	144
1.3.	Türkler.....	146
1.4.	Kürtler	148
2.	Dinî Yapı.....	149
2.1.	Dinler	149
2.1.1.	Mecûsîlik.....	149
2.1.2.	Budizm.....	150
2.1.3.	İslâmiyet.....	154
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		156
İLİM-KÜLTÜR HAYATI		156
D.	Eğitim Kurumları	156
1.	Camiler.....	156
2.	Medreseler.....	158
3.	Kütüphaneler.....	159
4.	Hankahlar	161

5. Ulemânın Evleri	162
E. İlim Dalları.....	162
1. Hadis	163
2. Fıkıh	189
3. Kelâm.....	219
4. Tasavvuf.....	224
5. Edebiyat ve Dil	230
SONUÇ	237
KAYNAKÇA	242
EKLER.....	277

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : Oğlu

Bkz. : Bakınız

bt. : Kızı

c. : Cilt

der. : Derleyen

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

E.B. : Encyclopedia Britannica

E.I.O : Encyclopedia Iranica Online

ed. : Editör

Erş. : Erişim

G.M. : Google Maps

H. : Hicrî

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İ.A. : İslâm Ansiklopedisi

İSAM. : İslâm Araştırmaları Merkezi

İSAR. : İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

km : Kilometre

M. : Milâdî

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MÖ. : Milâttan Önce

MS. : Milâttan Sonra

nr. : Numara

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

s. : Sayfa

sy. : Sayı

(sav) : Sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDK. : Türk Dil Kurumu Yayınları

TDK. : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

tsh. : Tashih eden

TTK. : Türk Tarih Kurumu Yayınları

vb. : ve Benzeri

vd. : ve Diğerleri

vr. : Varak

vs. : ve Sair

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN MEVZUU, METODU, SINIRLARI VE EHEMMİYETİ

Horasan bölgesi stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca farklı kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Bu da mensubu oldukları din ve mezheplerin bölgede yayılmasına ve oraya has yerleşik kültür haline gelmesine sebep olmuştur. İslâmiyet'in bölgeye gelişiyle birlikte buranın kültürel zenginliğine bir yenisi daha eklenmiştir. Tarihî süreç içerisinde bölgenin karakterini önemli ölçüde biçimlendiren İslâmiyet burada idarî, dinî, sosyo-kültürel, iktisadî ve daha pek çok alandaki reform ve devrimin çıkış merkezi olmuştur. Nitekim şehirlerin fizikî dokusunda, toplumların ilim ve kültür anlamındaki gelişiminde, ticaret hayatındaki dönüşümde ve valilerin atandığı şehirlerin sayısının artmasıyla birlikte topluma daha fazla nüfuz edebilen idarî düzende yaşanan değişiklikler bunun en bariz örnekleridir. Bu durumu başta klasik İslâm eserleri olmak üzere pek çok kaynaktan istinbat etmekteyiz. Fakat bazı tarihî kırılmalar bölgenin çehresinin değişmesine ve çoğu zenginliğin yitip gitmesine sebep olmuştur. Tahmin edilebileceği gibi bu tarihî kırılmalar bölgenin mâkus talihi olan savaş ve istilâlardır. Özellikle belli bir şehirden ziyade bölgenin kahir ekseriyetine darbe vuran Oğuz isyanı ile Moğol istilâsı Horasan'ın kaderini değiştirmiş, özellikle de ikincisi tüm tarihî zenginliği tarumar etmiştir. Çalışmamızın temel noktasını, bu iki istilâ dönemi arasında bölgeye gelip belli süre burada ikamet eden Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Buldân* isimli eseri oluşturmaktadır. Onun bölgeye dair verdiği multidisipliner bilgiler bölgenin bu iki dönem arasındaki genel durumunu izah etmektedir. Özellikle de onun bahsi geçen istilâlar dönemi arasında burada bulunması, daha önceki klasik eserlerin bölgeye dair çizdikleri portreyi mukâyese edebilmeye imkân tanınması bakımından önemlidir.

Yâkût'un eserinde naklettiği bilgiler çalışmamızın ana mihverini oluşturmaktadır. Onun aktardığı bilgiler kadar aktarmadığı hususlar da önemlidir. Bu boşlukları ondan önceki klasik İslâm coğrafyacılarının veya tarihçilerinin eserlerinden alıntılarla doldurmak yerine müellifimizin, geçmişte bahsedilen konuları niçin bahsetmediği üzerinde durmaya çalıştık. Bahsettiği konularda ise bazı

müphem hususlara açıklık getirmek için kısmen değindiğimiz oldu. Fakat bu mukayeseleri metnin sınırları dâhilinde kalmak için umumiyetle dipnotta ele aldık. Anlaşılması çok muğlak olan istisnaî durumları ise metin içerisinde yer verdik.

Çalışmamızı üç ana başlığa ayırdık. Birinci bölümde bölgenin yerleşim birimlerine dair tarihî, idarî, coğrafi ve fizikî özelliklerinden bahsettik. Yâkût'un herhangi bir idarî bölgeye nisbet etmediği büyük şehirleri bağımsız bir idarî bölge addederek müstakil başlıklar altında ele aldık. Eserde yerleşim birimlerine dair idarî ve coğrafi istilahların günümüzdeki kadar çeşitli olmaması, bu yerleşim birimlerinin statüsünü belirleyebilmek için anakronizme düşmeyi göze alarak günümüzdeki karşılıklarını parantez içerisinde vermeye çalıştık. İdarî statüye sahip olan bölgeleri müellifin bahsettiği kavramla bir defa naklettikten sonra yeniden bahsi geçtiği yerlerde bir karışıklığa sebep olmaması için filan toprakları veya filan bölgesi şeklinde telaffuz ettik. Örneğin Nesa küresi (il) olarak günümüzdeki karşılığıyla beraber kaydettikten sonra bilâhare geçtiği yerlerde Nesa toprakları ve Nesa bölgesi şeklinde zikrettik. Çünkü klasik coğrafya kavramları umumî anlamlara gelmesinden dolayı şehirlerin statüsüne dair karışıklığa sebep olmaktadır. Ayrıca filanca yerin şehir merkeziyle, aynı ismi taşıyan idarî bölgesini birbirinden daha kolay ayırt etmek için böyle bir yöntemle başvurduk. Bu yerleşim birimlerini zihinde daha iyi canlandırabilmek için günümüzdeki isimleriyle birlikte konumlarını tespit edip dipnotta kaydettik. Bunun için umumiyetle Google Maps uygulamasını kullanarak siteden aldığımız bağlantı adresini erişim tarihiyle beraber kaynakçaya kaydettik. Maps dışında ansiklopedilerden ve bazı internet sayfalarından da faydalandık. Fakat bunları daha ziyade şehrin şimdiki ismini bulmak ve yıkılmış olan kadim şehirlerin tam olarak hangi mevkiye tekabül ettiğini tespit etmek için kullandık. Müstakil idarî bölgeleri ana başlık altında ele aldıktan sonra sırayla buraya bağlı daha küçük idarî birimleri, şehirleri ve beldeleri verdik. Bunlardan daha ziyade köy üstü yerleşim birimleri alt başlığıyla bahsettik. Peşinden de buranın köylerine dair alt başlıklar açtık. Eğer bu köyler birkaç taneyse alt başlıkta yer vermek yerine köy üstü yerleşim birimleri bahsi kapandıktan sonra bunları zikrettik. Bu köylere dair bilgileri ise eserin hacmini arttıracığından dolayı dipnotta naklettik. Gerek müstakil idarî bölgeler olsun gerekse de buraya bağlı köy üstü yerleşim yerleri olsun şehir merkezinden bahsedilirken - Yâkût'un aktardığı kadarıyla- buranın telaffuz farklılıklarını, tarihini,

coğrafi konumunu, şehirlerarası mesafelerini, statüsünü, mahallesini ve caddelerini aynı başlık altında ele aldık.

Müellifimizin değindiği ekonomik ve sosyal konulara ikinci bölümde yer verdik. Bu bölümün B başlığında ekonomik hayata dair ticaret, tarım-hayvancılık ve sanayiye (atölye ve tezgâhlar) temas ettik. C başlığında ise sosyal yapıyı ele aldık. Burada da bölgenin etnik, dinî ve toplumsal karakterlerini incelemeye çalıştık. Mezhebî yapısına ise tekrara düşmemek için ilim hayatına dair meselelerle iç içe olmasından dolayı üçüncü bölümde değindik.

Üçüncü bölümde bölgenin ilim-kültür hayatını ele aldık ve bölümü iki başlığa ayırdık. D başlığında Yâkût'un bahsettiği eğitim kurumları merkezinde konuları ele almaya çalıştık. C başlığını ise müellifin bölgeye nispet ettiği ilim insanları, şair vs.'den hareketle beş ilim dalına taksim ettik. Bu konuda genel olarak izlediğimiz metod, bahsi geçen ilim dallarının Yâkût dönemine kadarki süreci hakkında bilgi verip, bilâhare nispet ettiği âlim ve şairlerin biyografilerini bir bütünlük oluşturması açısından diğer klasik eserlerden de istifade ederek aktarmaya çalışmak şeklinde oldu. Yâkût'un nispet ettiği, fakat hayatları hakkında diğer klasik eserlerde de yeterince bilgi bulamadığımız kimseleri tezimize almadık. Biyografilere dair istifade ettiğimiz diğer kaynaklar ise bilgilerin daha detaylı ve derli toplu bulunması sebebiyle Sem'ânî'nin *el-Ensâb* isimli eseri ile Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı olmuştur. Bunun dışında tabakat, vefeyât ve diğer eserlerden de kısmen istifade etmeye çalıştık. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ından ise Yâkût'un isimlerini verdiği kimseler İbn Sa'd'dan sonra yaşamış olduğu veya *Tabakât*'ta isimleri geçmediği için faydalanamadık. Ayrıca Müslîm b. Haccâc gibi Horasan'lı olup da Yâkût'un ismini Horasan'a nispet etmediği âlimlerin biyografilerinden bahsetmedik. Biyografisine yer verdiğimiz âlimleri temel alarak da ilim dallarının tarihî süreçlerinin sonunda bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Horasan'ı, yukarıda da kısmen temas ettiğimiz gibi *Mu'cemü'l-buldân*'ı esas alarak çalıştık. Bu eserde yer alan bilgileri aktarıp müphem bilgileri diğer klasik eserlerle -umumiyetle dipnotta- vermeye çalıştık. Klasik coğrafya kaynaklarında geçip de bu eserde yer almayan boşlukları onlardan telafi etme yoluna gitmedik.

Yâkût'un bu eseri Horasan'ın son kez şahit olduğu ikbâl devrine dair mâlûmatları ihtiva etmesinden dolayı oldukça önemlidir. Ayrıca *Mu'cemü'l-buldân*'ın klasik İslâm coğrafyası eserleri arasında yerleşim birimlerine dair en detaylı bilgileri barındırması, bu yerleşim birimlerini sistematik bir şekilde kategorize etmemize fırsat vermiştir. Kısmen değindiğimiz üzere çalışmamız Horasan'ın tarihî süreç içerisinde geldiği nokta ve iki istilâ (Oğuz ve Moğol) dönemi arasındaki süreci tüm yönleriyle aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Tezimizde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin çokça geçmesi sebebiyle imlâ birliğinin sağlanması için TDV İslâm Ansiklopedisi'ni temel almaya çalıştık.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

A. Kaynak Eserler

Tezimizin omurgasını Yâkût el-Hamevî'nin ansiklopedik coğrafya kitabı olan *Mu'cemü'l-buldân* adlı eseri oluşturmaktadır. Buna dair detayları ileride Yâkût'un eserlerinden bahsederken ele alacağız.

Tezde kullandığımız ana kaynaklar klasik İslâm coğrafyası eserleridir. İlk dönem İslâm coğrafyacılarının eserlerinde görülen metot farklılıkları, mensup oldukları ekolden kaynaklanmaktadır. Bunların ilki Irak coğrafya ekolü (III/IX. yy.) olup o dönemin yaşanabilir dünyasını genel hatlarıyla tasvir eder.¹ Yerleşim birimlerine dair detaylara yer vermez. Şehir ve beldeler arası mesafelere yer veren yol cetvelleri oldukça önemli olup ana eserimizin verdiği bilgilerle mukayese imkânı vermektedir.

Irak ekolünün ilk temsilcisi olan İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13) aynı zamanda alanının da öncüsüdür. Onun *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı coğrafya eseri çalışmalarımız açısından önemli bir kaynaktır. Müellif eserini dört ana bölüme ayırmış olup bunlar; doğu, batı, cerbâ (güney) ve teymen (kuzey) şeklindedir.²

¹ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahri / Geographic Schools of Iraq and Balh, and First Representatives -Ibn Hurradabih, Yaqubi and Istakhri-", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34 (2007), s. 170.

² Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1889), s. 5-265.

Ekolün ikinci temsilcisi olan Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbu'l-Buldân* isimli eseri metodolojik olarak İbn Hurdâzbih'e yakın olup yine istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Eserini doğu, kuzey, güney olmak üzere üç bölüme ayırmış olup batıya dair mâlûmatları kuzey başlığı altında ele almıştır.³ Bu iki müellif Abbâsî Devleti'ne bağlı olarak posta müdürlüğü vazifesini icra etmişlerdir. Posta müdürleri görev yaptıkları taşradaki idarî, siyasî, iktisadî ve sosyal meseleleri merkezdeki halifeye yazılı rapor halinde sunmakla görevli olan istihbaratçılarıdır.⁴ Bu açıdan onların verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Onların bu vazifeyi deruhte etmeleri, eserlerinde bilgi verdikleri yol cetvelleri hususundaki maharetlerini ortaya koymaktadır.

Irak ekolünün bir diğer temsilcisi Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra) olup *el-A'lâku'n-nefise* isimli eseri tıpkı Ya'kûbî ve İbn Hurdâzbih'in eserleri gibi bir yol kitabı şeklindedir. Onlardan farklı olarak şehir ve bölgeleri kısmen daha detaylı anlatmakta ve yolların ayrıntılarına daha fazla değinmektedir.⁵ Biz bu eserden yalnızca Nişâbur'a bağlı küre ve nâhiyelerin konumunu tespit ederken istifade ettik.

Klasik İslâm coğrafyacılığının ikinci ekolü Belh coğrafya ekolü olup dünyanın genel tasvirinden ziyade İslâm dünyasının bölgelerine odaklanmaktadır. Bu ekole mensup müellifler eserlerinin bölümlerini iklimlere (bölgelere) ayırarak yerleşim birimlerine dair pek çok alanda tafsilatlı bilgiler vermektelerdir.⁶

Belh ekolün ilk temsilcisi olan İstahrî'nin (ö. 340/951-2'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eseri başvuru kaynaklarımız arasında yerini almıştır. Müellif, nisbesinden de anlaşılacağı üzere İran'ın (o dönemde Fars) İstahr şehrine mensup olması hasebiyle eserinin neredeyse yarısını doğu dünyası teşkil etmektedir. Bölgenin sosyal, idarî, kültürel, dinî, iktisadî ve daha pek çok boyutana

³ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî, (Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), s. 71-218.

⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), s. 422, 427.

⁵ Ebû Alî Ahmed b. Ömer ibn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nefise*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: Brill, 1892).

⁶ Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri", s. 170.

değmektedir.⁷ Biz bu eserden Horasan'a dair tüm yönleriyle istifade etmeye çalıştık.

Aynı ekole mensup olup İstahrî'nin eseriyle metodolojik benzerlikler arz eden İbn Havkal'ın (ö. IV./X. yy.) *Sûretü'l-arz* adlı eseri, müellifin kişisel seyahatlerinden tuttuğu notlarına dayanmaktadır. Müellif eseri iki bölüme ayırmış olup ilk bölümde haritalar ve takip edilen yöntem hakkında bilgiler verdikten sonra İslâm dünyasının batı bölgelerini ele almakta; ikinci bölümde ise Horasan'ın da dâhil olduğu İslâm dünyasının doğu topraklarına değmektedir.⁸ Tıpkı İstahrî'nin eserinde olduğu gibi İbn Havkal'ın eserinden de tüm yönleriyle istifade ettik.

Bu ekolün üçüncü mensubu olan Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. el-Makdisî (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserini on dört bölgeye ayırmış olup aktardığı bilgiler şahsî gezilerine dayanmaktadır. Adeta bir gezi kitabı muhtevası taşıyan eserde, mahallî unsurlar çok detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁹ Bu eserden de her yönüyle istifade etmeye çalıştık.

M. X. yy.'ın (H. IV. yy.) son çeyreğinde yazıldığı anlaşılan ve müellifi meçhul olan ilk Farsça coğrafya kitabı *Hudûdu'l-âlem* adlı eserin Arapça tercümesinden istifade ettik. Müellif, eserini Cüzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgûnî (M. 892-1010) emiri Ebu'l-Hâris'e takdim etmiştir.¹⁰ Bu durum müellifin Cüzcân bölgesiyle irtibatlı olduğunu göstermektedir. Gerek idarî ve coğrafî bakımdan karmaşık bir yapısı olan Cüzcân bölgesinin yerleşim birimlerini ve sınırlarını tespit ederken, gerekse de komşu bölgeleri ele alırken istifade ettiğimiz bir eserdir.

Selçuklular'ın ilk asrında yaşayan ve devlet kademesinde memur olan Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088), hac maksadıyla yola çıkıp (437/1045) dönene kadar (444/1052) gördüğü yerleri *Sefernâme* adlı kitabında zikretmiştir. Bu eser aslen

⁷ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 2004), s. 2-347.

⁸ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, nşr. E.J. Brill, Leiden (Beyrut: Dâru Sâdir, 1938).

⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî el-Besşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (Kâhire, Mektebetü Medbûlî, 1991).

¹⁰ Anonim, *Hudûdu'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk ve trc. (Farsça'dan Arapça'ya) Es-Seyyid Yûsuf el-Hâdi, (Kahire, Dârü's-Sekâfiyyetü li'n-Neşri, 2002); Rıza Kurtuluş, "Hudûdu'l-Âlem", *DîA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), c. 18, s. 304.

seyahatname türünde olup Farsça olarak kaleme alınmıştır. Çalışmamızda Türkçe tercümesinden faydalandık. Eserin yazıldığı asır Büyük Selçuklular'ın Horasan'a hükmettiği döneme denk gelmekte olup müellifin bu döneme dair yaptığı sosyal ve kültürel gözlemlerden istifade ettik.¹¹

Endülüs'lü bir coğrafyacı olan Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullâh b. İdrîs es-Sebtî es-Sıkkîlî'nin (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müşâtâk fî'htirâkı'l-âfâk* isimli eseri yedi ana bölgeye taksim edilmiştir. Avrupa'ya dair orijinal bilgiler ihtiva etmesine karşın özelde Horasan bölgesine ilişkin aktarılan mâlûmatlar önceki müelliflerin eserlerinden nakledilmiştir.¹² Dolayısıyla çalışmamızda göz önünde bulundurduğumuz bir kaynak olmayıp yalnızca bir yerleşim biriminin durumuyla ilgili faydalandık.

Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî'nin (III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbu'l-Buldân* isimli kitabı, Yâkût'un da nakilde bulunduğu bir eserdir. Tasnifi ve muhtevası itibariyle önceki İslâm coğrafyası eserlerinden farklılıklar arz etmektedir. Bahsi geçen bölgelerin coğrafya ve edebiyatına dair bilgiler vermekte olup zaman zaman efsanelere de değinmektedir.¹³ Bu eserden çok fazla istifade etmemekle birlikte daha ziyade Yâkût'un yerleşim birimlerine dair verdiği bazı bilgileri kıyaslamak ve değerlendirmek için faydalandık.

Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*'ı Yâkût'tan sonra yazılmış bir eserdir. Kazvînî bu eseri yazarken *Mu'cemü'l-buldân*'dan birçok nakilde bulunmuştur.¹⁴ Biz bu eserden kısmen yerleşim birimlerinin tespitinde ve bir yerde de giyim ile ilgili bir husustan bahsederken istifade ettik.

Yâkût'tan yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşamış olan Ebû Abdullâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdullâh (İbn Battûta) el-Levâtî et-Tancî'nin (ö.

¹¹ Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, trc. A. Naci Tokmak, (İstanbul: Demavend Yayınları, 2020), s. 11-12.

¹² Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf, **Nüzhetü'l-müşâtâk fî'htirâkı'l-âfâk**, nşr. Enrico Cerulli vd. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989).

¹³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk ibn Fakîh el-Hemedânî, **Kitâbü'l-Buldân**, thk. Yûsuf el-Hâdî, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996).

¹⁴ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd**, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960).

770/1368-69) dünya tarihi ve coğrafyası açısından çok önemli bir kaynak olan *Tuhfetü'n-nüzzâr fî ġarâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* adlı eseri onun birçok alana dair müşahedelerini ihtiva eden bir seyahatnâmedir.¹⁵ Yâkût'tan sonraki döneme ait bir eser olduğu için sadece birkaç hususta müracaat ettik.

Horasan tarihini yazarken istifade ettiğimiz iki kitaptan birisi Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu'l-buldân* isimli eseridir. Hz. Peygamber'den (sav) H. III. yy.'a kadarki İslâm fütuhâtı hakkında alanının yazılmış en önemli kaynaklardan birisi olan bu eserden,¹⁶ Horasan ve vilâyetlerinin fetihleri hususunda faydalandık.

Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr) (ö. 630/1233), Yâkût'la aynı dönemde yaşamış olan bir tarihçidir. Onun *el-Kâmil fî't-târih* isimli eseri bir genel tarih kitabı olup, ilk peygamberden kendi dönemine kadar geçen süreçteki hadiseler kronolojik bir biçimde nakledilmektedir.¹⁷ Bu eserden tezimizin giriş kısmındaki Horasan tarihi ile Oğuz isyanı sonrasındaki tarihî, içtimaî, iktisadî ve ilmî vaziyet hakkında bilgi vermek için faydalandık.

İlhanlı devlet adamı ve Moğol tarihçisi olan Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî'nin (ö. 681/1283) *Târih-i Cihângüşâ* isimli Farsça eseri, Moğol ve Hârizmşahlar'ın siyasî tarihlerine ilişkin birincil derece kaynaklarından birisidir. Biz de Moğollar ve Hârizmşahlar'la ilgili konularda bu eserden istifade ettik. Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesini kullandık.¹⁸

Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb* isimli eseri, nesep türünde bir külliyyat olup, ulemânın nisbeleri esas alınarak kabile nesepleri, meslekleri, hayatlarını özetleyen bilgiler, mensup oldukları

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (İbn Battûta), *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'n-Nazar fî ġarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr)*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, (Rabat: Akâdîmiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyyetü, 1997).

¹⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 1988).

¹⁷ Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ömer Abdusselem Tedmürî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997).

¹⁸ Alaaddin Ata' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî, *Tarihi Cihan Güşa*, trc. Mürsel Öztürk, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022).

yerleşimler hakkında mâlûmatlar vermektedir.¹⁹ Yâkût'un temel kaynakları arasında olan bu eserden özellikle de üçüncü bölümdeki ilim insanları, sûfiler, şairler ve ediplerin biyografilerinden bahsederken istifade ettik. Bunun dışında yerleşim birimlerinin tespitinde ve eğitim kurumları ile ilgili bazı hususlarda da müracaat ettik. Sem'ânî'nin 1193 tane hocasının biyografisini kaleme aldığı *Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*²⁰ isimli diğer bir eserinden de yine ilim adamlarından bahsederken istifade ettik.

Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî ed-Dımaşkî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli eseri bir tabakat külliyyatı olup, ilim adamlarıyla ilgili en çok istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi oldu. Yaklaşık yedi asırlık süreç içerisinde İslâm dünyasının çıkardığı 7000 civarı âlimi tabakalar halinde tanıtan bu eserde ulemâyâ dair bilgiler derli toplu bir şekilde aktarılmaktadır.²¹ Müellifin *Tezkiretü'l-huffâz* isimli diğer bir eseri, sahabeden Zehebî'nin dönemine kadar gelen 1176 tane hadis hâfızının biyografisini ihtiva etmektedir.²² Hadis hâfızlarından bahsederken az da olsa bu esere müracaat ettik.

Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübki'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ* isimli tabakat eserinde, H. III. yy. ile H. VIII. yy. arasında yetişmiş olan 1419 tane Şâfiî fakihinin biyografisine yer verilmektedir.²³ Bu eserr Şâfiî fakihleri hakkında bilgi verirken zaman zaman müracaat ettik.

Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* isimli tabakat eseri, Ebû

¹⁹ Ebû Sa'd Abdulkirim Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *Kitâbu'l-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (c. I-VI), Ebûbekir Muhammed el-Hâşimî (c. 7-12), Muhammed Eltâf Hüseyin (c. 13), (Abdurrahman el-Muallimî'nin vefatından sonra eserin tahkiki 10 sene sekteye uğramış, bilâhare kalan ciltleri Ebûbekir el-Hâşimî Beyrut'ta tahkik etmiştir. Muhammed Eltâf da eseri tashih edip son (13.) cildi eklemiştir.), (Haydarâbâd/Beyrut, Meclisu Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, (1. bsk.) 1961-...).

²⁰ Sem'ânî, *Tahbîr fî'l-mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâci Sâlim, (Bağdat: Ri'âsetü Dîvânî'l-Arab, 1975).

²¹ Şemsettin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud, (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985).

²² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998).

²³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî vd., (Beyrut: Dâru Hicrî'l-İ't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992)

Hanîfe (ö. 150/767) ile H. VIII. yy.'ları arasında yetişmiş 2124 tane Hanefî âliminin biyografisini muhtevidir.²⁴ Bu eserden Hanefî fakihlerinin hayatlarını ele aldığımız kısımda istifade ettik.

Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî'nin (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân* isimli eseri, vefeyât türünde yazılmış ilk külliyyattır. Asr-ı saâdet ile İbn Hallikân'ın yaşadığı dönem arasında şöhret bulmuş 855 kişinin biyografilerini vefât tariflerine göre tasnif eden bu esere,²⁵ ilim adamlarının hayatlarına ilişkin kısımda müracaat ettik.

Diğer bir vefeyât eseri olan Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât* isimli külliyyatı çeşitli alanlara mensup olup şöhret bulan yaklaşık 14.000 kişinin biyografisini ihtiva etmektedir.²⁶ Bu açıdan İbn Hallikân'ın eserinden çok daha kapsamlıdır. Bu eserden de ilim adamlarıyla ilgili kısımda faydalandık.

Bunlar dışında birer defa istifade ettiğimiz diğer klasik eserler de mevcuttur.

B. Araştırmalar

Gene R. Garthwaite'nin *İran Tarihi* isimli kitabı, Medler'den İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar İran coğrafyasının siyasî tarihinden bahsetmektedir. Özellikle Ahamenişler, Selevkoslar, Partlar ve Sâsânîler'in tarihine dair yaptığı sosyolojik analizler ve kullandığı arkeolojik bulgular, eseri kıymetli kılan hususlardandır.²⁷ Bu kitaba, Horasan'ın siyasî tarihine ve Farslar'ın etnik yapısına dair yaptığımız çalışmada başvurduk.

²⁴ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Nasrullah el- Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî el-Mısırî, **el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye**, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye, 1914).

²⁵ Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim ibn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân**, nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968-1994).

²⁶ Ebû's-Safâ Salâhuddîn Hâlîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, thk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Türki, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2000).

²⁷ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, trc. Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2018).

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* isimli kitabı, Büyük Selçuklular'ın siyasî ve medeniyet tarihine ışık tutan özgün bir eserdir.²⁸ Bu eserden Büyük Selçuklular'ın siyâsî tarihi ile Horasan'daki kültürel, ilmî ve iktisadî faaliyetleri hususunda istifade ettik.

Çalışmalarımızda kaynak eserlerin yanı sıra yol gösterici işleve sahip olan bazı araştırmalardan da istifade ettik. Bu husuta müracaat ettiğimiz araştırmaların başında Rus oryantalist Vasilij V. Barthold'un (M. 1869-1930) *İran Tarihi Coğrafyası* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eseri gelmektedir. Barthold, tarihî İran havzasını bölgelere ayırarak buraların idarî, içtimaî, iktisadî ve siyasî tarihleri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca yerleşim yerleri ve tarihî eserlerin M. XIX. yy.'daki akıbetlerinden de bahsetmektedir.²⁹ Biz bu eserden genel olarak tarihî yerleşimlerin tespiti ve akıbetleri hususunda faydalandık. Yazarın Türkçe'ye tercüme edilen *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü* isimli diğer bir eseri, Türkistan bölgesindeki nehirler üzerinde yer alan tarihî şehir ve beldelerin, su ihtiyaçlarını nasıl temin ettikleri hususunda bilgiler vermektedir.³⁰ Biz bu eserden, Horasan'ın nehirleri ve su tedariki hususlarında istifade ettik.

İngiliz Şarkiyatçı Guy Le Strange'nin (M. 1854-1933) *Doğu Hilâfetine Memleketleri* ismiyle Türkçe'ye çevrilen eseri, Tarihî İslâm coğrafyasının bölgelere ayrılarak buraların fizikî coğrafyası ile sosyal, kültürel, siyasî ve iktisadî tarihleri hakkındaki araştırmaları ihtiva etmektedir. Ayrıca yerleşim yerleri ve tarihi eserlerin M. XIX. yy.'daki akıbetleri hakkında da bilgiler vermektedir.³¹ Yerleşim yerlerinin tespiti ve akıbeti ile ilgili hususlarda bu esere müracaat ettik.

Yüksel Sayan'ın, Türkmenistan'ın tarihî eserleri ve mimarisini fotoğraflarıyla birlikte ele aldığı *Türkmenistan'daki Mimari Eserler* isimli çalışması, Tarihî Horasan bölgesinin Türkmenistan topraklarında kalan kısmının kültürel tarihine ışık

²⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015).

²⁹ Vasily Vladimiroviç Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, trc. Ömer Alkaç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022).

³⁰ Vasily Vladimiroviç Barthold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, trc. Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov, (Ankara, Akçağ Yayınları, 2020).

³¹ Guy Le Strange, *Doğu Hilâfetine Memleketleri*, trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015).

tutmaktadır.³² Biz daha ziyade Horasan'ın Türkmenistan sınırlarında kalan tarihî yerleşim yerlerinin günümüzdeki konumunu tespit etmek maksadıyla bu eserden istifade ettik.

Mehmet Mahfuz Söylemez'in *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv* isimli kitabı, Tarihî Merv şehrinin kuruluşundan Moğollar tarafından yıkılışına kadar siyasî, sosyal, etnik, dinî, ilmî, kültürel ve idarî yapısını gün yüzüne çıkartan bir araştırmadır.³³ Bu eserden Merv vilâyetinin fizikî yapısını ele alırken istifade ettik.

Philip D. Curtin'ın, Türkçe'ye *Dünya Tarihinde Ticaret* isimli tercüme edilen kitabı, bu alanda yazılmış en kapsamlı eserlerden biridir. Curtin, antik dönemden modern döneme kadar geçen süreç içerisindeki ticaret yollarına, faaliyetlerine ve milletlerarası etkileşime değinmektedir.³⁴ Bu kitaptan Horasan'ın ticarî yapısını ele alırken faydalandık.

Kitaplar dışında istifade ettiğimiz diğer araştırma kaynakları arasında tez, makale ve ansiklopedi maddeleri yer almaktadır. İsmail Pırlanta'nın *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur* isimli doktora tezi,³⁵ Nişâbur şehrinde bahsederken istifade ettiğimiz araştırmalardan birisi oldu. Mesut Can'ın *Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum* isimli makalesine de³⁶ Serahs şehrine değinirken müracaat ettik. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin *Horasan* maddesi ile Encyclopaedia Iranica Online'ın *Khorasan* maddesi, geniş bir çerçeve çizmeleri itibariyle çalışmamız boyunca müracaat ettiğimiz başlıca iki ansiklopedik araştırma oldu. Bunlar dışında TDV İslâm Ansiklopedisi, Encyclopaedia Iranica Online ve MEB İslâm Ansiklopedisi'nde Horasan'a ilişkin birçok maddeden ve başka araştırmalardan da istifade ettik.

³² Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999).

³³ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

³⁴ Philip D. Curtin, *Dünya Tarihinde Ticaret*, trc. Şaban Bıyıklı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021).

³⁵ İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

³⁶ Mesut Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi*, 21/1, (2021).

III. YÂKÛT EL-HAMEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

A. Hayatı

Asıl ismi Yâkût olup kaynaklarda tam olarak Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî şeklinde geçmektedir. Şihâbüddin onun lakabıdır. 574/1178 tarihinde Anadolu'da doğmuştur. Aslen Rum olup küçük yaşlardayken esir edilmiş ve Bağdat'a getirilerek Asker b. Ebû Nasr el-Hamevî isimli bir tâcir tarafından satın alınmıştır. Bu sebeple efendisinin nisbesine atfen Hamevî, Bağdat'ta yaşadığı için de Bağdâdî nisbesini almıştır. Rum asıllı olduğu için de er-Rûmî nisbesiyle nisbelenmiştir.³⁷ Bazı araştırmacılar onun Türk olduğuna dair iddialarda bulunsa da³⁸ birkaç sebepten dolayı bu doğru değildir. Zira o dönemde Anadolu coğrafyasında yaşayan Türkler'in Müslüman olmaları³⁹ ve dolayısıyla İslâm hukukuna göre köleleştirilemeyecekleri; kaynaklarda onun Rum olmasının aksine Türk olduğuna dair hiçbir kaydın bulunmaması ve Yâkût'un Türkler'e karşı menfi duygular içinde olması⁴⁰ gibi sebepler, bahsi geçen iddiayı tasdik etmemektedir.

Yâkût, okuma yazma bilmeyen efendisi tarafından onun ticarete dair kayıtlarını ve hesaplarını tutma işlerinden sorumlu tutuldu. Büyüdüğünde nahiv ve lügat ilmine dair dersler okudu. Efendisi onu ticarî işleri için Basra körfezindeki Kiş adasına, Umman'a ve Şam'a gönderiyordu. 596/1199 senesinde Yâkût'la arası bozulan Asker el-Hamevî onu âzat edip yanından uzaklaştırdı. Bunun üzerine Yâkût, geçimini ücretle kitap istinsah ederek sağladı. Bu istinsah işinde kitaplardaki bilgileri mütalaa etme fırsatı buldu. Bilâhare eski efendisiyle arası düzelmiş ve onun adına Kiş adasına ticarî bir yolculuk yapmıştır. Geri döndüğünde efendisi vefat etmişti. Gelirinin memnun edecek kadar miktarını efendisinin çocukları ile hanımına vermiş ve kendisine de ticaret yapabilecek kadar bir sermaye kalmıştı. Bu sermaye ile Şam'a ticarî yolculuklara çıkmış ve kitapçılık yapmıştır. Hâricîliğe dair okuduğu bazı kitaplardan etkilendiği rivayet edilmektedir. 613/1216 senesinde Dimaşk çarşısında oturduğu bir vakit, Hz. Ali'ye taassubiyet derecesinde bağlı olan kimselerle girdiği

³⁷ İbn Hallikân, **Vefeyât**, 6/127; el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek b. Mevhûb el-Lahmî el-İrbilî İbnü'l-Müstevfî, **Târîhu İrbil**, (Bağdat: Dâru'r-Reşîdi li'n-Neşri, 1980), c. 1, s. 319.

³⁸ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998), s. 135.

³⁹ Turan, **Selçuklular**, s. 353-354.

⁴⁰ Tezimizin ikinci bölümündeki Türkler alt başlığına bakınız.

münâzarada konu Hz. Ali'ye gelmiş ve Yâkût onların kabul etmediği ifadelerde bulununca ortalık bir anda gerilmiştir. Linç edilmek üzereyken canını zor kurtarıp ortalıktan kaybolmuştur. Mesele Dımaşk valisine intikal edince takibata uğramıştır. O da bundan kurtulmak için Haleb'e kaçar. 613/1216 senesinde şehirden çıkıp önce Musul'a sonra da Erbil'e vâsıl olmuştur. Münâzarada bulunduğu kimseler Bağdatlı oldukları için orada takibata uğramaktan korkmuş ve Erbil'den direk Horasan'ın yolunu tutmuştur.⁴¹

Horasan'a vâsıl olduğunda ticarete devam etmiştir. Merv'de ikamet ettiği senelerde Abdülkerim es-Sem'ânî'nin ders halkasına katılıp ilim tahsil etmiştir.⁴² Bilâhare *Mu'cemü'l-buldân'a* kaynaklık edecek olan kitapları kütüphanelerden temin etmiş ve okumaya koyulmuştur.⁴³ Horasan'da kaldığı süre boyunca Nîşâbur ve Belh gibi Horasan'ın diğer iki büyük şehrini görme fırsatı da olmuştur.⁴⁴

616/1219 senesinde Merv'den ayrılarak Hârizm bölgesine seyahat etmiştir.⁴⁵ Fakat kısa süre sonra vuku bulan Moğol tûfânından can hıraş bir şekilde kaçarak (617/1220) perişan vaziyette önce Erdebil'e oradan da Musul'a vâsıl olmuştur. Bütün mal varlığını ise Horasan'da bırakmak zorunda kalmıştır. Yiyecek ve giyecek ihtiyacını temin ettiği Musul'da bir süre kalmıştır.⁴⁶ Geçmişte kitapçılık vesilesiyle tanıştığı Eyyûbî devlet adamı ve âlimi İbn Kiftî'ye (ö. 646/1248) bir mektup yazmıştır. Mektubunda başından geçen elim hadiselerden ve perişanlığından bahsederek ondan himaye talep etmiş, o da bu talebi kabul edince önce Sincar'a ardından Halep'e vâsıl olmuştur. Burada 2 yıl boyunca ücretle kitap istinsah etmiştir.

⁴¹ İbn Hallikân, **Vefeyât**, 6/127-128; Cemâleddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Kiftî, **İnbihâtu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982) c. 4, s. 80-81.

⁴² Yâkût, **Buldân**, 1/10.

⁴³ İbnü'l-Kiftî, **İnbihât**, 4/92-93; Yâkût, **Buldân**, 5/114.

⁴⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/479, 5/331; Yâkût, Herat'ı 607/1210 senesinde gördüğünü ifade eder. Bu ifadeye göre onun Horasan'a daha önceden geldiği anlaşılmaktadır. İbarenin 617 yerine yanlışlıkla 607 şeklinde yazılmasını ele alacak olursak bunun bir çelişki arzedeceğini belirtmekte fayda vardır. Zira H. 617 senesi başlarında Yâkût âni şekilde gelişen Moğol istilâsı sebebiyle perişan vaziyette Gurgench'ten Kuzeybatı Horasan'daki Şehristan ve Semenkân şehirlerine kaçmıştır. Şehristan'a çölü (Karakum), Semenkân'a da dağları (Kopet) aşarak geldiği anlaşılmaktadır. Buradan da batıdaki Erdebil ve Musul'a kaçmıştır. Âni bir baskından kaçan Yâkût'un Kuzeybatı Horasan'dan rotasını Güney Horasan'daki Herat'a kırması ve burayı güzel tasvirlerde bulunacak kadar gözlemleyip oradan da Hazar denizinin güneybatısında yer alan Erdebil'e gitmesi mâkul gözükmemektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/145, 3/254, 377, 5/396; İbn Hallikân, **Vefeyât**, 6/128.

⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/396.

⁴⁶ İbn Hallikân, **Vefeyât**, 6/128.

Buradan Mısır'a gitmiş, orada ticaretle uğraşmış ve kârlı bir şekilde Halep'e geri dönmüştür. Bundan sonra şehir dışındaki bir han'a yerleşmiştir. Bilâhare burada hastalanmış ve 626/1229 senesinde vefat etmiştir.⁴⁷ Vefatından önce kitaplarını orada bulunan tarihçi İbnü'l-Esîr'e, Bağdat'taki Zeydî camiinin kütüphanesine vakfetmek üzere teslim etmiştir.⁴⁸

B. Eserleri

1. Mu'cemü'l-buldân

Yâkût, Merv'de ikamet ettiği dönemlerde hadis âlimi Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî'nin ders halkasında hadis derslerine iştirak etmekteydi. Yâkût, ders esnasında okuduğu bir hadiste geçen Hubâşe kelimesinin telaffuzuna dair bir muhaddisle yaşadığı münâkaşa sebebiyle dersi terk etmiştir. Bunun üzerine yerleşim birimlerinin isimlerini kaydedeceği bir coğrafya eseri yazmaya karar vermiştir. Bu işe başlamak için en uygun yerin Merv kütüphaneleri olduğunu düşünmüş ve eserini 615/1218 senesinde yazmaya başlamıştır.⁴⁹ Eserde yerleşim birimlerinin isimlerini alfabetik (Arapça) bir sıraya göre kaydetmiştir. Klasik kaynaklardan istifade etmenin yanı sıra kendi gözlemlerinden de bahsetmiştir. Bu açıdan gerek günümüze ulaşamayan eserlerden haberdâr olmamızı sağlamış gerekse kendi döneminin hadiselerine yer vererek o dönemi anlamamıza imkân tanımıştır.⁵⁰

Mu'cemü'l-buldân bir coğrafya eseri olmasının yanında edebiyat, tarih, etimoloji ve biyografiye dair de farklı alanlarda bilgiler ihtiva etmesinden dolayı bir ilim-kültür hazinesi ve coğrafya ansiklopedisidir. Yâkût, bu eserinde bir yerleşim birimini ele alırken öncelikle kelimenin okunuşuna değinmektedir. Akabinde kelimenin kökenine dair bilgi vermektedir. Daha sonra da nereye bağlı olduğundan bahsetmektedir. Devamında o yerleşim biriminin önemi ve hakkındaki mâlûmata göre; kuruluşunu, orada yaşanan mühim bir hadiseyi, önemli gördüğü mekânları (çarşı, cami, medrese, ribat, hankah, kütüphane, saray vd.), varsa etrafa dair gözlemlerini, şiirleri ve nihayetinde buraya mensup ulemâyı, şuarâyı, devlet

⁴⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbihât*, 4/83, 86-87.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/139.

⁴⁹ Yâkût, *Buldân*, 1/10.

⁵⁰ Yâkût, *Buldân*, 1/6-7/1037.

umerâsını veya eşrafı kaydetmektedir. Fakat bahsettiğimiz gibi bunları o yerin önemi ve hakkındaki mâlûmata göre ele almaktadır. Dolayısıyla bir cümleyle iktifâ ettiği yerleşim birimlerinin yanında; sayfalarca anlattığı yerleşim birimleri de mevcuttur.⁵¹

Mu'cemü'l-buldân'da Geçen Coğrafyaya Dair Teknik İfadeler:

Bilâd ç. Buldân (بلاد ج بلدان): Hamevî, “ülke”, “diyar”, “memleket” anlamlarına gelen bu kavramı Horasan için kullanmıştır.⁵²

Küre (كورة): Yâkût, birkaç köyü kapsayan her bölgeye küre denildiğini ifade etmektedir.⁵³ Fakat bu kavramın kapsamını oldukça geniş tutmuş; bazen birden fazla şehir, belde ve yüzlerce köyü ihtiva edecek şekilde kullanmıştır. Bunun dışında aynı kürenin içerisinde zikrettiği daha küçük küreler de mevcuttur. Bu da az önce bahsettiği dar kapsama örnektir. Misal olarak: Nîşâbur âmillğine bağlı Beyhak küresinin 2 şehri, 321 köyü ve 1 küresi vardır. Bu kavramı, daha iyi anlaşılabilmesi için Türkiye Cumhuriyeti idarî birimleri ile izah etmeye çalıştık. Kürenin kapsadığı alana, köy sayısına veya merkez şehrinin büyüklüğüne göre parantez içinde il, ilçe, bucak şeklinde ifade ettik. 180'in üstünde köyü kapsayan küreleri il, 90-180 arası köyü kapsayan küreleri ilçe ve 90'ın altında köyü kapsayan küreleri bucak olarak değerlendirdik. Örneğin Beyhak küresini il olarak kabul ederken ona bağlı küçük bir küre olan Zemîh'i bucak olarak kabul ettik. Bununla birlikte merkezi (قصبه), şehir büyüklüğünde bir yerleşim birimi olan ve birkaç köyü kapsayan küreleri de ilçe olarak değerlendirdik. Hulâsaten küre kavramının bir idarî birimi ifade etmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Nâhiye (ناحية): “Bölge” anlamına gelen nâhiye kelimesi çoğu zaman Yâkût tarafından küre ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu şekilde kullanıldığı yerlerde, küreye dair bahsettiklerimizi nâhiye için de uyguladık. Bununla birlikte Garcistan, Hârizm gibi büyük coğrafi bölgelerle; bucak büyüklüğündeki küçük bir küre/nâhiye'ye bağlı arazileri ifade etmek için de bu kavram kullanılmıştır.⁵⁴ Bu kullanımı daha ziyade “bölge” şeklinde tercüme ettik. Zira bölge kelimesinin belli bir

⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 1/403, 4/49, 283, 5/112-116.

⁵² Yâkût, **Buldân**, 2/350.

⁵³ Yâkût, **Buldân**, 1/36-37.

⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/295, 4/193.

standartı olmadığı için gerek küçük bir alanı, gerekse geniş bir araziye ifade etmek için kullanılabilir.

Aynı idari birimde nâhiye ile kürenin birlikte kullanıldığı da olmuştur. Bu durumda küre idarî bir kavramı ifade ederken, nâhiyenin de coğrafi bir kavramı ifade ettiğini belirtelim. Örneğin Yâkût, Beyhak'tan bahsederken buranın büyük bir nâhiye (coğrafi bölge) ve birçok şehri kapsayan geniş bir küre (idarî birim) olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁵

Medîne (مدينة): “Şehir” anlamına gelen bu kavram daha çok Merv, Nişâbur, Belh, Herat, Serahs, Âmul, Ebîverd, Merverrûz gibi müstakil ve büyük şehirleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁵⁶ Medine ile eş anlamlı olarak kullanılan diğer bir kavram ise Beled (بلد)’dir.

Belde (بلدة): Küçük şehir merkezlerini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Yâkût beldenin de küçüğü için “küçük belde” anlamına gelen Belîde (بليدة) kavramını kullanmaktadır.

Karye (قرية): Köyü ifade etmek için kullanılmaktadır.

Rustâk (رستاق): Yâkût tarafından mezra ve köylerin bulunduğu kırsal mevkileri ifade etmek için kullanılmıştır.⁵⁷ Biz bu kavramı “kırsal yerleşim birimi” şeklinde tercüme ettik.

Kasaba (قصبه): Küre veya nâhiye gibi bir idari birimin merkezini (şehir, belde, köy) ifade etmek için kullanılmıştır

Min Â‘mâl (من أعمال): Bir bölgede idarî ve malî yetkilerle donatılmış vergi memurları ile valilere âmil denilmektedir.⁵⁸ Âmil ifadesiyle bağlantılı olarak bu kavram ile bir yerleşim biriminin idarî anlamda kendisinden daha büyük bir yerleşim birimine bağlılığı ifade etmek için kullanıldığını anlamaktayız. Örneğin Yâkût, Beyne’n-Nehrayn isimli kürenin bazen Musul âmilliğine, bazen de Nusaybin

⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/537.

⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/58, 3/208, 479, 5/112, 331, 396.

⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/37-38.

⁵⁸ Ümit Eskin, **Abbâsiler Döneminde Valilik**, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), s. 36.

âmilliğine bağlı olduğunu söylemektedir.⁵⁹ Diğer bir örnekte İsbîd-i Rustâk isimli yerleşim biriminin esasen Kûhistan topraklarında olmadığı, fakat âmillik (idarî) bakımından bölgeye bağlı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰ Fakat Yâkût'un "min a'mâl" kavramıyla her daim idarî/malî bağıllığı ifade etmediğini, aksine farklı ölçütlerin de baz alındığını belirtmemiz gerekir. Makdisî'nin beyânı bir bölgenin hangi ölçütlere göre oluştuğu hususunu izah etmektedir. Onun metoduna göre bir yerleşim biriminin bir bölgeye veya şehre nisbet edilebilmesi için aynı coğrafi bölgede yer alması, mesafe yakınlığı, vergisel bağıllık ve lisan (kültürel) birlikteliğinin olması gerekmektedir.⁶¹ Biz genel olarak bu ifadeyi "âmilliğindendir" veya "âmilliğine bağlıdır" şeklinde tercüme ettik.

Min Nevâhî (من نواحي): Umumiyetle bir bölgeye ve şehre coğrafi bakımdan bağıllığı ifade etmektedir. Bu kavramın geçtiği yerleri "bölgesindendir", "topraklarındadır", "bağlıdır" şeklinde tercüme ettik.

Vilâyet (ولاية): Yâkût bu kavramı bir bölge veya şehirdeki idarî yapıya (emirlik, beylik, devlet vb.) atıfta bulunmak için kullanmaktadır.

Yâkût'un diğer eserlerine gelince bunları şu şekilde verebiliriz:

2. İrşâdü'l-erîb İiâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemü'l-Üdebâ)

Yâkût bu eserde nahivciler, lügatçiler, soy âlimleri, meşhur kurrâ ve kâtipler, tarihçiler, meşhur verrâklar, tedvin edilmiş risâlelerin sahipleri, ilgili hat sahipleri, edebiyata dair tasnifi olanlar veya malzeme toplayanlar hakkında kendisine ulaşan haberleri ve bilgileri toplayıp aktardığından bahseder. Devamında kısa ve özlü anlatımı tercih ettiğini, doğum ve ölüm tarihlerini tespit ettiğini, tasnifleri ile güzel haberlerini zikrettiğini ifade eder. Ayrıca bu kimselerin neseplerini anlattığını ve şiirlerini aktardığını da ekler.⁶² Dolayısıyla bu eserin kültürel bir edebiyat ansiklopedisi olduğunu ifade edebiliriz. Bizim kullandığımız nüsha 7 ciltten müteşekkildir.

⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/535.

⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/416.

⁶¹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 312-313.

⁶² Yâkût, **Üdebâ**, 1/7.

3. el-Müşterik vaz'an ve'l-muhtelif (müfterik) suk'an

Müellif bu eseri Mu'cemü'l-buldân'da aynı isimle anılıp birden fazla yere delâlet eden yerleri tefrik etmek için kaleme almıştır.⁶³

4. Kitâbu'l-muktezab fi'l-ensâb

Bu eser Araplar'ın soy şecerelerine dair bilgi vermektedir.⁶⁴

Yâkût'un günümüze ulaşmaya eserleriyse şunlardır:

el-Mebde' ve'l-me'âl fi't-târîh, Kitâbü'd-Düvel, Muhtasaru Târîhi Bağdâd, Mecmû'u kelâmi Ebî 'Alî el-Fârisî, Kitâbü'l-Ebniye, Evzânü'l-esmâ' ve'l-ef'âli'l-hâsıra li-kelâmi'l-'Arab, er-Red 'alâ İbn Cinnî, Ahbârü'l-Mütenebbî, 'Unvânü Kitâbi'l-Eğânî, Zarûretü's-şi'r.⁶⁵

IV. HORASAN'IN KELİME MENŞEİ

Yâkût el-Hamevî, Horasan kelimesinin menşesine dair üç farklı rivayet nakletmiştir. Buna göre;

Birinci rivayetin kaynağını nesep âlimi Dağfal b. Hanzale es-Sedûsî eş-Şeybânî ez-Zühli'ye (ö. 65/685) dayandırmıştır. Rivayete göre; Nuh oğlu Sâm oğlu Âlem (Elam) oğlu Heytal (Heftal) ve Horasan, Babil diyarında dillerin birbirine karıştığı dönemde kendilerine nisbet edilen yere gitmişler, Heytal Ceyhun nehrinin ötesinde (kuzeyinde) “*Heyâtıla*” denilen yerde konaklamış, Horasan ise Ceyhun nehrinin aşağısında bulunan mevkide konaklamıştır. İkisinin de konakladıkları yerler kendi isimleriyle anılır olmuştur.

İkinci Rivayete göre; “Derî Farsça'da” (الفارسية الدرية) “*Hor/Hur*” kelimesi “güneş” ve “*Asân*” kelimesi de “bir şeyin aslı ve yeri” anlamlarına gelmektedir.

Üçüncü rivayete göre ise; “*Hor*” kelimesi ye, “*Asân*” kelimesi de kolay, afiyet anlamlarına gelir. Horasan terkibi de “kolayca ye” “afiyetle ye” anlamlarına gelir.

⁶³ Yâkût, *Üdebâ*, 7/2919.

⁶⁴ R. Blachere, “Yakût Rûmî”, *İ.A.*, (İstanbul: MEB Basımevi, 1986), c. 13, s. 357.

⁶⁵ Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, 43/290-291.

Ayrıca bu bölgeye mensup olan kimseler “*Horasî*” veya “*Horasânî*” nisbeleriyle zikredilirler.⁶⁶

Birinci rivayette bölge isminin Hz. Nuh’a nisbet edilen Horasan isimli torunundan geldiği belirtilmiştir. Fakat Hz. Nuh’un Horasan isminde bir torunu olduğunu tasdik eden ne güvenilir bir kaynak ne de bilimsel bir çalışma mevcuttur. Ayrıca Sâsânîlerden önce bu geniş bölge Horasan olarak değil, buranın sınırları dâhilinde yer alan üç farklı bölgeye göre isimlendiriliyordu. Belh-Merv dolaylarına Baktria, Nişâbur-Nisa (Nesa) dolaylarına Parthia, Herat dolaylarına da Aria deniliyordu.⁶⁷ Dolayısıyla Hz. Nuh’a nisbet edilen torununun isminin yüzyıllar sonra bu bölgenin tesmiye edilmesinde kullanıldığına dair bir düşüncenin kabulü zor gibi görünmektedir.

Horasan teriminin Derî Farsça’dan geldiğine dair ikinci rivayette; Yâkût, Derî Farsça’nın Sâsânî İmparatorluğu’nun merkezi olan Medâin şehirlerinde ve Kisra’nın sarayında konuşulan Farsça’nın bir lehçesi olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸ Bu noktada Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev’in (531-579), imparatorluğu dört askeri eyalete taksim ettiğini ve doğu (kuzeydoğu) eyaletinin isminin de Horasan olduğunu⁶⁹ belirtmemiz gerekir. Buradan hareketle Hor/Hur-Asân ter kibinin ilk defa Sâsânîler döneminde imparatorluğun doğu topraklarını ifade etmek için mecazen “*güneşin doğduğu yer*” anlamında kullanıldığını, bu nedenle de yörenin bu şekilde isimlendirildiğini söyleyebiliriz.

Üçüncü rivayette; “*kolayca ye*”, “*afiyetle ye*” şeklindeki ifadelerin böylesine büyük bir coğrafyayı isimlendirmeye dayanak teşkil edecek ne bir olay veya olgunun bilgisine ne de bu rivayeti doğrulayacak bir argümana sahibiz.

Hamevî’nin naklettiği bu üç rivayeti ele alıp yorumlamaya çalıştık. Bahsi geçen rivayetler arasında ulaşabildiğimiz en tutarlı sonuç, ikinci rivayetin kabule şâyan olduğudur.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkut el-Hamevî, **Mu’cemü’l-buldân**, nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995) c. 2, s. 350.

⁶⁷ Osman Çetin, “Horasan”, **DİA**, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), c. 18, s. 234; Garthwaite, **İran**, s. 22, 46, 63, 66, 69, 71.

⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/281.

⁶⁹ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (M.S. 226-652)**, (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2015), s. 177.

V. HORASAN'IN SINIRLARI

Tarihî kimliğe sahip olan bölgelerin, geçirdikleri sürecin uzunluğu doğrultusunda sınırlarını tespit etmek hayli zordur. Sâsânîlerden beri var olan tarihî Horasan bölgesinin sınırlarının tespiti de gerek geçirdiği tarihî süreci itibarıyla gerekse de geniş bir coğrafyayı kapsamaları bakımından kolay değildir. Münhasır bir bölgenin oluşumunda genellikle coğrafi, idarî ve etnik unsurlar rol oynamaktadır. Etnik unsurların daha ziyade küçük bölgelerde rol oynadığını söyleyebiliriz. Örneğin Horasan bölgesinin güney sınırlarından birisi olan Sicistan bölgesi⁷⁰ Horasan'a nispeten oldukça küçüktür. Nitekim bu bölge ismini Saka kavmine nisbeten "Sakalar'ın ülkesi" anlamındaki Sakastân'dan almıştır.⁷¹ Komşu bölgelere oranla dağların olmadığı ve geniş kumul düzlükleri,⁷² bölgenin belirli sınırlar dâhilinde tarihî bir kimlik kazandığını göstermektedir. Dolayısıyla Sicistan'ın tarihî kimliğinin ortaya çıkmasında etnik ve coğrafi unsurlar rol oynamıştır. Fakat geniş bir bölgeyi kapsayan Horasan'ın tarihî kimliğini, belli bir etnik kavimle ortaya çıktığını iddia etmek doğru bir yaklaşım olmaz. Bu sebeple bölge kimliğinin ortaya çıkmasında ve sınırlarının oluşmasında coğrafi ve idarî unsurların rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu hususu müellifimizin aktardığı bilgiler muvacehesinde ele alıp Horasan bölgesinin sınırlarını detaylı bir şekilde izah edebiliriz.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) Horasan sınırlarına dair genel bir çerçeve çizmiştir.

*"Horasan'ın sınırları, Irak (batı) cihetinden Cüveyn'in merkezi olan Âzadvar ve Beyhak'a; Hind (güney ve doğu) cihetinden Tohâristan, Gazne, Sicistan (Sistan) ve Kirman'a uzanır. Hint cihetindeki bu bölgeler Horasan'ın sınır komşularıdır. Horasan bölgesi, Nîşâbur, Merv ve Herat gibi ümmühât şehirleri kapsamaktadır. Bu şehirler Horasan'ın merkezleridir. Belh, Tâlekan, Nesa, Ebîverd, Serahs ve Ceyhun nehrinin aşağı yakasında (güneyinde) yer alan şehirler de Horasan bölgesinin sınırları içerisindedir. Hârizm bölgesinin âmilliklerini Horasan bölgesine dâhil edenlerin ve Mâveraünnehir'i Horasan'ın bir parçası addedenlerin iddiaları doğru değildir."*⁷³

⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/190.

⁷¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Sistan", **DİA**, 37/274.

⁷² İstahrî, **Mesâlik**, s. 241-242.

⁷³ Yâkût, **Buldân**, 2/350.

Yâkût'un genel hatlarıyla çizdiği sınırları, diğer maddelerde naklettiği bilgilerle detaylandıralım.

Horasan güneybatıda Kirman bölgesi ile komşudur.⁷⁴ Bu iki bölge, kaynaklarda Horasan çölü olarak da geçen Lut çölü⁷⁵ ile birbirinden ayrılmaktadır.⁷⁶ Kûhistan'ın güneyindeki Cûsf (Husf) şehri ile batısındaki Tâbes şehri Horasan'ın sınır şehirleridir.⁷⁷

Batıda Taberistan cihetinden baktığımızda; (güneyden kuzeye doğru) Beyhak (Sebzvâr) küresine bağlı Rivend köyü ile Cüveyn küresine bağlı Âzadvar beldesi Taberistan'ın Kûmis küresine sınırdır.⁷⁸ Sınırın hemen ötesinde Kûmis'e bağlı Biyâr şehri yer almaktadır.⁷⁹ Bu hattın güneybatı cihetinde Kevir çölü bulunup herhangi bir yerleşim yeri zikredilmemiştir.⁸⁰ (Kuzeye doğru) Câcerm küresi ile dağlık bir bölgede yer alan Semengân/Semelgan küresi Taberistan'ın Cürçân bölgesine bitişiktir.⁸¹

Kuzeybatı cihetinde, Hazar denizinin güneydoğusundan başlayıp güneydoğu yönünde uzanan Kopet sıra dağları mevcuttur.⁸² Bu sıra dağların kuzeyi -aradaki koridorun- ötesinden itibaren Karakum çölü ile kaplıdır.⁸³ Kopet dağlarının kuzey yamacı ile Karakum çölünün güneyi arasındaki mesafe yer yer 15-25 km arasında değişmektedir.⁸⁴ XI. yy.'dan itibaren Türkmenler bu koridoru yurt tutmaya başlamışlardır. Biaenaleyh coğrafi konumu gereği bahsi geçen koridor Türkmence'de dağın aşağısı anlamına gelen "etek/îtâk" adını almıştır.⁸⁵ Yakut'un kuzeybatı yönünde zikrettiği şehirlerin de bu koridor hattında yer aldığını söyleyebiliriz.

⁷⁴ Yerleşim yerleri, dağlar, çöller, akarsular, uzaklık mesafesi vd. yerlerin konumunu tespit etmek için genel olarak Google Maps sitesinden faydalandık. Bkz. Google, G.M, "Güney Horasan" (Erş. 10.07.2023).

⁷⁵ Kaynaklarda Deşt-i Lût ile Deşt-i Kevir çöllerinden, Horasan çölleri (مفازة خراسان) şeklinde tek bir isimle bahsedilir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/454, İstahrî, **Mesâlik**, 227.

⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/454; Çetin, "Horasan", 18/234; G.M, "Lut Desert" (Erş. 10.03.2023).

⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/184, 4/416, 4/20; Tâbes, klasik İslâm tarihi kaynaklarında Horasan'ın kapısı olarak da geçmektedir. Bkz. Belâzürî, **Fütûh**, s. 390.

⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/537, 1/53, 2/192.

⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/517, 4/414.

⁸⁰ Çetin, "Horasan", 18/234; G.M, "Kebir Çölü", (Erş. 10.03.2023).

⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 2/192, 2/92, 3/254.

⁸² John P Rafferty, "Kopet-Dag Range", **E.B**, (Erş. 10.07.2023).

⁸³ Lewis Owen vd., "Karakum Desert", **E.B**, (Erş. 10.03.2023).

⁸⁴ G.M, (Erş. 11.03.2023).

⁸⁵ Barthold, **İran**, s. 101.

Hârizm ile Dihistan arasındaki Nesa'ya bağlı Ferâve beldesinin de, bu koridorun (batı cihetinden) sonlarına doğru yer aldığını ve Kuzeybatı Horasan'daki son şehir olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁶ Zira müellif, bu beldenin ötesinde başka bir yerleşim biriminden bahsetmemiştir. Hârizm hudutlarında yer alan diğer bir sınır şehri ise Nesa şehir merkezinin kuzeyindeki Şehristan beldesidir. Burası çölün (Karakum) hemen yanında kâindir.⁸⁷ Ferâve'den, doğudaki Merv'e kadar -çölün hemen güneyinden- bir hat çizdiğimizde bu hattın üzerindeki çölde (Karakum) herhangi bir yerleşim yeri zikredilmemiştir. Dolayısıyla bu koridorun hemen kuzeyinde yer alan çöl arazisinin Kuzeybatı Horasan sınırlarını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Kuzey sınırları, Ceyhun nehrinin aşağı yakasında yer alan Âmül şehri ile başlar. Nehrin aşağı havzasındaki Hârizm bölgesi ile sınır olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁸ Yâkût, Ceyhun nehrin aşağı yakasında (güneyinde) kalan toprakların Horasan, yukarı yakasında (kuzeyinde) kalan toprakların ise Mâverâünnehir bölgesi olduğunu belirtmiştir.⁸⁹ Bu sebeple Ceyhun nehrinin; Âmül şehrinden Doğu Horasan'daki Bedehşan bölgesine kadar⁹⁰ doğal bir sınır teşkil ettiğini ifade edelim.

Horasan'ın Tohâristan cihetine dair bir konuya değinmemiz gerekmektedir. Yâkût, Horasan'ın genel sınırları ile ilgili zikrettiği bahiste, Tohâristan'ın Horasan bölgesinin komşusu olduğunu ifade etmiştir. Fakat müstakil olarak açtığı Tohâristan maddesinde buranın Horasan bölgesinde yer aldığını⁹¹, bazı maddelerde de Tohâristan'ın Belh âmilliğine bağlı olduğunu nakletmiştir.⁹² Bu durum çelişki arz etmektedir. Bunun muhtemel sebebi Tohâristan'ın bölge (nâhiye) ve emirlik (vilayet) olarak iki ayrı şekilde telakki edilmesindendir. Yâkût'un genel tanımda Tohâristan'ı Horasan bölgesinin komşusu olarak belirtmesi de buranın bölgesel kimliğini değil, idarî kimliğini ön plana çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Tohâristan o dönemde Horasan'ın geneline hâkim olan Hârizmşahlar'ın idaresinde değil, Gurlu Devleti'nin idaresindeydi. Fakat Yâkût'un bu konuda muhtemelen farkına varamadığı husus; Hârizmşah Devleti'nin, Gurlular'ın Bâmyân ve Tohâristan

⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/245, 2/81.

⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/377.

⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/58.

⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/45.

⁹⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/196, 1/360.

⁹¹ Yâkût, **Buldân**, 4/23.

⁹² Yâkût, **Buldân**, 1/52.

kollarını 612/1215 senesinde ortadan kaldırmasıdır. Nitekim Tohâristan ülke adı olarak bu tarihten sonra kaynaklarda zikredilmemiştir.⁹³ Binaenaleyh diğer maddelerdeki ifadeleri esas alarak; Tohâristan'ın, Horasan bölgesinin doğal sınırları dâhilinde olduğunu ve bu bölgenin doğu sınırlarında yer aldığını ifade edelim.

Doğu hududunda; Ceyhun nehri ile Hindikuş dağları arasında kalan Bedehşan ile buranın güneyinde yer alan Bencehîr (Pençşir) şehri yer almakta olup Bedehşan'dan Tibet diyarına erişim sağlanır.⁹⁴

Güneydoğu cihetine dair müellif net bir mâlûmat vermemiştir. Fakat aktardığı bilgilerden hareketle bazı tespitlerde bulunabiliriz. Eserinde İbn Fakih'in rivayetine yer vermiştir. Bu rivayete göre İbn Fakih, Kâbil'in Tohâristan'ın suğûr bölgesinde yer aldığını ve şehirlerinden birisi olduğunu kaydetmiştir. Fakat Yâkût buna karşı çıkmış ve Kâbil'in Hind diyarının başlangıç noktası olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Bu sebeple Kabil'in Horasan bölgesinin dışında yer aldığını; buna karşılık kuzey batısında yer alan Bâmyân beldesinin Horasan'ın sınır bölgesinde olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁶

Bâmyân -Herat arasındaki yüksek dağların varlığı sebebiyle şehirleşmenin çok seyrek olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Yâkût bu iki hat arasındaki dağlık coğrafyaya ait sınırlı yerleşim yerinden bahsetmiştir. Dolayısıyla bu cihete net bir sınır çizmek mümkün değildir. Fakat Yâkût'un aktardığı bazı bilgilerden hareketle birtakım sonuçlara ulaşabiliriz. Müellif; Gazne-Herat arasındaki suğûr bölgesinde Haysar isimli bir şehirden bahsetmiştir.⁹⁷ Herat'a (Gazne cihetine doğru) 2 merhale⁹⁸ mesafedeki Haysar şehri,⁹⁹ takriben Hârût nehrinin doğduğu yer ile hemen kuzeyindeki Herîrûd nehrinin arasına tekabül etmektedir.¹⁰⁰ Buna ilaveten Herat ile Gazne arasında bulunduğunu söylediği Gûr bölgesini vilâyet (devlet) olarak

⁹³ Hüseyin Salman, "Tohâristan", **DİA**, 41/215.

⁹⁴ Mehmet Saray, "Bedahşan", **DİA**, 5/291; Yâkût, **Buldân**, 1/360, 1/498; G.M, "Pençşir", (Erş. 13.03.2023).

⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/426.

⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/330; G.M, "Bamyan", (Erş. 14.03.2023).

⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/412.

⁹⁸ Merhale, ortalama bir yürüyüşle 1 günde kat edilen mesafedir. 1 merhale 8 fersaha karşılık gelmektedir. Bu da 35-48 km arasında bir mesafeye denk gelmektedir. Bkz. Fahrettin Atar, "Sefer", **DİA**, 36/296.

⁹⁹ İstahrî, **Mesâlik**, s. 285.

¹⁰⁰ G.M, (Erş. 14.03.2023).

vurgulamış, Horasan’a doğrudan ya da dolaylı olarak hiçbir nisbette bulunmamıştır.¹⁰¹ Bu sebeple Gûr bölgesinin müstakil bir bölge kabul edildiğini söyleyebiliriz. Binaenaleyh Bâmyân ile Herat arasında bir sınır hattı çizecek olursak, bu hattın mezkûr iki şehrin arasında yer alan Herîrûd nehrinden¹⁰² geçtiğini söylemek isabetli olacaktır. Buna göre hattın kuzeyinde kalan kısmın Horasan, güneyinde kalan kısmın ise Gûr ve Zabulistan¹⁰³ bölgeleri olduğunu söyleyebiliriz.

Horasan güney cihetinden Sicistan (Sistan) bölgesi ile komşudur.¹⁰⁴ Yâkût, Herat’ın (Sicistan cihetinden) son âmilliğinin Dera/Dara (دره) şehri olduğunu belirtmiştir. Buranın gerek konumundan gerekse isminden dolayı günümüzde Sistan vadisine açılan dağların son noktasında bulunan Anar Dara (انار دره) şehri olduğunu düşünmekteyiz.¹⁰⁵ Müellif, Farah ve İsfizar (Şindend) şehirlerinin ise Sicistan bölgesinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶ Anar Dara şehri Hârût nehrinin batısında, Farah ve İsfizar şehirleri ise nehrin doğusunda yer almaktadır.¹⁰⁷ Dolayısıyla Hârût nehrinin Horasan ile Sicistan arasında doğal bir sınır teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Horasan’ın sınırlarına dair detaylı şekilde verdiğimiz mâlûmata binaen genel bir değerlendirme yapacak olursak Horasan sınırlarının kahir ekseriyetinin doğal sınırlar olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Horasan doğuda Lut ve Kevir çölleri, kuzeybatıda Karakum çölü, kuzey ve kuzeydoğuda Ceyhun nehri, doğuda Hindikuş dağları ve güneyde Sistan çölleri ile adeta etrafı fiziksel sınırlarla çevrilmiştir. Buna istisna olarak kuzeybatı ile güneydoğu bölgelerini verebiliriz. Bu iki bölgenin sınırlarının ise doğal (fizikî) şartlardan ziyade idarî geleneğe göre şekillendiğini ifade edebiliriz.

VI. HORASAN TARİHİ

Daha önce Horasan kavramının Sâsânîler döneminde ortaya çıktığını söylemiştik. Bu kavram ortaya çıkmadan önce; Horasan’ın Merv ve etrafındaki

¹⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 4/218.

¹⁰² G.M, “Herîrûd”, (Erş. 14.03.2023).

¹⁰³ Yâkût, **Buldân**, 3/125.

¹⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 3/190.

¹⁰⁵ G.M, “Anar Dara”, (Erş. 15.03.2023).

¹⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/259, 1/178.

¹⁰⁷ G.M, “Harut”, (Erş. 15.03.2023).

bölgeye Margiana,¹⁰⁸ Belh ve etrafındaki bölgeye Baktria,¹⁰⁹ Herat ve etrafındaki bölgeye Aria,¹¹⁰ Nîşâbur'un kuzeyindeki Kuçan (Habûşân) ile Nesa topraklarına da Partlara atfen Parthia denilmekteydi.¹¹¹ Çok geniş bir coğrafyaya yayılan bu topraklar üzerinde yüzyıllar boyunca pek çok farklı kavim ve devlet hüküm sürmüştür. Yâkût, bölge üzerinde hâkimiyet kuran ilk topluluğun Mitolojik dönem İran hanedanlığının ilk safhasını teşkil eden Pişdâdîler'i işaret etmektedir. Merv'in iç kalesi olan kuhendizin Pişdâdî hükümdarı Tahmures tarafından inşa ettirildiğini rivayet etmektedir.¹¹²

Pişdâdîler'den sonra Mitolojik İran hanedanlığının ikinci safhasını teşkil eden Keyânîler gelmektedir. Yâkût, Pişdâdîler'e nazaran Keyânîler'in Horasan'daki hâkimiyetine dair biraz daha fazla bilgi vermektedir. Rivayetlere göre Keyânî hanedanlığının ikinci hükümdarı olan Keykâvus döneminde Serahs ve Ebîverd şehirlerinin (başka kimseler tarafından) inşasına başlanmıştır. Dördüncü hükümdar Lehrâsef (Lehrasb) döneminde ise bizzat kendisi tarafından ilk defa Belh şehri inşa edilmiştir. Beşinci hükümdar Büştâsif (Güştasb) döneminde Nîşâbur'a bağlı Büştênfürûş küresinin (bucak) bölgesel sınırları ihdas edilmiş ve yine Nîşâbur'a bağlı olan Buşt şehri onun tarafından inşa ettirilmiştir. Yedinci hükümdar Hümay (kadın) tarafından ise daha önce inşa edilmiş olan Merv'in (kuhendiz) duvarlarının (sur) inşa ettirildiği rivayet edilmektedir.¹¹³ Buradan çıkan sonuca göre Keyânîler'in Doğu, Orta ve Batı Horasan'ın çoğunda hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır. Fakat bu rivayetlerin somut kaynaklardan (arkeoloji, rölyef, kitabe vb.) uzak ve mitolojik bir anlatıma sahip olması sebebiyle bilimsel bir karşılığı yoktur.

Antikçağ'da Orta Asya'nın batısından Zağros dağlarına göç edip orada devlet kuran Medler (MÖ. VII-VI. yy.), hâkimiyetlerini Doğu Horasan'daki Baktria'ya kadar genişlettiler.¹¹⁴ Bilâhare bu devletin bir vassalı olan Anşanlı Kiros (MÖ. 558-

¹⁰⁸ Söylemez, **Merv**, s. 32.

¹⁰⁹ Barthold, **İran**, s. 17.

¹¹⁰ Recep Uslu, "Herat", **DİA**, 17/215.

¹¹¹ Barthold, **İran**, s. 100.

¹¹² Yâkût, **Buldân**, 5/113; Ahmet Altungök, "İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", **Tarih Okulu Dergisi**, 9/28, (Aralık, 2016), s. 658, 660.

¹¹³ Altungök, "Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", s. 658, 681; Yâkût, **Buldân**, 1/86, 425, 426, 479, 3/208, 5/113.

¹¹⁴ Garthwaite, **İran**, s. 21-22.

530), Medya kuvvetlerini yenip Ekbatana'daki (Hemedan) kraliyet sarayını ele geçirdi ve kralı devirerek Ahemeniş İmparatorluğu'nu (MÖ. 558-330) kurdu.¹¹⁵ Kiros, devletin hudutlarını Orta Asya'ya kadar genişletti. Haleflerinden I. Darius da imparatorluğun bu topraklardaki egemenliğini pekiştirdi ve hanedanlığın Büyük İskender tarafından yıkılışına değin sağlam bir idarî yapı kurdu.¹¹⁶ Yâkût, bahsi geçen bu iki devletin de Horasan'daki hâkimiyetlerine dair herhangi bir rivayette bulunmamıştır.

MÖ. 333 senesinde Makedonya Kralı Büyük İskender'in Guagamela'da Persler'e karşı kazandığı zaferle Ahemeniş hanedanlığı sona ermiş ve tüm Pers toprakları İskender'in eline geçmiştir.¹¹⁷ Yâkût, İskender dönemine dair genel olarak şehirlerin kuruluşu ile ilgili bilgiler vermektedir. Belh'in Keyânîler döneminde inşa edildiğine dair rivayet dışında başka bir rivayetten daha bahsetmiştir. Bu rivayette şehrin eskiden İskenderiye olarak bilinmesinden dolayı İskender tarafından inşa ettirildiği nakledilmektedir.¹¹⁸ Müellif, Horasan'ın diğer büyük şehri olan Herat'ın da İskender'in emriyle inşa ettirildiğine dair uzunca bir rivayet aktarmıştır.¹¹⁹ Bunun dışında daha önce kuruluşu (kuhendiz) Keyânîler'e atfedilen Serahs'ın şehristanını da İskender'in inşa ettirdiğinden bahsetmektedir.¹²⁰

İskender'in MÖ. 323'teki ölümünden sonra onun komutanlarından olan Selevkos, Ahemeniş Devleti'nin merkezinden Orta Asya'ya kadar uzanan topraklarda bağımsızlığını ilan ederek devlet kurdu (MÖ. 312).¹²¹ Selevkoslar göçebelerin istilâlarına karşı Margiana, Aria, Baktria ve daha pek çok bölgede kaleler ve şehirler inşa ettiler.¹²² MÖ. 247'de Selevkoslar'a bağlı bir derebeyi olan Parthia Kralı Arşak, bağlı olduğu devletin Hazar Denizi'nden Orta Asya'ya (Baktria, Margiana hariç) kadar olan topraklarını ele geçirdi.¹²³ Selevkos Kralı II. Antiokhos'un MÖ. 246'daki ölümünün ardından oraya çıkan taht kavgalarını fırsata

¹¹⁵ Garthwaite, **İran**, s. 26.

¹¹⁶ Garthwaite, **İran**, s. 21.

¹¹⁷ Garthwaite, **İran**, s. 59.

¹¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/479.

¹¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/396.

¹²⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/208.

¹²¹ Garthwaite, **İran**, s. 61.

¹²² Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi Ön Asya'nın Kadim Krallığı**, trc. Mehmet Ali İnci, (İstanbul: Totem Yayınları, 2019), s. 157.

¹²³ Garthwaite, **İran**, s. 62.

çeviren Baktria'daki Grekler, kaynaklarda Grek-Baktria ismiyle zikredilen bir devlet kurdular. Bu devletin sınırları doğuda Bedeşan, güneyde Hindikuş dağları ve batıda Murgab (Margiana) ile Harirûd (Aria) nehirlerinin ötesine kadar uzanmaktaydı. Partlar, önce Herirdûd nehrinin batısını, sonra da doğusunu ele geçirdiler. Grek-Baktria Devleti'nin yıkılmasından (MÖ. yy.) sonra da Murgab havzasındaki Margiana bölgesine hâkim oldular.¹²⁴ MÖ. 129 tarihinde de Selevkoslar'ı yenerek bu devleti ortadan kaldırdılar.¹²⁵

Büyük Hun Hakanı Mete Han (ö. MÖ. 174), Kansu'da (Orta Çin) yaşayan Yüeciler'e hücum ederek onları yendi. Mete Han'ın oğlu Lao-Shang (MÖ. 174-160) ise Yüeci kralını öldürerek kendi döneminde bu kavmin batıya göç etmesine sebep oldu.¹²⁶ Yüeciler, batıya doğru göçleri esnasında yollarının üzerindeki Wusunlar'a hücum edip krallarını öldürdüler. Bilâhare Tanrı dağlarının batısındaki Issık göl kıyılarına gelerek buradaki Saka kavmini yurtlarından kovup bölgeye kendileri yerleştiler.¹²⁷ Sakalar da batıdaki Soğdia ve batısına göç ettiler.¹²⁸ Yüeciler'den kaçıp doğuda Hun İmparatorluğu'na sığınan Wusunlar, kendilerini toparladıktan sonra Hunlar'ın da desteğiyle Issık göl civarına yerleşmiş olan Yüeciler'i baskına uğratarak onları göçe zorladılar ve yerlerine kendileri kondular.¹²⁹ Bu durum bir domino etkisi oluşturdu ve batıya göç eden Yüeciler, daha önce yurtlarından çıkardıkları Sakalar'ı şimdi de güneye göçertmeye zorladılar. Onlar da bunun üzerine Ceyhun nehrini aşıp Baktria topraklarına yerleştiler.¹³⁰ Fakat Sakalar, -Yüeciler'in hücumundan önce- Soğdia bölgesindeyken güneye doğru sürekli akınlarda bulunmaktaydılar (MÖ. 138-128). Bunun sonucunda Grek-Baktria devleti oldukça zayıf düştü ve Partlar tarafından yıkılıp toprakları (Baktria) onların ellerine geçti.¹³¹ Fakat bu uzun sürmedi ve bahsi geçen Yüeci hücumuyla Ceyhun'u aşp güneye göç etmek zorunda kalan Sakalar, Baktria ve Parthia bölgesine akınlar yaparak Baktria ve doğusunu

¹²⁴ Garthwaite, *İran*, s. 66; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 165; Vasily Vladimiroviç Barthold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, trc. Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2020), s. 22-23, 59.

¹²⁵ Garthwaite, *İran*, s. 67.

¹²⁶ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2022), s. 333.

¹²⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, 1/342.

¹²⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, 1/335.

¹²⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, 1/342-343.

¹³⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, 1/335.

¹³¹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, 1/339.

Partlar'dan koparıp bölgeye kendileri yerleştiler (MÖ. 128-127).¹³² Bölgede yaşayan Grekler de buradan kaçarak güneyde Hindistan'a indiler. Sakalar Baktria'ya yeni gelmelerine rağmen kuzeydeki Yüeci baskısı ve yağmaları devam etmiş, bunun sonucunda sonradan kendi isimleriyle anılacak olan Sicistan (Sakastan) bölgesine yerleştiler (MÖ. 127-112 yılları arasında).¹³³

Yüeciler Soğdia ve Baktria bölgesine geldiklerinde buradaki mevcut feodal yapının devam etmesini uygun gördüler. İdarî yapı konfederatif bir şekilde 5 yabguluğa bölünmüştü. (Bu yabguların Yüeci mi, yoksa yerli feodal beyler mi olduğu tartışmalıdır.) Yüeciler'in bölgeye gelişinden yaklaşık bir buçuk asır sonra, mevzubahis 5 yabgudan birisi olan Kuşan Yabgusu, diğer 4 yabguyu da idaresine alarak Kuşan Devleti'ni kurdu (MS. 25-50).¹³⁴ Kısa sürede batıda Part sınırından güneydoğuda Kuzey Hindistan'a kadar yayıldılar. Kuzey ve kuzeydoğuda ise Soğdia ile Margiana'yı ellerinde tutuyorlardı. Kuzey Hindistan'ı da istilâ ettikten sonra başkentlerini Belh'ten (Baktria) Kandahar'a taşıdılar. Kuşanlar'ın geniş bir coğrafyaya yayılmalarının akabinde batıda Roma İmparatorluğu, komşuları olan Partlar'dan ziyade daha da doğudaki Kuşanlar'la muhatap oluyolar, aralarında ticarî anlaşmaları icrâ ediyorlardı.¹³⁵

MS. III. yy.'ın başlarında Part İmparatorluğu'na bağlı İstahr şehrindeki bir Zerdüşt tapınağının reisi olan Sâsân, manevî nüfuzunu kullanarak bu bölgede bir emirlik kurdu. Onun ölümünün (MS. 208) ardından Hîre isimli bir şehirde valilik yapan oğlu Babek (Pabag), babasının yerine geçerek kendini hükümdar ilan etti. Kendilerini Persler'in yasal vârisleri olarak gören Sâsânîler, Partlar'a karşı konumlarını güçlendirerek onları yıkmanın ve Eski Pers İmparatorluğu'nu yeniden kurmanın hesabını yapıyorlardı. Bu sırada İstahr şehri idarî olarak Nesa'daki bir emirliğe bağlıydı. Bâbek, oğlu Erdeşir'le birlikte Nesa'daki bu emirliğe saldırarak onları ortadan kaldırdı. Bâbek'in ölümünden sonra yerine önce oğlu Şapur, onun da ölümünden sonra MS. 216'da diğer oğlu Erdeşir geçti. O, Partlar'a bağlı şehirleri bir ele geçirerek nihaî darbeyi MS. 226'da indirerek Partlar'ı ortadan kaldırdı.

¹³² Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, 1/340.

¹³³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, 1/335-336.

¹³⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, 1/337.

¹³⁵ Ekber N. Necef, Ahmet Anna Berdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), s. 87-88.

Bununla birlikte Persler'in yıkılışından 6 asır sonra Fârisîler yeniden İran topraklarına hâkim oldular.¹³⁶ Bu noktada Yâkût'un, Erdeşir'in sonradan Fars topraklarına geldiğine dair ifadeleri doğruyu yansıtmamaktadır.¹³⁷ Devletin kuruluşundan iki sene sonra Erdeşir, doğuya bir sefer düzenleyerek Hârizm, Merv (Margiana) ve Belh'i (Baktria) ele geçirdi ve buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırdı.¹³⁸ Erdeşir'in (MS. 241) ölümünden sonra tahta geçen oğlu I. Şapur, Kuşanlar'ın hâkimiyetindeki Sind, Baktria ve Ceyhun'un kuzeyindeki Semerkant (Soğdia) ile Taşkent'i (Şaş) ele geçirdi.¹³⁹ Yâkût, Nişâbur şehrinin kuruluşunu Şapur'a atfetmektedir.¹⁴⁰

Horasan'ın kuzey bölgelerine birbirinden farklı üç Türk göçü gerçekleşmişti. İlki, MÖ. I. yy'ın ortalarından MS. 350 senesine kadar sürekli olarak gerçekleşen Hyonlar'ın (Kırmızı Hunlar) göçleridir. İkincisi, takriben MS. 350 senesinden sonra onları takip eden Akhun boylarıdır. Bu iki boyun karışması yeni bir devletin teşekkül etmesini sağlamıştır. Üçüncü göç de Ak Tiler'e dayanan Eftalit boylarıdır. Akhunlar, MS. 350 tarihlerinde Ceyhun nehrini geçerek bölgedeki Kuşanlar'ı daha da güneye ittiler ve nihayetinde peşpeşe devam eden akınlarla bu devlete son verdiler. MS. 400 ler'den sonra doğudan batıya göç eden Ak Ti-Hun boyları M. 430'dan itibaren Ceyhun'un güneyindeki Valvâlic'i ele geçirdiler. Buradaki Hyon ve Akhun kavimlerini de hâkimiyetleri altında toplayarak M. 450 senesinden itibaren Eftalit Devleti'nin oluşumunu tamamladılar.¹⁴¹ Bu sıralarda Sâsânî tahtında bulunan Fîrûz (M. 459-484) ile Eftalitler arasında iki ayrı savaş meydana geldi. Yâkût, önemli sonuçlar doğurmasından dolayı bu iki savaşı da anlatmıştır. Buna göre Fîrûz, ordusuyla birlikte Heyâtıla'nın (Eftalit) tuzağına düşmüş ve onlara önemli güvenceler vererek serbest kalmıştır. Başına gelenler ve verdiği güvenceler (fidye vd.) oldukça ağırlarına gitmiş olan Fîrûz, bilâhare tekrardan Eftalitler'e saldırmış, fakat Eftalitler onu ve ordusunu çok ağır bir hezimete uğratarak orduyu âdeta imha etmişlerdi. Fîrûz ise savaş meydanında öldürülmüştü (M. 484).¹⁴² Bu savaştan sonra

¹³⁶ Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 45-50.

¹³⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/351.

¹³⁸ Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 51.

¹³⁹ Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 55.

¹⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 5/331.

¹⁴¹ Necef, **Hazar Ötesi**, s. 90-99.

¹⁴² Yâkût, **Buldân**, 2/351.

Eftalitler, Merv, Herat ve Mâverâünnehir'i tamamen ele geçirdiler ve Baktria'yla (Belh, Tohâristan) üzerindeki nüfuzlarını perçinlediler. Ayrıca Sâsânîler bu tarihten itibaren Eftalitler'in himayesi altına girdiler.¹⁴³ Eftalitler'in bölgedeki etkinliği Göktürk İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasına kadar devam etti. Birinci asırdan biraz az bir süre Sâsânîler, Eftalitler'in vassalı olarak varlıklarını devam ettirdiler. Gözünü Eftalit kontrolündeki İpek yoluna diken Göktürkler ile uzunca yıllar Eftalit baskısı altında ezilen Sâsânîler arasında bir ittifak hâsıl oldu. Bunun neticesinde 565 tarihinde Eftalitler çöktü. Anlaşmaya göre Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır oldu.¹⁴⁴ Fakat Sâsânîler'in doğudaki hâkimiyeti uzun sürmemiş ve Göktürkler Tohâristan'ı 29 (veya 27) emirliğe bölerek hâkimiyetleri altına almışlardı. Fakat bu dönemde Tohâristan Belh'in kuzey, güney, doğu ve batısındaki arazileri kapsamaktaydı (Takriben doğu-batı yönünde 1500 km, kuzey-güney yönünde 500 km).¹⁴⁵

İslâmiyet'in zuhur edip peşinden hızla yayıldığı dönemlerde Müslümanlar'ın karşılarına çıkan en önemli güçlerden birisi Sâsânîler'di. Hz. Ömer döneminde (H. 13-23/M. 634-644) Sâsânîler'le yapılan Kâdisiye (15/636) ve Nihâvend savaşlarının (21/642) Müslümanlar tarafından zaferle sonuçlanmasıyla doğuda onların önüne çıkabilecek bir güç kalmamıştı.¹⁴⁶ Horasan bölgesinin fethi Hz. Osman döneminde (H. 23-35/M. 644-656) Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) komutasında başladı. Bu fetihler Yâkût'un ifadeleriyle Batı Horasan'ın giriş kapısı olan Tâbesân'dan (Kûhistan) 29/649-50 senesinde başladı. Peşinden Herat, Merv, Nişâbur ve Belh şehirleri fethedilerek bölgenin büyük çoğunluğu 31/652 senesinde hâkimiyet altına alındı.¹⁴⁷ Son Sâsânî Kısra'sı III. Yazdücird de Merv'in Rezik köyündeki bir değirmende öldürüldü.¹⁴⁸ Hz. Ali- Muâviye çatışmaları döneminde bölgede elden çıkan topraklar Muâviye'nin iktidara gelmesiyle birlikte onun döneminde (H. 41-

¹⁴³ Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 101-104.

¹⁴⁴ Necef, **Hazar Ötesi**, s. 101.

¹⁴⁵ Ahmet Yılmaz, **Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan** (Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), s. 94-95.

¹⁴⁶ Mustafa Fayda, **Hulefâ-yı Râşidîn Devri**, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2016), 186-187, 192-193.

¹⁴⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/480, 2/353, 4/20.

¹⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/43.

60/M. 661-680) yeniden Abdullah b. Âmir komutasında fethedildi.¹⁴⁹ Merv ordugâh şehre dönüştürülerek Horasan'ın merkezi konumuna geldi.¹⁵⁰

Horasan, Emevîler'in (H. 41-132/M. 661-750) sonlarına doğru Abbâsî ihtilâl hareketinin merkezi oldu. Yâkût'un, Merv'in Mâhân köyüne nisbet ettiği Ebû Müslim el-Horasânî (ö. 137/755), Horasan'ın büyük şehirlerini ardı ardına ele geçirerek batıya yöneldi ve Emevîler'le yaptığı Zap suyu savaşını kazanarak bu devleti ortadan kaldırdı (132/750).¹⁵¹

Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd'in ölümünün (ö. 193/809) ardından Emin (ö. 198/813) Bağdat'ı, Me'mûn da (ö. 218/833) Merv'i merkez seçerek birbirleriyle mücadelelerini sürdürdüler. Emin'in öldürülmesinin akabinde Bağdat'a hemen gitmeyen Me'mûn, devleti bir süre daha Merv'den yönetmiştir. Şehir toplamda dört yıl Me'mûn'un idaresinde kalmıştır.¹⁵²

Me'mûn Bağdat'a döndükten sonra 205/821 tarihinde Herat bölgesinin Fârisi kökenli yerlilerinden olan Tâhir b. Hüseyin'i (ö. 207/822) Horasan valisi tayin etmiştir. Tâhir bölgeyi bağımsız bir şekilde kendi adına yönetmeye başlamıştır. Onun ölümünün ardından yerine geçen oğlu Talha (ö. 213/828), halifenin de menşurunu alarak Horasan hâkimi olarak tanındı.¹⁵³ Bu sayede Horasan'da yaklaşık 50 yıl sürecek Tâhirîler (H. 205-259/M. 821-873) hâkimiyeti başlamış oldu. Halife Me'mûn, 214/829-30 yılında vefat eden Talha'nın yerine kardeşi Abdullah b. Tâhir'i (ö. 230/844) Horasan valisi tayin etti.¹⁵⁴ Yâkût, onun Horasan'da birkaç şehir ve ribat inşa ettirdiğinden bahsetmektedir. O, Nîşâbur'a geldiğinde şehir merkezinin dışındaki bir arazide (Şâdyah) karargâh kurdurdu ve askerlerini oraya yerleştirdi.¹⁵⁵ Bu tarihlerden itibaren bölgenin merkezi Nîşâbur oldu.¹⁵⁶ Abdullah, Horasan'ın kuzeybatı sınırlarında Ferâve ribatını inşa ettirdi ve burası zamanla bir belde haline geldi.¹⁵⁷ Bir diğer inşa ettirdiği yer Ebîverd'e bağlı Kûfen beldesidir.¹⁵⁸ Abdullah'ın,

¹⁴⁹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 470.

¹⁵⁰ Fayda, **Hulefâ-yı Râşidîn**, s. 139.

¹⁵¹ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler**, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), s. 27, 34-37; Yâkût, **Buldân**, 5/33.

¹⁵² Söylemez, **Merv**, s. 58-59.

¹⁵³ Garthwaite, **İran**, s. 115; İzzettullah Zeki, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005**, (Çizgi Kitapevi Yayınları, 2020), s. 12-13; Necef, **Hazar Ötesi**, s. 109-110.

¹⁵⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", **DİA**, 1/138.

¹⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/305.

¹⁵⁶ Zeki, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi** s. 11.

¹⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/245.

Kuzeybatı Horasan'da Ferâve ve Kûfen'i inşa ettirmesinin sebebi muhtemelen kuzeydeki çölden gelebilecek olası göçebe saldırılarına karşı bu iki yerleşim biriminin set olmasını sağlamasıydı. Onun döneminde bölge iktisadî bakımdan gelişmelere sahne oldu. Horasan'ın refah seviyesine yükseltebilmek için ziraata oldukça önem vermiş, arazi suyunun düzenli sarfedilebilmesi için Irak ve Horasan fukâhasından oluşan bir kurul tarafından kanunlar hazırlatmıştır. Bu kurulun hazırladığı *Kitâbü'l-Kuniy* (kanallar kitabı) isimli eser iki asır boyunca bölgedeki sulama faaliyetlerinde esas kabul edildi. Bunun dışında onun döneminde bölgenin ilim-kültür hayatında da ilerlemeler oldu.¹⁵⁹

Sonraki dönemlerde dirayetsiz ve kifayetsiz emirlerin varlığı bölgedeki düzeni sarstı.¹⁶⁰ Bilâhare Sicistan'daki (Sîstan) Fârisî kökenli Saffârî hanedanlığından (H. 247-393/M. 861-1003) Ya'kûb b. Leys (ö. 265/879), Tâhirîler'in merkez şehri Nîşâbur'a girerek (259/873) bu hanedanlığın bölgedeki hükmüne son verdi. Bunun üzerine başkentlerini Sicistan'dan Nîşâbur'a taşıdılar.¹⁶¹ Horasan, Amr b. Leys'in (ö. 289/902) Sâ mânî emiri İsmâil b. Ahmed'e (ö. 295/907) esir düşmesine (287/900) kadar yaklaşık çeyrek asır Saffârî idaresi altında kaldı.¹⁶² Bu tarihten sonra Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâ mânîler (H. 204/395-M. 819-1005), halifenin de desteğini alarak Horasan'a hâkim oldular.¹⁶³ Yönetim merkezleri Buhara'da bulunan Sâ mânîler, Horasan'ı Nîşâbur'da yaşayan "Sipehsâlâr" ünvanlı valiler tarafından idare ediyorlardı.¹⁶⁴ Bölge yaklaşık bir asır Sâ mânîler'in istikrarlı idaresi altında kaldı. Bu sayede Horasan ekonomi, ilim, kültür ve daha birçok alanda gelişmelere sahne oldu.¹⁶⁵

Sâ mânîler, M. XI. yy'a (H. IV. yy'ın sonu) doğru iyice güçtün düştü ve emirler ayrı baş çekerek isyanlara kalkıştılar. Bunlardan birisi de Horasan Sipehsâlârı Ebu Ali es-Simcûrî ile Faik el-Hassâ'nın isyanlarıydı. Sâ mânî Emiri II. Nuh (H. 365-387/M. 976-997) onların isyanını bastırabilmek için bizâtihi devletin yetiştirdiği Türk kökenli komutan Sebüktegin (ö. 387/997) ve oğlu Mahmud'dan (ö. 421/1030)

¹⁵⁸ Yâkût, *Buldân*, 4/490.

¹⁵⁹ Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", 1/138.

¹⁶⁰ Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi*, s. 16.

¹⁶¹ Barthold, *İran*, s. 33, 108.

¹⁶² Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi*, s. 17, 24.

¹⁶³ Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi*, s. 47.

¹⁶⁴ Barthold, *İran*, s. 108.

¹⁶⁵ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, 36/67.

yardım istedi. Onların sayesinde isyanın üstesinden gelen emir, tahtını borçlu olduğu Sebüktagin'e "Nâsıreddin ve'd-Dünya" lakabı ile Belh, Tohâristan, Bâmyân, Garcistan ve Gur'u; oğlu Mahmud'a da "Seyfü'd-Devle" ünvanı ile Horasan sipehsâlârlığını verdi (385/995).¹⁶⁶ Sâ mânîler'in, Karahanlılar tarafından 389/999 senesinde ortadan kaldırılmasından sonra bu iki şahsın temellerini atarak büyüttükleri Gazneliler (H. 351-582/M. 963-1186) tam anlamıyla bağımsız oldular.¹⁶⁷ Nîşâbur bu dönemde de Horasan'ın her bakımdan merkezi olma özelliğini sürdürdü.¹⁶⁸

415-16/1025 yılına gelindiğinde bazı göçebe Oğuzlar kuzeyden Ceyhun nehrini geçip düzensiz bir şekilde Horasan bölgesine girmeye başladılar. 426/1035 tarihinde de Selçuklu Türkmenleri perişan bir vaziyette Hârizm bölgesinden Horasan'a girdiler. Kendilerinden önce gelen Türkmenler de onların etrafında toplanmaya başlamıştı. Bölgenin hâkimi olan Gazneliler bu durumu bir bekâ meselesi addedip acele bir şekilde onları bölgeden uzaklaştırmanın derdine düştüler.¹⁶⁹ Bunun sonucunda 426/1035 (Nesa), 429/1038 (Serahs) ve 431/1040 (Dandanakan) yıllarında iki taraf arasında vuku bulan savaşların neticesinde zafer kazanan Selçuklular (H. 431-552/M. 1040-1157), Horasan'ın yeni hâkimi oldular.¹⁷⁰ Horasan merkezli olarak kurdukları bu devleti Eski Türk an'anelerine göre üç ana bölgeye üleştirdiler. Nîşâbur merkezli olarak devletin batısı Tuğrul Bey'e (H. 431-455/M. 1040-1063) aitti. O aynı zamanda bu devletin sultanıydı. Dolayısıyla Nîşâbur da devletin payitahtıydı. Merv merkezli olarak devletin doğusu "Melîku'l-mülûk" ünvanıyla Çağrı Bey'e (ö. 452/1060) verilmişti. Herat merkezli olarak güney bölgesi de amcaları Mûsa Yabgu'ya (ö. 456/1064'ten sonra) tevdi edildi. Tuğrul Bey 434/1042 senesinde pâyitahtı Rey'e nakletti.¹⁷¹ Horasan, Sencer'in meliklik dönemine (H. 491-511/M. 1098-1118) kadar kısmen iniş çıkışlar olsa da istikrarlı bir süreç geçirdi. Sencer, melikliği döneminde bölgeyi başarılı bir şekilde yönetti. Sultan olduktan (H. 511-552/M. 1118-1157) sonra başkenti İsfahan'dan Merv'e nakletti ve

¹⁶⁶ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, (Ankara: TTK Basımevi, 1989), s. 9-10.

¹⁶⁷ Merçil, **Gazneliler**, s. 16.

¹⁶⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", **DiA**, 33/149.

¹⁶⁹ Faruk Sümer, **Oğuzlar Türkmenler**, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016), s. 96, 102-104; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021), 62-67.

¹⁷⁰ Turan, **Selçuklular**, s. 94-106.

¹⁷¹ Özgüdenli, **Selçuklular**, 87, 89, 93.

uzun bir aradan sonra devlet yeniden Horasan merkezli olarak yönetilmeye başlandı.¹⁷²

Uzun bir süre istikrarın devam ettiği Horasan'da 536/1141 senesinde Sultan Sencer'in Katvan'da Karahitaylar'a karşı aldığı mağlubiyetin ardından bu istikrar peyderpey azalmaya başladı. Hârizmşah Atsız, Sencer'in savaşta olmasını fırsata çevirerek 536/1141 yılında Serahs ile başkent Merv'i işgal etti. Başkent ona direndiği için halktan ve ulemâdan pek çok kimseyi katletti. Bu âlimlerden birisi de Yâkût'un da bahsettiği Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Merverrûzî'dir.¹⁷³ Sencer'in saray kütüphanesine varana kadar şehrin çoğu yağmalandı ve Selçuklu hazinesine el konuldu. Geriye kalan ulemânın çoğunu beraberinde Hârizm'e götürdü. 536/1142 tarihinde Nîşâbur'u işgal etti. Buraya bağlı Beyhak bölgesi yağmalandı. Fakat Sencer, Katvan savaşından dönmesinden (536/1142) sonra yeniden Horasan'ın tamamına hâkim oldu.¹⁷⁴

Fakat çok geçmeden daha büyük bir problem baş gösterdi. Mâverâünnehir'de sıkışıp kalan göçebe Oğuz boyları Selçuklular'dan Belh ve Tohâristan'da yurt istediler. Akabinde cereyan eden gelişmeler Belh valisi ile onlar arasında savaşa sebep oldu. Belh valisinin ve askerlerinin öldürüldüğü savaşın ardından Oğuzlar Belh'e girdiler. Halktan ve ulemâdan pek çok kimseyi katlettiler. Kadın ve çocukları köleleştirdiler. Malları yağmalayıp medreseleri yıktılar. Bu medreselerden birisi de Belh Nizâmiye medreseleriydi.¹⁷⁵ Bunun sonucunda Sultan Sencer onların üzerine büyük bir orduyla yürüdü, fakat ordusu hezimete uğrayıp Sultan Sencer esir edildi (Muharrem 548/Nisan 1153).¹⁷⁶ Askerlerinin çoğu öldürüldü ve devlet umerâsı katledildi. Belh'i en kötü şekilde yeniden işgal ettiler. Cemâziyelevvel 548/Ağustos 1153 senesinde başkent Merv'e girdiler. Merv'i vahşice yağmaladılar. Pek çok halkı ve münevveri katlettiler. Bunlar arasında kâdilkudatlar ve kâdılar da vardı. Bilâhare artakalan Selçuklu askerleriyle Oğuzlar arasında yeniden savaş oldu ve Oğuzlar yine galip geldiler. Merv'e döndüklerinde halk onlara karşı direndi. Direnci kırdıktan sonra şehre girdiler (Recep 548/Ekim 1153) ve Merv'in ilk yağma ve katliamından

¹⁷² Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 235-237.

¹⁷³ Yâkût, **Buldân**, 4/272-273.

¹⁷⁴ Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 275-276.

¹⁷⁵ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DiA**, 33/190.

¹⁷⁶ Ergin Ayan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı**, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), s. 15, 22-23; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/199-200.

daha büyüğünü gerçekleştirdiler.¹⁷⁷ Nitekim Yâkût'un aktardığı bir rivayet bunu gözler önüne sermektedir. İşgalciler şehre girdiklerinde camide toplanan insanların bir kısmını minareye çıkardılar ve ateşe vererek pek çok kimseyi katlettiler. Bunlar arasında ulemâdan Ebû Nasr İbrâhim ile oğluda bulunuyordu.¹⁷⁸ Katledilenlerden bir diğeri 90 yaşındaki Merv fukahâsından Abdülvâhid b. Muhammed'di. Anlaşıldığı kadarıyla çoluk çocuk yaşlı demeden pek çok insan canice öldürülmüş ve mâbedlerin kutsiyeti ayaklar altına alınarak yakılıp yıkılmıştı. Şehirdeki bu yağma ve katliamın uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira Yâkût, Abdülvâhid b. Muhammed'in Şaban 548/Kasım 1153 tarihinde katlediğini aktarmaktadır.¹⁷⁹ Bunun dışında Yâkût ve Sem'ânî daha birçok âlimin katlediliğinden bahsetmektedir. İşgal, yağma ve katliamlar sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmayıp; uzun bir süreç içerisinde (H. 548-553/M. 1153-1158) köylere kadar yayılmıştır.¹⁸⁰

Ertesi sene Oğuzlar'ın Serahs'ı işgal edip burada en az üç ay yağma, talan ve katliamda bulundukları anlaşılmaktadır. Sem'ânî, Ramazan 549/Kasım 1154 tarihinde Serahs'ta bir âlimin katledildiğini; Yâkût da, Zilkade 549/Ocak 1155'de başka bir âlimin katledildiğini aktarmaktadır.¹⁸¹

Oğuzlar daha sonra Nîşâbur'a, ardından Tûs'a girdiler. Daha önce yaptıkları felaketleri bu bölgede (Tûs) de yaptılar. Erkekleri öldürüp kadınları esir ettiler. Evleri ve camileri yıktılar. Sadece İmam Rıza'nın kabrine dokunmadılar. Şeyh, âlim, imam, kâtip ve daha birçok önde gelen insanı katlettiler.¹⁸² Tûs henüz işgal edilmeden önce Oğuzlar'ın gerçekleştirdikleri katliamların şuyûunun buralarda çok ciddi bir korkuya yol açtığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yâkût, işgalciler Tûs'u kuşattıklarında buraya mensup bir âlimin korkudan öldüğünü (Ramazan 549/Kasım 1154) aktarmaktadır.

Daha önce Nîşâbur'a giren Oğuzlar buraya bir vali atamışlardı. Vali ahaliden üç torba dolusu altın isteyince halk tarafından öldürüldü. Akabinde şehre giren Oğuzlar burada emsalsiz bir yağma ve katliama imza attılar. Çocuk yaşlı ayırt etmeksizin önlerine çıkanı katledip mallarını yağmaladılar. Şehri yakıp adeta küle dönderdiler. Öylesine büyük bir katliamda bulunmuşlardı ki şehirde kimsenin

¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/202.

¹⁷⁸ Yâkût, *Buldân*, 2/358.

¹⁷⁹ Yâkût, *Buldân*, 2/55.

¹⁸⁰ Yâkût, *Buldân*, 2/485, 3/264; Sem'ânî, *Ensâb*, 8/154; 11/146.

¹⁸¹ Sem'ânî, *Ensâb*, 2/23; Yâkût, *Buldân*, 3/153.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/203.

kalmadığını sandılar. Sırf iki mahallede katledilenlerin sayısının 10.000 civarı olduğu rivayet edilir. Öldürülenler üstü üste yığılmak suretiyle tepeyi andırırmaktaydı. Camiye Menî'i Câmîine sığınanlar kılıçtan geçirilmişti. Halkın yanında ulemânın çoğu katledildi. Kütüphaneler ateşe verildi. Kitapların ancak bir kısmı kurtarılabildi.¹⁸³ Kütüphanelere dair bu ifadeleri o dönemde yaşayan Sem'ânî de nakletmektedir.¹⁸⁴ Şehirdeki ilk katliamların Şevval 549/1154-55 tarihinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

İşgal sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmamış, bölgenin diğer il ve ilçelerine de yayılmıştır. Cüveyn ve Esferâyîn bahsi geçen yerlerden olup aynı akıbeti paylaştılar. Oğuzlar buradaki işgali bitirince Nîşâbur'a tekrar döndüler. İlk işgalden kurtulabilenleri öldürüp kadın ve çocukları esir ettiler. İbnü'l-Esîr bu acı tabloyu şu şekilde özetler: *"Onların yaptıklarını kâfir, Müslüman'a yapmadı."*¹⁸⁶ Burada öldürülen bir âlimin vefat tarihinden (H. 549 sonu veya 550 başı) hareketle ilk işgal ile ikinci işgal arasında yaklaşık iki buçuk aylık bir süre olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

İşgalcilerle birlikte şehirlerde yağma ve talana girişen bir diğer grup başıbozuk ayyar tayfasıydı. Onlar Oğuzlar'ın yaptıkları yağmalardan çok daha fazlasını gerçekleştirdiler. Bitmek bilmeyen bir şekilde istedikleri gibi evleri tahrip ediyorlar ve insanların mallarını yağmalıyorlardı. Bilâhare Müeyyed Ay-aba (ö. 569/1174) şehre hâkim olduktan sonra bu bozguncuların önemli bir kısmını idam etti (556/1161). Önce Oğuzlar'ın ardından da ayyarlar'ın yağma ve talanları sonucu Nîşâbur adeta harabeye dönmüştü. Ulemânın toplandığı Mescid-i Akîl ve onun vakıf kütüphanesi yıkılmıştı. Bunun dışında beş kütüphane yakılmış, yedisi ise yağmalanmıştı. Yağmalanan kitaplar cüzî fiyatlara satıldı. Bu musibetten payını alan diğer bir eğitim kurumu medreseler oldu. Sekiz Hanefî, on yedi Şâfiî medresesi yıkılmıştı.¹⁸⁸

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/200; Yâkût, **Buldân**, 3/307, 5/332.

¹⁸⁴ Sem'ânî, **Ensâb**, 6/132-133.

¹⁸⁵ Sem'ânî, **Ensâb**, 1/336; Mu'cemü'l-buldân'da Oğuz istilâsı sırasında bir âlimin Şevval 546'da öldürüldüğü nakledilse de bunun kâtip hatası olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/44.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/204.

¹⁸⁷ Sem'ânî, **Ensâb**, 6/53.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/204, 283.

Oğuzlar'ın Horasan'da işgal edemediği tek şehir, kalesinin muhkem olması dolayısıyla Herat'tı.¹⁸⁹ Herat kuşatmasını kaldırdıktan sonra Merv'e döndüklerinde yeniden yağmaya giriştiler.¹⁹⁰ O dönemin şairleri şiirlerinde harabeye dönen bu Horasan şehirlerinin acıklı tasvirini yapmaktadırlar.¹⁹¹

Yaklaşık 60 sene sonra bölgeye gelen Yâkût, Merv'in bazı köy, belde ve mahalleleri ile Herat'ın kuzey bölgelerindeki bazı yerleşim birimlerini harabe vaziyette gördüğünü ifade etmektedir.¹⁹² Bunun muhtelen sebebinin ilk bakışta Oğuz istilâsı olduğu anlaşılmaktadır. Hamevî, Selçuklular'ın kuruluşundan dolayı meşhur olan Dandanakan beldesini harabe vaziyette gördüğünü ve buranın Şevval 553/Ekim 1158 tarihinde Oğuzlar tarafından yıkıldığını ve halkının bir kısmının katledildiğini aktarmaktadır.¹⁹³ Bunun dışında Herat'ın Gencürustâk bölgesine bağlı olan Bağşûr beldesini de harabe vaziyette gördüğünden bahsetmektedir.¹⁹⁴ Yine bu şehirde aynı sebepten dolayı harabe vaziyette olduğu anlaşılmaktadır.

555/1160 senesinde Sencer'in kumandanlarından Müeyyed Ay-aba, Mahmut Han ve Oğuzlar arasında sulh oldu. Buna göre Nîşâbur ve Tus bölgeleri Müeyyed'e bırakıldı.¹⁹⁵ Müeyyed daha sonra Nesa, Ebîverd ve batıda Damgan'a kadar topraklarını genişletti ve bu bölgedeki Oğuzlar'ı söküp attı.¹⁹⁶ Bu dönemde Merv, Serahs ve Belh bölgesi Oğuzlar'ın; Herat bölgesi hem Gurlular hem de Oğuzlar adına şehri yöneten Emir Aytegin'in hâkimiyetindeydi.¹⁹⁷ Gurlular Herat'a tam anlamıyla 571/1175'de, Merv'in güney (Merverrûd) ve doğu bölgelerine (Cüzân) 577/1181'de hâkim oldular.¹⁹⁸

Hârizmşah Sultan'ı İlarıslan'ın (H. 521/551-M. 1128/1172) ölümünden sonra Sultan Şah ve Alâeddin Tekiş kardeşler arasında hâkimiyet mücadelesi başladı. Tekiş'in, Hârizmşah tahtını elde etmesine karşılık Sultan Şah da 575/1180-81 tarihlerinde Oğuzlar'ı yenerek onları Horasan'dan attı. Böylelikle Merv ve Serahs

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/201.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/204.

¹⁹¹ Özgündenli, *Selçuklular*, s. 286.

¹⁹² Yâkût, *Buldân*, 1/410, 3/136, 149-150, 4/256, 463, 482, 5/26.

¹⁹³ Yâkût, *Buldân*, 2/477.

¹⁹⁴ Yâkût, *Buldân*, 1/467.

¹⁹⁵ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 74.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 9/204-205.

¹⁹⁷ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 85.

¹⁹⁸ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 153.

bölgesine hâkim oldu.¹⁹⁹ 589/1193’de Sultan Şâh’ın, 595/1198-9 senesinde de Müeyyedî emirliğinden Sancar Şâh’ın ölümüyle birlikte Herat bölgesi ve Tohâristan hariç Horasan’ın büyük bölümü Hârizmşâh hâkimiyetine girdi.²⁰⁰ Bilâhare 605/1208-9 tarihinde Herat’a;²⁰¹ 612/1215 senesinde de Gurlular’ın Bâmyân ve Tohâristan kollarını ortadan kaldırarak Horasan’ın tamamına hâkim oldular.²⁰² Fakat bu hâkimiyet uzun sürmedi. 615/1218 senesinde Hârizmşâhlar’ın Otrar şehrine gelen 450 kişilik Moğol Tüccâr kafilesi, valinin emriyle kılıçtan geçirilip malları yağmalanmış;²⁰³ akabinde Cengiz Han’ın gönderdiği elçiler de öldürülünce Moğol fırtınası Hârizm topraklarını kasıp kavurdu. Hârizmşâh toprakları birer birer Moğollar’ın ellerine düştü. Nîşâbur, Merv, Herat, Belh ve daha pek çok Horasan şehri Moğollar tarafından yok edildi ve halkı katledildi.²⁰⁴

¹⁹⁹ Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 137-138, 151-153.

²⁰⁰ Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 164-166.

²⁰¹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/256-257.

²⁰² Salman, “Tohâristân”, 41/215.

²⁰³ İbrahim Kafesoğlu, **Harezşâhlar Devleti Tarihi**, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), s. 242-243.

²⁰⁴ Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 171, 172, 175, 183, 153, 154, 155; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, trc. Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), s. 71-73; Yâkût, **Buldân**, 3/307, 5/396.

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN'IN İDÂRÎ VE COĞRAFÎ YERLEŞİM BİRİMLERİ

A. Horasan'ın Yerleşim Birimleri

1. Âmül (آمل)²⁰⁵

Dördüncü İklim bölgesindendir. 85° meridyenlerinde, 36° paralellerinde yer almaktadır.²⁰⁶ Ceyhun nehrinin batısında, Merv-Buhara yolu üzerinde bulunan meşhur bir şehirdir (medine). Âmül'ün karşı yakası, Ceyhun nehrinin doğusunda kalan Firebr şehridir. Âmül ile Ceyhun nehri arasındaki mesafe yaklaşık 1 mil,²⁰⁷ Âmül-Hârizm arası mesafe yaklaşık 12 merhale, Âmül-Merv arası mesafe 36 fersah,²⁰⁸ Ceyhun nehrinin doğu yakasında kalan Buhârâ ile arasındaki mesafe ise 17 fersaktır.²⁰⁹

Âmül şehri tarih boyu farklı isimlerle anılmıştır. Bu durumun Taberistan'daki Âmül şehri ile karışıklığa mahal vermemek için olduğu kuvvetle muhtemeldir. Âmül şehrine 4 merhale mesafede yer alan Ceyhun kıyısındaki Zemm beldesine nisbeten “Âmül-i Zemm”, Ceyhun nehrine çok yakın olmasından dolayı “Sahil/Kıyı Âmülü” anlamına gelen Âmülü’ş-şatt, etrafının kumullarla kaplı olup zorlu yolculuklara

²⁰⁵ Âmül şehri günümüzde Türkmenistan'ın Türkmenâbad (Çarçuy) şehridir. Bkz. Mustafa Budak, “Çarcûy”, *DİA*, 8/224-225.

²⁰⁶ Bu şehrin konumu günümüz verilerine göre yaklaşık olarak 63° meridyenlerinde (boylam), 39° paralellerinde (enlem) yer almaktadır. Bkz. G.M, “Türkmenâbad”, (Erş. 26.03.2023); Müellif kendi döneminin hesaplamalarına göre verdiği konumda; paralellerde günümüz verilerine göre üç derecelik bir sapma vardır. Meridyenler arasındaki sapmanın çok fazla olmasının sebebi ise o dönemde başlangıç meridyeni olarak kabul edilen şehir ile günümüzde başlangıç meridyeni olarak kabul edilen şehrin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde İngiltere'nin Greenwich kasabası başlangıç meridyeni kabul edilmektedir. Bkz. Cengiz Aydın, “Arz”, *DİA*, 3/440.

²⁰⁷ İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren 1 mil, 1475-1490 metre, 1615-1625 metre, 1845-1850 metre, 1920-1940 metre, 1975-1995 metre aralıklarındaki muhtelif metrik değerlere göre hesaplanmıştır. Bkz. Cengiz Kallek, “Mil”, *DİA*, 30/53-54.

²⁰⁸ 1 Fersah mesafe 3 mil uzunluğa denk gelmektedir. Bu da ortalama olarak 4,445-5,985 m. arasındaki muhtelif metrik hesaplamalara denk gelmektedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, 12/412.

²⁰⁹ Yâkût, *Buldân*, 1/58.

sebebiyet vermesinden dolayı da “çöl Âmül’ü” anlamına gelen Âmülü’l-mefâze isimlerini almıştır. Bunların dışında Âmuye ve Âmû şeklinde kısaltılarak telaffuz edildiği de olmuştur.²¹⁰

2. Bâmyân (باميان)²¹¹

Belh, Herat ve Gazne arasındaki dağlık bölgede yer alan geniş bir küre (il) olup merkezi de aynı isimle anılan bir beldedir. Muhkem bir kalesi vardır.²¹² Bâmyân-Belh arası 10 merhale, Bâmyân-Gazne arası 40 fersah mesafe idi.²¹³ Bâmyân ile güneydoğusunda yer alan Kâbil arası kuşbakışı mesafe yaklaşık 115 km’dir.²¹⁴ Müellif bu bölgeye dair -yüksek dağlık arazi sebebiyle olsa gerek- herhangi önemli bir şehirden bahsetmemiştir.

3. Belh (بلخ)²¹⁵

Yâkût, Belh’i Horasan’ın en görkemli, en meşhur ve en bereketli şehirlerinden (medine) birisi olarak ifade etmiştir. Batlamyus’un *Kitabu’l-mülhime* adlı eserinden rivayetle Belh’in; 5. iklim bölgesinde, 115° (doğu) meridyeninde, 37° (kuzey) paralelinde bulunduğunu; Ebû Avn’a nisbet ettiği rivayette ise buranın 5. İklim bölgesinde, 88° 35’ (doğu) meridyenlerinde, 38° 40’ (kuzey) paralellerinde yer

²¹⁰ Yâkût, zamanında buradan pek çok âlim çıktığını nakletmiştir. Kendisine gelen haberlere göre; Tatarların (Moğolların) Âmül’ü harabe haline getirdiklerini ve orada ne bir insanın ne de bir yöneticinin kalmadığını ifade etmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/58.

²¹¹ Burası günümüzde Afganistan’ın Bamyân vilayetidir. Bu vilayetin merkez şehri de aynı adla anılmaktadır. Bkz. G.M, “Bamyân”, (Erş. 03.04.2023).

²¹² Yâkût’un bahsettiği şehir ile günümüzdeki modern şehir konum itibarıyla aynı yere tekabül etse de yapı olarak birbirinden farklıdır. Zira Cengiz Han 1221 senesinde Bâmyân’a geldiğinde buranın merkezinde iki şehir vardı. Bunlardan birisi günümüzde Şehr-i Gölga “İç Çekmeler Şehri” (yaşanan katliamdan sonra bu isimle anılmıştır) diye anılan Bâmyân kale şehriydi. Diğeri de bu kale şehrinin karşısındaki dağların yamacında bulunan Şehr-i Zohag “Kırmızı Şehir” idi. Cengiz Han’ın emriyle Bâmyân şehri yok edildi. Bu tarihî şehirden geriye harabeye dönen mağaralar ve duvar kalıntıları kalmıştır. Bkz. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, trc. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), s. 200.

²¹³ Yâkût, **Buldân**, 1/330.

²¹⁴ G.M, (Erş. 10.07.2023).

²¹⁵ Günümüzde Belh Afganistan’da aynı isimle anılan şehirdir ve eyalettir. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Belh”, **DİA**, c. 5, s. 410.

aldığını aktarmıştır.²¹⁶ Tirmizî’ye 12 fersah, Belh nehri de denilen Ceyhun nehrine yaklaşık 10 fersah mesafededir.

Yâkût’a göre şehrin kuruluşuna dair iki rivayet vardır. Bunlardan ilki Persler’in mitolojik hanedanlığına mensup Kral Lehrâsef (Lehrasb) tarafından inşa edildiğidir. Buradaki rivayette dikkat çeken husus, onun kumandanı olduğu iddia edilen Buhtunnasr’ın Beytü’l-Makdis’i yıktıktan sonra Belh’i inşa ettiğidir.²¹⁷ Bahsi geçen kişinin Bâbil Kralı Buhtunnasr olduğu aşîkârdır. Fakat araştırmalar Buhtunnasr’ın İslâmî kaynaklarda çok fazla rivayet edildiğinden ve başkalarıyla karıştırıldığından bahseder. Yakut’un naklettiği rivayetin de bunlardan birisi olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁸

Diğer rivayete göre, Büyük İskender’in bu topraklara geldiğinde Belh’i inşa ettiğinden ve şehrin isminin eskiden İskenderiye olduğundan bahsedilmektedir.²¹⁹

Belh, merkezî ana şehir haricinde doğusunda Toharistan ve batısında Cüzcân olmak üzere 2 büyük bölgeyi kapsamaktadır.²²⁰ Yâkût bu iki bölgeye ait yerleşim birimlerinden bir kısmını bazen bağlı oldukları bölgelerine nisbet ederken bazen de Belh’e nisbet etmiştir. Belh’e nisbet etmesinin sebebi buranın eyalet addedilmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa merkezî ana şehrin sınırları dâhilinde olmasından dolayı değildir. Bu iki bölgeye dair detayları aşağıdaki alt başlıkta aktaracağız.

Müellif, şehir merkezinde Sencerûd (سنجروذ)²²¹ isimli bir mahalleden ve Tûrek (طورك)²²² isimli bir sokaktan bahsetmiştir.

²¹⁶ Yâkût, iklim bölgelerine dair yaptığı taksimatta Belh’i dördüncü iklim bölgesinde zikretmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/30; Belh günümüz verilerine göre konum olarak 36° kuzey paralelleri, 66° doğu meridyenlerinde yer almaktadır. Bkz. G.M, “Belh”, (Ers. 26.03.2023).

²¹⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/479.

²¹⁸ Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, **DiA**, c. 6, s. 381.

²¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/479-480.

²²⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/182, 4/23.

²²¹ Yâkût, **Buldân**, 3/264.

²²² Yâkût, **Buldân**, 4/48.

3.1. Belh'in Küre ve Nâhiyeleri (İl)

3.1.1. Cüzcan (جوزجان)/Cüzcanân (جزجانان)²²³

Belh'e bağlı geniş bir küredir (il). Merverrûz ile Belh arasında yer almaktadır. Yâkût, Cüzcan'ın merkezinin Yehûdiyye (Meymene/Cehûdân) şehri olduğunu fakat Enbâr maddesinde tezat bir şekilde Enbâr'ın merkez şehir olduğunu ifade etmiştir.²²⁴ Bu durum İslâm coğrafyacıları arasında da farklılık göstermiş olup bir kısmı Enbâr'ın merkez olduğunu söylerken bir kısmı da Yehûdiyye olduğunu aktarmışlardır. Esasen bu ihtilafın sebebi Cüzcan'da yerel bir hanedanlık kuran Ferigûnî²²⁵ hükümdarlarının ikametgâhlarından kaynaklanmaktadır. İbn Havkal bu hükümdarların yazın Enbâr, kışın Cürzüvân şehrinde ikamet ettiğinden bahsetmektedir.²²⁶ Müellifi meçhul olup Ferigûnî hükümdarına ithaf edilen *Hudûdu'l-âlem* isimli coğrafya eserinde ise; Cürzüvân şehrinin bu hanedanlığın eski bir ikametgâh merkezi olduğunu, esasen Cüzcan'ın merkez şehrinin Enbâr/Enbîr olduğunu, bunun dışında hükümdarların Yehûdiyye/Cehûdân şehrine 1 buçuk fersah mesafedeki bir ordugâhta da ikamet ettiklerini yazmaktadır.²²⁷ Buna karşılık Makdisî, Yehûdiyye'nin merkez şehir olduğunu ifade etmiştir.²²⁸ Biz bu konuda *Hudûdu'l-âlem* yazarının, eserini Cüzcan'daki Ferigûnî hükümdarına ithaf etmesinden yola çıkarak bölgeyi diğer müelliflere nazaran daha yakından tanıdığını düşünerek onun kaydının daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

3.1.1.1. Cüzcan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

3.1.1.1.1. Cürzüvan (جرزوان)

Horasanlılar "Gürzüvân" şeklinde telaffuz ederler. Cüzcan âmilliğine bağlı bir şehirdir. Yâkût, Cürzüvan'ın meskûn ve mâmur bir şehir olduğundan ve insanların

²²³ Günümüzde Afganistan'ın bir eyaleti olup hâlâ Cüzcan ismiyle anılmaktadır. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Cüzcan", *DİA*, 8/96; Cüzcan'a pek çok ilim insanı nisbet edilmiştir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in torunu Yahyâ b. Zeyd burada öldürülmüştür. Bkz. Yâkût, *Buldân*, 2/182.

²²⁴ Yâkût, *Buldân*, 2/182, 1/257; Irak'taki Enbâr şehri ile karıştırılmamalıdır.

²²⁵ 892-1010 tarihleri aralığında Cüzcan'da hüküm sürmüş olan İran asıllı bir hanedanlıktır. Detaylı bilgi için Bkz. Tahsin Yazıcı, "Ferigûnîler", *DİA*, c. 12, s. 398-399.

²²⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 2/443.

²²⁷ Anonim, *Hudûdu'l-âlem*, s. 120.

²²⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 298.

da mutmain olduklarından bahseder. İki dağ arasındaki bir vadide yer almasından dolayı da Mekke'ye çok benzediğini eklemiştir.²²⁹

3.1.1.1.2. Enbâr (أنبار)²³⁰

Enbâr (أنبار) şeklinde de geçmektedir.²³¹ Belh yakınlarında olup Cüzcan bölgesinin merkez şehridir. Dağlık bir mevkide yer alır. Şübûrkân şehrinin güneyinde olup aralarında 1 merhale mesafe vardır.²³²

3.1.1.1.3. Endehûd (أندخوذ)²³³

Nuhad (نخذ) şeklinde de geçmektedir. Belh, Merv, Yehûdiyye ve Zemm arasında olup çöl cihetinde yer alan bir belde ve nâhiyedir (ilçe). Buraya mensup insanlar “Enhudî” veya “Nehdî” nisbeleriyle anılırlar.²³⁴ Yâkût bu nâhiyenin (ilçe) nereye bağlı olduğunu zikretmemiştir. Fakat gerek bulunduğu konumun Cüzcan'ın şehirlerine çok yakın olması²³⁵ ve etrafında nisbet edilebilecek başka bir şehrin/kürenin olmaması gerekse de İslâm coğrafyacılarının eserlerinde buranın Cüzcan'a nisbet edilmesinden²³⁶ hareketle Cüzcan'a bağlı bir belde olarak kabul ediyoruz.

3.1.1.1.4. Fâryâb (فارياب)²³⁷

“Firyâb” şeklinde de yazılmış ve teleffuz edilmiştir. Yâkût, Fâryâb'ın Cüzcan âmilliğine bağlı meşhur bir şehir olduğunu ifade etmiştir. Fâryâb-Şübûrkân arası mesafe 3 merhale, Fâryâb-Tâlekân arası mesafe 3 merhale ve Fâryâb-Belh arası mesafe 6 merhaledir.²³⁷

²²⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/125.

²³⁰ Burası günümüzde kuvvetle muhtemel Afganistan'ın Ser-i Pul şehridir. Bkz. Yazıcı, “Cüzcan”, **DİA**, 8/96.

²³¹ Yâkût, **Buldân**, 1/259.

²³² Yâkût, **Buldân**, 1/257.

²³³ Burası günümüzde Afganistan'ın Faryab vilayetine bağlı Andhoy şehridir. Bkz. G.M, “Andhoy”, (Ers. 30.03.2023).

²³⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/260, 5/276.

²³⁵ Şübûrgân ile arasında 2 merhale/gün mesafe vardır. Bkz, Yâkût, **Buldân**, 3/323.

²³⁶ Anonim, **Hudûdu'l-âlem**, s. 120; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2/442.

²³⁷ Müellif bu şehre bir grup imam'ın (ulemâ) nisbet edildiğini aktarmıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/229.

3.1.1.1.5. Kellar (كلار)

Yâkût, Kellâr'ın Cüzcan'a bağlı bir şehir olduğunu belirtmesine rağmen bu isimde bir madde eklememiştir.²³⁸

3.1.1.1.6. Şübûrkân (شبورقان)²³⁹

Yöre halkı tarafından “Şebergân” şeklinde telaffuz edilmekteydi. Yâkût, Şübûrkân'ın Belh yakınlarında güzel bir şehir olduğunu belirtmiştir. Güneyindeki Enbar şehri ile arasında 1 merhale mesafe vardır. Şübûrkân'dan Yehûdiyye'ye gitmek için (güneydeki) Faryab cihetine dönülür ve bu iki güzergâh arası mesafe 2 merhalelidir. Fâryâb'dan güneydeki Yehûdiyye şehri arasındaki mesafe ise 1 merhalelidir. Şübûrkân-Fâryâb arası mesafe ise 3 merhalelidir. Şübûrkân ile kuzeydeki (kuzeybatı) Endehûd şehri arasındaki mesafe 2 merhalelidir. Şübûrkân ile Belh arasında ise 3 merhalelik bir mesafe vardır.²⁴⁰

3.1.1.1.7. Tâlekân (طالقان)

Horasan'da aynı isimle anılan 2 beldeden birisidir. Merverrûz'a 3 merhale uzaklıktadır. Yâkût burayla ilgili başka bir detay vermemiştir.²⁴¹

3.1.1.1.8. Yehûdiyye (يهودية)

Yâkût, Yehûdiyye maddesinde Cüzcan'ın Yehûdiyye şehrine değinmemiş, aynı isimle anılan başka yerleşim birimlerinden bahsetmiştir.²⁴² Cehûdân maddesinde ise bu kelimenin (Cehûdân) “Yehûdiyye” ifadesine karşılık geldiğini ve bu yüzden şehrin isminin Meymene olarak değiştirildiğini kaydetmiştir.²⁴³

²³⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/182; *Hudûdu'l-âlem*'de Kellar (Kelâr), nimeti bol, mâmur, akarsuları ve bostanları olan küçük bir şehir olarak geçmektedir. Bkz. Anonim, **Hudûdu'l-âlem**, s. 120.

²³⁹ Burası günümüzde Afganistan'ın Cüzcan vilayetinin merkezi olan Şibirgan şehridir. Bkz. G.M “Şibirgan”, (Erş. 28.03.2023).

²⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/323.

²⁴¹ Yâkût, **Buldân**, 4/6; Moğollar buraya girip harabe haline getirmişler ve o günden sonra bu şehirden günümüze herhangi bir eser ulaşmamıştır. Geniş bilgi için Bkz. Cüzcanî, **Tabakât**, s. 62-64; Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 154.

²⁴² Yâkût, **Buldân**, 5/453-454.

²⁴³ Yâkût, **Buldân**, 2/194.

3.1.1.2. Cüzcan'ın Köyleri

Yâkût, Cüzcan'a atıfla iki tane köyden bahseder. Bunlardan ilki Neryân (نریان) olup konum olarak Fâryâb ile Yehûdiyye arasında yer aldığını ifade etmektedir.²⁴⁴ Bir diğeri ise Tükâf (تکاف) köyü olup herhangi bir detaydan bahsetmemiştir.²⁴⁵ Bunun dışında direk Cüzcan'a değil de, Belh'e atıfla Sân ve Cehârîk (سان و جهاریک) isimli bir köy zikretmiştir. Bu köy aynı isimle *Hudûdu'l-âlem*'de de geçmekte olup Cüzcan'a bağlı bir yer olarak rivayet edilmektedir. Muhtemelen burası aşağıdaki dipnotta bahsettiğimiz Sân şehri ile aynı yer olup zaman içerisinde küçülmüştür.²⁴⁶

3.1.2. Tohâristan (طخارستان)²⁴⁷

“Tohayristan” (طخیرستان) şeklinde de telaffuz edilmektedir.²⁴⁸ Horasan bölgesinde pek çok şehri kapsayan büyük ve geniş bir vilayettir (emirlik). Konum itibariyle Belh'in doğusunda yer almaktadır.

Tohâristan topografya itibariyle düz bir arazide (ova) yer almaktadır. (Muhtemelen bölgenin merkezi olan Tâlekan'dan bahsetmektedir.) Fakat dağlar (neredeyse) bir ok menzili kadar yakındadır. Seklekent, Bağlân, Hulm, Vervâlîz, Simincgân/Semengân ve Tâlekân Tohâristan'ın şehirleridir. En büyük şehri ise Tâlekândır.²⁴⁹

3.1.2.1. Tohâristan'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

²⁴⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/281; Strange bu köyün İbn Havkal'ın bahsettiği Mersân şehriyle ile benzer bir mevkide bulunduğunu ve aynı yerleşim birimi olabileceğine işaret eder. Bkz. Strange, **Doğu Hilâfetinin Memleketleri**, s. 514; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2/443.

²⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/38.

²⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/179; Anonim, **Hudûdu'l-âlem**, s. 46.

²⁴⁷ Tohâristan bölgesi günümüzde Afganistan'da daha dar sınırlar içerisinde yer alan ve aynı kökten gelen Tahar vilayetidir. Yâkût'un döneminden beri bölgenin merkezi olan Tâlukân şehri günümüzde de aynı isimle anılan ilin merkezidir. Kuzeyde Panj nehri, doğuda Bedahşan, batıda Kunduz, güneyde de Bağlân vilayetleri ile komşudur. Bkz. G.M, “Tahar”, (Ers. 02.05.2023).

²⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/23; Tohâristan, ismini Grek-Baktria İmparatorluğu'nu yıkan (MÖ. II. yy.) boylardan birisi olan Tohârlar'dan almıştır. Bkz. Salman, “Tohâristân”, 41/214; Önceleri Belh merkezli olarak buraya bağlı çevre bölgeler Baktria olarak anılmaktaydı. Baktria ismi, uzun zamandır bu bölgede yaşayan Tohârlar'ın isimlerinin ön plana çıkmasıyla MS. IV. yy.'da ortadan kaybolmuştur. Bkz. Mehmet Tezcan, **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)**, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), s. 36.

²⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/23.

3.1.2.1.1. Bağlân (بغلان)²⁵⁰

Belh dolaylarında olup Tohâristan'a bağlı bir beldedir. Aşağı Bağlân ve Yukarı Bağlân olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bağlân-Belh arası mesafe 6 gündür.²⁵¹

3.1.2.1.2. Bedehşân (بدخشان)²⁵²

Yöre halkı buraya "Belehşân" demektedir. Bedehşân, Tohâristan'ın yukarı cihetinde (doğusunda), Türk memleketlerinin sınırında yer alan bir beldedir. Tüccarlar buradan Tibet diyarına giderler. Buna binaen Bedehşân'ın, Doğu Horasan hudutlarının en son noktasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.²⁵³ Belh ve Tirmiz'e yaklaşık 13 merhale mesafede yer almaktadır.²⁵⁴

3.1.2.1.3. Cirm (جرم)²⁵⁵

Bedehşân dolaylarında yer alan bir şehirdir.²⁵⁶

3.1.2.1.4. Enderâb(a) (أندراب)²⁵⁷

Enderâba şeklinde de telaffuz edilmektedir. Kâbil'e giden kervanların güzergâhı üzerinde kâindir. Yâkût, buranın konumuna dair çok genel bir ifadede bulunmuş ve Belh ile Gaznîn (Gazne) arasında yer aldığını ifade etmiştir.²⁵⁸ Esasen burası gerek Belh'e gerekse de Gazne'ye oldukça uzak bir mesafededir. Daha isabetli bir konum olarak Enderâb'ın; Bağlân'ın güneyi, Pençşir'in (Bencehîr) kuzey batısı ve Kâbil ile Pervan'ın kuzeyinde yer aldığını ifade edebiliriz. Yâkût başka bir

²⁵⁰ Burası günümüzde Afganistan'ın Bağlân vilayetidir. Belh'in güneydoğu cihetine düşmektedir. Bkz. G.M, "Bağlân", (Erş. 16.05.2023).

²⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 1/468.

²⁵² Bedehşân günümüzde Afganistan'ın en doğusunda yer alan vilayettir. Fakat Yâkût, Bedehşân'ı bir vilayet ya da bölgesel kimliğe sahip bir yer olarak değil, aksine belde olarak kaydetmiştir. Barthold'a göre bu tarihî belde günümüzdeki Bedehşân vilayetinin merkezi olan Feyzâbâd şehri yakınlarında yer almaktadır. Muhtemelen Feyzâbâd şehri gibi Kokcha (Gökçe) nehrinin aktığı vadide kâindi. Bkz. Vasily Vladimiroviç Barthold, "Bedahşan", İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: MEB Basımevi, 1979.) c. 2, s. 435-436; G.M, "Bedahşan", (Erş. 16.05.2023).

²⁵³ Bedehşan, Horasan'ı Tibet ve Doğu Türkistan'a bağlayan yol üzerinde yer almaktadır. Bkz. Barthold, **İran**, s. 37-38.

²⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

²⁵⁵ Burası günümüzde Afganistan'ın Bedahşan vilayetine bağlı bir şehir olup Kokcha (Gökçe) vadisinde kâindir. Vilayetin merkezi olan Feyzâbâd şehrinin kuş uçuşu yaklaşık 36 km güney doğusunda yer almaktadır. Bkz. G.M, "Jurm" (Erş. 18.05.2023).

²⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/129; Ya'kûbî, buranın Tibet diyarına doğru gidildiğinde Belh'e bağlı son şehir olduğunu nakleder. Bkz. Ya'kûbî, **el-Buldân**, s. 118.

²⁵⁷ Burası günümüzde Afganistan'ın Bağlân vilayetine bağlı Andarab ilçesi olup bu vilayetin güneyinde yer almaktadır. Bkz. G.M, "Andarab", (Erş. 18.05.2023).

²⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/260.

maddesinde ise buranın Belh âmilliğine bağlı Tohâristan'ın bir şehri olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹

3.1.2.1.5. Havst/Hûst (خوست)²⁶⁰

Yâkût farklı telaffuzlardan dolayı aynı şehre dair ayrı ayrı maddeler açmıştır. Bu maddeler Havst (خوست), Hûşt (خُوشْت), Haşt (خاشْت), Hast (خَاسْت) şeklindedir. Burası Tohâristan'ın Enderâb şehri dolaylarında bulunan bir nâhiye (bucak) olup merkezi de aynı isimle anılan küçük bir beldedir. Bu belde ağaçlarla kaplı dört ayrı vadiye açılmaktaydı.²⁶¹

3.1.2.1.6. İskilkend (اسکلكند)/ Seklekend (سكلكند)

Yukarıdaki şekliyle iki farklı biçimde de telaffuz edilmektedir. Tohâristan'a bağlı bir küre (bucak) olup merkezi de aynı isimle anılan küçük bir şehirdir. Çok bereketli bir yer olup ziyadesiyle müreffeh ve kendine bağlı kırsal yerleşimleri vardır. Burada ayrıca bir minber (cuma camii) bulunurdu.²⁶²

3.1.2.1.7. Kârıd (قارض)

Yukarı Tohâristan'da yer alan küçük bir beldedir.²⁶³ Yâkût'tan yaklaşık üç asır önce berhayat olan İbn Fakih buranın bir köy olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁴ Bu durum Kârıd köyünün zamanla büyüyerek beldeye dönüştüğünü göstermektedir.

3.1.2.1.8. Râven (راون)

Tohâristan'a bağlı küçük bir belde olup ziyadesiyle bereketli bir yerdir.²⁶⁵

3.1.2.1.9. Resken (رسكن)

Yâkût buranın Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87) tarafından fethedilen Tohâristan'a bağlı bir şehir olduğunu ifade etmiş, konumuna dair herhangi bir detay vermemiştir.²⁶⁶ İbn Hurdâzbih ise burayı Er(e)sken şeklinde kaydetmiş olup

²⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/406.

²⁶⁰ Burası günümüzde Afganistan'ın Bağlân vilayetine bağlı Host ve Farang ilçesidir. Bkz. G.M, "Host ve Farang", (Erş. 18.05.2023).

²⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 2/338, 406.

²⁶² Yâkût, **Buldân**, 1/182, 3/231.

²⁶³ Yâkût, **Buldân**, 4/295.

²⁶⁴ İbn Fakîh, **Buldân**, s. 620.

²⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/20.

²⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/44.

Merverrûz'a 5 fersah mesafede yer aldığını ifade etmiştir.²⁶⁷ Bu açıdan bakıldığında Yâkût'un bu şehre dair herhangi bir bilgisinin olmadığı açıktır. Zira şehrin konum itibarıyla Cüzân bölgesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Yâkût'un burayı Tohâristan'a nisbet etmesinin sebebi ise muhtemelen ilk İslâm fütuhâtı dönemlerinde Cüzân'ın, Tohâristan emirliğine bağlı bir bölge olmasından kaynaklanmaktadır.

3.1.2.1.10. Ru'b (رُوب)

Yâkût, buranın Simincân (Semengân) yakınlarında bulunan bir mevki (موضع) olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁸ Fakat bu ifadeyle Ru'b'un tam olarak ne tür bir mevki olduğu anlaşılamamaktadır. Yâkût dışında İslâm coğrafyacılarından sadece Makdisî bu mevkiye değinmiş ve Ru'b'un Tohâristan'a bağlı bir şehir olduğunu nakletmiştir.²⁶⁹ Makdisî'nin IV./X. yy. müelliflerinden olduğunu göz önüne alırsak bu şehrin zamanla Yâkût dönemine kadar varlığının ortadan kalktığı ve bulunduğu mevkinin aynı isimle anılmaya devam ettiği düşünülebilir.

3.1.2.1.11. Simincân/ Semengân (سمنجان)²⁷⁰

Tohâristan'a bağlı bir belde olup Bağlân ile Belh'in ardında yer almaktadır. Beldenin bulunduğu mahalde pek çok vadi vardır. Simincân-Belh arası mesafe 7 gün, Simincân-Hulm arası mesafe 2 gün ve Simincân-Enderâba arası mesafe ise 5 gündür.²⁷¹

3.1.2.1.12. Tâlekân (طالقان)²⁷²

Horasan'ın aynı isimle anılan iki şehriden birisidir. Tâlekân, Tohâristan'ın en büyük şehridir. Büyüklük bakımından Belh'in üçte biri kadardır. Şehir topografik bakımdan düz bir arazide yer alıp dağlar -neredeyse- bir ok atımı mesafededir. Şehrin pek çok bostanları olup, bulunduğu mahalden büyük bir nehir akmaktadır.²⁷³

²⁶⁷ İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik*, s. 210.

²⁶⁸ Yâkût, *Buldân*, 3/75.

²⁶⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 49.

²⁷⁰ Burası günümüzde Afganistan'ın Samangan vilayetidir. Bkz. G.M, "Samangan", (Ers. 20.05.2023).

²⁷¹ Yâkût, *Buldân*, 3/252.

²⁷² Burası günümüzde Afganistan'ın Tahar vilayetinin merkezi olan Talukan şehridir. Bkz. G.M, "Talukan", (Ers. 20.05.2023).

²⁷³ Yâkût, *Buldân*, 4/6; Tâlekân, ortaçağda Tohâristan'ın merkez şehriydi. Bkz. Barthold, *İran*, s. 31.

3.1.2.1.13. Velvâlic (ولوالج)²⁷⁴

Yâkût, bu şehri “Velvâlic”, “Vâlice” ve “Vezvâlîn” gibi farklı biçimlerde telaffuz etmektedir. “Tâlekân” maddesinde bu şehrin Tâlekân’dan sonra Tohâristan’ın en büyük şehri olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁵ Fakat bizatihi bu şehre dair açtığı maddede Velvâlic’in Bedehşân âmilliğine bağlı olduğuna işaret etmektedir.²⁷⁶ Yâkût’un burada yanıldığı aşikârdır. Çünkü buranın konumunu verirken şehrin Belh ile Tohâristan’ın ardında olduğunu aktarmıştır. Burada Tohâristan’dan kastının bölgenin merkezi konumunda olan Tâlekân şehridir. Velvâlic ise Tâlekân’ın batısı, Belh’in doğusunda yer almaktadır. Dolayısıyla Bedehşân’a Tâlekân daha yakınken daha uzakta olan bir şehri Bedehşân’a nisbet etmesi hatayı aşikâr etmektedir.

3.1.2.1.14. Yeftel (يفتل)²⁷⁷

Yâkût, Yeftel şehrinin Tohâristan’ın en uç bölgesinde yer aldığını nakletmektedir.²⁷⁸

3.2. Belh’in Köyleri

Ârhen (آرهن),²⁷⁹ Bâsibyân (باسبيان),²⁸⁰ Berûkân (بروقان),²⁸¹ Behârize (بهارزة),²⁸² Bercümîn (برجمين),²⁸³ Cebâhân (جباخان),²⁸⁴ Cehûdân (جهودان),²⁸⁵ Cehûdânek

²⁷⁴ Bu şehir günümüzde Afganistan’ın Kündüz/Kunduz vilayetinin merkezi olan Kunduz şehrinin kapsamı alanındadır. Bkz. G.M, “Kündüz”, (Ers. 21.05.2023).

²⁷⁵ Velvâlîz, günümüzde çoğu tarihçi tarafından Kunduz şehri ile ilişkilendirilir. Fakat klasik İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Kunduz ismine rastlanmamaktadır. Bu konuda alanının önde gelen müsteşriklerinden birisi olan Guy Le Strange, Kunduz isminin Farsça’da iç kale anlamına gelen “kûhendîz” kelimesinin kısaltması olduğunu, şehirlerin birbirlerine uzaklıkları hesap edildiğinde o mevkide aynı büyüklükte başka bir şehir olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla Vervâlîz şehrinin iç kalesi için kullanılan ifadenin zamanla Kunduz şeklinde telaffuz edilip şehrin tamamını ifade edecek şekilde dönüştüğünü izah etmektedir. Barthold da X. yy.’da Kunduz adında bir şehirden bahsedilmediğini, XIII yy.’da Cengiz Han’ın seferlerini anlatan bazı eserlerde geçtiğini ifade eder. Binaenaleyh XIII. yy.’dan sonra Velvâlic isminin kaynaklarda geçmemesi ve yine aynı dönemden itibaren Kunduz isminin yaygınlık kazanması aslında bu iki ismin aynı şehir olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bkz. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 517; Barthold, **İran**, s. 37.

²⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/355, 4/6.

²⁷⁷ Günümüzde Bedahşân vilayetinin Feyzâbâd şehrine bağlı “Yeftel-i Pâyîn/Suflâ” (Aşağı Yeftel) adında bir ilçesi bulunmaktadır. Şehir konum itibarıyla Jurm (Cirm) ile tarihi Bedehşân şehri arasında yer aldığı görünmektedir. Dolayısıyla tarihî Tohâristan bölgesi sınırlarına denk gelmektedir. Yâkût’un bu şehri Tohâristan’ın en uç kısmında yer aldığını nakletmesi ise günümüzdeki verilerle kıyaslandığında aynı ismi taşıyan şehir olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yeftel isminin de Tohâristan’da hüküm süren Heftal (Akhun) hanedanından telaffuzu değişerek geldiği anlaşılmaktadır. Bkz. Vikipedi, “Bedahşân”, (Ers. 22.05.2023); Vikipedi, “ولسوالی يفتل پايين”, (Ers. 22.05.2023).

²⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/439.

(دستجرد جموکیان),²⁸⁸ Destc(g)ird-i Cemukyân (جوبیناباذ),²⁸⁶ Cûbînâbâd (جهودانك),²⁸⁷ Eşend (اَشَند),²⁸⁹ Gût (قوٹ),²⁹⁰ Habenk (خبك),²⁹¹ Hürremâbâd (خرماباذ),²⁹² Mârmül (ملبران),²⁹⁶ Mülberân (مستینان),²⁹⁵ Mestînân (منجوران),²⁹⁴ Mencûrân (مارمل),²⁹³ Nemediyân (نمذیان),²⁹⁷ Nûg (نوق),²⁹⁸ Nûşâr (نوشار),²⁹⁹ Sâlekân (صالقان),³⁰⁰ Sân (سان),³⁰¹ Surhiyân (صرخیان),³⁰² Şâmistiyân (شامستیان),³⁰³ Tâyekân (طایقان),³⁰⁴ Tellü (تل),³⁰⁵ Tîm (تیم),³⁰⁶ Über (اوبر),³⁰⁷ Vahşümân (وخشمان),³⁰⁸ Zemlekân (زملکان).³⁰⁹

4. Bencehir (Pençşir) (بنجهير)³¹⁰

- ²⁷⁹ Tohâristan'ın köylerindendir. İlk dönem İslâm coğrafyacıları buranın bir şehir olduğunu nakletmişlerdir. Zamanla küçülerek köye dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/52; Yakûbî, **el-Buldân**, s. 118; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 49, 50.
- ²⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/322.
- ²⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 1/405.
- ²⁸² Yâkût, **Buldân**, 1/514.
- ²⁸³ Yâkût, **Buldân**, 1/374.
- ²⁸⁴ Belh şehrinin hemen yakınında kâindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/98.
- ²⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/194.
- ²⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/194.
- ²⁸⁷ Yâkut kendi döneminde yöre halkının bu köyü "Cûbîyâbâd" şeklinde telaffuz ettiğini aktarır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/178.
- ²⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/454.
- ²⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/201.
- ²⁹⁰ Yâkut bu köyün Hût (خوٹ) şeklinde de telaffuz edildiği nakleder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/413, 2/406.
- ²⁹¹ Hûrank şeklinde de telaffuz edilmektedir. Belh'e yarım fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/344, 401.
- ²⁹² Yâkût, **Buldân**, 2/361.
- ²⁹³ Belh'in dağlarda kâin bir köyüdür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/40.
- ²⁹⁴ "Mencûr" şeklinde de telaffuz edilmektedir. Belh'e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/208.
- ²⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/123.
- ²⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/189.
- ²⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/304.
- ²⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/312.
- ²⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/310.
- ³⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/390.
- ³⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 3/179.
- ³⁰² Yâkût, **Buldân**, 3/401.
- ³⁰³ Yâkût, **Buldân**, 3/311.
- ³⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/12.
- ³⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/40.
- ³⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/67.
- ³⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/276.
- ³⁰⁸ Belh'e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/365.
- ³⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/150.
- ³¹⁰ Yâkût'un Pençşir maddesinde ziyadesiyle alıntı yaptığı İstahrî'de buranın Bâmyân ile komşu olduğu belirtilir. Bkz. İstahrî, **Mesâlik**, s. 277-278; İstahrî'nin verdiği bu konuma en yakın olan şehir isim benzerliğini de göz önüne aldığımızda günümüzde Afganistan'ın Pençşir şehridir.

Yâkût, Bencehir'in (Pençşir) Gümüş dağında (جبل الفضة) bulunan, Belh dolaylarında yer alan bir şehir olduğunu aktarmıştır.³¹¹ Yâkût'un Bencehir'in (Pençşir) Belh dolaylarında yer aldığına dair ifadesinin sebebi; Belh'in dar anlamdaki şehir sınırlarını değil, eyalet sınırlarını göz önüne almasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu iki şehir arası mesafe oldukça fazladır.

5. Ebîverd (أبيورد)

Serahs ile Nesa toprakları arasında yer alan bir şehirdir. Bu şehir aynı zamanda Bâverd³¹² ismiyle de bilinmektedir. Yâkût, Kral Keykâvus'un, Bâverd b. Cuderz'e bir araziye tımar olarak verdiğini, onun da buraya bir şehir inşa edip ismini Ebîverd koyduğunu rivayet eder. Müellif, şehir suyunun tatlı olmadığını da ayrıca belirtir.³¹³

5.1. Ebîverd'in Köy Üstü Yerleşim Birimi:

5.1.1. Kûfen (كوفن)

Abbâsî halifesi Me'mun döneminde Abdullah b. Tâhir tarafından inşa edilen küçük bir beldedir. Ebîverd'e 6 fersah mesafededir.³¹⁴

5.2. Ebîverd'in Köyleri

Tûrak (طورق),³¹⁵ Nâs (ناس).³¹⁶

6. Ğarşistan/Garcistan (غرجستان / غرشستان)³¹⁷

³¹¹ Yâkût, **Buldân**, 1/498-499.

³¹² Yâkût, **Buldân**, 1/333.

³¹³ Yâkût, **Buldân**, 1/86.

³¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/190.

³¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/48.

³¹⁶ Büyük bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/251.

³¹⁷ Garcistan, günümüz coğrafi konumuna göre Yukarı Murgab havzasındaki dağlık bölgeye denk gelmektedir. Bkz. Barthold, **İran**, s. 52; Yâkût, Garcistan maddesinin hemen peşinden eklediği "Ğarş" (غرش) maddesinde; Horasan ahalisinin onun zamanında bu bölgeyi "Gur" olarak tesmiye ettiğini belirtir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/194; Fakat Strange, Yâkût'un Garcistan'ı, doğusundaki Guristan (Gur memleketi) ile birbirine karıştırdığına dikkat çeker. Bkz. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 504; Bu karışıklığın muhtemel sebebi Yâkût'un naklettiği bilgilerden de anladığımız üzere onun bahsi geçen bu iki komşu dağlık memleketi gezip görmediğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca yaşadığı dönemde (Hârizmşahlar'ın bölgeyi ele geçirmesinden evvel) Gurlular'ın bu bölgeye hâkim olması bir diğer sebep sayılabilir.

Bu kelime bir terkip olup *Ġarc* (غرج) “dağlar”, *Şâr* (شار) “kral/melik” kelimelerinin terkihi olarak “kral/melik dağları” (غرج الشار) anlamına gelmektedir. Garşistan da Garş’ın (dağların) bulunduğu mevki anlamına gelmektedir. Yöre halkı tarafından Garcistan olarak telaffuz edilir. Müellif, kendi dönemine kadar bu bölgedeki yöneticilerin “Şar” olarak tavsif edildiğini belirtir. Ayrıca burası müstakil bir vilayettir (emirlik) ve herhangi bir Sultan’ın idare veya himayesi altında değildir. Garcistan büyük bir bölge (nâhiye) olup batısında Herat, doğusunda Gur³¹⁸, kuzeyinde Merverrûz ve güneyinde Gazne (eyaleti) yer almaktadır. Merverrûz (Murgab) nehri buradan geçmektedir.³¹⁹ Bölgede dağ geçitleri ve izinsiz kimsenin geçemeyeceği demir kapılar mevcuttur. Bu vilayete bağlı pek çok köy ve on tane minber (cuma camii) bulunmaktadır.³²⁰ Yâkût, İstahrî’den rivayetle buranın Büşeyr/Beşîr (بشير), ve Sûrmîn (سورمين) adında iki tane şehrinin olduğunu nakletmiştir. Fakat bu iki şehir de Şar’ın ikamet mahalli değildi. O, Belikân (بليكان) isimli bir köyde ikamet etmekteydi.³²¹

6.1. Garcistan’ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

6.1.1. Büşeyr/Beşîr (بشير)³²²

Yâkût bu şehri Garcistan maddesinde (İstahrî’den rivayetle) zikretmiş, şehrin ismiyle ayrı bir madde açmamıştır. Büşeyr veya Beşîr şeklinde iki farklı telaffuza da açıktır. Burası Sûrmîn ile hemen hemen aynı büyüklüktedir. Garcistan’ın en görkemli minberi (cuma camii) buradadır. Oldukça sulak bir yer olup bağları

³¹⁸ “Ġarş” maddesinde Gur yerine Kâbil yazmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/194.

³¹⁹ Hudûdu’l-âlem müellifi bu nehrin Garcistan sınırındaki Gur ile Cüzcân bölgeleri arasında doğduğunu nakletmektedir. Bkz. Anonim, **Hudûdu’l-âlem**, s. 58. Bu bilgiler ışığında Merv (Murgab) nehrinin; kaynağının bulunduğu havza Gur ile Cüzcân sınırını; kaynağının hemen ilerisindeki mevkiden Merverrûz’a kadar olan havzanın ise Garcistan ile Cüzcân sınırını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

³²⁰ Bir yerde minberin (cumâ camii) mevcut olması oranın köy üstü bir yerleşim birimi veya belde büyüklüğünde bir köy olduğunun göstergesidir.

³²¹ Yâkût, **Buldân**, 4/193, 194.

³²² Bu şehir diğer İslâm coğrafyası müelliflerinin eserlerinde (İstahrî de dâhil) bu isimle hiç zikredilmemiştir. Sûretü’l-Arz ve Hudûdu’l-âlem’de “Beşîn” (بشين), Ahsenü’t-tekâsîm’de “Ebşîn” (أبشين), Mesâlikü’l-memâlik (İstahrî) ve bundan alıntı yapılan Âsâru’l-bilâd’da ise “Neşîn” (نشين) ismiyle geçmektedir. Yâkut şehrin ismini muhtemelen bu şekilde duyup kaydetmiş olmalıdır. Bkz. İbn Havkal, **Sûretü’l-arz**, 2/444; Anonim, **Hudûdu’l-âlem**, s. 58; Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 50; İstahrî, **Mesâlik**, s. 271; Kazvînî, **Âsâru’l-bilâd**, s. 426.

bahçeleri mevcuttur. Büşeyr/Beşir'in 1 merhale güneyindeki dağlarda Garcistan'ın bir diğer şehri olan Sûrmîn yer almaktadır.³²³

6.1.2. Beyvâr/ Bîvâr (بيوار)

Yâkût, başka hiçbir kaynakta adı geçmeyen ve varlığı günümüze ulaşmamış bu şehrin Garcistan'ın merkezi olduğunu ve dağların arasında yer aldığını nakletmiştir. Fakat aktardığı bu bilgileri bu şehre mensup birisinin kendisine anlattıklarından hareketle yazdığını belirtir. Ayrıca şehrin konumuna dair de herhangi bir kaydı yoktur. Bundan dolayı müellifin bize naklettiği bilgilere karşı temkinli yaklaşmamızda fayda vardır.³²⁴

6.1.3. Since (سنجة)

Garcistan'ın şehirlerindendir. Tıpkı Beyvâr şehri gibi başka herhangi bir kaynakta Garcistan'ın şehri olduğuna dair bir kayıt yoktur.³²⁵

6.1.4. Sûrmîn (سورمين)

Garcistan'ın kaynaklarda adı en çok geçen iki şehirden birisidir. Kuzey cihetindeki Merverrûz ile arasında 2 merhale mesafe vardır. Çok sulak bir yer olup bağ ve bahçeleri mevcuttur.³²⁶

7. Herat (هرات)³²⁷

“Ana şehirler” anlamına gelen “*ümmühât-ı müdün*”den birisi olup Horasan'ın meşhur ve büyük bir şehirdir. Müellif, 607/1210 senesinde buraya geldiğini ve Herat'ın azametini, refahını, görkemini, güzelliğini ve nüfusunun kesafetini Horasan'ın hiçbir yerinde görmediğini itiraf etmiştir.³²⁸

³²³ Yâkût, **Buldân**, 4/193, 194; Merverrûz'un Dize(k) köyüne 1 merhale mesafede olup köy, nehrin aşağı kısmında yer almaktadır. Bkz. İstahrî, **Mesâlik**, s. 272.

³²⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/537.

³²⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/265.

³²⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/279, 4/193.

³²⁷ Herat, günümüzde Afganistan'ın bir eyaleti ve bu eyaletin merkez şehridir. Bkz. Uslu, “Herat”, 17/215.

³²⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/396; Burada şehrin güzelliğini ifade etmek için mübalağaya kaçtığı aşikârdır. Zira benzer ifadeleri Nîşâbur ve Merv için de söylemiştir.

Herat şehristanının (medine) inşası rivayete göre Büyük İskender'in doğuyu fethedip, Çin seferine hazırlandığı sırada ahaliye verdiği emre dayanır. Bu durum daha önce şehrin bir kuhendizinin (iç kale) olduğuna delalet eder. Nitekim Yâkût şehrin kuhendizinden bahsetmiştir. Fakat buradan, kuhendize (iç kale) mensup birinin rivayeti vesilesiyle bahsetmiş olup bu kaleyi görüp görmediğine dair herhangi bir şey zikretmemiştir.³²⁹ İskender'in ele geçirdiği ülkelerin insanlarını düşmanlardan korunmaları için planlarını ve teknik ölçülerini bizzat kendisinin verdiği şehirler inşa etmeye zorlaması, onun geleneksel politikalarının bir parçasıydı. Herat muhitinde bulunan insanlar inatlığı ve âsîliği ile biliniyordu. Büyük İskender onları bir takım vaatlerle kendi yanına çekti. Ahaliye şehrin inşası için temel atmalarını emretti. Şehrin genişliğini, uzunluğunu, surlarının kalınlığını, burçlarının ve kapılarının sayısını bir plan ve ölçü dâhilinde çizdi. Bu teknik bilgilerin yerine getirilmesini buyurdu. Ahaliye bu çabalarının karşılığında ücret ve tazminatlarının Çin seferinden döndükten sonra dağıtılacağı sözünü verdi. İskender, çıktığı seferden döndükten sonra gördüğü manzara karşısında canı sıkılmış ve insanlara kızmıştı. Çünkü onlara, çizdiği plan ve ölçüler dâhilinde bir şehir kurmaları için emir vermişti. Fakat inşa edilen şehir bu plan ve ölçüden uzaktı. Bu durumdan ötürü ahaliye kızdığı ve ücretlerini ödemediği şeklinde bir rivayeti de nakletmektedir.³³⁰

Mu'cemü'l-Buldân'da Herat'ın yalnızca iki tane mahallesinin ismi geçmektedir. Bunlardan Bessân (بسان)³³¹ ve Cekkân (جكان)³³² mahalleleridir.

Müellif, Herat kalesinin dört kapısından ikisinin ismini kaydetmiştir. Bunlar Huşk (خشك)³³³ / Derhuşk (درخشك)³³⁴ kapısı ile Sera (سرا)³³⁵ kapısıdır. İstahrî Huşk kapısının doğu cihetine açıldığını, Saray (Sera) kapısının ise kuzey cihetine açıldığını belirtir. Yâkût'un bahsetmediği diğer iki kapının ismini de veren İstahrî; güney

³²⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/419.

³³⁰ Yâkût, **Buldân**, 5/396.

³³¹ Yâkût, **Buldân**, 1/414.

³³² Müellif bu mahallenin Herat şehir merkezinin hemen kenarında olduğunu belirtmiştir. Buraya Ebu'l-Hasan Ali el-Cekkânî (ö. 292/905) isminde bir muhaddis nisbet etmiş ve biyografisini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/148.

³³³ Yâkût, **Buldân**, 2/373; Barthold bu kapının isminin "Köşk" olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Barthold, **İran**, s. 66.

³³⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/450.

³³⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/203; İstahrî bu kapının isminin "Saray" olduğunu kaydeder. Bkz. İstahrî, **Mesâlik**, s. 265.

kapısının isminin Fîrûzâbâd (فیروز اباد), batı kapısının isminin de Ziyâd (زیاد) olduğunu aktarır. Bunlardan sadece Saray kapısının demir kapı olduğunu; diğer kapıların ise ahşaptan olduklarını ilave eder.³³⁶ Yâkût Herat şehir merkezinin dış kısmında bir sûfi hankâhının da (tekke) bulunduğu “Fîrûzâbâd” isimli bir mevkiden bahseder.³³⁷ Muhtemelen bu mevki aynı adı taşıyan kapının bulunduğu cihette yer almaktadır. Huşk kapısı ile ilgili olarak da bir hikâyeden bahseder. Rivayete göre şehir ilk defa fethedildiğinde bu kapıdan giren ilk kişi Leysoğulları’nın mevlâsı Atâ es-Sâib isimli şahıstır. Bu sebeple kapının isminin Yâkût’un dönemine kadar “Atâü’l-Huşk” şeklinde geldiği belirtilir.³³⁸ Hamevî, Sera (Saray) kapsının ismini, hemen civarında bulunan bir köşkten/saraydan (دار) aldığını ve bu saray’ın Herat’ın en görkemli mekânlarından birisi olduğunu belirtir. Rivayete göre Ya’kûb b. Leys de şehre bu kapıdan giriş yapmıştır.³³⁹

Hâmevî’nin, ne tür bir yerleşim birimi olduğuna dair mâlûmat vermeden Herat’a nisbet ettiği yerler şunlardır; Cevzek (جوزق)³⁴⁰, Hudâbân (خدايان)³⁴¹ ve Reze (رزه).³⁴²

Yâkût başka herhangi bir eserde rastlamadığımız “Kâlevân” isimli muhkem bir kaleden de bahsetmiş, buranın Herat ile Bâdgîs arasındaki dağlarda yer aldığını zikretmiştir.³⁴³

Bunlar dışında doğrudan Herat’a nisbet edilen iki tane yerleşim birimi mevcuttur. Bunlardan ilki Esfîdâsenc (أسفیداسنج) isimli bir rustâktır (kırsal yerleşim birimi). Diğeri de Herat ile arasında 10 fersah mesafe bulunan Kerûh (کروخ)³⁴⁴ beldesidir. Yâkût, buranın 20 fersah uzunluğundaki bir dağ vadisinde yer aldığını

³³⁶ İstahrî, *Mesâlik*, s. 264-265.

³³⁷ Yâkût, *Buldân*, 4/283.

³³⁸ Yâkût, *Buldân*, 2/373.

³³⁹ Yâkût, *Buldân*, 3/203.

³⁴⁰ Yâkût, *Buldân*, 2/184.

³⁴¹ Yâkût, *Buldân*, 2/349.

³⁴² Yâkût, *Buldân*, 3/42.

³⁴³ Yâkût, *Buldân*, 4/432.

³⁴⁴ Burası günümüzde Afganistan’daki “Karuh” (Karokh/کروخ) şehridir. Bkz. G.M, “Karokh”, (Erş. 11.04.2023).

rivayet eder.³⁴⁵ Bir maddesinde yer verdiği Herat eyaletindeki Kerâğ (کراغ) nehrinin de bu beldenin yer aldığı vadiden akıyor olması muhtemeldir.³⁴⁶

7.1. Herat’ın Küre ve Nâhiyeleri (İl, ilçe, bucak)

7.1.1. Bâdgîs (بادغیس)³⁴⁷

Bâdgîs’in kelime kökeni, bölgede rüzgârların sürekli esmesinden dolayı Farsça’da “rüzgâr esintisi” anlamına gelen *Bâdhîz* (بادخیز) kelimesinden gelmektedir. Burası Herat ile Merverrûz âmilliğine bağlı köyleri içine alan bir nâhiyedir (il). Merkezi, Beven/Bebne ile Bâme(y)în şehirleridir. Yâkût, burada birbirine yakın iki tane beldeden başka bir şey görmediğini söylemiş; ayrıca Büşt (بشت) isimli bir de köyü olduğunu ilave etmiştir.³⁴⁸ Bunun dışında farklı maddelerde Bâdgîs’e bağlı şehir ve beldelerden bahsetmiştir.

7.1.1.1. Bâdgîs’in Köy Üstü Yerleşim Birimleri

7.1.1.1.1. Bebné (بنه) / Beven (بون)

Müellif telaffuz farkından dolayı bu şehre dair iki ayrı madde açmıştır. Ahalinin genel olarak “Bebne” şeklinde telaffuz ettiğini belirtmektedir. Bâdgîs’e bağlı bir şehir olup (Beven maddesinde küçük bir belde olarak geçmektedir) bu

³⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/458.

³⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/443.

³⁴⁷ Barthold, önceleri Herat-Serahs arasında kalan bölgenin ismine Bâdgîs denildiğini, Herat-Merverrûz arasındaki bölgenin ise Gencrustâk olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir. Sonraki dönemlerde ise Bâdgîs’in kapsamının genişleyerek Kuzeydoğu Afganistan’ın tamamını ifade edecek bir bölgeye dönüştüğünü beyan etmektedir. Bu iki bölge yaklaşık olarak Herirûd nehrinin doğusu ile Murgab nehrinin batısı arasında kalan kısma tekabül eder. Barthold’un bahsettiği bu dönüşüm Yâkut’ta da görülür. O, Gencrustâk’a sadece Bağşur ile Pençdeh şehirlerinin bağlı olduğunu belirtmiş, dolayısıyla Gencrustâk’ı bu iki şehir arasındaki bölgeyle sınırlamıştır. Barthold bilâhare XV. yy. coğrafyacılarından Hâfız-ı Ebrû’nun Herirûd ile Murgab vadisi arasındaki tüm bölgeyi ifade etmek için Bâdgîs adını kullandığını nakleder. Bkz. Barthold, **İran**, s. 63; Yâkût, **Buldân**, 4/482; Günümüzde Afganistan’ın Bâdgîs vilayeti ile tarihî Bâdgîs bölgesi kısmen birbirinden farklıdır. Tarihî Bâdgîs eyaleti günümüzde Afganistan’daki (önceden) Herat eyaletinin kuzeyi ve (sonradan) Bâdgîs vilayetinin batısı (önceden Gencrustâk) ile Türkmenistan’ın güneyindeki Serhatâbad-Tagtabazar şehirleri arasında yer alan bölgeye (önceden Gencrustâk) karşılık gelmektedir. Yâkut ve önceki İslâm coğrafyacılarının eserlerinde zikrettikleri Bâdgîs şehirlerinin günümüzde tespiti pek mümkün değildir. Zira bu şehirler gerek H. VII. yy./M. XIII. yy.’da vuku bulan Moğol istilâsı gerekse H. VIII. yy./M. XIV. yy. sonunda Timurlular’ın bu bölgedeki tahripkâr uygulamaları sebebiyle yok olmuştur. Ayrıca bölgenin muazzam verimli otlaklara sahip olması göçebeleri buraya celbetmiş; bu sebeple bölgede yerleşik bir medeniyetin gelişmesi pek mümkün olmamıştır. Bkz. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 500, 503; Barthold, **İran**, s. 64-65.

³⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/425, 1/318.

bölgenin merkezlerinden birisidir. Bâmeyîn (Bâmenc) şehrinin yakınında yer almaktadır. Herat ile arasında iki fersah mesafe bulunmaktadır.³⁴⁹

7.1.1.1.2. Bâme(y)în (بامئين)

Buraya mensup insanlar Bâmencî nisbesiyle anılırlar. Bâdgîs'in merkez şehirlerindendir. Yâkût burayı bir defa gördüğünden bahseder.³⁵⁰

7.1.1.1.3. Dihistan (دهستان)

Bâdgîs'te yer alan bir nâhiyedir (ilçe veya bucak).³⁵¹ Yâkût buraya dair herhangi bir detay vermezken ondan önceki İslâm coğrafyacıları burayı Bâdgîs'in en mamur ve en büyük şehri olarak zikretmişlerdir.³⁵² Yâkût'un buraya dair herhangi bir detay vermeden geçmesinin iki sebebi olabilir. Ya onun döneminde burası küçülerek şehir statüsünü yitirdi, ya da buraya dair herhangi bir mâlûmata sahip değildi. Fakat bu iki ihtimal de bir hakikate ışık tutmaktadır. O da Yâkût'un yaşadığı asırda Dihistan'ın eski şaşalı döneminden eser kalmadığıdır.

7.1.1.1.4. Hucustân (خجستان)

İslâm coğrafyacılarının Hucustân'a dair verdiği bilgiler birbiriyle örtüşmemektedir. Yâkût burayı Herat'ın dağlarından biri olarak kaydetmiştir. Fakat aynı maddede İstahrî'den bir rivayet aktararak Bâdgîs'in bir köyü olduğunu ifade etmiştir.³⁵³ Hudûdu'l-âlem'de ise burası için halkı savaşçı, tarlaları ile bahçeleri çok olan ve dağın eteklerinde kâin bir belde olarak geçmektedir.³⁵⁴ Hudûdu'l-âlem müellifinin Cüzân bölgesi ile irtibatını -ki burası Bâdgîs ile komşudur- ve aktardığı mâlûmatları da göz önüne aldığımızda burayı görmüş olabileceğini ve onun aktardığı bilgilerin daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

7.1.1.1.5. Kûfa (كوف)

³⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/334.

³⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/330.

³⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 2/492.

³⁵² Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 308; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2/440; İstahrî, **Mesâlik**, s. 268.

³⁵³ Yâkût, **Buldân**, 2/347.

³⁵⁴ Anonim, **Hudûdu'l-âlem**, s. 116.

Bâdgîs’de yer alan bir şehirdir.³⁵⁵

7.1.2. Bûşenc (بوشنج) / Fûşenc (فوشنج)

Yâkût buranın bir küre veya nâhiye olduğuna dair herhangi bir ifadede bulunmamıştır. Fakat bazı beldelerin buranın âmilliğine bağlı olduğunu belirtmesi, Bûşenc’in küre veya nâhiye statüsünde olduğunu göstermektedir. Bu sebeple burayı küre ve nâhiye başlığı altında ele aldık.

Müellif telaffuz farklılığından bu şehri iki ayrı maddede ele almıştır. Bu da Acemler’in buranın ismini “Bûşenk” veya “Fûşenk” olmak üzere iki farklı şekilde telaffuz etmelerinden kaynaklanmıştır.

Mâmur bir vadide yer alan küçük bir beldedir. Herat şehir merkezine 10 fersah mesafededir. Yâkût, Nîşâbur’dan Herat’a giderken burayı uzaktan gördüğünü, fakat şehre girmediğini zikreder.³⁵⁶

7.1.2.1. Bûşenc’e Bağlı Köy Üstü Yerleşim Birimleri

7.1.2.1.1. Bâğûn (باغون)

Bûşenc âmilliğine bağlı bir beldedir. Yâkût bu beldenin fütûh kitaplarında geçtiğinden bahseder. Bu beldenin Yâkût dönemine kadar gelebildiği ise net değildir.³⁵⁷

7.1.2.1.2. Hircird (خرجرد)

Bûşenc yakınlarında yer alan bir şehirdir.³⁵⁸ İbn Havkal, Hargird ile Bûşenc arası mesafeyi 4 gün olarak vermektedir.³⁵⁹ Yâkût da Hirc(g)ird’in Nîşâbur

³⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/489.

³⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/508, 4/280.

³⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/326.

³⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/357.

³⁵⁹ İbn Havkal, **Sûretü’l-arz**, 2/457.

âmilliğine bağlı Haf şehri dolaylarında olduğunu kaydetmiştir.³⁶⁰ Bu şehirler günümüzde İran-Afganistan sınırı yakınlarında yer almaktadır.³⁶¹

Buşenc'e nisbet edilen köylerin isimleri ise şu şekildedir;

Erd (أرد),³⁶² Tâybâd (تایباد),³⁶³ Tüs (توث),³⁶⁴ Zâveh (زاهه),³⁶⁵ Zendecân (زندجان).³⁶⁶

7.1.3. Genc(e/ü)rustâk (گنجرستاق)³⁶⁷

Bâdgîs ile Merverrûd bölgesi arasında yer alan büyük bir âmilliktir (il). Bağşûr ile Bencdih (Pençdeh)³⁶⁸ buraya bağlıdır. Yâkût'a göre Herat-Bebne/Beven arası mesafe 2 merhale, Bebn/Beven-Kîf/Keyf arası mesafe 1 merhale ve Kîf/Keyf-Bağşûr arası mesafe de 1 merhaledir. Yâkût, İstahrî'den rivayetle Kîf ile Bebn'nin Gencürustâk'a bağlı en büyük şehirler olduğunu nakletmiştir.³⁶⁹ Bu mevzuu önceki sayfalarda tafsîlâtı bir şekilde ele aldık.

7.1.3.1. Gencürustâk'ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

7.1.3.1.1. Bağşûr (بغشور)³⁷⁰

³⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/399.

³⁶¹ Haf ile Hargird arası mesafe yaklaşık 2 km'dir. Eski dönemlerdeki büyüklüklerini göz önüne alırsak mesafenin yaklaşık 4 km civarı (takriben 1 fersah) olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. G.M, "Haf", (Erş. 10.04.2023).

³⁶² Yâkût, **Buldân**, 1/145.

³⁶³ Yâkût'un bahsettiği bu köy günümüzde İran'ın Afganistan sınırındaki son şehir olan Taybaddır. Bkz. Vikipedi, "Taybad", (Erş. 10.04.2023), Yâkût, **Buldân**, 2/9.

³⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/55.

³⁶⁵ Herat ile Nîşâbur eyaletleri sınırında olup (Nîşâbur'a bağlı) Büzcân beldesi dolaylarında yer alan bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/128.

³⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/153.

³⁶⁷ Buranın tarihî konumuna dair mevzuu Bâdgîs dipnotunda ele aldık.

³⁶⁸ Metinde "Bencdeh" olarak geçmektedir. Yâkût, Bencdih (Pençdeh) maddesinde ise buranın Merverrûz'a bağlı olduğunu belirtmiştir. Esasen Bencdih (Pençdeh/Tagtabazar) günümüzde Merverrûz'un yer aldığı muhtemel mevkiin hemen kuzeyine düşmektedir. Fakat Yâkût'un onu Gencürustâk maddesinde buraya nisbet etmesinin sebebi metinde de belirttiği gibi Gencrustâk'ı coğrafi bölge olarak değil de, idarî (amel) bir bölge olarak addetmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla müellif, Pençdeh'in coğrafi olarak değil, idarî olarak buraya bağlı olduğunu belirtmiştir.

³⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/482.

³⁷⁰ Günümüzde Bağşûr beldesinin kalıntıları konum olarak Türkmenistan'ın Afganistan sınırı yakınındaki Galaýmor (Kal'a-yı Mevr/Maur) köyü dolaylarındadır. Bkz. Barthold, **İran**, s. 64.

Bağ (باغ) olarak da telaffuz edilir. Herat (Gencürustâk) ile Merverrûz arasında yer alan küçük bir beldedir. Yâkût bu şehri 616/1219 senesinde görmüştür. Buranın, tek bir ağacın bile olmadığı ıssız bozkırda yer aldığına ve harabe vaziyette bulunduğu dikkat çeker. Buraya mensup birçok âlim “Beğavî” nisbesiyle anılmıştır.³⁷¹

7.1.3.1.2. Kîf/Keyf (كيف)

Bâdgîs ile Merverrûz arasında kalan kadim bir şehirdir. Bağşur’a yakın olup yaklaşık 1 merhale mesafededir. Yâkût bu şehrin geçmişte Bâdgîs vilayetinin³⁷² merkezi olduğunu belirtmiş, kendi döneminde ise Merverrûz bölgesinin içinde kabul edilebileceğini ifade etmiştir.³⁷³ Bunun sebebi Gencürustâk’ın idarî kapsamının zamanla daralarak buraya bağlı bazı yerleşim birimlerinin Merverrûz’a bağlanması olabilir.

7.1.4. Mâlîn (مالين)³⁷⁴

Herat halkı tarafından “Mâlân” şeklinde telaffuz edilmektedir. Herat’a 2 fersah mesafede bulunan ve pek çok köyü kapsayan bir küredir (bucak). Bu köylerin tamamına Mâlîn deniliyordu. Yâkût burayı gördüğünü ve 25 tane köyünün olduğuna dair kendisine bilgi verildiğini aktarmıştır.³⁷⁵

Bu köylerden 3 tanesinin ismi şu şekildedir; ‘Absekân (عبسقان)³⁷⁶, Bâşînân (باشينان),³⁷⁷ ve Mergab/Murgab (مرغاب).³⁷⁸

³⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 1/467.

³⁷² Buradaki “vilayet merkezi” ifadesi oldukça muğlaktır. Zira müellifin vilayet kavramı ile Sâsânîler’in Bâdgîs merzûbanlığını mı, Akhunlar’ın (Eftalit veya Heyâtıla) Bâdgîs meliki Nizek Tarhan’ın yönetim merkezini mi yoksa İslâm fütuhâtından sonraki (Bâdgîs) valilik merkezini mi kastettiği belli değildir.

³⁷³ Yâkût, **Buldân**, 4/497, 498.

³⁷⁴ Yâkût’un Mâlîn küresinin konumuna dair verdiği bilgilerden hareketle tarihî Herat şehrinin konumunu göz önüne aldığımızda burası günümüzde Herat’ın güneyindeki Pul-i Mâlân köprüsünün güneyine tekabül etmektedir. Herat kalesinden Pul-i Mâlân arası kuş uçuşu mesafe yaklaşık 7 km’dir. Bkz. G.M, Pul-i Malan, (Ers. 04.04.2023).

³⁷⁵ Mâlîn (Mâlân), Herîrûd nehrinin bulunduğu yere denk gelmektedir. Dolayısıyla Yâkût’un da bahsettiği köylerin bu nehrin etrafında kâin olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/44.

³⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/79.

³⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/324.

³⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/107.

7.2. Herat'ın Köyleri

Âzâdân (آزادان),³⁷⁹ Bâlek (بالك),³⁸⁰ Bâşân (باشان),³⁸¹ Bişkân (بشقان),³⁸² Büzyân (بزبان),³⁸³ Cûbâr (جزبار),³⁸⁴ Cûveybâr (جويبار),³⁸⁵ Dâr-ı Vaşkîdân (دارُ واشکيدان),³⁸⁶ Dîvance (ديوانجه) / Dîvekân (ديوقان),³⁸⁷ Diysân (ديسان),³⁸⁸ Evbeh (أوبه),³⁸⁹ Fermânîrdâbâd (فرمانيرداباد),³⁹⁰ Ferîzen (فريزن),³⁹¹ Ferzen (فرزن),³⁹² Ğîzân (غيزان),³⁹³ Ğûra (غوره),³⁹⁴ Ğûrec (غورج),³⁹⁵ Ğurvân (غوروان),³⁹⁶ Ğusnân (غوسنان),³⁹⁷ Ğûzem (غوزم),³⁹⁸ Hûzân (خوزان),³⁹⁹ İşkîdebân (اشکيدبان),⁴⁰⁰ Kazyârgâh (کازيارگاه),⁴⁰¹ Kûfân (کوفان),⁴⁰² Melîh (سيفان),⁴⁰⁷ Meyvân (ميوان),⁴⁰³ Mînân (مينان),⁴⁰⁵ Nûbâdân (نباذان),⁴⁰⁶ Seyfân (سيفان),⁴⁰⁷

- ³⁷⁹ Bu köyde imam Buhârî'nin hocalarından Şeyh Ebu'l-Velîd Ahmed b. Ebî Racâ'nın kabri yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/53.
- ³⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/329.
- ³⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 1/322.
- ³⁸² Yâkût, **Buldân**, 1/428.
- ³⁸³ Yâkût, **Buldân**, 1/412.
- ³⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/176.
- ³⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/191.
- ³⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/423.
- ³⁸⁷ Müellif bu iki farklı ismin aynı köy olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/546.
- ³⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/543.
- ³⁸⁹ Müellif, Herat'a yakın bir köy olduğunu belirtmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/276.
- ³⁹⁰ Müellif bu köyün Herat yolu üzerindeki bir tepede yer aldığını ve kendi döneminde harabe vaziyette olup sadece köyün kalıntılarının var olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/256.
- ³⁹¹ Bu köy yöre halkı tarafından "Ferîze" şeklinde telaffuz edilmekteydi. Konumu olarak şehrin (Herat) hemen dışında yer almaktaydı. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/259.
- ³⁹² Yâkût, **Buldân**, 4/249.
- ³⁹³ Yâkût, **Buldân**, 4/221.
- ³⁹⁴ Bu köy Herat şehir merkezinin hemen dışında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/218.
- ³⁹⁵ Yöre halkı "Ğûre" (غوره) şeklinde telaffuz etmektedir. Herat şehir merkezinin hemen dışında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/216.
- ³⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/218.
- ³⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/218.
- ³⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/218.
- ³⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/403.
- ⁴⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/199.
- ⁴⁰¹ Yâkût, Kazyârgâh'ın bir dağ köyü olduğunu, burada bir kabristan'ın yer aldığını ve Şeyhülislâm Ebû İsmail (Hâce) Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin burada medfun bulunduğunu beyan etmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/429; Burası günümüzde Herat şehir merkezinin banliyösü konumunda olup hemen kuzeybatısında yer alan Gazargâh mevkidir. Bu mevkinin merkezini Yâkût'un da bahsettiği Hâce Abdullah el-Ensârî'nin kabri teşkil etmektedir. Bkz. G.M, "Gazargah", (Erş. 12.04.2023).
- ⁴⁰² Yâkût, **Buldân**, 4/490.
- ⁴⁰³ Yâkût, **Buldân**, 5/196.
- ⁴⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/246.
- ⁴⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/245.
- ⁴⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/256.
- ⁴⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/225.

Şâdmâne (شاذمانه),⁴⁰⁸ Şûdebân (شودبان),⁴⁰⁹ Tiryak (ترياق),⁴¹⁰ Tîzân (تيزان),⁴¹¹ Tûrân (طوران),⁴¹² Zeğratân (زغرئان).⁴¹³

8. Kûhistan (کوهستان)⁴¹⁴

Farsça’da *Kûh* (کوه) kelimesi “dağ”; *istân* (استان) kelimesi “mevki” veya “ülke” anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin (Kûhistan) terkihi de “dağlık mevki” veya “dağ memleketi” gibi anlamlara gelmektedir. Acem (Fars) diyarının birçok bölgesine Kûhistan denilmiştir. Kûhistan bölgesinin sınırları geniş anlamda; doğu istikametinde Herat dolaylarından başlar, Tolan dağlarını aşarak batıda Burûcerd, Hemedan ve Nihâvend dolaylarına kadar uzanır. Bu sınırların içerisinde kalan dağların hepsine Kûhistan denilir.

Asıl konumuzu teşkil eden tarihî Kûhistan bölgesine gelince, bununla kuzeyde Nîşâbur, doğuda Herat ve batıda büyük Horasan çölü⁴¹⁵ (Deşt-i Lût) arasında kalan dağlık bölge kastedilmektedir. Bölge sınırları, boyuna doğru kuzeyde Cünâbid (Günâbâd) olarak da bilinen İsbid rustâkından, güneyde Cûsf (Husf) şehrine; enine de batıda Kürîn’den (Kürît) kuzeydoğuda Zûzen/Zevzen ile güneydoğuda Mesînân’a (Tabes) kadar uzanmaktaydı. (Zevzen, Kûhistan’a dâhil değildir.) Kûhistan’ın yerleşim birimleri de bu sınırların içerisinde yer almaktaydı. Şehirler ve köyler arası mesafeler birbirine uzak olup Horasan bölgesinin diğer yerleşim birimleri gibi iç içe değildi. Etrafları çöllerle çevriliydi.⁴¹⁶

8.1. Kûhistan’ın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

8.1.1. Cûsf (جوسف)

⁴⁰⁸ Herat’a yarım fersah mesafede yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/305.

⁴⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/370.

⁴¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/28.

⁴¹¹ Yâkût, **Buldân**, 2/66.

⁴¹² Yâkût, **Buldân**, 4/47.

⁴¹³ Yâkût, **Buldân**, 3/142.

⁴¹⁴ Yâkut madde başlığını “قوهستان” şeklinde kaydetmiştir. Fakat doğrusu Farsça imlâsındaki şekliyle olmalıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/416; Bu tarihî bölge günümüzde İran’a bağlı Güney Horasan eyaletinin, güneyinde yer alan Nehbendân şehristanı dışındaki bölümüne karşılık gelmektedir. Bkz. G.M, “Güney Horasan”, (Ers. 20.07.2023).

⁴¹⁵ İstahrî, **Mesâlik**, s. 227, 229.

⁴¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/416.

Yâkût, bu şehrin isminden emin olmadığını; fakat bazı kitaplarda yazılışının Cûsf şeklinde olduğu için bu şekilde kaydettiğini beyan eder. Başka bir maddede de buradan Havst/Hûst (خوست) şeklinde bahsetmesi şehrin isminin doğruluğuna dair şüpheyi artırmaktadır. Yol cetvellerinden hareketle konumunu tespit ettiğimiz şehir günümüzde Hûsf (خوسف) olarak isimlendirilmektedir.⁴¹⁷ Bu da Yâkût'un Havst/Hûst şeklindeki kaydının daha evlâ olduğunu göstermekteydi. Güney Kûhistan hududunda sahrayı andıran bir nâhiyedir (bucak).⁴¹⁸ Yâkût bu bölgenin (Cûsf) idarî merkezi hakkında bilgi vermese de Makdisî aynı isimle anılan bir şehir olduğunu aktarmaktadır.⁴¹⁹

8.1.2. Cünâbid (جنابذ)⁴²⁰

K(G)ünâbid şeklinde telaffuz edilir. İsbîd veya İsbîd-i rustâk olarak da bilinmekteydi.⁴²¹ Coğrafyacıların birçoğu buranın Kûhistan coğrafyasında yer aldığını; fakat Nîşâbur âmilliğine (idarî anlamda) bağlı olduğunu beyan eder. Burası bir küre (bucak) olup merkezi yine aynı isimle anılan bir yerleşim birimidir.⁴²²

8.1.3. Kâyin (قاین)⁴²³

Kûhistan bölgesinin merkezî şehridir. Riveyete göre burası küçük ve dar sokakları bulunan nâhoş bir şehirdi.⁴²⁴ Buranın lisanında kelimenin kökeni ıssız/yabanî anlamına gelmektedir. Şehrin “Büyük Numan” anlamında muhkem bir kalesi vardı.

⁴¹⁷ İstahrî, Hûst (Hûsf) şehri ile Hûr şehri arasındaki mesafeyi 2 merhale olarak vermiştir. Günümüz verilerine göre bahsedilen konuma tekabül eden ve aynı isimle anılan Hûr şehrinden Hûsf şehrine araba yoluyla 50 km mesafe vardır. Bu veriler İstahrî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Bkz. İstahrî, **Mesâlik**, s. 234; G.M, “خوسف\خور” (Erş. 19.07.2023).

⁴¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/184, 4/416.

⁴¹⁹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 301.

⁴²⁰ Burası günümüzde İran'ın Güney Horasan eyaletine bağlı Günâbâd şehridir. Bkz. Stange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 439; G.M, “Günabad”, (Erş. 19.07.2023).

⁴²¹ Yâkût, **Buldân**, 4/416, 1/172.

⁴²² Yâkût, **Buldân**, 2/165; Yâkut buranın bir rivayete göre şehir, diğer bir rivayete göre de köy olduğunu aktarır. Karşılaştırmak için Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/165, 4/416.

⁴²³ Günümüzde aynı isimle İran'ın Güney Horasan eyaletinde yer alan bir şehirdir. Bkz. G.M, “قاین”, (Erş. 19.07.2023).

⁴²⁴ Nâsir-ı Hüsrev buradan büyük ve sur içerisinde bir şehir olarak bahsetmektedir. Bkz. Nâsir, **Sefernâme**, s. 162.

Kâyin'den hareket edildiğinde gidilebilecek olan şehirlerin mesafeleri şu şekildedir: Kâyin-Nîşâbur arası 9 merhale, Kâyin-Herat arası yaklaşık 8 merhale, Kâyin-Zevzen arası yaklaşık 3 merhale, Kâyin-Hûst arası 1 merhale, Kâyin-Tabeseyn (Tabesü't-Temr) arası 3 merhale, Kâyin-Tabes-i Mesînân arası ise 2 gündür.⁴²⁵

8.1.4. Mezdekân (مزدقان)

Kûhistan'ın küçük şehirlerinden biri olup dağlık bir bölgede yer almaktadır.⁴²⁶

8.1.5. Rakka (رقة)⁴²⁷

Kûhistan'ın şehirlerindendir.⁴²⁸

8.1.6. Tabesân/Tabeseyn (طيسين/طيسان)

Yâkût, *Tabes*'in Arapça'da “siyah” renk, ilk harfinin esreli okunduğunda ise “kurt” anlamına geldiğini beyan eder. Fakat bu kelimenin aslen Farsça olduğunu ve Fârisîler'in tekil (*Tabes*), Araplar'ın tesniye/ikil (*Tabeseyn/Tabesân*) olarak telaffuz ettiklerini ekler. Tesniye olmasının sebebini ise Müslümanlar'ın Hz. Osman döneminde Horasan fütühatı için bölgeye geldiklerinde karşılarına çıkan ilk iki şehri fethettiklerini, Horasan'ın iki kapısı konumundaki *Tabes* şehirlerinin de Araplar tarafından tek bir isimle (*Tabeseyn/Tabesân*) anılmaya başladığı şeklinde izah etmektedir.⁴²⁹ Fakat Horasan'ın iki kapısı konumundaki *Tabes*'ten birisi net olmakla birlikte diğerrinin hangisi olduğu açık değildir. Bu konuda Belâzurî'den gelen birinci rivayete göre; Müslümanlar Kirman'ın fethinden sonra Horasan'a yönelmişlerdir. Karşılarına çıkan *Tabes* ve Kürîn isimindeki iki kaleyi fethetmişlerdir. Bu iki kale, Horasan'a açılan iki kapı konumundadır. Şehir etrafındaki arazilerde hurma

⁴²⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/301.

⁴²⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/121.

⁴²⁷ Kaynaklarda Yâkût'un zikrettiği Rakka şehrini dair detaylı bilgiye yalnız Nâsır-ı Hüsrev'in seyahatnamesinde rastlayabildik. Nâsır bu şehrin Tâbes (Temr)-Zevzen yolu üzerinde yaklaşık 12 fersah mesafede yer aldığını beyan eder. Buranın günümüzde bahsi geçen mevkiye denk gelen ve aynı isimle anılan kasaba olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Nâsır, **Sefernâme**, s. 161; G.M “رقة”, (Erş. 20.07.2023).

⁴²⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/60.

⁴²⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/20.

yetişmekteydi.⁴³⁰ Yâkût'un aktardığı "Hürmalı Tabes" anlamına gelen Tabesü't-Temr şehrinin⁴³¹-diğeri ismi Tabes-i Kîlekî'dir- bu rivayette geçen Tabes şehri olduğı; ona bağılı olarak kaydettiğı Kürîn köyünün de⁴³² yine aynı isimle bahsedilen kale olduğı anlaşılmaktadır. Nitekim Hamevî bir rivayete göre, Tabeseyn'in iki şehrinden birinin Kürîn olduğunu aktarır.⁴³³ Binâenaleyh Nâsır-ı Hüsrev, Kirman cihetinden Tıbs (Tabes) şehrine geldiğinde buranın hurma bahçelerinden ve Muhammed el-Kîlekî isminde adil emirinden bahseder.⁴³⁴ Yâkût'un Tabes'e nisbet ettiğı Kîlek kelimesinin de bu emirden geldiğı iddia edilir.⁴³⁵ Buna binaen birinci rivayete göre řu yorumu yapabiliriz. Tabes (et-Temr) daha büyük bir yerleşim birimi olduğı için ona bağılı veya onun gölgesinde kalan Kürîn köyü/kalesi de Tabes'e nispeten Tabeseyn şeklinde anılagelmiştir.

İkinci rivayete göre ise; bahsi geçen diğeri Tabes'in, Kûhistan'ın doğusundaki Sicistân/Sistân sınırında yer alan Tabes şehri olduğudur. Burası "Üzümlü Tabes" anlamına gelen Tabesü'l-İneb veya Tabes-i Mesînân olarak biliniyordu.⁴³⁶ Bu (ikinci) rivayet doğrultusunda Müslümanlar'ın aynı isimle anılan ve biri Horasan'ın güneybatısından, diğeri de güneyinden giriş kapısı konumundaki bu iki şehri tek bir kelimeye (Tabeseyn/Tabesân) indirgeyerek isimlendirdiklerini söyleyen yaklaşım da mevcuttu.⁴³⁷

Zamanla Tabesü't-Temr'in Tabeseyn şeklinde münferiden zikredildiğini de görmekteyiz. Nitekim Hudûdu'l-âlem müellifi, Kûhistan'a değinirken Tabeseyn, Kürî (Kürîn) ve Tabes-i Sînân (Mesînân) isimli yerleşim birimlerinden

⁴³⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 390.

⁴³¹ Yâkût, **Buldân**, 4/416; Tabesü't-Temr'in, kaynaklarda geçen rivayetlerden hareketle günümüzde İran'ın Güney Horasan eyaletinin batısında yer alan Tabes şehri olduğı anlaşılmaktadır. Bkz. G.M, "طبس", (Erş. 20.07.2023).

⁴³² Yâkût, **Buldân**, 4/458; Bu köyün günümüzde Tabes şehrinin 13 km güneyinde yer alan Kürî köyü olduğı söylenir. Gerek rivayetlerde aktarılan bu iki yerleşim biriminin birbirine yakınlığı, gerekse de köyün hemen kuzeyinde yer alan arkeolojik alanlar bunu tasdik etmektedir. G.M, "کريت", (Erş. 20.07.2023).

⁴³³ Yâkût, **Buldân**, 4/458.

⁴³⁴ Nâsır, **Sefernâme**, s. 160.

⁴³⁵ Strange, **Doğı Hilafetinin Memleketleri**, s. 441.

⁴³⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/20; Buranın günümüzde İran'ın Güney Horasan eyaletinde yer alan, Afganistan sınırı yakınlarındaki Tabes-i Mesînâ şehri olduğı anlaşılmaktadır. Bkz. G.M, "طيسنا", (Erş. 20.07.2023).

⁴³⁷ C. L. Huart, "Tabes", **İ.A**, 11/601.

bahsetmiştir.⁴³⁸ Aynı durum Yâkût'ta da gözlemlenmektedir.⁴³⁹ Buradan hareketle Kürîn köyü ile Tabes-i Mesînân (el-‘İneb) şehrinin zamanla kendi isimleriyle anıldığını, Tabeseyn kelimesinin ise yalnızca Tabesü't-Temr'i ifade etmek için kullanıldığını anlıyoruz.

Bu rivayetlerin dışında kelimenin başka bir kökenden geldiğine dair iddialar da mevcuttur. Buna göre Sanskritçe'de bu kelimenin aslı *tapas*'tır (ısı, sıcaklık, yanma) ve iki parçadan oluşur; *tap* (ateş) ve *as* son eki. Bu isimlendirme de o toprakların sıcak havasından kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁰ Bu iddia doğrultusunda Tapas kelimesinin zamanla Tabes şeklinde değişikliğe uğradığını ve Farsça'daki “ین” nisbet eki ile birlikte Tabesîn (ateşli vb.) şeklinde isimlendirildiğini söyleyebiliriz.

Yâkût, İstahrî'den rivayetle; Tabesü't-Temr'in küçük ve hisarı (sur) olan bir şehir olduğunu, fakat iç kaleye (kuhendiz) sahip olmadığını nakleder.⁴⁴¹ Tabesü'l-‘İneb (Mesînân) ile ilgili olarak ise yalnızca Zevzen ile arasında takriben 3 merhale mesafe olduğunu kaydeder.⁴⁴²

8.1.7. Tûn (تون)⁴⁴³

Kûhistan'ın şehirlerinden birisi olup merkez şehir Kâyin'e yakın mesafede yer almaktaydı.⁴⁴⁴

8.2. Kûhistan'ın Köyleri

Bîrcend (بیرجند),⁴⁴⁵ Îrâyâd (ایرآباد),⁴⁴⁶ Kürîn (کرین),⁴⁴⁷ Mesînân (مسنان),⁴⁴⁸ Ven (ون).⁴⁴⁹

⁴³⁸ Anonim, *Hudûdu'l-âlem*, s. 116.

⁴³⁹ Yâkût, *Buldân*, 4/301.

⁴⁴⁰ *پارسی ویکی* (Erş. 20.07.2023).

⁴⁴¹ Yâkût, *Buldân*, 4/20.

⁴⁴² Yâkût, *Buldân*, 4/301.

⁴⁴³ Burası günümüzde İran'daki Güney Horasan eyaletinin kuzeyinde yer alan ve 1929 senesinde ismi Firdevs olarak değiştirilen tarihî Tûn şehridir. Bkz. Vikipedi, “Firdevs”, (Erş. 20.07.2023).

⁴⁴⁴ Yâkût, *Buldân*, 2/62.

⁴⁴⁵ Yâkût, *Buldân*, 1/524; Bu köy tarihsel süreç içerisinde büyüyerek şehir statüsüne ulaşmış ve XX. yy.'ın başlarından itibaren de Kâyin'in yerine bu bölgenin merkezi haline gelmiştir. Günümüzde de aynı isimle anılmakta olup İran'ın Güney Horasan eyaletinin merkezidir. Bkz. J.H. Kramers, “Kuhistan”, *İ.A.*, 6/971; G.M., “بیرجند”, (Erş. 20.07.2023).

⁴⁴⁶ Acemler (Farslar), “Îrâve” şeklinde telaffuz ederler. Tabes'e 15 fersah mesafededir. Bir dağın tepesinde kâin bulunup muhkem bir kaleye sahiptir. Etrafında bahçeleri ve tarlaları vardır. Bkz. Yâkût, *Buldân*, 1/289.

9. Merverrûz (مروروز)⁴⁵⁰

“Merv” (مرو) kelimesi, beyaz çakmak taşı anlamına gelmektedir. Bu yüzden kırmızı veya siyah çakmak taşı Merv kelimesini karşılamaz. “Rûd” (رود) kelimesi ise Farsça’da “nehir” mânâsındadır. Bu iki kelime terkip oluşturduğunda ise “Nehrin Merv’i” anlamına gelmektedir. Zira bu şehir büyük bir nehir üzerine kurulmuştur. Bahsi geçen nehir ise Murgab nehridir.

Mervürûd, beşinci iklim bölgesinde yer almaktadır. Konum olarak 50° meridyeni, 38° 50’ paralelinde bulunur.⁴⁵¹ Mervüşşâhicân ile Mervürûd arasında beş günlük bir mesafe kadardır. Burası Mervüşşâhicân’dan daha küçük bir şehirdir (Medine).

9.1. Merverrûz’un Köy Üstü Yerleşim Birimleri

9.1.1. Bencdîh/Pençde(î)h (پنج ده / پنج د(ي)ه)⁴⁵²

Kelime Farsça kökenli olup; *Penç* (پنج): “beş”, *Deh* (ده): “köy” anlamına gelmektedir. Telaffuz farklılıkları sebebiyle Fenc dîh, Benc deh, Benc dîh şeklinde farklı kullanımları olmuştur.⁴⁵³

Geçmişte bu şehir Merverrûz bölgesinde birbirine yakın beş tane köyden müteşekkildi. Kaynaklarda bu isimde bir yerleşim biriminden ilk defa bahseden müellif Nâsır-ı Hüsrev’dir. Eserinin ilk sayfalarında 437/1045 senesinde buraya uğradığından bahsetmektedir.⁴⁵⁴

⁴⁴⁷ Bu köy hakkındaki detaylı bilgiyi Tâbesân başlığı altında ele aldık.

⁴⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/130; Herhangi bir kaynakta bu isimde bir köye rastlayamadık. Yâkut burayla muhtemelen Tabesü’l-Mesînân’ı veya onun bir köyünü kastetmiş olmalıdır.

⁴⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/385.

⁴⁵⁰ Günümüzde bu şehrin Afganistan-Türkmenistan sınırındaki Meruçak (Murichaq) denilen mevkide mi yoksa güneyindeki (kuş uçuşu yaklaşık 24 km) Bala Murgab mahallinde mi olduğu tartışmalıdır. Bkz. Barthold, **İran**, s. 49-54.

⁴⁵¹ Meruçak ile Bala Murgab’ın konumu günümüz verilerine göre 63° meridyeni, 35° paralelinde yer almaktadır. (Google Earth verileri).

⁴⁵² Tarihî Pençdîh şehrinin, Türkmenistan’ın “*Tagtabazar*” (Tahta Pazar) ilçe sınırları içerisindeki Eski Pençdîh köyünün güneyinde yer alan arkeolojik yerleşim kalıntıları olduğu düşünülmektedir. Bkz. Barthold, **İran**, s. 54; Vikipedi, “Tahtabazar”, (Erş. 26.05.2023).

⁴⁵³ Yâkût, **Buldân**, 1/498, 2/454.

⁴⁵⁴ Nâsır, **Sefernâme**, s. 15.

Zamanla imar ve yapılaşmanın çoğalması ile birlikte bu beş köy birleşip tek bir şehir haline geldi. Yâkût bu beş köyden üçünün ismini nakletmiştir. Bunlar; Behvene (بهنه),⁴⁵⁵ “Eygân” (أیغان)⁴⁵⁶ ve “Merest” (مرست)⁴⁵⁷ köyleridir. Şehri teşkil eden köylerin dışında buraya “Aşağı Dizék” (دزق السفلى)⁴⁵⁸ ve “Hûzân” (خوزان)⁴⁵⁹ isimli iki köy de nisbet edilir.

Yâkût, Moğollar’ın Horasan’ı istilâ etmesinden önce buradan 617/1220 yılında ayrıldığını ve şehir ahalisinin akıbeti hakkında bir bilgisinin olmadığını belirtmektedir. Burayı görmesinin akabinde Pençdeh’in Horasan bölgesindeki en mâmur şehirlerden birisi olduğuna dikkat çeker.⁴⁶⁰

9.1.2. Tanc (طنج)⁴⁶¹

Merverrûz yakınlarında yer alan ve birden çok köyün kendisine bağlı olduğu kırsal bir yerleşim birimidir (rustâk).⁴⁶²

9.2. Merverrûz’un Köyleri

“Felhâr” (فلخار),⁴⁶³ “Gürzübân” (كرزيان),⁴⁶⁴ “Karîneyn” (قرينين),⁴⁶⁵ “Ketânân” (كتانان),⁴⁶⁶ “Levker” (لوكر),⁴⁶⁷ “Zâğûl” (زاغول)⁴⁶⁸

⁴⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/517.

⁴⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/291.

⁴⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/106.

⁴⁵⁸ “Dizek el-Ulyâ” (دزق العليا) Mervü-’ş-Şâhicân’a bağlıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/454.

⁴⁵⁹ Çok bereketli ve yeşilliği bol bir yerdir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/403; Müellif, “Havzân” (خوزان) maddesinde buranın Merverrûz’a bağlı bir mıntika (nâhiye) olduğunu kaydetmiştir. Burası muhtemelen Pençdeh’e bağlı “Hûzân” (خوزان) köyü ile aynı yer olup müellifin yanlış olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/318.

⁴⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/498.

⁴⁶¹ Burayı İbn Fakih’ten başka herhangi bir İslâm coğrafyacısı zikretmemiştir. Onun verdiği bilgiler ile Yâkût’un verdiği bilgiler hemen hemen aynıdır. Bkz. İbn Fakih, **el-Buldân**, s. 629.

⁴⁶² Yâkût, **Buldân**, 4/43.

⁴⁶³ Pençdeh ile Merverrûz arasında kâindir. Dolayısıyla konum olarak Merverrûz’un kuzeyinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/272.

⁴⁶⁴ Başka nüshalarda “Cürzübân” (جرزيان) şeklinde de geçmesi muhtemeldir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/450, 451.

10. Mervü's-Şâhicân (مرو الشاهجان)⁴⁶⁹

Yâkût, “Merv”in (مرو) kelime menşeinin Arapça’da “beyazımsı çakmak taşı” anlamına gelen bir rivayet nakletmiş; fakat bunun doğru olamayacağını belirterek kelimenin Farsça olduğunu ve şehirde böyle bir taşı da daha önce görmediğini ifade etmiştir.⁴⁷⁰ Şâhicân (شاهجان) kelimesi ise yine Farsça’da “Şâh’ın ruhu/canı” anlamına gelmekte olup azameti ve ihtişamından dolayı şehir bu ismi almıştır.⁴⁷¹ Merv’e atfedilen “Mervezî” nisbesi Arapça dil kurallarına uymayıp doğrusu “Mervî”dir.

⁴⁶⁵ Arapça’da bu kelime iki arkadaş anlamına gelmektedir. Esasen köyün ismi “Berkdiz” (بركدز) olup hem Mervüşşâhicân’a hem de Merverrûz’a bağlı olmasından dolayı mecazen “Karîneyn” ismini almıştır. Yâkut her ne kadar bu köyün iki Merv ile arasındaki mesafenin 15’er fersah olduğunu söylese de gerek klasik kaynaklar gerekse de modern araştırmalar bu mâlûmatı tasdik etmemektedir. Genel kabul Karîneyn-Mervüşşâhicân arası mesafe 25 fersah/4 merhale, Karîneyn-Merverrûz arası mesafe ise yaklaşık 2 merhale. Barthold buranın konumuna ilişkin; Sarı Yazı köyünün 30 verst (yaklaşık 32 km) aşağısındaki bir tepede yer aldığını aktarmaktadır. Ayrıca eski bir Müslüman mezarlığı olan İmam Baba’nın bulunduğu yer ile aynı mahalde yer aldığını ilave eder. Ayrıca bu köyün Pençdeh’in de kuzeyinde yer almasına rağmen oraya değil de doğrudan Merverrûz’a nisbet edilmesinin sebebi Merverrûz ile Mervüşşâhicân arasındaki sınırı vurgulamak içindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/338; İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik**, s. 32; Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 347; Barthold, **İran**, s. 55; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 493.

⁴⁶⁶ Merverrûz ile Belh arasında (Belh cihetinde) kâindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/435.

⁴⁶⁷ Levker, Merv (Murgab) nehrinin üzerinde kâin olup “Berkdiz” (بركدز) (Karîneyn) köyü ile karşı karşıyadır. Berkdiz (Karîneyn) nehrin batı kıyısında, Levker de doğu kıyısındadır. Yâkut buranın geçmişte büyük bir köy olduğunu, fakat kendisinden önce askerî sâiklerle harap edildiğini ve minareden başka herhangi bir şeyin ayakta kalmadığını zikreder. 616/1219-20 senesinde burayı görmüş ve harabe vaziyetteki pek çok eserin geçmişte buranın bir şehir olduğuna delalet ettiğini eklemiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/26.

⁴⁶⁸ Emevîler’in Horasan valisi Mühelleb b. Ebu Sufre bu köyde medfundur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/126.

⁴⁶⁹ Bu şehir günümüzde Türkmenistan’ın Mary vilayetine bağlı Bayramali ilçe sınırları içerisindeki arkeolojik sit alanı olup ilçe merkezinin hemen kuzeyindedir. Bkz. G.M,” Merv” (Erş. 04.06.2023).

⁴⁷⁰ Bu şehir, Ahamenîş hükümdarı 1. Daryus’un yazdırdığı Bihistun Kitabelerinde “*Marguş*”, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Zend Avesta’da da “*Murv*” şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla şehrin isminin ortaçağdaki Arap fetihlerinden yüzyıllar önce, antik çağdan kalma metinlerde benzer telaffuzlarla zikredilmesi, kelime menşeinin Arapça olamayacağını göstermektedir. Zaten şehrin Farısların kültürel hinterlandında inşa edilmesi, kelime kökeninin de Pehlivece’den geldiğine işaret etmektedir. Nitekim çeşitli kaynaklardan gelen farklı rivayetlerde kelimenin Eski Farsça’da “Bahçe”, “Mera” ve “Reyhan otu” gibi anlamlara geldiği bahsedilmektedir. Geniş bilgi için Bkz. Söylemez, **Merv**, s. 25-27.

⁴⁷¹ Strange bu kelimenin “Şâh’a ait”, “Şâh’a yaraşır” anlamına gelen Eski Farsça’daki *Şahgân* kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğunu ifade eder. Bkz. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 485; İbnü’l-Cevzî ise şehrin “Mervü’s-Şâhicân” adındaki birisi tarafından inşa edildiğini ve onun ismini aldığını nakleder. Bkz. Cemâlüddîn Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed ibnü’l-Cevzî, **el-Muntazam fi târîhi’l-ümem ve’l-mülûk**, thk. Muhammed Abdulkadir ‘Atâ, Mustafa Abdulkadir ‘Atâ, (Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1992), c. 1, s. 136.

Yâkût, Merv'in konumuna dair iki farklı rivayet aktarmıştır. Batlamyus'tan naklettiği birinci rivayete göre Merv; 67° meridyeni, 40° paralellerinde yer almakta olup 4. İklim bölgesine dâhildir. Ebû Avn İshak b. Ali'den naklettiği ikinci rivayete göre ise 84° meridyeninde, 37° 35' paralelinde yer almakta olup 5. İklim bölgesine dâhildir.⁴⁷² Şehirlerarası mesafeye gelince; Merv-Serahs arası mesafe 30 fersah, Merv-Nîşâbur (Serahs güzergâhının devamı) arası mesafe 70 fersah ve Merv-Belh arası mesafe ise 122 fersaktır (22 menzil).⁴⁷³

İslâmiyet'ten evvel Orta Asya'daki şehirler "kuhendiz"⁴⁷⁴ (iç kale), "şehristan" (ana şehir) ve "rabaz(d)" (dış mahalle/banliyö) olmak üzere üç kısımdan müteşekkildi.⁴⁷⁵ Yâkût, Merv'deki bu kent öbekleri hususunda detaylı bir tasvirde bulunmasa da doğrudan ve dolaylı olarak zikretmiştir.

Yâkût, şehrin ilk yerleşim birimini teşkil eden kuhendiz'in (erk kale), bir rivayete göre İranlıların mitolojik ilk hanedanı olan Pişdâdî kralı Tahmurs tarafından;⁴⁷⁶ diğer bir rivayete göre de İranlıların mitolojik ikinci hanedanı olan Keyânî melikesi Erdeşir kızı Humay tarafından inşa edildiğini rivayet eder. Fakat bu kısmın onun döneminde meskûn mahal olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷

Hamevî, şehrin merkezini oluşturan şehristana (Gabar/Gavur kale olarak da bilinir) dair İbn Fakih'ten (III-IV./IX-X. yy.) alıntı yaptığı anlaşılan Şemmâs b. İbrahim

⁴⁷² Günümüzdeki coğrafi konumu itibarıyla 37° Kuzey paralellerinde, 62° Doğu meridyenlerinde yer almaktadır. G.M, "Gyaur Kala Merv", (Erş. 04.06.2023).

⁴⁷³ Yâkût, **Buldân**, 5/112, 113; Yâkût'un Merv ile Belh arası zikrettiği mesafeyle güneydeki Merverrûz güzergâhını mı; yoksa kuzeydeki Âmul şehri üzerinden Ceyhun sahili güzergâhını mı kastettiğini günümüz verilerinden faydalananak tespit etmeye çalıştık. Buna göre günümüz trafik yolu baz alındığında aradaki mesafe kuzey güzergâhından 754 km, güney güzergâhından 738 km'dir. Yâkût'un zikrettiği 122 fersah ise, ortalama bir değeri (6 km) esas aldığımızda 732 km'ye denk gelmektedir. Binaenaleyh ortaya çıkan rakamın güney güzergâhına karşılık geldiği aşîkârdır. G.M, (Erş. 04.06.2023).

⁴⁷⁴ Yâkut "**kuhendiz**" teriminin "**kuhen**" (köhne) "eski" ve "**diz**" "kale" kelimelerinden hareketle "eski kale" anlamına geldiğini beyan eder. Bu kavramın da şehrin merkezinde (şehristan) yer alan kaleleri ifade etmek için kullanıldığını ekler. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/419.

⁴⁷⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "**Şehir**", **DiA**, 38/443.

⁴⁷⁶ Efsaneye göre Tahmurs hükümdar olduğunda Merv'de bir kale inşa ettirir. İnşasında bin işçi çalıştırmış ve kalenin civarında, gerekli tüm gıda maddelerinin bulunduğu bir pazar kurduymuştu. İşçiler, ücret olarak aldıkları bir dirhemle pazardan yiyecek vs. ihtiyaç malzemelerini alırlardı. Böylece bin dirhem sahibine geri dönerdi. Dolayısıyla kalenin inşası için bin dirhemden daha fazla harcama yapılmamıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/113.

⁴⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/113; İbn Havkal bu kalenin harabe vaziyette olduğunu ve burada bazı zirai mahsullerin yetiştirildiğini ifade eder. Bkz. İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, s. 2/435.

İbrâhim et-Tâlekânî'ye dair bir hikaye nakleder: “*Semerkant’tan Merv’e gelip Abdullah b. Mübârek’in yanına uğradım. Abdullah koluma girip beni dışarı çakardı ve beraber Merv surlarının etrafını dolaştık. Akabinde bana: “Merv’i kimin inşa ettirdiğini biliyor musun İbrâhim?” dedi. Ben de: “Bilmiyorum Abdurrahman dedim.” O da: “Böylesine bir şehri kimin inşa ettirdiği bilinmez mi!” dedi.*”⁴⁷⁸ Bu rivayetin II./VIII. yy.’da vuku bulduğunu göz önüne aldığımızda şehrin bahse konu olan kısmının dönemin şehristanı olan Gabar kale olduğu anlaşılmaktadır. Zira dış mahalle pozisyonundaki rabatın şehir merkezi haline gelip etrafının surlarla çevrilmesi Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir.⁴⁷⁹

İslâm fetihleri döneminde şehristan’ın (Gabar kale) varoşu konumunda olan ve mevzubahis fütuhât neticesinde buraya yerleşen Müslümanlarla birlikte süreç içerisinde büyüyen rabat, Abbâsîler devrinde şehrin merkezi konumuna gelip Selçuklular döneminde etrafı surlarla çevrilmiştir.⁴⁸⁰ Yâkût, Merv’in rabatından bahsetse de detay vermez.⁴⁸¹ Sultan kale olarak bilinen bu semtin (rabat) ismini zikretmeden buraya dair birtakım hususlara değinmiştir. O, Selçuklu Sultanı Sencer’in geniş bir devletin hükümdarı olmasına rağmen Merv’i diğer şehirlere tercih edip devletin payitahtı yaptığını ve ölene değin orada ikamet ettiğini zikreder. Ayrıca burada inşa ettirdiği türbesi ile çevresindeki mimari eserlere temas eder. Naklettiği bu rivayetlerden yaklaşık 60-70 sene sonra Merv’e gelip üç sene burada yaşamıştır. (Moğol istilâları sebebiyle 616/1219 senesinde şehirden ayrılmıştır.) İkamet ettiği bu süreçte Merv’in, azametinin ve ihtişamının doruk noktasında olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁸² Yâkût’un Merv’e dair aktardığı tüm bu hususlar şehrin Sultan Kale semtine ait olup⁴⁸³ bu semtin Selçuklular dönemindeki inkişafını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Mu’cemü’l-Buldân’da Merv’e dair bahsi geçen diğer yerleşim birimi mahalledir (محلة). Bunların isimleri şu şekildedir.

⁴⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/114; İbn Fakih, **el-Buldân**, s. 615.

⁴⁷⁹ A. Yakubovskiy, “Merv”, **İ.A.**, 7/775.

⁴⁸⁰ Söylemez, **Merv**, s. 103-104.

⁴⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 3/26.

⁴⁸² Yâkût, **Buldân**, 5/114.

⁴⁸³ Söylemez, **Merv**, s. 105-107.

Bâbân (بابان): Aşağı Merv’de kâin bir mahalledir. Ebû Saîd Abde b. Abdurrahim el-Mervezî el- Bâbânî bu mahalleye mensup olup vefat tarihi 244/859’dur. Hadis tahsil ettiği muhaddislerden Vekî b. Cerrah (ö. 197/812) ile Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) H. II. yy. ulemâsından olduğu için Ebû Saîd’in de bu yy.’da doğduğu; dolayısıyla mensubu olduğu mahallenin de eski bir mahalle olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴ Nitekim Sem’ânî’nin de burayı büyük bir mahalle olarak zikretmesi⁴⁸⁵ bu mahallenin H. II. yy.’ın şehristanı konumundaki Gabar kale dâhilinde olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Bâb-ı Şûristân/Şâristân (باب شورستان): Yâkût buranın sadece Merv’de bir mahalle olduğunu zikretmiştir.⁴⁸⁶ İsmine bakılırsa şehrin herhangi bir kapısına açıldığı söylenebilir. Fakat klasik eserlerde bu mahalleye dair herhangi bir detaya rastlamadık.

Bâranâbâd (بارناباد): Bâb-ı Şuristan’ın bitişiğinde bir mahalledir. Burası Büzey’ b. Heysem isimli bir mahalle imamına nisbet edilmektedir. O eskiden Dahhak b. Müzâhim’in (ö. 105/723) mevlâsıydı.⁴⁸⁷ Dahhâk’ın yaşadığı asrı göz önüne alırsak mahallenin oldukça eski olup Gabar kale dâhilinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca onun bitişiğindeki Bâb-ı Şûristân’ın da bir o kadar eski ve Gabar kalenin mahallelerinden olduğu söyleyenebilir.

Becvâr (بجوار): Şehrin aşağı mahallinde olup büyük bir mahalledir. Bahsi geçen mahalle Becvâr sokağının girişinde olup adını bu sokaktaki su dağıtım merkezi olan Becvâr’dan almaktadır.⁴⁸⁸

Büznân (بزنان): Merv yakınlarında eski bir köydü. Sonradan şehrin büyümesiyle birlikte bu köy, şehirle birleşip mahalle haline geldi. Yâkût kendi döneminde bu mahallenin harabe vaziyette olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁸⁹ Önceleri köyken

⁴⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/303; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu’âz b. Ma’bed et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî, **Meşâhîru ulemâi’l-emsâr**, thk. Merzûk Ali İbrahim, (Mansûra: Dâru’l-Vefâ’, 1991.) s. 272-273, 235-236.

⁴⁸⁵ Sem’ânî, **Ensâb**, 2/31.

⁴⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/308.

⁴⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/320; Şemsettin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Siyer a’lâmi’n-nübelâ**, thk. Şuayb Arnavud, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), c. 4, s. 598-600.

⁴⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/340.

⁴⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/410.

sonradan şehre dâhil olması bu mahallenin Sultan Kale’de yer aldığına işaret etmektedir. Mahallenin Yâkût döneminde harabe vaziyette olması M. XII. yy. ortalarında vuku bulan Oğuz isyanı esnasında yıkılmış olabileceğini akıllara getirmektedir.

Cessîn/Cusayn (جصين): Merv’de kâin⁴⁹⁰ bir mahalleydi. Sonradan tamamen mezarlığa dönüştü. Yâkût buraya kendi döneminde çokça ekmek tandırının varlığı sebebiyle “*Tennûr Kırân*” denildiğini beyan eder. Büreyde b. Husayb (ö. 63/682-83) ile Hakem b. Amr el-Gıfârî’nin (ö. 50/670 [?]) de aralarında bulunduğu pek çok sahabe bu mezarlıkta medfundur.⁴⁹¹

Cûbak (جوبق): Farsça’da “*Cûba*” olarak isimlendirilir. Yâkût buranın sebze satılan bir mahal olduğunu ifade eder.⁴⁹² Müellifin ifadelerinden buranın bir sebze hali olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁹³ Mahalle gibi küçük birim olması sebebiyle de bu başlık altında zikretmeyi uygun gördük.

Havzu Rizâm (حوض رزام): Merv’de kâin bir mahalledir. Bu mahalle Abdullah b. el-Mübârek ile savaşımlara katılan Rizâm b. Ebî Rizam el-Mutavva’î’ er-Rizâmî’ye nisbet edilmektedir.⁴⁹⁴ Bu açıdan bakıldığında mahallenin geçmişi en az Abbâsîler’in ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır.

Mâhiyâbâd (ماهياباد): Merv’in doğusunda⁴⁹⁵, şehrin hemen karşısında yer alan büyük bir mahalledir. Şehir surlarının dışında olması sebebiyle köyü andırmaktadır.⁴⁹⁶

Sâsân (ساسان): Şehrin dış mahallelerinden biri olup Fîrûziye güzergâhındadır.⁴⁹⁷

⁴⁹⁰ Merv’in yukarı mahallinde yer almaktadır. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 3/284.

⁴⁹¹ Yâkût, **Buldân**, 2/141; Bu mezarlık Sultan Kale’nin dışında olup güney cihetinde yer almaktadır. Günümüzde ashaba yakın olmak isteyen Bayramali ahalisi buraya defnedilmektedir. Bkz. Söylemez, **Merv**, s. 133.

⁴⁹² Yâkût, **Buldân**, 2/178.

⁴⁹³ Sem’ânî buradan şehrin dükkânlarına, bakkallarına ve manavlarına meyve ve sebzelerin taşındığını beyan eder. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 3/382.

⁴⁹⁴ Yâkût, **Buldân**, 3/41; Burası önceden tarlaydı. Rizâm’ın burada havuz ve mescid inşa etmesinden sonra büyüyüp mahalle haline gelmiştir. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 6/111.

⁴⁹⁵ Sem’ânî “Yukarı Merv” ibaresini kullanmıştır. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 12/62.

⁴⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/49.

⁴⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/171; Sem’ânî buranın ismini “Sâsiyân” olarak kaydetmiştir. Konum itibarıyla namazgâh’ın yanında olduğunu beyan eder. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 7/17.

Seleme (سلمة): Yâkût bu mahalleye dair ayrı bir madde açmamıştır. Sâbir caddesinden bahsederken bu caddenin şehrin yukarı mevkiindeki Seleme mahallesinde yer aldığını kaydetmiştir.⁴⁹⁸

Sincân (سنجان): Buraya Farsça'da Sin(g)cân kapısı anlamına gelen “Dersengân” da denilmekteydi. Bu mahalle şehir merkezinin ana kapılarından biri olan Sincân kapısı⁴⁹⁹ cihetinde olduğu için bu isimle müsemma olduğu anlaşılmaktadır. Yâkût, buranın Merv şehir kapısının yakınında yer alan bir köy olduğunu kaydeder.⁵⁰⁰ O, âdeti üzere şehir surlarının dışında kalan mahalleleri köy olarak nitelemeyi uygun görmektedir. Biz müellifin “çok yakınında/dibinde” (على باب) şeklinde zikrettiği yerleri mahalle olarak kabul ettiğimiz için bu başlık altında almayı uygun gördük.

Tuhârân (تخاران/طخاران): Merv'in merkezi bölgelerinden biri olan Ra'sü Mâcân'da⁵⁰¹ yer almaktadır. Şehirde bu isimle bir de cadde mevcuttur.⁵⁰²

Zercîn (زرجين): Merv'de büyük bir mahalledir.⁵⁰³

Merv'in hiç kuşkusuz bahsi geçenler dışında daha pek çok mahallesi mevcuttur. Fakat biz tezimizin sınırlılıklarına riayet ederek Yâkût'un naklettikleriyle yetinmeyi uygun buluyoruz.

Merv'e dair zikredebileceğimiz diğer yerleşim birimi şehrin caddeleridir. Müellif bu caddeleri/sokakları “sikke” (سكة) kavramıyla tesmiye etmiştir. Bunlar şu şekildedir:

Berârcân/Birarcân (برارجان): Farsça'da “Kardeş canı”, “Kardeş ruhu”⁵⁰⁴ anlamlarına gelmektedir. “Bi(e)rark(g)ân” şeklinde de telaffuz edildiği olmuştur. Ebû Müslim el-Horasânî'ye merkezlik yapmış olan Mâcân semtinin yukarı mevkiinde yer alan büyük bir caddedir. H. III. yy.'da yaşayan muhaddis Kâsım b.

⁴⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/387.

⁴⁹⁹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 312.

⁵⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/263.

⁵⁰¹ Söylemez, **Merv**, s. 121-122.

⁵⁰² Yâkût, **Buldân**, 4/22, 2/16; Sem'ânî bu mahalle ile aynı ismi (رأس سكة زنجين) taşıyan caddenin konum olarak Bâbü'l-Medîne'deki (şehir kapısı) Câmi mescidi hizasında olan Eski Pazar'da (السوق العتيقة) yer aldığını beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 6/279.

⁵⁰³ Yâkût, **Buldân**, 3/136.

⁵⁰⁴ Muhtemelen birader kelimesi zamanla şehir halkı tarafından “berâr” veya “birâr” şeklinde kısaltılarak kullanılagelmıştır.

Muhammed b. Ali el-Birârcânî buraya mensuptur.⁵⁰⁵ Binaenaleyh bu caddenin tarihinin Abbâsîler'in ilk dönemlerine kadar dayanması muhtemeldir.

Dîvân (ديوان): Merv'in bir caddesidir.⁵⁰⁶ Dîvekân caddesinin buraya nisbet edilen H. III. yy.'da yaşamış bir âlimden hareketle Abbâsîler dönemine dayandığı söylenebilir.⁵⁰⁷

Enbâr (أنبار): Şehrin yukarı mevkiinde yer alan bir caddedir.⁵⁰⁸

Hubbeyn (حبيبن): Bu caddenin asıl ismi evvelce Hibbân b. Cebele iken sonradan halk tarafından Hubbeyn şeklinde anılagelmiştir.⁵⁰⁹

Râzâbâd (رازآباد): Merv'in caddelerindendir.⁵¹⁰

Sâbir (صابر): Şehrin yukarı mevkiindeki Seleme mahallesinde yer almaktadır.⁵¹¹

Sadaka (صدقة): Sadaka b. Fazl caddesi olarak da bilinir. İsmini Merv'in muhaddislerinden olan Sadaka b. Fadl el-Mervezî'den almıştır. Bu caddeye nisbet edilen pek çok âlim mevcuttur.⁵¹²

Tuhârân (طخاران/تخاران): Yâkût buradan hem mahalle hem de cadde olarak bahsetmektedir. Mevki itibariyle Ra's-u Mâcân'da yer almaktadır.⁵¹³

Tüvik (تويك): Yâkût buranın Merv'de bir mevki olduğunu bildirmekle birlikte detay vermemiştir.⁵¹⁴ Sem'ânî ise buranın Merv'de bir cadde olduğunu ve Müslümanların defnedildikleri ilk kabristanlığın da burada bulunduğunu nakletmektedir.⁵¹⁵ Bu mâlûmata binaen bahis mevzu caddenin Merv'in kadim caddelerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

10.1. Merv'in Köy Üstü Yerleşim Birimleri

⁵⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/364.

⁵⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/546.

⁵⁰⁷ Sem'ânî, **Ensâb**, 5/458.

⁵⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/258.

⁵⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/216.

⁵¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/41.

⁵¹¹ Yâkût, **Buldân**, 3/387.

⁵¹² Yâkût, **Buldân**, 3/397-398.

⁵¹³ Yâkût, **Buldân**, 2/16, 4/22.

⁵¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/63.

⁵¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/114.

10.1.1. Cîrenc (جيرنج)

Merv'e bağlı küçük bir belde olup Merv (Murgab) nehrinin her iki yakasında da kâindir. Nehrin üzerinde büyük bir köprü vardır ve bu köprüde esnafın satış yaptığı dükkânlar mevcuttur. Müellif burayı, Moğollar işgal etmezden evvel 616/1219 senesinde gördüğünü zikretmiştir. Buranın güzel ve mamur bir yer olduğundan bahsetmektedir. Yüksek yapıları, kıymetli evleri, yoğun nüfusu, büyük ve kalabalık çarşılarının olduğunu ekler. Merv ile arasında 10 fersah mesafe vardır. Herat-Merverrûz-Pençdeh yolunda yer almaktadır.⁵¹⁶

10.1.2. Dandanakan (دندانقان)⁵¹⁷

Merv'in eski beldelerindendir. Mevki olarak Merv ile Serahs arasındaki çölün ortasında yer almaktadır. Merv ile arasında 10 fersah mesafe vardır. Yâkût buradan geçtiğini ve minare ile ribattan başka bir şey kalmadığını zikreder. Nitekim o diğer yapılardan geriye sadece harabe vaziyetteki duvar kalıntılarının görüldüğüne dikkat çekmektedir. Müellifin tespitine göre onun şahit olduğu güzel eserler ve kalıntılar buranın geçmişte bir şehir olduğuna delâlet etmektedir. Ne var ki bu eserlerin hepsi harap olup kum yığını içerisinde kalmış ve halk bu beldeyi tahliye etmiştir.

Hamevî, Sem'ânî'nin eserinden buraya dair bazı nakillerde bulunmuştur. Rivayete göre Şevval 553/Kasım 1158 senesinde -isyan eden- Oğuzlar şehirdeki halkın bir kısmını katlettiler, kalanlar ise Horasan (Selçuklu) askerlerinin şehre girip burayı Oğuzlara karşı müdafaa etmelerini fırsat bilerek kaçabilmişlerdir.⁵¹⁸ Bu tarihten sonra şehrin bir daha ayağa kalkmadığı anlaşılmaktadır.

10.1.3. Fâz (فاز)

Merv dolaylarında bir beldedir.⁵¹⁹

10.2.Merv'in Köyleri

⁵¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/199.

⁵¹⁷ XX. yy.'da yapılan arkeolojik kazılarda tarihî Dandanakan şehrinin kalıntıları Türkmenistan'ın (Merv'e bağlı) Taş-Rabat bölgesinde keşfedilmiştir. Bkz. B. Zahoder, "Dandanekan", trc. İsmail Kaynak, **İstoričesky Jurnal**, 3/4, (1943), s. 581, 584; Konum olarak 37°41'42.44"N, 61°54'02.68"D 'de yer almaktadır. Bkz. G.M, (Erş. 11.07.2023).

⁵¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/477.

⁵¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/229.

⁵²⁰ ‘Abdân (عبدان), ⁵²¹ Âlîn (آلین), ⁵²² Bâğ (باغ), ⁵²³ Bağnâbâd (باغناباد), ⁵²⁴ Bahcermiyân/Bağcermiyân (بخجریان), ⁵²⁵ Bâlâ (بالا), ⁵²⁶ Bâlekân (بالقان), ⁵²⁷ Bârân (باران), ⁵²⁸ Baz (باز), ⁵²⁹ Bedîs (بنیس), ⁵³⁰ Behâr (بهار), ⁵³¹ Bekird (بکرد), ⁵³² Belaşcird (بنیرقان), ⁵³³ Belkiyan (بلکیان), ⁵³⁴ Bensârekân (بنسارقان), ⁵³⁵ Benîrekân (بنیرقان), ⁵³⁶ Bermâkân (برماقان), ⁵³⁷ Bervengird (برونگرد), ⁵³⁸ Berzen (برزن), ⁵³⁹ Bîmân (بیمان), ⁵⁴⁰ Bahîrâbâd (بحیرآباد), ⁵⁴¹ Bûyene (بوینه), ⁵⁴² Bûzencird (بوزنگرد), ⁵⁴³ Bûzenşah (بوزنشاه), ⁵⁴⁴ Bûndükân (بندکان), ⁵⁴⁵ Bûrsâncird (برسانگرد), ⁵⁴⁶ Bûşvâdek (بشواذق), ⁵⁴⁷ Bûzmâkân

⁵²⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/77.

⁵²¹ Hârkân nehrinin aşağı taraflarında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/56.

⁵²² Merv’e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/325.

⁵²³ Yâkût, **Buldân**, 1/325.

⁵²⁴ Yâkut bu köyü “Bahcevmiyân” olarak kaydetmiştir. Fakat gerek Sem’ânî’de (“Bahcermân” şeklinde geçmektedir.) gerekse de nakilde bulunduğu rivayette (“Bağcermiyân” şeklinde geçmektedir.) kelimenin ortasındaki harf “v” değil “r” harfidir. Müellifin hata yapmış olması muhtemeldir. Burası Merv’e 2 fersah mesafede yer alan Enderâba köyü yakınlarında kâindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/356, 260, Sem’ânî, **Ensâb**, 2/109.

⁵²⁵ Buraya “Kevala” da denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/328.

⁵²⁶ Merv’in köylerindendi. Yâkut döneminde harabe vaziyetteydi. Sadece buraya nisbet edilen Bâlekân nehri onun dönemine gelebilmiştir. Esasen Yâkut her ne kadar nehir ifadesini kullansa da bunun küçük dere veya kanal olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/329.

⁵²⁷ Buraya “Zere/Dere Bârân” da denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/319.

⁵²⁸ Merv’e 6 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/321.

⁵²⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/362; Sem’ânî bu köyün Merv’e 5 fersah mesafede olduğunu rivayet etmiştir. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 2/122.

⁵³⁰ Buraya “Behârîn” de denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/514.

⁵³¹ Merv’e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/296.

⁵³² Merv’e 4 fersah mesafededir. Yâkût, bu köyü Sâsânî kirası Fîruz’un oğlu Belâş’ın inşa ettirdiğini nakleder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/477.

⁵³³ Merv’e 1 fersah mesafede yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/489.

⁵³⁴ Halk tarafından bu köy “Kûsârekân” olarak tesmiye edilmiştir. Merv’e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/500.

⁵³⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/502.

⁵³⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/403.

⁵³⁷ Geçmişte Merv’in büyük köylerinden biriydi. Yâkut döneminde harabe vaziyetteydi. Çöl kenarında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/405.

⁵³⁸ Merv’in Bermâkân köyü ile komşudur. Bu isimle anılan ve Bâğu Berzen olarak bilinen bir köy daha vardır. Esasen burası birbirine bitişik 2 ayrı köy olup Merv’e 2 fersah mesafede yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/382.

⁵³⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/534; Sem’ânî bu köyün Huveccân köyü ile komşu olduğunu belirtmiştir. Bkz. Sem’ânî, **Ensâb**, 2/409.

⁵⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/350.

⁵⁴¹ Bu köye “Buyenk” de denilmekteydi. Merv’e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/513.

⁵⁴² Çöl cihetinde yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/507.

⁵⁴³ Geçmişte Merv’in köylerinden olup Yâkut döneminde harabe haldeydi. Merv’e 4 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/507.

⁵⁴⁴ Merv’e 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/499.

⁵⁴⁵ Merv’e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/383.

⁵⁴⁶ Merv’in yukarı bölgesinde olup şehir merkezine 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/429.

Cülfâr⁵⁵⁰ (جريرا),⁵⁴⁹ Cerîrâ (جنوردد),⁵⁴⁸ Cenûcird (جاورسة),⁵⁴⁷ Câverse (بزمقان),
 Cündeferkân⁵⁵⁴ (جوبان),⁵⁵³ Cûban (جيشبور),⁵⁵² Cîşebur (جیخن),⁵⁵¹ Cîhan (جلفار),
 Dârekân⁵⁵⁸ (جوبیار),⁵⁵⁷ Cüveybar (جرمیهن),⁵⁵⁶ Cürmîhen (جراباد),⁵⁵⁵ Cürâbâd (جندفرقان),
 Dînebâd⁵⁶² (دستجرد),⁵⁶¹ Destecird (دروازق),⁵⁶⁰ Dervâzek (دلغاطان),⁵⁵⁹ Delġâtân (دارکان),
 Dûbzen⁵⁶⁶ (دزق),⁵⁶⁵ Dizék (دیشان),⁵⁶⁴ Dîşân (دینه مزدان),⁵⁶³ Dînemezdân (دینباز),
 Enderâba⁵⁷⁰ (اندغن),⁵⁶⁹ Endeġan (أبرینق),⁵⁶⁸ Ebrînak (دریقان),⁵⁶⁷ Dûrbîkân (دیزن)

- ⁵⁴⁷ Yâkut Berzen köyünün Bermâkân köyü ile bitişik olduğunu ifade etmişti. Fakat Sem'ânî bahsi geçen köyün Bûzmâkân ile komşu olduğunu aktarmıştır. Muhtemelen müellif yanılıp bu köyü iki ayrı köy olarak kabul etmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/410, Sem'ânî, **Ensâb**, 2/211.
- ⁵⁴⁸ Merv'e 3 fersah mesafededir. Abdullah b. Büreyde b. Husayb'ın kabri buradadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/96.
- ⁵⁴⁹ Fârslar "Genûgird" biçiminde telaffuz ederler. Merv'e 5 fersah mesafede yer almaktadır. Burası Merv'den Nîşâbur'a giden kervanların ilk konaklama mevkiidir. Yâkut 614/1217-8 senesinde bu köye uğramış ve buradan; geniş çarşıları, güzel meskenleri, ferah camisi, üzüm bağları ve bostanları olan büyük bir köy olarak bahsetmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/173.
- ⁵⁵⁰ K(G)erîrâ olarak da telaffuz edilir. Merv'e 4 fersah uzaklıktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/131, Sem'ânî, **Ensâb**, 3/262.
- ⁵⁵¹ Yâkut hemen peşinden "Cülfer" (جلفر) maddesini kaydetmiş ve bu ikisinin aynı köy olduğunu beyan etmiştir. Bu köy Merv ahalisi tarafından Gülfer şeklinde telaffuz ediliyordu. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/154.
- ⁵⁵² Merv'e 4 fersah uzaklıktadır. Yâkût, **Buldân**, 2/197.
- ⁵⁵³ Yâkût, **Buldân**, 2/200.
- ⁵⁵⁴ Burası Kûbân olarak da isimlendirilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/176.
- ⁵⁵⁵ Buraya "Cünferkân" denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/170.
- ⁵⁵⁶ Buraya yöre halkı tarafından "Gürâbâd" denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/116.
- ⁵⁵⁷ Şehrin yukarı bölgesinde yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/129.
- ⁵⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/191.
- ⁵⁵⁹ Merv'e 1 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/423.
- ⁵⁶⁰ Buraya "Delġâtân" denilmektedir. Merv'e 4 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/460.
- ⁵⁶¹ Kelimenin aslı "Dervâze-i Mâsercistândır." Dervâze kelimesi Farsça'da şehir kapısı anlamına gelmektedir. Bu köyün aşka herhangi bir kaynakta detayına rastlayamadığımız Mâsercistân isimli bir şehir kapısının güzergâhı üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şehre 1 fersah mesafede olup Dîvekân isimli bir mevkiin yanında kâindir. Burası Müslümanların Merv'i fethetmek için geldiğinde konakladıkları kadim bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/452.
- ⁵⁶² Bu isimle Merv'e bağlı 2 tane köy vardır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/454.
- ⁵⁶³ "Rîkenc 'Abdân" köyüne komşudur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/545.
- ⁵⁶⁴ "Rîkenc 'Abdân" köyüne komşudur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/546.
- ⁵⁶⁵ Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/543.
- ⁵⁶⁶ Merv' Dizék (bazen "Dize" şeklinde geçer) ismiyle başlayan pek çok köy nisbet edilir. Bunlar; "Dizek-i Hafs" (دزق حفص), "Dizek-Şîrâzâd" (دزق شیرازاد), "Dizek-i Bârân" (دزق باران), "Dizek-i Miskîn" (دزق مسكين) ve "Dizek el-Ulyâ" (دزق العليا) köyleridir. "Dizek es-Süflâ" (دزق السفلى) köyü ise Merverrûz'un Pençdeh şehrine bağlıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/454.
- ⁵⁶⁷ Doğrusu Dûbzend şeklindeki okunuşudur. Merv şehir merkezine 5 fersah uzaklıkta olup Kemsân köyü komşudur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/437.
- ⁵⁶⁸ Merv'e 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/449.
- ⁵⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/72.
- ⁵⁷⁰ Merv'in yukarı bölgesinde yer almaktadır. Şehir merkezine 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/449.

⁵⁷¹ Enkulkân (أنكلقان), ⁵⁷² Ersâbend (أرسابند), ⁵⁷³ Erzenkâbâd (أرزנקاباذ), ⁵⁷⁴ Eştâhavst (أشتاخوست), ⁵⁷⁵ Fâşân (فاشان), ⁵⁷⁶ Ferâgân (فراغان), ⁵⁷⁷ Felâgird (فلاکرد), ⁵⁷⁸ Felânân (فلانان), ⁵⁷⁹ Fencekân (فنجكان), ⁵⁸⁰ Fendevîn (فندوين), ⁵⁸¹ Ferâhînân (فراهينان), ⁵⁸² Fernâbâd (فرناباذ), ⁵⁸³ Fersâbâd (فرساباذ), ⁵⁸⁴ Fervâcân (فرواجان), ⁵⁸⁵ Firhadcird (فريانان), ⁵⁸⁶ Fîruzâbâd (فيروزاباذ), ⁵⁸⁷ Fîmân (فيمان), ⁵⁸⁸ Firyanân (فريانان), ⁵⁸⁹ Fûtek (غلطان), ⁵⁹⁰ Fündîn (فندين), ⁵⁹¹ Füstükân (فستقان), ⁵⁹² Ğark (غرق), ⁵⁹³ Ğaletân (غلطان), ⁵⁹⁴ Ğavlekân (غولقان), ⁵⁹⁵ Ğûriyân (غوريان), ⁵⁹⁶ Ğazak (غزق), ⁵⁹⁷ Heferfer (هفرفر), ⁵⁹⁸

- ⁵⁷¹ Merv'e 2 fersah mesafededir. Yâkut bu köyü gördüğünü, Sultan Sencer döneminden kalma bazı eserlerin ve saray kalıntılarının harabe vaziyette olduğunu anlatır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/260.
- ⁵⁷² Yâkût, **Buldân**, 1/272.
- ⁵⁷³ Yâkût, **Buldân**, 1/151.
- ⁵⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/150.
- ⁵⁷⁵ Merv'e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/196.
- ⁵⁷⁶ Merv'in Şevval köyüyle komşudur. Şehir merkezine takriben 3 fersah mesafededir. Yâkut bu köyü gördüğünü söylemiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/231, 3/370.
- ⁵⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/244.
- ⁵⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/270.
- ⁵⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/271.
- ⁵⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/277; Sem'ânî bu köyün Merv'e 2 fersah uzaklıkta olduğunu ve Bûs Kârinçân (Nevş Kenarkân) köyüne komşu olduğunu aktarır. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/247.
- ⁵⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 4/278.
- ⁵⁸² Yâkût, **Buldân**, 4/245; Sem'ânî bu köyün Merv şehir merkezine 4 fersah mesafede olduğunu nakleder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/167.
- ⁵⁸³ Büyük ve mamur bir köy olup Merv'e 5 fersah uzaklıktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/256.
- ⁵⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/249; Sem'ânî bu köyün Merv'e 2 fersah mesafede olduğunu ifade eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/180.
- ⁵⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/257; Sem'ânî buraya Pervâcân denildiğini ve Merv'e 1 fersah mesafede yer aldığını beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/200.
- ⁵⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/258; Sem'ânî bu köyün Merv'e 1 fersah mesafede yer aldığını aktarır. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/204.
- ⁵⁸⁷ Buraya Fîrûzâbâd-ı Harrak denilmektedir. Merv'e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/283.
- ⁵⁸⁸ Merv yakınlarında yer alan bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/286.
- ⁵⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/259; Sem'ânî bu köyün harabe vaziyette olduğunu bildirir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 9/229.
- ⁵⁹⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/279.
- ⁵⁹¹ Yâkût, **Buldân**, 4/278; Sem'ânî buranın Merv'e 5 fersah mesafede yer alan kadim bir köy olduğunu nakleder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/249.
- ⁵⁹² Yöre halkı tarafından buraya Bûstükân denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/261.
- ⁵⁹³ Yâkût, **Buldân**, 4/195; Sem'ânî bu köyün Merv'e 3 fersah mesafede uzaklıkta yer aldığını belirtir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/27.
- ⁵⁹⁴ Merv'e 4 fersah mesafededir. Sem'ânî bu köyün Merv'in yukarı taraflarında yer aldığını eklemektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/208; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/70.
- ⁵⁹⁵ Merv'e 5 fersah mesafededir. Sem'ânî bu köyün Merv'in yukarı bölgesinde yer aldığını ve Kemsân köyüne komşu olduğunu beyan eder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/220; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/94.
- ⁵⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/218.
- ⁵⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/201.

Hevrekân (هورقان),⁵⁹⁹ Huveccân (خوجان),⁶⁰⁰ Hürmüzferra (هرمزفره),⁶⁰¹ Heftəcird (خسروشاه),⁶⁰⁵ Hürmüzgand (هرمزغند),⁶⁰² Hüsrâbâd (خُسْرَابَاد),⁶⁰³ Hüsrevşah (خسروشاه),⁶⁰⁴ Himkâbâd (خمقاباد),⁶⁰⁶ İsfeş (إسفس),⁶⁰⁷ Kâlehsân (كالخسان),⁶⁰⁸ Kâze (كازه),⁶⁰⁹ Kelhabâkân (كلخابقان),⁶¹⁰ Kemsân (کمسان),⁶¹¹ Kencegân (کنجکان),⁶¹² Külehtücân (لاکمالان),⁶¹⁶ Küşmeyhen (کشمیهن),⁶¹⁴ Külâşgird (کلاشگرد),⁶¹⁵ Lâkümâlân (لاکمالان),⁶¹⁶ Ma'merân (معمران),⁶¹⁷ Mâbersâm (مابرسام),⁶¹⁸ Mâhân (ماخان),⁶¹⁹ Mâhiyân (ماهیان),⁶²⁰ Mâhuvân (ماخوان),⁶²¹ Masti (ماستی),⁶²² Mâlân (مالان),⁶²³ Mesûs (مسوس),⁶²⁴ Mihrbânân

⁵⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/408.

⁵⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/420; Sem'ânî bu köyün Sinc köyüne yakın olduğunu ve Merv şehir merkezine 7 fersah uzaklıkta yer aldığını beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 13/438.

⁶⁰⁰ Yöre halkı köyün ismini Huccân şeklinde telaffuz etmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/220.

⁶⁰¹ Çöl cihetindeki Hârizm yolu üzerinde yer alan büyük bir köydür. Sem'ânî, Merv'in en uzak köylerinden birisi olarak bahsetmektedir. Köy önceleri bu isimle anılırken Yâkût'un döneminde mesfera deniliyordu. Rivayete göre köyün bu isimle anılmasının sebebi İslâm orduları bölgeye geldiklerinde Sâsânî komutanı Hürmüz ikamet ettiği bu bölgeden kaçtı. Akabinde Araplar da (İslâm askerleri) "Hürmüz kaçtı" anlamında Hürmüzferre dediler. Sonradan da köy bu ifadeyle anılmaya başladı. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/126, 403; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/398.

⁶⁰² Yâkût, **Buldân**, 5/408.

⁶⁰³ Merv'e 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/408.

⁶⁰⁴ Merv'e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/370.

⁶⁰⁵ Merv'e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/371.

⁶⁰⁶ Buraya Hinkâbâd da denilmektedir. Konum olarak Keval-i Hafşâbâd köyü cihetindedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/195.

⁶⁰⁷ Merv'in yukarı bölgesinde, Faz yakınlarında yer almaktaydı. Buraya İsbes de denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/178; Sem'ânî, **Ensâb**, 1/229.

⁶⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/432.

⁶⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/430.

⁶¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/476.

⁶¹¹ Yâkût, **Buldân**, 4/479.

⁶¹² Merv şehir merkezinin yukarı bölgesinde yer almakta olup Yâkût'un zamanında harabe vaziyetteydi. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/482.

⁶¹³ Yâkût, **Buldân**, 4/476; Sem'ânî bu köyün Merv'e 5 fersah mesafede yer aldığını söylemektedir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 11/136.

⁶¹⁴ Merv-Âmül yolu üzerinde kâin Merv'e bağlı son yerleşim birimidir. Konum olarak çöl cihetindedir. Geçmişte büyük bir köy olup zamanla çöl kumulları arasında harap olmuştur. Yâkut döneminde harabe vaziyetteydi. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/463.

⁶¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/474; Sem'ânî bu köyün Merv'e 2 fersah mesafede olduğunu beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 11/185.

⁶¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/8; Sem'ânî bu köyün Merv'e 5 fersah mesafede olduğunu beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 13/458.

⁶¹⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/158.

⁶¹⁸ Yöre halkı tarafından Mimsâm denilmektedir. Merv'e 4 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/482.

⁶¹⁹ Ebû Müslim el-Horasânî bu köye mensuptur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/33.

⁶²⁰ Merv' 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/49.

⁶²¹ Cami ve minaresi olan büyük bir köydür. Bu köy Ebû Müslim el-Horasânî'nin Abbasi propaganda davetinin merkezlerindendi. Sem'ânî buranın Merv'e 3 fersah mesafede yer aldığını aktarır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/33; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/9.

⁶²² Yâkût, **Buldân**, 5/41.

(مهربانان),⁶²⁵ Mihrbendeşây (مهربندقشاي),⁶²⁶ Mihrîcân (مهربجان),⁶²⁷ Mîremâhân
 (ميرماهان),⁶²⁸ Muğnân (مغنان),⁶²⁹ Mülcekan (ملجكان),⁶³⁰ Müreyyn (ميرين),⁶³¹ Nâfekân
 (نافكان),⁶³² Nârenâbâd (نارناباذ),⁶³³ Nemekbân (نمكبان),⁶³⁴ Neşk (نشك),⁶³⁵ Nûş (نوش),⁶³⁶
 Râmâşah (راماشاه),⁶³⁷ Rîkenz (ريكنز),⁶³⁸ Rîvekân (ريوقان),⁶³⁹ Ruhhân (رخان),⁶⁴⁰
 Sahrâbâd (صخراباذ),⁶⁴¹ Sankân (سانكان),⁶⁴² Sânvacird (سانواجرد),⁶⁴³ Sâsencird
 (ساسنجررد),⁶⁴⁴ Sedîver (سدیور),⁶⁴⁵ Sekîdünc (سقيدنچ),⁶⁴⁶ Sevsekân (سوسكان),⁶⁴⁷ Sînân

⁶²³ Yâkût, **Buldân**, 5/43.

⁶²⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/130; Sem'ânî bu köyün şehrin yukarı bölgesinde kâin bulunduğunu ve şehir merkezine 7 fersah uzaklıkta yer aldığını beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 12/267-268.

⁶²⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/232.

⁶²⁶ Halk tarafından Bendeşây denilmektedir. Merv'e 3 fersah mesafededir. Sem'ânî bu köyün çölün ortasında yer aldığını ve çoğunun harabe vaziyette olduğunu bildirir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/233; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/493.

⁶²⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/234.

⁶²⁸ Yâkut buranın köy olması dışında herhangi bir detay vermemiştir. Sem'ânî ise ilavede bulunarak buranın Merv şehristanının bitişiğinde ve Dervâze köyü yakınlarında yer alan meşhur bir köy olduğunu beyan eder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/242; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/523.

⁶²⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/162.

⁶³⁰ Sem'ânî buradan Merv'e 2 fersah mesafede yer alan kadim bir köy olarak bahseder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/190; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/425.

⁶³¹ Buraya Murayn çölü anlamında "Dest-i Mürayn" denilir. Sem'ânî köyün şehir merkezine 2 fersah mesafede yer aldığını belirtir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/119; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/212.

⁶³² Yâkût, **Buldân**, 5/254; Sem'ânî Merv'in yukarı bölgesinde, şehre 6 fersah mesafede Kemsân yakınlarında yer aldığını söylemektedir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 13/15.

⁶³³ Yâkût, **Buldân**, 5/251.

⁶³⁴ Çöl cihetinde olup Sinc Abbâd köyü yakınlarında kâindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/119.

⁶³⁵ Halkın Neşk Abbâd demesine karşın muhaddisler Sinc Abbâd derler. Sem'ânî, Merv'e 5 fersah mesafede yer aldığını ifade eder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/286; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/10.

⁶³⁶ Merv'de bu isimle başlayan 4 ayrı köy bulunmaktadır. Bunlar; "Nûş Bâye" (نوش بایه), "Nûş Ferâhînân" (نوش فراهینان), "Nûş Künarkân" (نوش کناکان) ve "Nûş Muhledân" (نوش مخلدان) köyleridir. Sem'ânî'de "Nûs" (نوس) şeklinde geçmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/311; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/200.

⁶³⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/16; Sem'ânî bu köyün kendi döneminde kum yığınlarıyla dolu olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 7/355.

⁶³⁸ Bu köye Rîkenc 'Abdân da denilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/114.

⁶³⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/115; Sem'ânî bu köyün aslında Merv'e yakın olduğunu bu yüzde şehrin mahallesi olarak addedildiğine dikkat çekmektedir. Konum olarak Merv'e 3 fersah mesafedeki Zûlâh köyüyle bitişiktir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 6/222, 3/159.

⁶⁴⁰ Merv'e 6 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/38.

⁶⁴¹ Yâkût, **Buldân**, 3/395.

⁶⁴² Sânikân (صانكان) şeklinde de yazılmaktadır. Merv'e 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/178, 390.

⁶⁴³ Yâkût, **Buldân**, 3/178-179; Sem'ânî, Sânvacird-i Kârik (Sânûcird ve Kâzin şeklinde de yazılmaktadır) köyünün Merv'e 5 fersah mesafede yer aldığını nakleder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 7/36-37.

⁶⁴⁴ Merv'e 4 fersah mesafededir. Çöl yolu üzerinde yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/171.

⁶⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/202.

⁶⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/228.

⁶⁴⁷ Merv'e 4 fersah mesafede olup çölün kenarında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/281.

⁶⁴⁸ Sinc (سنج), ⁶⁴⁹ Sirv (سرو), ⁶⁵⁰ Sükündân (سکندان), ⁶⁵¹ Şâbây (شاباي), ⁶⁵² Şâberâbâd (شابراباض), ⁶⁵³ Şâberenc (شابرنج), ⁶⁵⁴ Şâbese (شابسه), ⁶⁵⁵ Şâbûr (شابور), ⁶⁵⁶ Şâvan (شاوان), ⁶⁵⁷ Şâveşâbâd (شاوشاباذ), ⁶⁵⁸ Şâveşkân (شاوشکان), ⁶⁵⁹ Şeklân (شکلان), ⁶⁶⁰ Şehmîl (شهمیل), ⁶⁶¹ Şemîrân (شمیران), ⁶⁶² Şevvâl (شوال), ⁶⁶³ Şîrenhacîr (شیرنخیر), ⁶⁶⁴ Şiy (شیرنخیر), ⁶⁶⁵ Tahş (طخش), ⁶⁶⁶ Taysefûn (طیسفون), ⁶⁶⁷ Tiliyan (تلیان), ⁶⁶⁸ Tûsan (طوسان), ⁶⁶⁹ Tuvs (توت), ⁶⁷⁰ Türkan (ترکان), ⁶⁷¹ Üştürc (أشترج), ⁶⁷² Zâryân (زاریان), ⁶⁷³ Zebûye

- ⁶⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/300; Sem'ânî Merv'e 5 fersah mesafede yer aldığını ifade eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 7/355.
- ⁶⁴⁹ Merv'in en büyük köylerinden birisidir. Merv'e 4 fersah mesafededir. Nehrin (Metinde Nehir ifadesi geçse de kanal olduğu anlaşılmaktadır.) üzerine kurulmuştur. Nehir 1 fersah uzunluğunda olup eni oldukça dardır. Meskenler bu nehrin (kanalın) üzerinde inşa edilmiştir. Köy zamanla büyüyerek şehre dönüşmüştür. Yâkut ayrıca Manekân (مانقان) ve Zevâlekanc (زوالقنج) isimli mahallelerin buraya bağlı olduğundan bahsetmektedir. Strange, Sinc kasabasının Merv'in 1 merhale batısında yer aldığını belirtir. Buradan hareketle Sinc'in Merv-Serahs yolu üzerinde kâin bulunduğunu ifade edebiliriz. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/264, 155, 5/44; Strange, **Doğu Hilafetin Memleketleri**, s. 486.
- ⁶⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/218.
- ⁶⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 3/231; Sem'ânî, Merv'e 5 fersah mesafede yer aldığını aktarmaktadır. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 7/163.
- ⁶⁵² Yâkût, **Buldân**, 3/303.
- ⁶⁵³ Merv'e 5 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/303.
- ⁶⁵⁴ Merv'e 3 fersah mesafede olup çöl ortasında kâindir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/303.
- ⁶⁵⁵ Merv'e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/303.
- ⁶⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/304.
- ⁶⁵⁷ Merv'e 6 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/315.
- ⁶⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/316; Sem'ânî, Merv'e 1 fersah mesafe uzaklıkta yer aldığını beyan etmektedir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 8/43.
- ⁶⁵⁹ Merv'e 4 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/316.
- ⁶⁶⁰ Merv'e 1 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/357.
- ⁶⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 3/378.
- ⁶⁶² Yâkût, **Buldân**, 3/365; Sem'ânî, Merv'e 8 fersah mesafede yer aldığını zikreder. Oğuzlar isyan ettikleri dönemde buraya saldırıp harap etmişler, akabinde halk köyü terk ettikten sonra köy bir süre münhal vaziyette kalmıştır. Terk edenler daha sonra tamamen geri dönmüşlerdir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 8/154.
- ⁶⁶³ Şehir merkezine 3 fersah mesafededir. Fâşân köyü ile karşı karşıyadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/370.
- ⁶⁶⁴ Şîrnaşîr biçiminde de telaffuz edilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/382.
- ⁶⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/386.
- ⁶⁶⁶ Merv'e 2 fersah mesafededir. Sem'ânî buraya Tahç denildiğini zikreder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/23, Sem'ânî, **Ensâb**, 9/56.
- ⁶⁶⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/55; Sem'ânî, Merv'e 2 fersah mesafede yer aldığını nakleder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 9/124.
- ⁶⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/45.
- ⁶⁶⁹ Merv'e 2 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/49.
- ⁶⁷⁰ Tuvd (تود) şeklinde de telaffuz edilmektedir. Sem'ânî, Merv'e 5 fersah uzaklıkta yer aldığını kaydetmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/55, 57, Sem'ânî, **Ensâb**, 3/103.
- ⁶⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 2/23.

⁶⁷⁴ Zendân (زندان), ⁶⁷⁵ Zerk (زرک), ⁶⁷⁶ Zeğandân (زغندان), ⁶⁷⁷ Zerzem (زرزم), ⁶⁷⁸ Zûrrek (زُرَّک), ⁶⁷⁹ Zûlâh (زولاه), ⁶⁸⁰ Zûmûlk (زملق), ⁶⁸¹

11. Nesa (نسا)⁶⁸²

Yâkût, şehrin kelime kökeninin Farsça olduğu kanısındadır. Buna karşın nakilde bulunduğu Ebû Sa'd es-Sem'ânî ise şehrin etimolojik kökeninin Arapça'dan geldiğini savunmaktadır. Ona göre Müslümanlar Horasan fütühatı döneminde Nesa'ya uğradıklarında kadınlar dışındaki herkesin şehirden kaçtığına şahit oldular. Müslüman gaziler kadınları görünce şaşırılmışlar ve “bunlar kadınlar” (هؤلاء نساء) onlar savaşılamazlar deyip şehrin erkekleri dönene kadar başka şehirleri fethetmeye karar vermişler ve buradan ayrılmışlardır. O günden sonra şehrin ismi kadınlar anlamına gelen “Nisa” olarak kalmış ve zamanla Nesa'ya dönüşmüştür.⁶⁸³ Fakat Yâkût'un Sem'ânî'den aktardığı rivayetin doğruluğuna imkân yoktur. Zira İslâmiyet öncesindeki coğrafyacıların eserlerinde “Niseya” şeklindeki kayıtlar bu kelimenin

⁶⁷² Merv'in yukarı bölgelerinde yer almaktadır. Bu köye Yukarı Üştürc anlamına gelen Üştürc Bâlâ denilmektedir. Bu durum Aşağı Üştürc köyünün varlığına delalet etmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/196.

⁶⁷³ Merv'e 1 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/126.

⁶⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/131; Sem'ânî, Merv'e 2 fersah mesafede yer aldığını ifade eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 6/260.

⁶⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/153.

⁶⁷⁶ Sâsânî Devleti'nin son kirası III. Yazdücird burada öldürülmüştür. Sem'ânî bu köyün Yukarı Merv bölgesinde kâin bulunduğunu ve şehir merkezine 6 fersah mesafede yer aldığını beyan eder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/137, Sem'ânî, **Ensâb**, 6/284.

⁶⁷⁷ Sinc (kasabası) yakınlarında, şehir merkezine 6 fersah mesafede yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/143.

⁶⁷⁸ Kemsan yakınlarında, şehir merkezine 6 fersah mesafede kâindir. Yâkût, köyün harabe vaziyette olduğunu ve çiftliklerinden başka bir şeyin kalmadığına dikkat çeker. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/136.

⁶⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/137.

⁶⁸⁰ Merv'e 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/159.

⁶⁸¹ Sinc yakınlarında olup Yâkut döneminde harabe vaziyetteydi. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/149.

⁶⁸² Nesa iki ayrı yerleşim biriminden oluşmaktaydı. Bunlardan Antik Nesa, Part İmparatorluğu'nun başkentliğini yapmış ve MS 220 yılında yıkılmalarından sonra Sâsânîler tarafından harap edilmiştir. Yâkût'un bahsettiği Ortaçağ yerleşmesi olan Nesa ise Antik kentin yanında kurulmuştur. İstahrî bu şehrin Merv'in yarısı büyüklüğündeki Serahs kadar olduğunu kaydetmiştir. Günümüzde şehrin kalıntıları Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ın şehir merkezine 18 km uzaklıktadır. Konum olarak Aşkabat'ın güneybatısına düşmektedir. Bkz. Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler**, s. 31; Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 47; İstahrî, **Mesâlik**, s. 273.

⁶⁸³ Yâkût, **Buldân**, 5/281-282.

Araplar'ın bölgeye gelişinden çok önce kullanıldığını göstermektedir.⁶⁸⁴ Bu şehre atfedilen doğru nisbe “Nesâî” ve “Nesevîdir.”⁶⁸⁵

Nesa Etek koridorunda yer almaktadır. Şehrin böylesine stratejik bir mevkide yer alması kuzeydeki çöl ve bozkırdan gelebilecek tehlikelere karşı sınır karakolu vazifesi gördüğünü ve muhtemelen bu amaç için kurulduğunu göstermektedir. Hamevî'nin aktardığı mâlûmatlardan hareketle Nesa sınırlarını şu şekilde izah edebiliriz: Batı hududunda Ferâve beldesi yer alıp Dihistan bölgesi ile sınırdır. Kuzey hududunda Şehristan beldesi ile Kevk köyleri yer alıp Karakum çölü ile sınırdır. Güney hududunda Kopet platolarındaki Taftazan köyü yer almakta olup bu dağların yüksek düzlüklerine kadar sınırdır. Doğu hududunda ise Reyyân (Radân) köyünün yer aldığı anlaşılmakta olup Ebîverd ile sınırdır. Yâkût'un Reyyân köyünü Serahs yakınlarında olarak kaydetmesi bu köyün esasen Serahs cihetinde olduğunu göstermektedir. Zira Serahs oldukça uzak mesafede olup Nesa ile sınır dahi değildir.⁶⁸⁶

11.1.Nesa'nın Köy Üstü Yerleşim Birimleri

11.1.1. Bihrezân (بهرزان)

Küçük bir beldedir. Şehristan ile arasında Nîşâbur cihetinden 2 fersah mesafe bulunmaktadır. Muhtemelen Şehristan'ın güneydoğu yönünde yer almaktaydı. Zira güneyinde yer alması durumunda Nesa'nın da güneyine düşeceği için müellif Şehristan'dan bahsetmezdi. Binaenaleyh Nîşâbur ciheti dediği için batı ve kuzeyde olması da düşünülemez. Yâkût, Safer 617/ Nisan 1220 senesinde bu beldeyi görmüş; buradan muhkem bir suru olan, çok bereketli ve mamur bir yer olarak bahsetmiştir.⁶⁸⁷ Bu beldenin *Mu'cemü'l-buldân*'dan başka herhangi bir klasik coğrafya eserinde bahsi geçmemektedir.

⁶⁸⁴ Barthold, *Sulama Kültürü*, s. 47.

⁶⁸⁵ Yâkût, *Buldân*, 5/282.

⁶⁸⁶ Yâkût, *Buldân*, 4/245, 3/377, 4/494, 2/35, 1/86, 3/110, 3/41.

⁶⁸⁷ Yâkût, *Buldân*, 1/514.

11.1.2. Ferâve (فراوة)⁶⁸⁸

Dihistan ile Hârezm arasında yer alan, Nesa âmilliğine bağlı küçük bir beldedir. Kuzeybatı Horasan'da bir sınır şehridir. Ribât-ı Ferâve olarak da isimlendirilir. Burası ilk defa ribat olarak Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde Tâhirîler hanedanının kurucusu olan Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844) tarafından inşa edilmiştir.⁶⁸⁹ Etek koridorunun batıda son bulduğu mevkide yer almaktadır. Buradan hareketle şehrin tıpkı Nesa gibi kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı bir sınır karakolu olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kuruluşundan yaklaşık dört asır sonra belde olarak anılması zamanla buranın meskûn mahal haline dönüştüğünü göstermektedir.

11.1.3. Şehristân (شهرستان)

Nesa'ya 3 mil (1 fersah) mesafede yer alan küçük bir beldedir. Hârizm ile Horasan'ı birbirinden ayıran kumul çölleri neredeyse Şehristan kapılarına kadar uzanmaktadır. Yâkût 617/1220 senesinde Moğollar'ın işgali üzerine Hârizm'den kaçarken Şehristan'a uğramıştır. Kendisine ulaşan haberlere göre Moğolların Şehristan'a da girmiş ve şehri talan etmiştir. Ayrıca bu beldeye ait tarla ve bahçelerin oldukça uzakta olduğunu belirtmiştir. Günümüzde şehrin kalıntılarından eser kalmamıştır.⁶⁹⁰

11.2.Nesa'nın Köyleri

Bâlûz (بالوز),⁶⁹¹ Biyâr (بيار),⁶⁹² Fârûz (فاروز),⁶⁹³ Ferhâdân (فرهاذان),⁶⁹⁴ Kevk, (كوك),⁶⁹⁵ Mînez (مينز),⁶⁹⁶ Râmeran (رامران),⁶⁹⁷ Reyân (ريان),⁶⁹⁸ Sind (سند),⁶⁹⁹ Şermegûl (شرمغول),⁷⁰⁰ Teftazân (تفتازان).⁷⁰¹

⁶⁸⁸ Farklı kaynaklarda Efrâve şeklinde de geçmektedir. Bu tarihî beldenin kalıntıları günümüzde Türkmenistan'ın Serdar (Kızıl Arb(v)at) ilçesine bağlı Parav köyü yakınlarında yer almaktadır. Bu köy ilçe merkezinin 25 km batısına düşmektedir. Ferâve antik yerleşim biriminin kalıntıları ise Parav köyü ile Partav dağı arasında yer almaktadır. Bkz. Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 320; Vikipedi, "Paraw", (Erş. 28.06.2023).

⁶⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/245, 2/81.

⁶⁹⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/377.

⁶⁹¹ Nesa'ya 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/329.

⁶⁹² Yâkût, **Buldân**, 1/517.

12. Nîşâbur/Nîsâbûr (نيسابور)

Yâkût, Batlamyus'tan naklettiği rivayete göre; şehrin 85° meridyeninde, 39° paralelinde yer aldığını ve dördüncü iklim bölgesini aşır beşinci iklim bölgesine dâhil olduğunu aktarmaktadır. Ebû Avn İshak b. Ali'den naklettiği rivayette ise 80° meridyeninde, 37° paralelinde ve dördüncü iklim bölgesinde yer aldığını aktarır.⁷⁰²

Hamevî, şehrin Eberşehr,⁷⁰³ İranşehr,⁷⁰⁴ Nevşehr,⁷⁰⁵ Şemencûr,⁷⁰⁶ şeklinde farklı isimlerle anıldığını ifade etmiştir. Fakat o dönemde şehrin genellikle bilinen ismi Nîşâbur/Nîsâbûr olup halk tarafından da “Neşavur”⁷⁰⁷ şeklinde telaffuz edilmekteydi.

Yâkût, Nîşâbur'un kelime kökeninin nereden geldiğine dair çeşitli görüşlerin olduğunu söylemekte ve iki farklı rivayet nakletmektedir. Birinci rivayete göre; Sâsânî hükümdarı I. Şapur, günün birinde şehrin bulunduğu yerden (henüz

-
- 693 Yâkût, **Buldân**, 4/229; Sem'ânî bu köyün Nesa'ya 1 buçuk fersah uzaklıkta olduğunu nakletmiştir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/126.
- 694 Yâkût, **Buldân**, 4/259.
- 695 Nesa'nın hudut köyü olup Şehristan beldesine 1 merhale mesafededir. Hamevî burayı gördüğünü, köyün büyük ve kalabalık olduğunu aktarmıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/494.
- 696 Yâkût, **Buldân**, 5/246.
- 697 Nesa'ya 1 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/16.
- 698 Reyân, Reyyân, Redân ve Reddân şeklinde farklı telaffuzları mevcuttur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/110, 41; Sem'ânî, **Ensâb**, 6/105.
- 699 Yâkût, **Buldân**, 3/267.
- 700 Yâkut buranın Nesa'ya 4 fersah mesafede kâin muhkem bir kale olduğunu nakleder. Acemlerin Cemğûl şeklinde telaffuz ettiklerini de ekler. Sem'ânî ise Yâkût'un ifadelerini açıklar mahiyette beyanda bulunmuş; esasen buranın bir köy olduğunu ve Yâkût'un bahsettiği kalenin bu köyde yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca Acemlerin köyün ismini Cemğûl şeklinde telaffuz ettiklerini ifade etmiştir. Sem'ânî'nin kaydettiği telaffuz Fars fonetiğine Yâkût'un kaydettiği telaffuzdan evla olduğu muhakkaktır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/338; Sem'ânî, **Ensâb**, 8/87.
- 701 Büyük bir köy olup dağların ardında (plato) yer almaktadır. Bahsi geçen dağların günümüzdeki Kopet dağları olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/35.
- 702 Yâkût, **Buldân**, 5/333; Günümüz verilerine göre Nîşâbur'un tarihî mahallesi Şâdyah, 36 °17'02,24" K, 58 °80'45,39" D kordinatlarında yer almaktadır. Bkz. G.M, “Şadiyah Arkeolojik Bölgesi”, (Erş. 11.07.2023).
- 703 Sâsânîlerin erken dönemlerinden itibaren merkez şehri Nîşâbur olan idarî bölgenin (eyalet) adıydı. Sâsânîlerden ortaçağın sonlarına kadar bu iki isim birbirinin yerine kullanılmıştır. Bkz. Heinz Gaube. “Abarşahr”, **Encyclopaedia Iranica Online**, (Erş. 09.07.2023).
- 704 Yâkût, İranşehr isminin bu şehre verilmesini isabetli bulmadığını; bu tabirin daha ziyade Ceyhun nehri ile Kadisiye arasında kalan toprakları ifade etmek için kullanıldığını beyan eder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/331.
- 705 Nîşâbur'a ve oraya bağlı yerlere verilen diğer bir isimdi. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/311.
- 706 Şehrin bu isimle anıldığına dair kaydı yalnızca Yâkut düşmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/253.
- 707 Yâkût, **Buldân**, 5/331.

kurulmamışken) geçer ve burada sazlık bir arazi dikkatini çeker. Akabinde bu araziye bir şehrin kurulmasını uygun görür. Şehir inşa edildikten sonra da Neysâbûr ismini alır.⁷⁰⁸ Bu rivayette, bahsi geçen hâdiseler ile şehre verilen isim arasında nasıl bir irtibatın olduğu soru işaretidir. Müellif bu konuyla alakalı herhangi bir izahta bulunmamıştır. Konuyu aydınlatmak için bir takım fikirler öne sürülmüştür. Buna göre Neysâbûr kelimesinin ilk hecesindeki “Ney” isminin “sazlık” anlamına geldiği ve Şapur’un Sazlığı mânasındaki bir terkip olan “Neyşapur” isminin buradan geldiği ileri sürülmüştür. Başka bir görüşe göreyse “Ney” kelimesinin sazlıkla bir alakasının olmadığı ve bina anlamına geldiği belirtilir. Dolayısıyla kelimenin “Şapur’un oturduğu yer/bina” anlamındaki terkipten geldiği iddia edilir.⁷⁰⁹

İkinci rivayete göre; münecimler Şapur b. Erdeşir’e krallığının günün birinde son bulacağını, fakat sonradan tahtına tekrar kavuşacağını söylerler. O gün geldiğinde Şapur tacını tahtını bırakıp kaçar. Saray erkânı onu bulmak için yola çıkar. Nîşâbur mevkîne vardıklarında kralı bulamazlar ve “Nîst Şapur” yani Şapur burada değil derler. Sonradan şehre dönüşecek olan Şapur Hast mevkîne vardıklarında kendilerine ne istedikleri sorulunca, Şapur’u istiyoruz anlamında “Şapur Hast” cevabını verirler. Daha sonra Cündişapur mevkîne vardıklarında Şapur bulundu anlamında “Vendi Şapur” ifadesini kullanırlar.⁷¹⁰ Yâkût’un aktardığı bu iki rivayetin de efsanevi birer menkıbe olduğu anlaşılmaktadır.

İslâmiyet’ten evvel Orta Asya’daki şehirlerin kuhendiz (iç kale), şehristan (asıl şehir) ve rabat (banliyö) olmak üzere üç bölümden meydana geldiğini belirtmiştik. Yâkût, Nîşâbur’un bu üç bölümüne dair bazı bilgiler vermektedir. O, şehrin iç kalesi pozisyonundaki Kuhendiz’in varlığına dair bir ifadede bulunsa da detay vermemektedir.⁷¹¹ Fakat Sâsânî hükümdarı Şapur b. Erdeşir’in şehri (şehristan) inşa etmesinden hareketle iç kalenin varlığının Sâsânîler öncesi döneme dayandığını söyleyebiliriz.

Asıl şehri teşkil eden şehristanın (medine) kuruluşuna dair Yâkût’un aktardığı rivayetleri yukarıda ele almıştık. Menkul rivayetlerin her ne kadar efsanevi bir yönü

⁷⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/331.

⁷⁰⁹ Pırlanta, **Nişabur**, s. 43.

⁷¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 5/331, 200.

⁷¹¹ Yâkût, **Buldân**, 4/419.

olsa da bize bir gerçeği göstermektedir. O da şehrin Sâsânî hükümdarı (I.) Şapur b. Erdeşir tarafından inşa edildiğidir. Günümüzdeki araştırmalar da bunu tasdik etmekte ve şehri; I. Şapur'un (240-272) inşa ettiğini, II. Şâpûr'un da (309-379) imar edip büyüttüğünü ve hendek kazdırarak şehri kaleden ayırdığını kabul etmektedir.⁷¹²

Nîşâbur, İslâmiyet'ten sonra Hz. Osman döneminde, Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Kureyz tarafından 31/652 senesinde sulh yoluyla fethedilmiştir. Yâkût, Hz. Osman döneminde Nîşâbur'da yönetime karşı başlatılan isyan sonucu şehrin düştüğünü ve Abdullah b. Âmir tarafından ikinci defa fethediliğini rivayet eder. Fakat genel kabule göre şehir Hz. Osman değil, Hz. Ali ile Muâviye'nin mücadeleleri döneminde elden çıkmıştır.⁷¹³ Fetihden sonra Abdullah b. Âmir burada bir cami inşa ettirmiştir.⁷¹⁴ Bu caminin kuhendizde yıktırılan ateşkedenin yerine inşa edildiği bilinmektedir.⁷¹⁵ Hamevî, caminin 31/652 senesinde sulhen fethedilmesinin akabinde inşa edildiğini söylese de⁷¹⁶ savaş yoluyla cereyan eden ikinci fethin akabinde olduğu muhakkaktır. Zira Müslümanlar'ın dinî hoşgörü anlayışları çerçevesinde sulhen fethettikleri yerlerdeki mâbedleri yıkıp yerine cami inşa etme gibi bir gelenekleri yoktu.

Tâhirîler dönemine (821-873) kadar Merv, Horasan'ın merkezi durumundaydı. Abdullah b. Tâhir, Abbâsîler'in Horasan valisi olduktan sonra (829/30-844) idare merkezini Merv'den Nîşâbur'a nakletmiştir.⁷¹⁷ Bu hadiseyle birlikte Nîşâbur, Horasan'ın merkez şehri olarak inkişaf etmeye başlamıştır. Yâkût, Abdullah'ın Nîşâbur'a geldiğinde şehristan yerine bitişiğindeki bir bostana yerleştiğine dair dikkat çekici bir hadise nakletmektedir.

“Abdullah b. Tâhir, Horasan valisi olarak Nîşâbur'a gittiğinde kendisine ait olan bir bostana yerleşti. Askerleri de kalabalık olmaları sebebiyle orada sıkıntı yaşayınca şehre yayıldılar. İnsanların evlerine zorbalıkla girip onlara kötü muamelelerde bulundular. Askerlerden birisi, güzel bir hanımla evli olan birinin evine girip yerleşti. Ev sahibi adam o

⁷¹² Pırlanta, **Nîşabur**, 104-105.

⁷¹³ E. Honigmann, “Nîşâpûr”, **İ.A.**, (İstanbul: MEB Basımevi, 1964), c. 9, s. 303; Özgüdenli, “Nîşâbur”, 33/149.

⁷¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/331

⁷¹⁵ Özgüdenli, “Nîşâbur”, 33/149.

⁷¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/331.

⁷¹⁷ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 332-333.

kadar kıskançtı ki hanımını hiçbir surette kimsenin yanına yaklaştırmamıştı. Evine zorla giren asker günün birinde adama, gidip atını sulamasını emretti. İtaatsizlik korkusu ile hanımından ayrılma riski arasında kalan adam, bu işi hanımına yaptırıp kendisinin eve ve içindekilere göz kulak olacağını söyledi. Kadın bu işi yaptığı esnada Abdullah b. Tâhir atıyla oradan geçerken kadını gördü. Onun güzelliğine ve zarafetine hayran kaldı. Kadını çağırıp ona: “Böylesine güzel ve zarif bir kadın niçin bir atı suya götürmek için çabalıyor?” dedi. Kadın ona teşekkür etti ve “Tüm bu işlerin müsebbibi Abdullah b. Tâhirdir, Allah’ın laneti onun üzerine olsun!” dedi. Bunun üzerine evinde yaşananları Abdullah’a anlattı. Abdullah, bu duruma öfkeleni ve “lâ havle” çekti. İhmalinin şehir halkına yol açtığı kötülüklerden dolayı kendi kendini azarladı. Binâenaleyh askerlere, şehir sakinlerinden biriyle geceyi geçirenin idam edilip malının müsâdere edileceğini ilan ettirdi. Ardından Şâdyah’a (Abdullah’a ait olan bostanlık arazi) gidip orada kendisi için bir ev yaptırdı. Askerlerine de o evin etrafında meskenler inşa etmelerini emretti.”⁷¹⁸

Müellifin naklettiği bu rivayete göre şehristanın bitişiğindeki bostanlık alan artık o dönemden itibaren şehrin rabatı haline gelmiştir. Kaynaklarda adı Şâdyah olarak geçen bu alan Yâkût’un da bahsettiği üzere zamanla meskûn mahal haline gelmiş, vilayet merkezi ve daha pek çok devlet dairesi buraya inşa edilmiştir.⁷¹⁹ Tâhirîler’in ardından Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular’a (ilk dönemlerine) kadar Nîşâbur, Horasan’ın payitahtı olma imtiyazını sürdürmüştür.⁷²⁰

Yâkût’un nazarında Nîşâbur’un, Müslümanlar tarafından fethinden beri yaşadığı en büyük kırılmayı 548/1153⁷²¹ senesinde vuku bulan ve şehri adeta enkaz yığına çeviren Oğuz istilâsıyla yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu elim hadiseyi ve akabinde yaşananları onun ifadeleriyle nakledelim:

“H. 548 (M. 1153) senesinde Oğuzlar, Horasan’da büyük bir faciâ ve yıkıma sebep oldular. Büyük Selçuklu hükümdârı Sultan Senceri esir edip Horasan’ın neredeyse tamamını işgal ettiler. Nîşâbur’a girdiklerinde ise karşılarında çıkanları komple kılıçtan geçirdiler. Herkesin mallarını yağmaladılar. Daha sonra da her yeri yıkıp şehri tamamen ateşe verdiler. Öyle ki şehirde hiçkimse kalmamış ve her şey yok olmuştu. Oğuzlar daha sonra

⁷¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/305.

⁷¹⁹ İstahrî, **Mesâlik**, s. 258.

⁷²⁰ Barthold, **İran**, 108-110.

⁷²¹ Yâkût, 1145 ve 1208 yıllarında meydana gelen ve çoğu insanı şehri terketmeye zorlayan yıkıcı depremi mevzu bahis etmemektedir. Bu iki deprem için bkz. Özgüdenli, “Nîşâbur”, 33/150; Honnigman, “Nîşâpûr”, 9/304; Yâkût’un nazarında Nîşâbur’da Oğuz isyanının akabinde yaşanan facianın, meydana gelen iki zelzeleden daha yıkıcı olduğu anlaşılmaktadır.

kendi aralarında ihtilafa düştüler ve bu sefer de birbirlerini öldürdüler. İlerleyen dönemde Sultan Sencer'in emirlerinden Müeyyed Ay-aba, Nîşâbur'u ele geçirdi ve işgalci Oğuzlar'ı buradan uzaklaştırdı. İstilâ sebebiyle buradan kaçan insanları tekrardan biraraya topladı ve onları Şâdyah denilen mahalleye nakletti. Burada imar faaliyetlerine girişti. Binalar inşa edip semtin etrafını surlarla çevirdi. Bu imar faaliyetelerinden sonra Şâdiyah, Allah'ın en mâmur ve en güzel yeri haline gelmiştir. Ayrıca doğunun giriş kapısı ve kervanların buluşma noktası olması hasebiyle zamanla en bereketli, en kalabalık ve en zengin yerleşim yeri haline dönüşmüştür.”⁷²²

Yukarıda nakledilen rivayete bîanen Oğuz istilâsının şehirde bıraktığı onarılması imkânsız enkazın ardından halkın şehristanı terkedip bitişiğindeki rabata yani Şâdyâh mahallesine taşındığı anlaşılmaktadır. Nîşâbur olarak da anılacak olan asıl şehir (şehristan) artık burasıydı. Eski şehristan ise metruk bir yer haline gelmiş ve vahşî hayvanların yaşadığı birer harabeden ibaret olmuştur.⁷²³

613/1216-7 senesinde Nîşâbur'a (Şâdyah) gelen Yâkût, şehrin 1145, 1153 ve 1208 yıllarında yaşadığı felaketslere rağmen dünyada eşi ve benzerinin olmadığını söylemesi oldukça dikkat çekici olup şehrin kısa sürede gösterdiği bu kalkınmayı stratejik ehemmiyeti hâiz bir mevkide yer almasına bağlamaktadır. Şâdyah'ın şehristan haline gelmesinden sonra 2 mil güneyinde yer alan Muhammedâbâd köyünün o dönemin müelliflerinden olan Sem'ânî tarafından Nîşâbur'un dış mahallesi yani rabatı olarak kabul görmekteydi.⁷²⁴ Burası aslında tıpkı Şâdyah gibi devlet erkânın ikametgâhlarından biriydi.⁷²⁵ Fakat Yâkût burayı bir dış mahalle olarak görmekten ziyade şehrin dibinde yer alan bir köy olarak kabul etmektedir.⁷²⁶ Sem'ânî'nin aksine Yâkût'un burayı bir köy olarak zikretmesinin sebebi muhtemelen Muhammedâbâd'ın henüz büyük bir şehrin rabatı konumunda olacak kadar gelişmediğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Şâdyah'ta Abdullah b. Âmir tarafından kurulan mahallenin zamanla gösterdiği inkışaf onu şehre alternatif konuma getirmiş, eski şehrin yıkılmasıyla da yeni şehir buraya inşa edilmiştir. Bu esasında Şâdyah'ın alt yapısının zaman içerisinde geçirdiği gelişmeyle birlikte yeni şehristan olmaya

⁷²² Yâkût, **Buldân**, 3/305.

⁷²³ Kazvinî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 474.

⁷²⁴ Sem'ânî, **Ensâb**, 12/120.

⁷²⁵ B. Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, trc. İsmail Kaynak, **Belleten** 19/76 (1955), s. 500.

⁷²⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/64.

uygun olduğunu göstermektedir. Muhammedâbâd'ın ise o dönemde bu gelişmeyi göstermekten henüz uzak olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Sem'ânî'nin bahsi geçen beyanı o dönemde buranın şehrin dış mahallesi (rabat) olduğuna dair bir kanaatin varlığına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Yâkût'un Nîşâbur'dan ayrılışından kısa bir süre sonra şehir daha önce yaşadığı felaketlerin en ağırını yaşamıştır. O, şehrin maruz kaldığı bu felaketi şöyle anlatmaktadır:

“(...) Bu refah, H. 618 (M. 1221) senesine kadar devam etti. Bu tarihte Tatar denilen dinsiz Türk güruhu, Ceyhun nehrinin ötesinden gelerek Horasan şehirlerini istilâ etti. (...)Horasan ahalisinin ve yabancıların ekseriyeti Nîşâbur'da toplandılar. Burayı tüm gayretleriyle tahkim ettiler. Akabinde bu dinsiz Tatarlardan oluşan bir (askeri) birlik Nîşâbura saldırdı. Şehir onlara direndi. Savaşın devam ettiği günün birinde birliğin komutanı gidip surlara yaklaştı. Ardından Nîşâburlu bir adam tarafından okla vurularak öldürüldü. Bunun üzerine Türkler aceleyle atlarına binip gittiler ve kendisine Cenk(g)izhan denilen ulu hükümdarlarının huzuruna vardılar. Akabinde Cenkizhan'ın bizzat kendisi (Nîşâbur'a) gelerek şehre saldırdı. Onun damadı öldürülünce savaş iyice kızıştı.⁷²⁷ Ardından bir grup kimsenin iddialarına göre; şehrin kapılarından birini muhafaza eden Şîî bir komutan küffarla (Moğol) mektuplaşıyor ve şehrin onlara teslimini zorunluluk olarak addediyordu. O şahıs küffara, şehri fethetmeleri halinde kendisini komutan yaparlarsa başında bulunduğu kapıyı onlara açacağını bildirdi. Onlar da bu talebe olumlu cevap verdiler. Bunun üzerine kapıyı açıp onları şehre soktu. Fakat şehre giren düşmanların öldürdüğü ilk kimseler o Şîî ile yanındakiler oldu.

Rivayet edilirki; (Moğollar) Şehrin dışına mancınık ve diğer savaş aletlerini dizdiler. Tâ ki şehri anveten ele geçirdiler. Oraya gazap içerisinde can ve mal-ı katletme- arzusıyla girdiler. Önlerine çıkan herkesi büyük-küçük, kadın-yaşlı demeden katlettiler. Şehri yakıp yıktılar. Hatta civar kasaba ve köylerden getirilip (şehrin dışında) bir araziye toplanan insanlar da aynı kaderi paylaştılar. Daha sonra (düşmanlar) gizli hazineyi çıkarmak için oraları kazdılar. Bana gelen haberlere göre orada tek bir duvar bile ayakta kalmamış. (...)

⁷²⁷ Kaynaklarda Nîşâbur'u almak için gelen ordunun başında Cengiz Han değil, Tuli (Tuluy) olduğu rivayet edilmektedir. Cengiz Han'ın savaşta öldürülen damadının ismi Togacar'dır. Bkz. Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 182-183; Cûzcânî, **Tabakât**, s. 72.

*İnnâ li'llâhi ve İnnâ ileyhi Râci'ün. Daha önce İslâm'ın başına böylesine bir musibet gelmemişti...*⁷²⁸

Yâkût facianın boyutunu şu dokunaklı sözlerle özetler:

*“(...) Şehrin külleri, kaskatı kesilmiş kalpleri (bile) gözyaşlarına boğdu, gönüllerde ki sönmüş ateşleri alevlendirdi...”*⁷²⁹

Müellifin naklettiği haberler Moğol istilâsının şehirde yaşattığı tahribatı gözler önüne sermektedir. Buradaki katliamın boyutu o kadar büyüktü ki Cüveynî, şehirde (400 zanaatkâr dışında) kedi ve köpeklere varana değin tüm canlıların katledildiğini ifade etmektedir.⁷³⁰ Yerle bir olan bu görkemli şehirden geriye koca bir enkaz yığını kalmış, şehir bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır.⁷³¹

Nîşâbur'un bazı büyük şehirlere olan uzaklığı şu şekildedir: Rey-Nîşâbur arası mesafe 160 fersah, Nîşâbur-Serahs arası mesafe 40 fersah, Serahs-Mervüşşâhicân arası mesafe de 30 fersaktır.⁷³² (Nîşâbur-Merv arası mesafe 70 fersah)

Yâkût, Nîşâbur'a atfedilen 47 mahalleden⁷³³ 20'sini eserinde zikretmiştir. Bu mahallelerin isimleri şu şekildedir:

Bâb-ı Ma'mer (باب معمر),⁷³⁴ Bâğek (باغك),⁷³⁵ Cîzâbâd (جيزاباد),⁷³⁶ Cülâbâd (جلاباد),⁷³⁷ Derabcird (درابگرد),⁷³⁸ Dûr (دور),⁷³⁹ Fârûye (فارویه),⁷⁴⁰ Fezz (فَز),⁷⁴¹ Fûlû (فولو),⁷⁴²

⁷²⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/332; Moğollar Horasan'a gelmeden evvel Yâkût, Musul'a kaçıp bir müddet orada kalmış daha sonra da Halep'e geçmiştir. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyât**, 6/128; Hamevî bahsi geçen Moğol zulmüne dair aktardığı rivayetleri muhtemelen Musul veya Halep'te kaldığı dönemde duyduğu haberlere binaen nakletmiştir.

⁷²⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/307.

⁷³⁰ Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 183.

⁷³¹ Honigmann, “Nîşâpûr”, 9/304.

⁷³² Yâkût, **Buldân**, 5/331.

⁷³³ Özgüdenli, “Nîşâbur”, 33/149.

⁷³⁴ Burası bir kabristandır. Fakat adından hareketle şehir kapısının bulunduğu yerde veya aynı isimle anılan bir mahallede yer aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/333.

⁷³⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/325; Sem'ânî ayrıca bu mahalleyle aynı isimde bir de kabristan zikreder. Bu kabristanın da aynı mahallede olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 8/309, 12/223.

⁷³⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/199.

⁷³⁷ Gülâbâd da denilen büyük bir mahalledir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/148-149.

Kantaratu Nîsâbûr (قنطرة نيسابور),⁷⁴³ Menâşik (مناشك),⁷⁴⁴ Meydân-ı Ziyâd (میدان زیاد),⁷⁴⁵ Murabba'atü'l-Kirmâniyye (مربعة الكرمانية),⁷⁴⁶ Müvâlekâbâd (موالقاباذ),⁷⁴⁷ Nasrâbâd (نصراباذ),⁷⁴⁸ Nebedâbâd (نمذاباذ),⁷⁴⁹ Remcar (رمجار),⁷⁵⁰ Sekeş (سکش),⁷⁵¹ Şah henber (شاه هنبیر),⁷⁵² Zîg (زیق).⁷⁵³

Müellifin Nîşâbur'a nisbet ettiği sokaklar ise şunlardır;

Cehhâf (جھاف),⁷⁵⁴ Hâlid (خالد),⁷⁵⁵ Harcûş (خرجوش),⁷⁵⁶ Nevbed (نوبذ),⁷⁵⁷ Nevned (نوند).⁷⁵⁸

12.1. Nîşâbur'un Küre ve Nâhiyeleri (İl, İlçe, Bucak)

12.1.1. Bâherz (باخرز)⁷⁵⁹

⁷³⁸ Müellif alıntı yaptığı İbn Fencûye'nin (ö. 428/1036) bir eserinde buranın Nîşâbur'a bağlı bir köy olarak geçtiğini asıl isminin de Derâverd olduğunu aktarır. Fakat aynı isimle açtığı maddede buradan şehrin yukarı kesimlerindeki sahrada yer alan bir mahalle olarak bahsetmektedir. Muhtemelen şehrin iki asırlık süreç içerisinde büyümesiyle aradaki mesafe yaklaşmış ve bir dış mahalle konumuna gelmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/246, 447; Safedî, **Vâfi**, 7/143.

⁷³⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/481.

⁷⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/229.

⁷⁴¹ Bûzkân da denilen bir mahalledir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/260.

⁷⁴² Yâkût, **Buldân**, 4/280.

⁷⁴³ Köprübaşı olarak da bilinen bir mahalledir. Mahallenin, ismini şehristanın dört kapısından birisi olan Köprübaşı kapısından aldığı anlaşılmaktadır. Sem'ânî bu mahallede aynı isimde bir kabristandan bahseder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/407; İstahrî, **Mesâlik**, s. 257; Sem'ânî, **Ensâb**, 7/20, 10/1.

⁷⁴⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/202.

⁷⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/241.

⁷⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/455.

⁷⁴⁷ Büyük bir mahalledir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/219.

⁷⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/287; Bu köyün günümüzde Nîşâbur'un güneydoğusunda yer alan Türbet-i Haydariyye ve Türbet-i Cam şehirlerinin yakınlarında kâin Nasrâbad isimli iki yerleşim biriminden birisi olması muhtemeldir. Bkz. G.M, (Ers. 12.07.2023).

⁷⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/304.

⁷⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/68.

⁷⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 3/231.

⁷⁵² Yâkût, **Buldân**, 3/316; Sem'ânî aynı isimle buraya ait bir mezarlıktan bahseder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 3/316.

⁷⁵³ Yâkût, **Buldân**, 3/164.

⁷⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/110.

⁷⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/339.

⁷⁵⁶ Horasan ahalisi Harkûş şeklinde telaffuz etmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/358.

⁷⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/307.

⁷⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/312.

⁷⁵⁹ Burası günümüzde İran'ın Razavi Horasan Eyaletine bağlı aynı isimle anılan (Baherz) bir şehristandır. Bkz. Vikipedi, "Baherz", (Ers. 13.07.2023).

Kelime kökeni Pehlevicede “Rüzgârın estiği yer” anlamındaki Bâdherze’den gelmektedir. Aralarında büyük köylerin de bulunduğu 168 tane köyü kapsayan bir küredir (İlçe). Yâkût bu köylerden -Mâlîn dışında- yalnızca Cevdekân’ın ismini zikreder.⁷⁶⁰

Bâherz’e Bağlı Yerleşim Birimleri

Mâlîn (مالين): Bâherz’in merkez köyüdür. Muhtemelen bahsi geçen büyük köylerdendir. Herat’tan Nîşâbur cihetine gidildiğinde solda (batı) yer almaktadır.⁷⁶¹

12.1.2. Beyhak (بيهاق)

Kelime kökeni Farsça’da “en cömert” anlamına gelen Beyhe veya Behâîn kelimelerinden gelmektedir. Büyük bir nâhiye ve geniş bir küre (il) olup Nîşâbur eyaletindeki birçok şehir ve yerleşim birimini kapsamaktadır. Nîşâbur-Cüveyn arasında kalan 321 köy buraya bağlıdır. Beyhak’ın sınırları doğuda Nîşâbur cihetinden başlar, batıda Damgan (Kûmis’in merkezi) yakınlarındaki Rîvend’e kadar uzanır. Bu iki şehir (Nîşâbur-Rîvend) arasında kalan Beyhak’ın doğu-batı yönündeki genişliği 25 fersah olup kuzey-güney yönündeki genişliği de yaklaşık olarak aynıdır. Günümüz verileri de bu mesafeyi doğrulamaktadır. Buna göre Beyhak-Nîşâbur arası mesafe yaklaşık 20 fersah’a tekabül ederken; Beyhak-Rîvend arası mesafe yaklaşık 5 fersaha denk gelmektedir. Kuzey-güney yönünde ise kısmen güney cihetinden daha geniştir.⁷⁶²

Beyhak’a Bağlı Yerleşim Birimleri

Hüsrevçird (خسروچرد): Buraya Cird de denilmekteydi.⁷⁶³ Yâkût’tan önceki dönemlerde Beyhak’ın merkez şehriydi.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/316; 2/180.

⁷⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 5/44; Kaynaklarda geçen yol cetvellerinden hareketle günümüzde buranın Baherz şehristanının merkezi olan Bâherz (Şehr-i Nev) şehri olduğu anlaşılmaktadır. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 438.

⁷⁶² Yâkût, **Buldân**, 1/537; G.M, (erş 14.07.2023).

⁷⁶³ Yâkût, **Buldân**, 2/124.

⁷⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/370; Günümüzde halen aynı mevkide bu isimle bir yerleşim birimi mevcuttur. Bkz. Vikipedi, “Khosrowjerd”, (Erş. 14.07.2023).

Sebzvâr (سبزوار): Halk, Sebzûr şeklinde telaffuz etmektedir. Yâkût, şehri Sâsânî hanedanından Sâsân'ın inşa ettirdiğini belirtir. Onun döneminde burası Beyhak'ın yeni merkez şehri olmuştu.⁷⁶⁵

Zemîh (زمیخ): Beyhak'a bağlı bir küredir (küçük bucak).⁷⁶⁶ Klasik kitaplarda bu isimde bir yerleşim biriminden Yâkût dışında bahseden olmamıştır. Esasen o da zikrettiğimiz mâlûmat dışında bir detay vermemektedir. İbn Fakîh, Beyhak'ın 12 tane rustâkî (kırsal yerleşim) olduğundan bahsetmektedir.⁷⁶⁷ Muhtemelen burası da mezkûr rustâklardan birisi olup birçok köyü kapsayan büyük bir yerleşim yeri idi.

Beyhak'ın köy (karye) statüsündeki yerleşim birimlerinin bir kısmı şu şekildedir:

Esedâbâd (أسداباذ),⁷⁶⁸ Berze (برزه),⁷⁶⁹ Ceşm (جشم),⁷⁷⁰ Düveys (دویس),⁷⁷¹ Haccâc (حجاج),⁷⁷² Huvâr (خوار),⁷⁷³ Nâmiş (نامش),⁷⁷⁴ Rîved (ریوذ).⁷⁷⁵

12.1.3. Buşt (بشت)⁷⁷⁶

Hamevî, Buşt'un kelime menşesine dair iki rivayet aktarmaktadır:

Birinci rivayete göre; Mitolojik Keyânî hükümdarlarından Büştâsif (Güştasb) burada bir şehir inşa ettirmiş ve bu şehrin ismi onun adıyla anılmıştır.

⁷⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/537; Yâkût, **Udebâ**, 4/1760; Günümüzde burası İran'ın Razavi Horasan eyaletine bağlı Sebzvar şehristanıdır. Şehir Moğol işgalinden sonra bir süre tahliye edilmiş, sonradan yine meskûn mahal haline dönmüştür. Bu tarihten sonra Beyhak ismi unutulmuş ve bölge, Sebzvar olarak anılmaya başlanmıştır. Bkz. Vikipedi, "Sebzvar", (erş 14.07.2023); Enver Konukçu, "Beyhak", **DiA**, 57-58.

⁷⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/151.

⁷⁶⁷ İbn Fakîh, **Buldân**, s. 611.

⁷⁶⁸ 120/738 senesinde Emevîler'in Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından inşa ettirilmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/176.

⁷⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/382.

⁷⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/141.

⁷⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 2/491.

⁷⁷² Yâkût, **Buldân**, 2/218.

⁷⁷³ Yâkût, **Buldân**, 2/394.

⁷⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/242.

⁷⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/115.

⁷⁷⁶ Bu tarihî bölge günümüzde İran'ın Razavi Horasan eyaletine bağlı Kaşmir, Berdesken, Hâilîbâd ve Kûhsurh şehristanlarına karşılık gelmektedir. Bunlardan Kaşmir vilayetinin eski ismi Turşiz'di. 1313/1897 senesinde bu isim değişip Kaşmir oldu. Bkz. Vikipedi, "پشت (ولایت)", (Erş. 14 07 2023); Vikipedi, "ترشيز", (Erş. 15.07.2023).

İkinci rivayete göre; Buşt kelimesi Farsça'da "sırt" anlamına gelen pošt kelimesinden türemiştir. Bölgenin dağlık bir topografyaya sahip olması nedeniyle buraya "Nîşâbur sırtı" anlamına gelen Buşt-ı Nîşâbur denilmiştir.⁷⁷⁷

Yâkût, Buşt'un Nîşâbur topraklarında yer alan bir şehir (بلد) ve küre (il) olduğundan bahsetmektedir.⁷⁷⁸ Fakat müellifin bu isimle atfettiği şehrin (بلد) varlığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda burası şehir isminden ziyade coğrafi bir bölgenin ismi olarak geçmektedir.⁷⁷⁹ Ayrıca gerek Yâkût gerekse de bir kısım İslâm coğrafyacısı buranın merkezinin Turaysis şehri olduğunu söylerler.⁷⁸⁰ Eğer Buşt isminde bir şehir olsaydı merkezi Turaysis değil, bu isimle anılan şehir olurdu. Anlaşılan o ki müellif birinci rivayetten dolayı buradan bir şehir olarak bahsetmektedir. Buna binaen önceleri şehrin isminin Buşt olduğu, fakat sonradan Turaysis olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. İkinci rivayetdeki isimlendirme ise bizim de tezimize uygun olarak coğrafi bir sebeple izah edilmeye çalışılmıştır.

Yâkût, pek çok edebiyatçı ve erdemli insanları barındırmasından dolayı buraya Buşt el-Arap denildiğini ifade eder.⁷⁸¹

Buşt'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Turaysîs (طريث)⁷⁸²: Turşîz (طرشيز) ve Turşîş (ترشيش) şeklinde de üç farklı biçimde yazılmakta olup müellifin döneminde daha ziyade Turşîş denilmekteydi.⁷⁸³ Yâkût

⁷⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/425.

⁷⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/425.

⁷⁷⁹ İstahrî, **Mesâlik**, s. 237; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 317.

⁷⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/425; İstahrî, **Mesâlik**, s. 237; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2/409.

⁷⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 1/425.

⁷⁸² Bu tarihî şehrin günümüzde neresi olduğu tartışmalıdır. Barthold, bugün İran'ın Razavi Horasan eyaletine bağlı Turbet-i Haydar şehrinin doğusundaki Sultanâbâd isimli yerleşim birimini işaret etmektedir. Le Strange ise İstahrî'den rivayetle Turaysîs şehrinin günümüzde halen mevcut olan Kundur beldesinin bir merhale batısına yer aldığını, fakat Sultanâbâd'ın, Kundur'un doğusunda kaldığı için burası olamayacağını ifade eder. Ona göre burası İstahrî'nin verdiği ölçülere uygun olarak Kundur'un batısındaki Fîruzâbâd köyünün civarında yer alan harabelere denk gelmektedir. Bkz. Barthold, **İran**, s. 124; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 434.

buranın Nîşâbur'a bağı büyük bir vilâyet (idarî bölge) ve nâhiye (coğrafi bölge) olduğunu, merkezinin de aynı isimle anılan Turaysîs şehri olduğunu aktarır. Müellifin Buşt bölgesine bağı bu şehirden idarî ve coğrafi bir bölge olarak bahsetmesi çelişki arz etmektedir. Bu çelişkiyi şu şekilde açıklığa kavuşturabiliriz. Turaysîs şehrinden Buşt isimli bir coğrafi bölgenin merkezi olarak bahsetmiştir. Fakat bu şehirde Büyük Selçuklular döneminde tesis edildiğı anlaşılan idarî bir yönetimin (vilâyet) tesis edilmesiyle -Yâkût buranın valilerinden bahseder- bölgenin ismi de Turaysîs ismiyle anılır olmuştur. İdari bir bölgenin söz konusu adı zamanla coğrafi bir bölgeyi ifade eder anlamda da kullanıldığından dolayı müellif buradan nâhiye olarak bahsetmiştir. Kısacası Buşt ile Turaysîs isimlerinin zamanla birbirinin yerine kullanıldığını ifade edebiliriz. Nitekim Yâkût'un bu iki isme (Buşt, Turaysîs) atfen aktardığı bilgilerde bazı benzer noktalar vardır. Bunlardan en dikkat çeken Buşt bölgesinin 226 köyü kapsadığını⁷⁸⁴ ifade ederken Turaysîs'in de büyük bir vilâyet olduğu ve pek çok köyü kapsadığını⁷⁸⁵ belirtmesidir. Nîşâbur-Turaysîs arası mesafe ise 3 gündür.⁷⁸⁶

Buşt ve Turaysîs'e nisbet edilen köyleri aynı başlık altında ele alacağız. Bu köyler şu şekildedir:

Bütân (بتان),⁷⁸⁷ Cünbûd (جنبذ),⁷⁸⁸ Kirdâbâd (کیرداباد),⁷⁸⁹ Kündür (کندر),⁷⁹⁰ Mugûn (مغون),⁷⁹¹ Zorâbed (زورابذ).⁷⁹²

⁷⁸³ Yâkût, kelimenin menşeinin bir bitki türü olan Tarsus (طرثوث) kelimesinden geldiğini ve bu kelimenin ismi tasğiri olduğunu belirtir. Bu, uzun ince yapısıyla mantarı andıran, rengi kırmızıya çalan ve kurutulan bir bitkidir. Mide için faydalıdır. Acı ve tatlı türleri vardır. İlaç yapımında kullanılır. Horasan dağlarında yetişen Tursus, Çöl Tursus'undan farklıdır. Horasan dağlarına mahsus olan Tursus, geniş yapraklı olup sadece buranın dağlarında yetişmektedir. Çöl Tursus'unun ise yaprağı ve meyvesi yoktur. Kumlarda ve düz arazilerde yetişir. Tatlı bir bitki olup hafif acımsı bir tadı vardır. Rengi kırmızı olup bağ kısmı ovaldir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/33.

⁷⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/425.

⁷⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/29.

⁷⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/29; İbn Havkal aradaki mesafeyi 5 merhale olarak verir. Bkz. İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, 2/405.

⁷⁸⁷ Turaysîs âmilliğine bağılıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/334.

⁷⁸⁸ Buşt'un köylerindendir. Acemler (Fârisî) "Günbed" şeklinde telaffuz etmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/168.

⁷⁸⁹ Turaysîs'in köylerindendir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/497.

12.1.4. Buştenfurûş (بشتنفروش)

Buştefrûş şeklinde telaffuz edilmektedir. Nîşâbur âmilliğine bağlı bir küre (ilçe) olup 126 köyü kapsamaktaydı. İsim benzerliğinden olsa gerek bölgenin ihdası Keyânî hükümdarı Büştâsîf'e (Güştasb) dayandırılmıştır.⁷⁹³

12.1.5. Câcerm (جاجرم)⁷⁹⁴

Nîşâbur âmilliğine bağlı bir küredir (İl). Konum olarak doğuda Nîşâbur, güneyde Cüveyn, batıda Cürcân (Kûmis) ve kuzeyde Semelgân topraklarının arasında yer almaktadır. Bu mevki itibariyle Horasan'ın Cürcân cihetindeki sınırından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Yâkût, merkezinin aynı isimle anılan güzel bir belde olduğunu ifade etmektedir. Birçok köyü vardır. Bu köylerden bazıları dağlarda yer alıp Cüveyn'in merkezi olan Âzadvar'a nazırdı.⁷⁹⁵ Fakat müellif bu köylerin hiçbirinin ismini zikretmemektedir.

12.1.6. Cüveyn (جوین)

Nîşâbur âmilliğine bağlı büyük bir küredir (ilçe). Horasan ahali tarafından "Gûyân" şeklinde telaffuz edilmektedir. Müellif buradan nezih ve kıymetli (جلیله) bir bölge olarak bahsetmektedir. Bistam'dan Nîşâbur'a giden kervan yolunun üzerinde yer almaktadır. Buraya bağlı 189 köy bulunmaktaydı. Mevzubahis bölge, doğu-batı yönünde uzanan iki dağ silsilesinin arasındaki geniş bir ovaya açılmaktaydı. Bu ova kuzey ve güney olmak üzere iki bölüme ayrılır. Kuzey bölümünde yer alan köyler birbiri ardınca doğu-batı yönünde kurulmuş olup neredeyse birbirine bitişiktir.

⁷⁹⁰ Turaysîs âmilliğine bağlıdır. Bu köy Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri 'Amîdü'l-Mülk el-Kundûrî'nin memleketi olmasıyla şöhret bulmuştur. Burası günümüzde hâlâ aynı isimle anılmakta olup Razavi Horasan Eyaleti'ndeki Hâilâbâd şehristanının kasabasıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/482; Vikipedi, "Kündür", (Erş. 15.07.2023).

⁷⁹¹ Buşt'un köylerindendir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/162.

⁷⁹² Turaysîs'in köylerindendir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/157.

⁷⁹³ Yâkût, **Buldân**, 1/426; Makdisî burası hakkında Nîşâbur'un 4 mahallesinden (اربع محلات/ربع) birisi olarak bahseder. Bölge, Nîşâbur'un doğuya açılan Cenk (Cig) kapısından 1 günlük mesafedeydi. Günümüzde halen aynı mevkide Pûst Ferûşân isimli bir köy mevcuttur. Bkz. Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 317; Vikipedi, "پوست فروشان", (Erş. 15.07.2023).

⁷⁹⁴ Burası günümüzde İran'ın Kuzey Horasan Eyaletine bağlı Cacerm şehristanı olup merkezi de yine aynı isimle anılmaktadır. Bkz. Vikipedi, "Cacerm", (Erş. 15.07.2023).

⁷⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/92, 3/254.

Ayrıca hiçbir tersi istikamette genişlememiştir. Güney bölümüne gelince; burada neredeyse tek bir yapı bile bulunmamaktadır.

Cüveyn konum itibarıyla kuzeyde Câcerm ile güneyde Beyhak toprakları arasında yer almakta olup Batı Horasan hududunu teşkil eden bir diğer bölgedir (il). Nîşâbur ile arasında 10 fersah mesafe vardır.⁷⁹⁶

Cüveyn’e Bağlı Yerleşim Birimleri

Âzâdvâr (آزادوار):⁷⁹⁷ Cüveyn’in merkezi olan küçük bir beldedir. Burası bulunduğu mevkinin batısına (Kûmis istikametine) doğru Horasan’ın son sınır şehridir. Yâkût burayı mâmur ve meskûn bir belde olarak gözlemlemiştir.⁷⁹⁸ Hamevî, Cüveyn’in 189 köyünden yalnızca Buhayrâbâd’ın (بحیرآباد)⁷⁹⁹ ismini vermiştir.

12.1.7. Erğiyân (أرغیان)⁸⁰⁰

Nîşâbur’a bağlı bir küre (bucak) olup 71 köyü kapsamaktaydı.⁸⁰¹ Bazı araştırmacılar burayı Câcerm ile özdeşleştirerek bölge isminin Erğiyân, merkez şehrinin Câcerm olduğunu belirtse de⁸⁰² klasik kaynaklarda buna dair herhangi bir argümana rastlayamadık.

Erğiyân’a Bağlı Yerleşim Birimleri

⁷⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/192.

⁷⁹⁷ Burası günümüzde İran’ın Razavi Horasan Eyaletinin batısında Çağatay şehristanına bağlı Azadvar köyüdür. Bkz. G.M, “Azadvar”, (Erş. 17.07.2023).

⁷⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/53, 167, 2/192, 350.

⁷⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/350.

⁸⁰⁰ Erğiyân’ın konumuna dair en önemli ipucunu İbn Rüste vermektedir. Nîşâbur’un 13 idari bölgesini sayarken sıralamayı kuzeyden güneye ve oradan da doğuya doğru yaptığı göze çarpmaktadır. Buna göre Erğiyân, en kuzeydeki Üstüvâ (merkezinin adı günümüzde Koçan) ile güneyindeki Esferâyîn (güneybatı) ve Beyhak toprakları arasında kalmaktadır. Binaenaleyh Yâkût, Nîşâbur’un batısındaki bölgelerin neredeyse tamamının konumunu vermiş, sınır komşularından bahsetmiştir. Sadece kuzeyde Üstüvâ, batıda Esferâyîn, güneyde Beyhak ve doğuda Nîşâbur arasında kalan topraklara dair herhangi bir kayıt aktarmamıştır. Kanaatimizce Erğiyân toprakları da işte bu aralıkta yer almaktaydı. Nitekim günümüzde Esferâyîn’in doğusunda Erdğiyân (أردغیان) ve Bâm (بام) isminde yerleşim birimlerinin bulunması; yine bu dolaylardaki Safiâbâd şehrinin 1 km kuzeyinde tarihî Erğiyân şehriden kalan harabelerin yer aldığına dair kayıtlardan bahsedilmesi, iddiamızı daha da güçlendirmektedir. Bkz. Ebû Alî Ahmed b. Ömer ibn Rüste, **Kitâbü’l-a’lâkü’n-nefise**, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: Brill, 1892), s. 171; G.M, “بام”, (Erş. 17.07.2023); G.M, “أردغان”, (Erş. 17.07.2023); Vikipedi, G.M, “صفی آباد”, (Erş. 17.07.2023.), “صفی آباد (بام و صفی آباد)”, (Erş. 17.07.2023).

⁸⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 1/153.

⁸⁰² Strange, **Doğu Hilafetin Memleketleri**, s. 477-478.

Râvenîr (راونير): Râvenser şeklinde de geçmektedir. Erğiyân'ın merkezi olup büyük bir köydür.⁸⁰³ Yâkût'un ismini verdiği diğer iki köy ise İsfenc (إسفنچ)⁸⁰⁴ ve Bân'dır (بان).⁸⁰⁵

12.1.8. Esferâyîn (أسفرايين)⁸⁰⁶

Nîşâbur'a bağlı muhkem ve küçük bir beldedir. Aynı isimle anılan bu nâhiye (il) 451 köyü kapsamaktaydı. Konum itibariyle Nîşâbur-Cürcân yolunun takriben ortalarında yer almaktadır. Geçmişte Sâsânî hükümdarları güzelliği ve yeşil tabiatından dolayı buraya Mihrecân demişlerdi. Fakat sonradan Esferâyîn ismini aldı. Rivayete göre kelimenin aslı “*Esberâyîn*” (اسبرايين) olup ilk hecesindeki “kalkan” mânasına gelen “*esber*” (أسبر) kelimesinden dolayı “kalkan taşıyanlar” anlamına geliyordu. Başka bir rivayete göre ise; şehri Keyânî hükümdarlarından İsfendiyâr inşa ettirdiği için onun ismini almıştır.⁸⁰⁷

Esferâyîn'e Bağlı Yerleşim Birimleri

Şermekân (شرمقان):⁸⁰⁸ İsferyân'e bağlı küçük bir beldedir. Mevkii itibariyle dağların arasında yer almaktadır. Nîşâbur ile arasında 4 günlük mesafe bulunmaktadır.⁸⁰⁹

Esferâyîn'e bağlı köy statüsündeki yerleşim birimleri ise şunlardır:

Bermes (برمس),⁸¹⁰ Bûzâne (بوزانه),⁸¹¹ Cûrbed (جوربد),⁸¹² Cevsekân (جوسقان),⁸¹³ Cûş (جوش),⁸¹⁴ Hûş (خوش),⁸¹⁵ Kûrân (کوران),⁸¹⁶ Mihricân (مهرجان),⁸¹⁷ Mîşecân (میشجان),⁸¹⁸ Tûs (توث),⁸¹⁹ Zerd (زرد).⁸²⁰

⁸⁰³ Yâkût, **Buldân**, 1/138, 3/20.

⁸⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/179; Âhar rivayetlerde Sebenc (سبنج) ve Se(i)nc (سنج) şeklinde de geçmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/186.

⁸⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/332.

⁸⁰⁶ Burası günümüzde İran'ın Kuzey Horasan Eyaleti'ndeki modern İsfereyân şehrinin 3 km güney batısında yer alan Belkıs şehir harabeleridir. Bkz. Google, “میراث تاریخی خشتی و گلی”, (Erş. 16.07.2023).

⁸⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/177.

⁸⁰⁸ Sem'ânî, Çermegân şeklinde telaffuz edildiğini kaydeder. Burası günümüzde İran'ın Bucnurd şehir merkezinin güneyinde yer alan arkeolojik bir arazidir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 8/88; G.M “منطقه تاریخی چرمغان”, (Erş. 16.07.2023).

⁸⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/338.

Bunun dışında Hamevî, Esferâyîn'e Bâştân (باشتان)⁸²¹ isminde bir mevki nisbet etmektedir. Fakat sair kaynaklarda buranın ne tür bir yerleşim birimi olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

12.1.9. Eşfend (أشفند)⁸²²

Nîşâbur'a bağlı geniş bir küredir (bucak). 83 köyü kapsamaktadır. Sınırları Mercü'l-Fezâ'dan⁸²³ başlar, Büzcân'ın batı sınırları ile Zevzen'in (Zûzen) kuzey sınırlarına dek uzanır.⁸²⁴

Eşfend'e Bağlı Yerleşim Birimleri

Ferhâdcird (فرهاندجرد)⁸²⁵: Eşfend'in merkezidir. Kuhendizi (iç kale) bulunan 7 kadim köyden birisidir.⁸²⁶

12.1.10. Havaf (خواف)⁸²⁷

-
- ⁸¹⁰ Yâkût, buranın Esferâyîn'e bağlı olduğunu kaydetmiş ve başka bir bilgi vermemiştir. Âhar kaynaklarda da buraya dair herhangi bir bilgi yoktur. Muhtemelen küçük bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/403.
- ⁸¹¹ Yâkût, **Buldân**, 1/506; Bezâne şeklinde de geçmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/409.
- ⁸¹² Yâkût, **Buldân**, 2/180.
- ⁸¹³ Şehir merkezinin bitişiğinde bir köy olup daha ziyade mahalleyi andırmaktadır. Fârisîler buraya Kevsekân (Gevsegân) derler. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/184; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/409.
- ⁸¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/186.
- ⁸¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/406; Yâkut buradan Huş (خش) ve Hûş (حوش) şeklinde de bahsetmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/319, 373.
- ⁸¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/489.
- ⁸¹⁷ Köyün ismi; güzelliği, yeşilliği ve sağlıklı havasından dolayı Sâsânî kistrâsı Kubad b. Fîruz tarafından verilmiştir. Benzer başka bir rivayete göre İsferyân'e de aynı isim verilmiştir. İlim ehli bir grup buraya nisbet edilir. İstahrî buranın, şehir merkezine 2 günlük mesafede yer aldığını kaydeder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/233, 1/177; İstahrî, **Mesâlik**, s. 284.
- ⁸¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/243.
- ⁸¹⁹ İsferyân-Cürcân yolu üzerinde yer almaktadır. Şehir merkezine 1 menzil mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/55.
- ⁸²⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/136.
- ⁸²¹ Yâkût, **Buldân**, 1/322.
- ⁸²² Makdisî, Eşfend şeklinde kaydeder. Bkz. Makdisî, **Ahsenü't-tekâsım**, s. 300.
- ⁸²³ Sem'ânî, Mercü'l-Ğadâ' (مَج الغضاء) şeklinde kaydeder. Kaynaklarda bu isimde bir yerleşim birimine rastlayamadık. Fakat Nîşâbur'un güneydoğu cihetinde yer aldığı muhakkaktır. Bkz.
- ⁸²⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/198.
- ⁸²⁵ Burası günümüzde aynı isimle anılan İran'ın Feriman şehristanına bağlı Ferhadgird kasabasıdır. Bkz. Vikipedi, "فرهاندگرد", (Eriş. 16.07.2023).
- ⁸²⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/198; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/204.
- ⁸²⁷ Burası günümüzde İran'ın kısmen aynı isimle anılan Haf (خواف) şehridir. Bkz. P. Schwarz, "Hâf", **i.A.**, 5-1/61.

Nîşâbur'a bağlı idarî bir bölge (il) olup merkezi yine aynı isimle anılan büyük bir yerleşim birimidir. Sınırları doğuda Herat'a bağlı Bûşenc'e, batıda Nîşâbur'a bağlı Zevzen'e (Zûzen) kadar uzanır. -Takriben- 200 köyü kapsamaktadır. Bu bölgede üç şehir yer almaktadır. Bunlar: Hircird (خرجرد),⁸²⁸ Sincân (سنگان)⁸²⁹ ve Sîrevân (سیروان) şehirleridir. Ayrıca buraya Lâz (لاز)⁸³⁰ isminde büyüklüğünü bilemediğimiz bir yerleşim yeri de nisbet edilir.⁸³¹

12.1.11. Rîvend (ريوند)⁸³²

Nîşâbur'a bağlı bir küre (il) olup onun rub'undandır.⁸³³ Beyhâkî'ye göre 232, Sem'ânî'ye göre 500'den fazla köy buraya bağlıdır. Rivayete göre burayı Sâsânî hanedanından Rîvendevh b. Ferruhzâd kurmuştur.⁸³⁴ Bölgenin sınırları -bölgenin- merkezindeki tarihî cuma camiinden batıdaki Ahmedâbâd (أحمدآباد) köyüne⁸³⁵ kadar uzanmaktadır. Rîvend'in doğusunda Beyhak yer almaktadır. Yâkût, Sem'ânî'den rivayetle; diğer sınırlarının -kuzeydoğuda- Tûs'a, -güneydoğuda- Buşt'a (Turaysîs) ulaştığını aktarır. Lakin Rîvend'den Tûs'a kadar arada Beyhak ve Erğiyân olmak üzere iki bölge yer almaktadır. Üstelik Beyhak toprakları Rivend'in merkez köyünün hemen doğusuna kadar uzanmaktadır. Binaenaleyh rivayetin devamında bölgenin genişliğine dair 320 fersah (takriben 1720 km) gibi uç bir rakamın telaffuz edilmesi, sınırların Tûs'a kadar uzandığı ile ilgili hususu reddetmemiz için yeterlidir. Yine aynı rivayette Rivend'in diğer sınırının Buşt'a (Turaysîs) kadar uzandığı ve arasında 15 fersah mesafenin bulunduğu zikredilmektedir.⁸³⁶ Bu hususta bir noktaya temas

⁸²⁸ Günümüzde Haf şehrinin 2 buçuk km güneybatısında Hargird köyü yer almaktadır. Bkz. G.M, "خرگرد", (Erş. 18.07.2023).

⁸²⁹ Günümüzde Haf şehrinin 18 km güneybatısında Sengân/Singân isminde bir şehir yer almaktadır. Bkz. G.M, "سنگان", (Erş. 18.07.2023).

⁸³⁰ Günümüzde Haf şehrinin kuzey yönünde ve hemen bitişiğinde Lâc (لاج) isminde bir köy mevcuttur. Bkz. G.M, "لاج", (Erş. 18.07.2023).

⁸³¹ Yâkût, **Buldân**, 2/399.

⁸³² Günümüzde bu köy yine aynı isimle anılmakta olup Sebzar'ın batısında yer almaktadır. Bkz. G.M, "ريوند", (Erş. 17.07.2023).

⁸³³ "Rub" kelimesi Arapça'da "dörtte bir" anlamına gelmektedir. Fakat coğrafi istilahta (âhar dönem), şehre bağlı yayla ve dağlardaki meskûn semtleri ifade etmektedir. Bkz. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", s. 498.

⁸³⁴ Yâkût, **Buldân**, 3/114-115.

⁸³⁵ Rîvend'in sınır köyüdür. Günümüzde de aynı isimle anılan bu köy, İran'ın Simnan eyaletinin, Razavi Horasan eyaleti sınırında yer almaktadır. Reyvand (Rîvend) köyünün kuş bakışı 84 km güneybatısındadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/117; G.M, "Ahmad Abad, احمد آباد" (Erş. 17.07.2023).

⁸³⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/114-115; Sem'ânî, **Ensâb**, 6/223.

etmekte fayda var. O da bahsedilen mesafelerden kasıt bölgenin merkez şehirleri değil, idarî veya coğrafi sınırlarıdır.

Yâkût'un Rivend'e bağlı köylerden Ahmedâbâd dışında zikrettiği diğer köy ise Feckeş'dir (فجکش).⁸³⁷

12.1.12. Ruhh (رُحّ)

Nîşâbur'un rub'undandır (semt). Yöre halkı burayı “Rîh” (رِخ) şeklinde telaffuz etmektedir. İsmi yöredeki köylülerin sert ve kırmızımsı toprağa “Ruh” (رُحّ) demelerinden dolayı toprağın yapısından almıştır. Burası aynı zamanda bir küre (ilçe) olup 106 köyü kapsamaktadır.⁸³⁸

Ruhh'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Bîşek (بیشک): Ruhh'un merkez beldesidir.⁸³⁹

12.1.13. Semenân (سمنقان)⁸⁴⁰

Dağlık bölgede bulunan bir küredir (bucak). Câcerm'e yakın mesafededir. Birden çok köyü vardır. Sınırları Esferâyîn, Câcerm ve Cürân'a uzanır.⁸⁴¹

Semengân'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Semelkân (سملقان): Semenân küresinin merkezidir. Dağların eteklerinde yer alan küçük bir beldedir. Yâkût 617/1220 senesinde Moğollar'dan kaçarken burayı gördüğünü zikreder.⁸⁴²

12.1.14. Şâmât (شامات)

⁸³⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/236.

⁸³⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/38.

⁸³⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/528, 3/38; Burası günümüzde İran'ın Razavi Horasan eyaletinde yer alan Türbeti Haydariye şehridir. İsmi, burada medfun bulunan Haydariye tarikatının kurucusu, Türk asıllı Kutbüddîn Haydar'dan (ö. 618/1221) almıştır. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Haydar, Kutbüddin”, **DiA**, 17/24-25.

⁸⁴⁰ Günümüzde bu bölge İran'ın Kuzey Horasan eyaletindeki Mane ve Semelkân şehristanına denk gelmektedir. Merkez beldesi olan Semelkân'ın izleri ise aynı şehristandaki Kale Han Tepe köyünde yer almaktadır. Bkz. Vikipedi, “شهرستان سملقان”, (Erş. 17 07 2023); G.M, “قلعه خان”, (Erş. 17.07.2023).

⁸⁴¹ Yâkût, **Buldân**, 3/254.

⁸⁴² Yâkût, **Buldân**, 3/254.

Nîşâbur’a bağılı geniş bir küredir (il). Abdullah b. Âmir b. Küreyz buradan geçerken çorak veya ekilmemiş araziler görüp bağıırır: “*Bu siyah noktalar (شامات) nedir?*”. Bilâhare Şâmât ifadesinin de buranın ismi haline gelmiş olduğı iddia edilir.⁸⁴³

Âhar kaynaklarda buranın Nîşâbur’un Rub’undan olduğı ve diğeri isminin de “suyun indiğı yer” anlamına gelen “*Tük-âb*” (تک آب) şeklinde bilindiğı nakledilmektedir.⁸⁴⁴ Yâkût, Tük-âb’dan farklı bir maddede bahseder. O, Ebu’l-Hasan el-Beyhâkî’den rivayetle buranın merkezinin Nûzâbâd isminde bir yerleşim birimi olduğunu ve 82 köyü kapsadığını nakletmektedir.⁸⁴⁵

Şâmât’ın sınırları şu şekildedir: Nîşâbur camiinden, kible (güney) cihetinde bulunan Buşt sınırları arasında ki mesafe boyuna 16 fersah; Beyhak sınırlarından Nîşâbur’un kible (güney) cihetindeki Ruhh sınırları arasındaki mesafe ise enine 14 fersaktır. Bahsi geçen sınırların arasında kalan tüm topraklara Şâmât denilmektedir. Bu bölgede bir rivayete göre 300’den fazla köy, başka bir rivayete göre ise 220 köy yer almaktadır.⁸⁴⁶ Bölgenin farklı isimlerle anılmasının buraya atfedilen köylerin sayısında ihtilafa yol açtığını göstermektedir.

12.1.15. Üstüvâ (أستوا)

Kelime menşei, yöre halkının lisanında “güneşin doğduğı yer” anlamına gelmektedir. Nîşâbur’a bağılı bir küre (ilçe) olup 93 köyü kapsamaktadır. Bölge sınırları Nesa hududuna bitişiktir.⁸⁴⁷ Bu açıdan Semenân ile birlikte Nîşâbur’un en kuzeyindeki kürelerini teşkil eder.

Üstüvâ’ya Bağılı Yerleşim Birimleri:

⁸⁴³ Yâkût, **Buldân**, 3/331.

⁸⁴⁴ Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 316; İbn Rüste, **A’lâkü’n-nefise**, s. 171; Sem’ânî, **Ensâb**, 8/31.

⁸⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/37-38.

⁸⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/311.

⁸⁴⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/175.

Hûcân (خوجان):⁸⁴⁸ Yöre halkı tarafından Habûşân (خبوشان) denilmektedir. Üstüvâ küresinin (ilçe) merkezi olup küçük bir beldedir.⁸⁴⁹

Üstüvâ'nın köy statüsündeki yerleşim birimleri ise şunlardır:

Ertiyân (أرتیان),⁸⁵⁰ Mâiku'd-Deşt (مائق الدشت),⁸⁵¹ Mânek (مانق),⁸⁵² Zâdîk (زادیک).⁸⁵³

12.1.16. Zâm (زام)⁸⁵⁴

Yâkût buradan, Nîşâbur'un meşhur kürelerinden (il) birisi olarak bahsetmektedir. Ahali burayı Câm (جام) şeklinde telaffuz etmekteydi. Yeşil bir daire biçimindeki şehir/bölgenin,⁸⁵⁵ adını benzerliği sebebiyle -Farsça'da- "bardak" anlamına gelen Câm'dan (جام) aldığı iddia edilmiştir. Buraya bağlı 180 köy mevcuttur.⁸⁵⁶

Zâm'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Bûzcân (بوزجان):⁸⁵⁷ Zâm (Câm) küresinin (il) merkezi olup küçük bir beldedir. Konum itibarıyla Nîşâbur-Herat arasında yer almaktadır. Nîşâbur'a 4, Herat'a 6 fersah mesafededir.⁸⁵⁸

12.1.17. Zâve (زاوه)

Zâve, Nîşâbur'un kırsalda yer alan bir küresi (ilçe) olup merkezi Bîşek beldesidir. Mücavir alanlardaki vadi ve patikaların kavşak noktası burası olduğu için

⁸⁴⁸ Tarihi Hûcân (Habûşân) şehri 1895 yılındaki depremin ardından tahliye edildi. Yaklaşık 12 km doğuda yeniden inşa edildi. Bahsi geçen bu kadim belde günümüzde Şehr-i Köhne olarak bilinen bir köydür. Bkz. Barthold, *İran*, s. 28; G.M, "شهرکهنه", (Erş. 18.07.2023).

⁸⁴⁹ Yâkût, *Buldân*, 1/175, 2/344, 399.

⁸⁵⁰ Yâkût, *Buldân*, 1/141.

⁸⁵¹ Yâkût, *Buldân*, 5/50.

⁸⁵² Yâkût, *Buldân*, 5/45.

⁸⁵³ Yâkût, *Buldân*, 3/126.

⁸⁵⁴ Sûfî şeyhi Ahmed-i Câmî'nin (ö. 536/1141-2) türbesi burada bulunmasından dolayı günümüzde bu bölgeye Türbet-i Câm denilmektedir. Bkz. V.F.Büchner, "Türbet-i Şeyh-Câm", *İ.A.*, 12-2/140.

⁸⁵⁵ Metinde atfın şehre mi yoksa bölgenin kendisine mi yapıldığı net değildir.

⁸⁵⁶ Yâkût, *Buldân*, 3/127.

⁸⁵⁷ Burası günümüzde Bûjgân olarak bilinen, Türbet-i Câm şehrinin yaklaşık 12 km güneydoğusunda kâin antik bir yerleşim birimidir. Vikipedi, "بوژگان", (Erş. 18.07.2023); G.M, "بوژگان", (Erş. 18.07.2023).

⁸⁵⁸ Yâkût, *Buldân*, 1/507.

bu ismi aldığı rivayet edilmektedir. Bu bölge 120 köyü kapsamaktaydı. bilâhare bu köyler Ruhh ve Şâmât'a atfedilmiştir.⁸⁵⁹

Araştırmalarımızda dikkatimizi çeken bir hususa değinmek istiyoruz. Yâkût, Bîşek köyünü Ruhh bölgesinin merkezi olarak aktarırken aynı zamanda Zâve bölgesinin de merkezi olarak kaydetmiştir.⁸⁶⁰ Ayrıca köylerinin sonradan Ruhh'a atfedilir oluşu Zâve bölgesi ile Ruhh bölgesi arasında bir irtibatın olduğunu göstermektedir. Bu iki bölgenin konumuna dair Yâkût herhangi bir hususa değinmemektedir. Bu konuda Makdisi doğudan batıya doğru Nîşâbur'un yerleşim birimlerini aktarırken Zâve'den sonra Ruhh'u zikretmiş;⁸⁶¹ İbn Rüste de bu yerleşim birimlerini batıdan doğuya doğru Buşt ve Ruhh olarak kaydetmiştir.⁸⁶² Anlaşıldığı kadarıyla bu bölgelerin konumu (batıdan doğuya doğru) Buşt, Ruhh ve Zâve şeklindeydi. Srange bu hususla alakalı olarak aynı bölgenin bir kısmının Zâve, bir kısmının da Ruhh olarak bilindiğinden bahseder. Ayrıca Zâve ile Ruhh'un merkezi olan Bîşek'in bilâhare Türbet-i Haydar olarak anılmaya başlandığını da ekler. Esasen İslâm fütûhâtı döneminde bu iki bölgenin isimleri kaynaklarda ayrı ayrı geçmektedir.⁸⁶³ Buradan hareketle isimlendirmenin çok daha önceye dayandığı anlaşılmaktadır. Merkezleri aynı olan bu bölgelerin iki ayrı bölge olarak anılmasında coğrafi etkenlerin sebep olduğunu düşünebiliriz. Nitekim Yâkût iki bölgenin isminin kelime menşeyini coğrafi sebeplere dayandırmıştır. Buradan hareketle Ruhh ile Zâve'nin iki ayrı idarî bölge olmadıklarını; bilakis tek bir idarî bölge, iki ayrı coğrafi bölge şeklinde öne çıktıklarını belirtelim.

12.1.18. Zûzen/Zevzen (زوزن)

Nîşâbur âmilliğine bağlı olup Nîşâbur ile Herat arasında kalan geniş bir küredir (ilçe). Merkezi de yine aynı isimle anılan büyük bir beldedir.⁸⁶⁴ Buraya bağlı 124 köy mevcuttur. Pek çok âlim, edip ve fazilet ehli insanın memleketi olması hasebiyle

⁸⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/128; Günümüzde Türbet-i Haydar'ın 20 km doğusunda Zâve isimli bir köy mevcuttur. Bkz. G.M, “زاور”, (Ers. 19.07.2023).

⁸⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/38, 128.

⁸⁶¹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 300.

⁸⁶² İbn Rüste, **A'lâkü'n-nefise**, s. 171.

⁸⁶³ Belâzürî, **Fütûh**, s. 391.

⁸⁶⁴ Sem'ânî, **Ensâb**, 6/342; Bu belde günümüzde Razavi Horasan eyaletinin güneyinde yine aynı isimle anılan Zuzan şehridir. Bkz. G.M, “Zuzan”, (Ers. 19.07.2023).

buraya Küçük Basra denilmiştir. Pek çok eserde buranın ismi Zevzen şeklinde fethalı olarak geçmektedir. Fakat Zûzen şeklinde dammeli okunuşa delalet eden rivayetler de mevcuttur. Rivayete göre Zûzen olarak isimlendirilmesinin sebebi şudur: Mecûsîler'in taptıkları ateş (muhtemelen taşınan ateş değil, odundur) bir devenin üzerinde Azeriyye'den Sicistan ve diğer memleketlere taşıırdı. Günün birinde bunu taşıyan deve Zûzen'in bulunduğu mevkiye çöktü ve kalkmadı. Bunun üzerine oradakiler “çabuk -kalkması için- vur!” anlamına gelen *Zûzen* (*Zûdzeden*) ifadesini kullandılar. Deve yine yerinden kımıldamayınca buraya bir ateşgede inşa ettiler.⁸⁶⁵ Bize göre bu rivayetin dışında bölgenin Zû(o)zen şeklinde tesmiye edilmesinde bir ihtimal daha vardır; o da bu kelimenin Pehlevîce'de “yaylak” anlamına gelmesinden dolayı bu adı aldığı yönündedir.

Yâkût buraya atfettiği 124 köy arasından sadece Ma'den (معدن) isimli bir köyü zikretmiştir.⁸⁶⁶

12.2.Nîşâbur'un Köyleri

Nîşâbur'a bağlı küre ve nâhiyelerin (il, ilçe, bucak) köylerini kendi başlıkları altında ele aldık. Bu başlık altında doğrudan Nîşâbur şehir merkezine bağlı olan köyleri ele alacağız. Bu köylerin isimleri şu şekildedir:

Bâr (بار),⁸⁶⁷ Bârûs (باروس),⁸⁶⁸ Beğûhak (بغوخك),⁸⁶⁹ Beğûlen (بغولن),⁸⁷⁰ Bernûh (برنوه),⁸⁷¹ Bicistân (بجستان),⁸⁷² Bûzen (بوزن),⁸⁷³ Bûğânihad (بغانخذ),⁸⁷⁴ Bürnevd (برنود),⁸⁷⁵ Bûštenikân (بشتنقان),⁸⁷⁶ Cenzerûd (جنزروذ),⁸⁷⁷ Cevber (جویر),⁸⁷⁸ Cevzeg

⁸⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/158.

⁸⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/154.

⁸⁶⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/319.

⁸⁶⁸ Şehir merkezinin hemen yakınında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/358.

⁸⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/469.

⁸⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/469.

⁸⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 1/404.

⁸⁷² Yâkût, **Buldân**, 1/340.

⁸⁷³ Yâkût, **Buldân**, 1/507.

⁸⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/456.

⁸⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/403.

⁸⁷⁶ Nîşâbur'un gezinti yerlerinden biridir. Şehir merkezine 1 fersah uzaklıkta yer almaktadır. Geçmişte bu köy, Yahyâ b. Zeyd b. Ali (ve beraberindekiler) ile (Emevîler'in) Nîşâbur valisi arasında bir çarpışmaya şahit olmuştur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/425.

⁸⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/171.

⁸⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/177.

⁸⁷⁹ Cündeferc (جندفرج), ⁸⁸⁰ Debir (دبير), ⁸⁸¹ Dîyvere (ديورة), ⁸⁸² Dizbaz (دزباز), ⁸⁸³ Esfidebân (أسفيدبان), ⁸⁸⁴ Fahrâbâd (فخراباد), ⁸⁸⁵ Firendâbâd (فرنداباد), ⁸⁸⁶ Fündûrec (قندستن), ⁸⁸⁷ Hark (خرق), ⁸⁸⁸ Harken (خرکن), ⁸⁸⁹ Kandisten (قندستن), ⁸⁹⁰ Kârîz (قارز), ⁸⁹¹ Kasru'r-Rîh (قصر الريح), ⁸⁹² Kencerûd (کنجروڈ), ⁸⁹³ Keşmer (کشمیر), ⁸⁹⁴ Kûredâbâd (کورداباد), ⁸⁹⁵ Mâzûl (مازل), ⁸⁹⁶ Muhammedâbâd (محداباد), ⁸⁹⁷ Nûkân (نوقان), ⁸⁹⁸ Râvenc (سرخک), ⁸⁹⁹ Râvesân (راوسان), ⁹⁰⁰ Sûrîn (سورین), ⁹⁰¹ Sûrhak (سرخک), ⁹⁰² Şâmekân (زنج), ⁹⁰³ Tahûrd (طخورد), ⁹⁰⁴ Tükaf (تکاف), ⁹⁰⁵ Zâh (زاه), ⁹⁰⁶ Zünc (زنج).

- ⁸⁷⁹ Yâkut buranın Nîşâbur'a bağlı olduğunu bahsetse de ne tür bir yerleşim birimi olduğunu belirtmemiştir. Zehebî, Nîşâbur'a bağlı bir köy olarak zikretmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/177; Zehebî, **Siyer**, 16/494.
- ⁸⁸⁰ Acemler, Bündeferek şeklinde telaffuz ederler. Şehir merkezine 1 fersah uzaklıktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/170.
- ⁸⁸¹ Şehir merkezine 1 fersah mesafede yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/438.
- ⁸⁸² Yâkut buranın Nîşâbur'a bağlı olduğundan bahsetse de ne tür bir yerleşim biri olduğundan bahsetmemiştir. Sem'ânî buranın Nîşâbur'un kırsallarında kâin bir köy olduğundan bahseder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/546; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/458.
- ⁸⁸³ Yâkut buranın Dizbâr köyü olma ihtimalinden bahseder. Herat yolu üzerinde yer almaktadır. Ya'kûbî, Nîşâbur'un güneydoğu'sundan geçen büyük Horasan yolunun birinci merhalesinde Fârisîler'in Dizbâd dedikleri Kasru'r-Rîh köyünün yer aldığını ifade eder. Gerek telaffuz yönünden benzerliği gerekse de benzer istikamette yer alması, bu köyün Yâkût'un bahsettiği köyle aynı köy olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/254; Ya'kûbî, **Buldân**, s. 97.
- ⁸⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/180.
- ⁸⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/238.
- ⁸⁸⁶ Şehir merkezinin hemen yakınında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/256.
- ⁸⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/278.
- ⁸⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/360.
- ⁸⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/363.
- ⁸⁹⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/403.
- ⁸⁹¹ Arapça "کارز" şeklinde de yazılmaktadır. Şehir merkezine yarım fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/293, 428.
- ⁸⁹² Yâkût, **Buldân**, 4/357; Detayını Dizbaz köyünün dipnotunda verdik.
- ⁸⁹³ Cencerûd şeklinde de bilinmektedir. Şehir merkezinin hemen yakınında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/481, 2/168.
- ⁸⁹⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/463.
- ⁸⁹⁵ Şehir merkezinin hemen yakınında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/489.
- ⁸⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/40; Nîşâbur'un kuzeyinde yer almaktadır. Yâkût'tan önceki asırlarda burası bir nevi kasaba pozisyonunda olup ana köyü Buştenikân'dı. Bkz. Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 471-472.
- ⁸⁹⁷ Yâkût, şehir merkezine çok yakın bir mesafede olduğunu ve 1 fersah uzaklıkta yer aldığını beyan eder. Fakat Sem'ânî burayı şehir merkezinin bir dış mahallesi olarak kaydetmiş ve merkeze 2 mil uzaklıkta yer aldığını eklemiştir. Günümüzde Nîşâbur'un güneyinde aynı isimle anılan bu tarihî mevkinin o dönemin merkezi olan Şâdyâh'a uzaklığı takriben 3 km'dir. Bu sebeple Sem'ânî'nin mesafe hususunda verdiği bilgi Yâkût'a nazaran daha sağlıklıdır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/64; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/120; G.M, "Mohammadabad-e Do Khaneh", (Erş. 13.07.2023).
- ⁸⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/311.
- ⁸⁹⁹ Rîvenc şeklinde de telaffuz edilmektedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/19, 115.

13. Serahs (سرخس)⁹⁰⁸

“Serhas” şeklinde telaffuz edilse de halkın ekseriyeti “Serahs” demektedir. Yâkût şehrin ismini korkunç karakterli bir şahıs olan Hudrez oğlu Serhas’tan aldığını belirtir. Fârisîler’den gelen rivayete göre; İranlılar’ın milli ve mitolojik hanedanlarının ikinci safhasını teşkil eden Keyânîler’in⁹⁰⁹ hükümdarı Keykâvus, Serahs mevkinde yaşayan Hudrez oğlu Serhas’a şehrin bulunduğu mevkiyi ikta olarak vermiş; o da burada imar faaliyetlerine koyularak şehri inşa edip kendi ismini vermiştir. Sonraki asırlarda da Büyük İskender (Zülkarneyn) tarafından Serahs’ın şehristan (medine) bölümü muhkem hale getirilmiştir. Yâkût’un naklettiği rivayetten; şehrin kuhendiz (iç kale) bölümünün inşasını Serhas’ın, şehristan (medine) bölümünün surlarını da İskender’in inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

Şehir konum itibarıyla dördüncü iklim bölgesinde, 33° (doğu) meridyeni, 37° (kuzey) paralelinde yer almaktadır.⁹¹⁰ Nişâbur-Merv transit geçiş yolu üzerindedir. Bu şehirlerin her ikisine de altışar merhale mesafededir.

Yâkût, Serahs’ın köylerinin sayısının az olduğuna dikkat çekerek şehre doğrudan bağlı 20 tane köyün ismini zikretmiştir. Diğer coğrafya eserlerinde ise

⁹⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/19.

⁹⁰¹ Şehir merkezine yarım fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/279.

⁹⁰² Şehir merkezinin yakında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/209.

⁹⁰³ Yâkût, **Buldân**, 3/315.

⁹⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/24.

⁹⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/37.

⁹⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/129.

⁹⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/153.

⁹⁰⁸ Yâkût’un bahsettiği kadim şehir Moğol istilâsıyla beraber harabeye dönmüş olup günümüze buradan yalnızca birkaç yapı ulaşabilmiştir. Sonraki dönemlerde bu kadim şehirde (iç kale) hayat Kaçarlar’ın 1832 yılındaki işgaline kadar kısmen devam etmiştir. Burada şu hususa değinmekte fayda var. Moğollar sonrası kadim Serahs’taki yerleşim şehirden ziyade bir köyü andırmaktadır. Zira Barthold, Kaçarlar’ın işgalinden sonra ahalinin kadim Serahs’ı terk edip şehrin hemen kuzey cihetindeki bitişğine yerleştiğini ve bu modern şehrin de 100 haneden müteşekkil olduğunu beyan eder. Bunun dışında bir de 1850 yılında İran’ın Türkmenistan sınırında (diğer şehrin karşı yakasında) aynı isimle inşa edilen Serahs şehri yer almaktadır. Bkz. Sayan, **Türkmenistan**, s. 23-24; Can, “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, s. 411-412; Barthold, **İran**, s. 78.

⁹⁰⁹ Rıza Kurtuluş, “Keyânîler”, **DİA**, 25/345.

⁹¹⁰ Günümüz verilerine göre kadim şehrin bulunduğu mevki 36° kuzey paraleli, 61° doğu meridyeninde yer almaktadır. Bkz. G.M, “Serahs Baba”, (Ers. 30.06.2023).

şehrin yalnızca bir mahallesinden bahsedilmektedir. O da bir kısım ulemânın nisbet edildiği Remle mahallesidir.⁹¹¹

13.1. Serahs'ın Nâhiyeleri (İlçe ve Bucak)

13.1.1. Hâberân (خابران)⁹¹²

Serahs'a bağlı olup Serahs-Ebîverd arasında yer alan bir şehir ve nâhiyedir (ilçe). Birkaç köyü bulunmaktadır. Yâkût, Hâberân'ın vaktiyle büyük bir şehir olduğunu, fakat kendi dönemine kadar ekseriyetinin harabeye dönüştüğünü⁹¹³ kaydetmektedir.⁹¹⁴ Yâkût'un verdiği bilgilerden hareketle sınırlarının kuzeyde Karakum çölü, güneyde Kopet dağlarının yüksek düzlüklerinde yer alan Harvu'l-Cebel köyüne kadar olan bölüm, batıda Ebîverd, doğuda da Serahs'a kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Buranın Şevkân (شوكان) adında küçük bir beldesi vardır. Bunun dışında Hâberân'a nisbet edilen köyler şunlardır:

Bâden (بازن),⁹¹⁵ Ezcâh (أزجاه),⁹¹⁶ Felâ (فلا),⁹¹⁷ Harvu'l-Cebel (خرو الجبل),⁹¹⁸ Meyhene (ميهنة).⁹¹⁹

⁹¹¹ Yâkût, **Buldân**, 3/69.

⁹¹² Etek koridorunda kâindi. Şehir günümüze ulaşmamıştır. Barthold, Hâberân şehrinin konumunun günümüzde Türkmenistan'daki Meana (Meyhene) köyünün doğusunda yer aldığını beyan eder. Bkz. Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 51.

⁹¹³ Barthold, Hâberân'ın harap edilmesini Sultan Sencer dönemindeki Oğuz isyanıyla vuku bulan talan ve yağmaya bağlamıştır. Bkz. Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 51-52.

⁹¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/334.

⁹¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/318.

⁹¹⁶ Bu köye ait bir cuma camii bulunmakta olup bir kısım ulemâ buraya nisbet edilmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/168; Sem'ânî buranın şirin ve küçük bir belde olduğunu ve burada günlerce kaldığını zikreder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 1/179.

⁹¹⁷ Yâkut buranın Meyhene köyü yakınlarında yer almasına rağmen Tûs'un sınırlarına dâhil olduğunu aktarmıştır. Fakat bulunduğu konumun Hâberân sınırları içerisinde kalması (Harv'ul-Cebel köyünün Tûs cihetindeki dağların yüksek kesimlerinde olduğu göz önüne alındığında Meyhene yakınlarındaki Felâ köyünün Hâberân sınırları içerisinde kabul etmek daha mâkuldür. Ayrıca Sem'ânî bu köyün Hâberân'a bağlı olduğunu ve Ezcâh ile Meyhene köyü arasında yer aldığını aktarmıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/270; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/245.

⁹¹⁸ Hâberân ile Tûs arasında yer alan büyük bir köydür. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/362; Muhtemelen Kopet dağlarının yüksek düzlüklerinde yer almaktaydı.

13.1.2. Zûrâbed (زورابذ)

Serahs'a bağı bir nâhiye (bucak) olup birkaç köy buraya nisbet edilir.⁹²⁰ Fakat Hamevî bu köylere dair hiçbir bilgi vermemiştir. Ayrıca Zûrâbed'e dair de detay veren herhangi bir kaynağa rastlayamadık. Buranın merkezi muhtemelen aynı isimle anılan küçük bir belde veya büyük bir köydü.

Zûrâbâd konum olarak Serahs'ın muhtemelen güneyinde yer almaktaydı. Zira Serahs'ın; kuzeybatı ciheti Ebîverd'e kadar Hâberân topraklarıdır. Kuzey ve kuzeydoğu istikametinde kısa bir mesafeden sonra Merv hududu başlamaktadır. Batısında ise Nîşâbur yer almaktadır. Serahs, Nîşâbur-Merv uluslararası ticaret yolu üzerindedir. Eğer Zûrâbed bahsi geçen bu iki cihetten (kuzey ve batı) birinde yer alsaydı bulunduğu konum itibariyle muhakkak klasik kaynaklardaki yol cetvellerinde bahsi geçerdi.

13.2.Serahs'ın Köyleri

Âcinkân (أجنقان),⁹²¹ Âlûzân (الوزان),⁹²² Bâlûcüzcân (بالوجوزجان),⁹²³ Bîl (بيل),⁹²⁴ Bîvukân (بيوقان),⁹²⁵ Bûğâvizcan (بغاوزجان),⁹²⁶ Cüveyn (جوين),⁹²⁷ Destecird-i Lokman (دستجرد),⁹²⁸

⁹¹⁹ Yâkût'un da atıfta bulunduğu mutasavvıf Ebu'l-Said Fazlullah'ın Timurlular döneminde inşa edilen türbesi günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple Meyhene'nin konumu bellidir. Makdisi döneminde burası bir şehirdi ve buraya ait bir de ribat bulunmaktaydı. Muhtemelen Gazneliler ile Selçuklular arasındaki Serahs savaşının (1038) vuku bulduğu dönemlerde Gazneliler tarafından itaat etmedikleri gerekçesiyle yıkıldı. Fakat Yâkut döneminde köy olarak hâlâ varlığını devam ettirmekteydi. Günümüzde arkeolojik kazılardan hareketle Ebu'l-Fazl türbesinin yaklaşık 800 m. kuzey batısında bahsi geçen ribat veya şehrin iç kalesi, etrafı tamamen toprağa gömülü biçimde gün yüzüne çıkarılmıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/247; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsım**, s. 301; Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 51; G.M, "Abu Said Meikhene Mausoleum", (Erş. 02.07.2023).

⁹²⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/157.

⁹²¹ Yâkût, **Buldân**, 1/51.

⁹²² İslâm'ın ilk asrında muhtemelen bu köy vardı. Zira buraya nisbet edilen Sûre b. Hasan, Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından olan Muhammed b. Hasan'dan hadis almıştır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/55-56.

⁹²³ Serahs-Herat yolu üzerinde kâindir. Sem'ânî bu köyün Serahs'a 5 fersah mesafede yer aldığını kaydetmiştir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/329; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/59; Farsça'da Yukarı Cüzcan anlamına gelmektedir.

⁹²⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/533-534.

⁹²⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/537.

⁹²⁶ Gâvizcan da denilmektedir. Şehir merkezine 4 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/456.

⁹²⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/193.

⁹²⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/454.

Felk (فلک),⁹²⁹ Ğenâdevst (غنادوست),⁹³⁰ Hafsâbâd (حفصاباذ),⁹³¹ Hâleberzen (خالبرزن),⁹³² Katânekân (قطانقان),⁹³³ Kaynân (قینان),⁹³⁴ Nüveyze (نویزة),⁹³⁵ Reca (رجا),⁹³⁶ Sanvâcird (سانواجرد),⁹³⁷ Sürfekan (سرفقان),⁹³⁸ Zendehehan (زندخان).⁹³⁹

14. Tûs (طوس)

Hamevî, Tûs'un dördüncü iklim bölgesinde yer aldığını ve 81° meridyeninde, 37° paralelinde bulunduğunu beyan eder.⁹⁴⁰ Aşağıda da ele alacağımız üzere bu konum Tûs vilâyetinin o dönemdeki merkez şehri konumunda olan Tâberân'a aittir. Tûs, idarî bir bölgenin (vilayet) adı olup iki şehirden (semt) ibarettir.⁹⁴¹ Bu iki şehir Tûs'un merkezleridir. Bu merkezlerden birisi Tâberân diğeri de Nûkân'dır. Tâberân diğerinden daha büyüktür.⁹⁴² Tûs'un bu yapısı günümüzdeki büyükşehir idare mantığına benzemekte olup Tâberân ile Nûkan birer merkez ilçe konumundalardır. Hamevî'nin çağdaşı Zekerîyyâ el-Kazvînî (ö. 682/1283), bu iki şehri mahalle⁹⁴³ olarak kaydetse de bu ifade isabetli değildir. Zira bu iki şehir (semt) arasındaki mesafe yaklaşık 23 km (takriben 4 fersah)'dir.⁹⁴⁴ Bianenaleyh mahalle ifadesi iç içe geçmiş bir şehir izlenimi verdiğinden dolayı kabule şayan değildir. Fakat Kazvînî'nin

⁹²⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/275.

⁹³⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/215; Sem'ânî bu köyün şehir merkezine 1 fersah mesafede yer aldığını ve isminin Felûrûş veya Kalendûş olarak bilindiğini beyan eder. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/75-76, 476.

⁹³¹ Yâkût, **Buldân**, 4/276.

⁹³² Yâkût, **Buldân**, 2/338; Sem'ânî bu köyden bir defa geçtiğini ve köyün şehir merkezine 1 fersah mesafede yer aldığını nakletmiştir. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 5/20.

⁹³³ Yâkût, **Buldân**, 4/370; Sem'ânî vakti zamanında buranın Serahs'a yarım fersah uzaklıkta yer alan bir köy olduğunu zikreder. Fakat köy onun yaşadığı dönemden önce harap edilmiş ve tarlaya dönüşmüştür. Bkz. Sem'ânî, **Ensâb**, 10/453.

⁹³⁴ Harabe vaziyettedir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/424.

⁹³⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/312.

⁹³⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/27.

⁹³⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/179.

⁹³⁸ Şehir merkezine 3 fersah mesafededir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/212.

⁹³⁹ Şehir merkezine 1 fersah mesafede yer almaktadır. Muhkem bir kalesi vardır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/153; Sem'ânî, **Ensâb**, 6/331.

⁹⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/49; Günümüz verilerine göre (Tâberân) 59° meridyeni, 36° paralelinde yer almaktadır. Bkz. G.M, "Tus", (Erş. 04.07.2023).

⁹⁴¹ Mis'ar b. Mühelhil'den (ö. 390/1000 [?]) rivayetle de Tûs'un dört şehirden meydana geldiğini; bunlardan ikisinin büyük ve ikisinin de küçük şehirler olduğunu nakleder. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/49.

⁹⁴² Yâkût, **Buldân**, 4/3, 49, 5/311.

⁹⁴³ Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 411.

⁹⁴⁴ Günümüzde; Nûkân, Meşhed'in bir mahallesi, Tûs olarak anılan şehir de tarihî Tâberândır. Bkz. G.M, "Noghan", (Erş. 23.08.2023).

beyanı o asırda bu iki şehrin idarî anlamda birbirleri ile ne kadar iç içe olduğunu ve Tûs ismiyle bütünleştiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Horasan'daki il veya eyaletlerin (idarî anlamda) neredeyse tamamı oradaki en büyük şehrin ismiyle anılmaktadır. Tûs bu konuda istisna teşkil etmektedir. Kaynaklarda Tûs adıyla bahsedilen şehir ile neresi kastedildiği çoğu zaman net değildir. Bu konuya açıklık getirmek için tarihî süreci irdelememiz gerekmektedir. Bu sebepten dolayı Tûs'a dair bir şehir başlığı açmayacağız.

Tûs kelimesinin Keşfurrûd vadisinde antik bir kent olan Yunanca asıllı Susia'dan geldiği kabul edilmektedir. (Örneğin: Suster/Tuster, Şaş/Taş(kent), Susia/Tusia-Tus).⁹⁴⁵ Bu antik kent bilâhare yıkılsa da muhtemelen sonraki dönemlerde Keşfurrûd vadisinde inşa edilen büyük şehirlerin adı yine Tûs olarak anılmaya devam etmiştir. İnşa edilen bu şehirlere mezkûr vadideki belde ve köyler de bağlanınca vadinin neredeyse tamamının adının "Tûs toprakları" olarak anıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Tûs hem idarî hem de coğrafi bir bölgenin adı olarak kullanılagelmıştır. Günümüzde bu vadi adını oradan akan nehirden alsa da tarihte Tûs olarak anıldığı anlaşılmaktadır.

Hiz. Osman'ın hilafeti döneminde Horasan fütûhatına dair klasik kaynaklarda adı geçen Tûs ile hangi şehrin kastedildiği anlaşılamamaktadır.⁹⁴⁶ Bu konudaki ilk ayrımı kaydeden Ya'kûbî'dir. Eserinde Tûs'un en büyük şehrinin Nûkân olduğunu belirtmiştir.⁹⁴⁷ Fakat Makdîsî yaklaşık bir asır sonra Tûs'un en büyük şehrinin Tâberân olduğunu zikretmektedir.⁹⁴⁸ Bu konuya İdrîsî açıklık getirmektedir. O, Nûkân'ın önceleri oldukça mamur bir şehir olduğunu ve Tâhirîler'in (kuruluş dönemlerinde) merkezi (Dâru'l-İmâre) olduğunu rivayet etmektedir. Binaenaleyh merkez, Nîşâbur'a nakledilince Nûkân'ın zamanla harap olup eski ihtişamını kaybettiğini ilave etmektedir.⁹⁴⁹ Her ne kadar İdrîsî, Nûkân'ın harap olup ihtişamını kaybettiğini söylese de Yâkût döneminde yeniden mamur hale geldiği anlaşılmaktadır.

⁹⁴⁵ Rıza Kurtuluş, "Tûs", *DiA*, 41/431; Vladimir Minorsky, "Tûs", *i.A.*, c. 12-2 s. 124; Vikipedi, "توس", (Eriş. 04.07.2023).

⁹⁴⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 326.

⁹⁴⁷ Yakûbî, *el-Buldân*, s. 93.

⁹⁴⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 319.

⁹⁴⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk* 2/692-693.

Yâkût dönemine geldiğimizde; Tûs'un bahsi geçen her iki şehirden de idare edildiği, fakat Tâberân'ın ana merkez konumunda olduğunu anlıyoruz. Öyleki onun döneminde Tâberân, Tûs ismiyle bütünleşmiş, Tûsî nisbesi genellikle bu şehrin ahalisine atfen anılır olmuştur.⁹⁵⁰ Bunun en bariz örneklerinden birisi de İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) olup Tûsî nisbesiyle anılmakta ve Tûs'ta vefat ettiği bilinmektedir. Yâkût onun Tâberân'ın dışında (muhtemelen rabatta) medfun bulunduğunu bildirir.⁹⁵¹

Hamevî, Tûs'a dair pek çok İslâmî eserin varlığına dikkat çekmektedir. Ayrıca şehrin (Tâberân) 1x1 mil çapında (yaklaşık bir buçuk km çapında) olduğunu nakletmektedir.⁹⁵²

Yâkût'un aktardığı rivayetlerden hareketle Tûs'a tayin edilen kâdıların Tûs ismiyle anılan Tâberân'da, kâdı naiplerinin ise Nûkân'da ikamet ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁵³ Bu durum yukarıda bahsettiğimiz Tûs'un ana idare merkezinin Tâberân olduğunu doğrulamaktadır.

Hamevî döneminde Nûkân şehrinin Tûs ismiyle Tâberân kadar bütünleştiğini söyleyemeyiz. Zira bu şehrin mensupları -Tâberân ahalisinin aksine- Nûkânî nisbesiyle anılmaktadır.⁹⁵⁴ Ayrıca buradan genel olarak Tûs Nûkân'ı olarak bahsedilmektedir.⁹⁵⁵ Fakat bu durum Yâkût'un da belirttiği üzere Nûkân'ın merkez şehir olduğu gerçeğini değiştirmez. Nitekim müellifimizin burayı doğrudan Tûs olarak zikrettiği de vakidir. Senâbâd köyünden bahsederken oranın Tûs'un şehir merkezine 1 mil mesafede yer aldığını aktarmaktadır.⁹⁵⁶ Onun burada kastettiği şehir merkezi Nûkân'dır.

Moğollar dönemine gelindiğinde -Yâkût o dönemde hayattadır- Tûs da Horasan'ın diğer pek çok şehri gibi aynı felakete düşer oldu. Şehirleri Moğollar tarafından harap edilip halkı katledildi.⁹⁵⁷ Bu elim hadiseden sonra Tûs'un vaziyeti

⁹⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/3.

⁹⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 4/49.

⁹⁵² Yâkût, **Buldân**, 4/49.

⁹⁵³ Yâkût, **Buldân**, 2/399, 408, 4/3.

⁹⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/311, 4/254, 1/424.

⁹⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/259, 2/408; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/259.

⁹⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/259.

⁹⁵⁷ Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 161, 164, 182.

farklı boyutlara ulaştı. Tâberân, bilâhare kısmen imar edilse de Nûkân bir daha kalkınamadı. Yâkût'tan yaklaşık bir asır sonra bölgeye gelen İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) kayıtları dönemi aydınlatması bakımından önemlidir. O, Tûs'un (Taberân) büyük bir şehir olduğundan ve İmam Gazzâlî'nin buradaki kabrini ziyaret ettiğinden bahseder. Ayrıca İmam Ali er-Rızâ'nın medfun bulunduğu Meşhed şehrine gittiğini ve buranın kalabalık nüfusa sahip büyük ve mamur bir şehir olduğunu aktarmaktadır. Buranın kâdısıyla mülaki olduğunu da eklemektedir.⁹⁵⁸ Nûkân şehrinden ise hiç bahsetmemiştir. Buradan hareketle eski şehrin 1 mil güneybatısında yer alan Senâbâd köyünün⁹⁵⁹ büyüyerek Nûkân'ın yerini aldığını ve “şehitlik yeri” anlamına gelen Meşhed ismini alarak Tûs vilâyetinin merkez şehirlerinden birisi haline geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu şehirde vazifeli bir kâdî'nın bulunması, Meşhed'in bölgede merkezi bir şehir olduğunun göstergesidir. Gerek Tâberân'ın yeniden ayağa kalkması gerekse de Senâbâd köyünün büyüyerek Nûkân'ı dahi içerisine alacak şekilde gelişmesinin en önemli sebeplerinden birisi - Barthold'un da dediği gibi- önemli ziyâretgâhların bulunduğu yerlerin (burada İmam Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/818) türbesi bulunmaktadır) aynı zamanda ticaretin de gelişme gösterdiği yerler olarak ön plana çıkmasıdır.⁹⁶⁰

Günümüzde Meşhed, İran'ın (Razavi) Horasan Eyaletinin merkezidir. Tâberân ise Tûs ismiyle anılmakta olup Meşhed'in gölgesinde kalmıştır.⁹⁶¹

Müellif ayrıca Tûs'a bağlı Hîn (خين) isminde bir beldeden⁹⁶², Rûdbâr (رودبار) isminde bir mevkidenden⁹⁶³ ve şehrin yakınlarında Şemîlân (شمیلان) isminde meşhur bir kaleden⁹⁶⁴ bahsetmektedir.

14.1. Tûs'un Köyleri

⁹⁵⁸ İbn Battûta, **Rihletü İbn Battûta**, 3/54-55.

⁹⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/259.

⁹⁶⁰ Barthold, **İran**, s. 118.

⁹⁶¹ Mustafa Öz, “Meşhed”, **DİA**, 29/363-365.

⁹⁶² Yâkût, **Buldân**, 2/415.

⁹⁶³ Tâberân'ın oldukça yakınında yer alan bir mevkidir. Yâkût, kelime kökeninin Farsça “Nehir mevki” anlamından geldiğini beyan eder. Minorsky'nin buraya dair verdiği bilgiler Yâkût'un aktardığı bilgileri tasdikler mahiyettedir. Minorsky, Rûdbâr'ın Tûs şehir merkezi ile Keşefrûd nehri arasında kalan mevki olduğunu belirtir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/77; Minorsky, “Tûs”, **İ.A.**, c. 12-2, s. 129.

⁹⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 3/366.

Yâkût'un, Tûs'un köylerine dair aktardığı bilgiler dikkate şayandır. Zira o, Tâberân ve Nûkân'ın 1000'den fazla köyünün olduğuna dikkat çekmektedir.⁹⁶⁵ Fakat bu köylerden sadece 15 tanesinin ismi vermiştir. Bunlar şu şekildedir:

Bâz (باز),⁹⁶⁶ Câbek (جابق),⁹⁶⁷ Cûş (جوش),⁹⁶⁸ Farmed (فارمد),⁹⁶⁹ Kâriz (کارز),⁹⁷⁰ Keravan (کران),⁹⁷¹ Kûfiyâbâdgân (کوفیاباذقان),⁹⁷² Mârişk (مارشک),⁹⁷³ Râdekân (رادکان),⁹⁷⁴ Segrevan (سقروان),⁹⁷⁵ Senâbâd (سناباذ),⁹⁷⁶ Serk (سرك),⁹⁷⁷ Şûlancird (شلانجرد),⁹⁷⁸ Turuğbed (تروغبد),⁹⁷⁹ Zerâve (زراوة).⁹⁸⁰

15. Zemm (زم)⁹⁸¹

⁹⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/49.

⁹⁶⁶ Sonraki dönemlerde "Fâz" olarak tesmiye edilmiştir. Sem'ânî bu köyde günlerce kaldığını, buranın büyük ve meşhur bir köy olduğunu, bir de cuma camii'nin bulunduğunu nakleder. Yâkut bu köyün Tûs-Nîşâbur arasında yer aldığını belirtmiştir. Minorsky ise Yâkût'un bahsettiği bu köyün, Tâberân'ın 6 buçuk km güney batısındaki Baz köyü (Günümüzde "Vâz" şeklinde isimlendirilmektedir) ile aynı olduğunu beyan eder. Yâkut muhtemelen köyün Tûs'tan Nîşâbur'a giden yolun üzerinde yer aldığı için böyle bir konum vermiştir. Zira o dönemde bahsi geçen yol Binâlûd dağlarının doğusundan dolaşarak güneydeki Nîşâbur'a ulaşırdı. (Yâkut bu iki şehir arasındaki mesafenin 10 fersah olduğunu kaydeder.) Bkz. Yâkût, **Buldân**, 1/321, 4/49; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/130; Minorsky, "Tûs", **İ.A**, c. 12-2. s. 129.

⁹⁶⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/91.

⁹⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/186.

⁹⁶⁹ Nakşibendi tarikatının önde gelen sûfîlerinden Ebû Alî Fazl b. Muhammed el-Fârmedî (ö. 477/1084) bu köye mensuptur. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 4/228-229.

⁹⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/428.

⁹⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 4/458.

⁹⁷² Yâkût, **Buldân**, 4/494.

⁹⁷³ Yâkût, **Buldân**, 5/39.

⁹⁷⁴ Küçük bir belde de denebilir. Buraya pek çok ilim ehli nisbet edilmiştir. Selçuklu veziri Nizâmül mülk buraya mensuptur. Her ne kadar tarih boyunca deprem, savaş vd. sebeplerle yıkılıp yeniden imar edilse de aynı isimle varlığını sürdürmektedir. Günümüzde İran'ın Çinârân ilçesine bağlı bir şehirdir. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 3/13; Vikipedi, "رادکان (چناران)", (Eriş. 07.07.2023).

⁹⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/227.

⁹⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/259; Buraya dair detaylı bilgiyi yukarıda bahsi geçen Tûs başlığı altında ele aldık.

⁹⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/215.

⁹⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/357.

⁹⁷⁹ Tûs şehir merkezine (Tâberân) 4 fersah mesafededir. Burası günümüzde Meşhed şehir merkezinin yaklaşık 6 km batısında yer alan Torkebe şehridir. Yakut döneminde Nûkân'ın köyü olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 2/28; G.M, "Torkebe" (Eriş. 07.07.2023).

⁹⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/136.

⁹⁸¹ Kaynakların aktardığı bilgilere binaen bu tarihî beldenin günümüzde Türkmenistan'ın Kerki (Kerkûh) kalesinin bulunduğu mevkide yer aldığı düşünülmektedir. Bkz. Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), s. 105.

Yâkût, burayı hiçbir idarî ve coğrafi bölgeye nisbet etmemiştir.⁹⁸² Bu sebepten dolayı müstakil bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

Tirmizî'den Âmül'e giderken Ceyhun boyundaki yol üzerinde yer alan küçük bir beldedir. Konum olarak Ceyhun'un güney yakasında yer almakta olup doğusunda Kâlif, batısında Âmül ve karşısında da Mâverâünnehir'e bağlı Ahsîsek şehri yer almaktadır.⁹⁸³ Âmül şehri ile arasında 4 merhalelik bir mesafe vardır.⁹⁸⁴

⁹⁸² Yâkût, **Buldân**, 3/151.
⁹⁸³ Yâkût, **Buldân**, 1/121, 2/197.
⁹⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/58.

İKİNCİ BÖLÜM

HORASAN BÖLGESİNDE EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

B. Ekonomik Yapı

Horasan bölgesi kapsadığı geniş coğrafya dolayısıyla iktisadî bakımdan da bir o kadar çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitliliğin en temel sebepleri bölgenin topografyası, konumu ve iklimidir. Bölge halkının tarihî süreç içerisinde edindiği ekonomik tecrübelerin o yöreye has sosyo-kültürel sonuçları da olmuştur. Fakat *Mu'cemü'l-buldân*'da bölge insanının tarihî süreç içerisinde edindiği ekonomik tecrübelerle bunun sosyo-kültürel yansımalarını ortaya koyabilecek yeterli miktarda malzemeye sahip değiliz. Zira eser bahsi geçen hususları aydınlatma gayesi gütmemektedir. Ama en azından genel bir çerçeve çizmemize imkân sunmaktadır. Eseri bu noktada daha önemli kılan husus ise müellifin ekonomiye dair gözlemlerinin Selçuklular'ın inkırazı ile başlayan ekonomik buhranın sonuçlarını göstermesi ve bölgeye o dönemde hâkim olan Hârizmşah Devleti'nin iktisadi vaziyetine ışık tutmasıdır. Biz de bu başlık altında Yâkût'un gözlemlerini tarihî veriler ışığında yorumlayarak bölgenin ekonomik vaziyetini ele almaya çalışacağız.

1. Ticaret

Horasan, bulunduğu coğrafya itibarıyla oldukça önemli bir konuma sahiptir. Zira güneyde Hindistan, kuzeyde Mâverünnehir, Hârizm ve Rus stepleri, doğuda Çin ve Tibet, batıda ise İran üzerinden Avrupa, Afrika ve Arap dünyasına açılan bir kapı pozisyonundadır. Bu stratejik konumu onu ticari anlamda bambaşka bir boyuta taşımaktadır. Nitekim ilkçağlardan beri Çin'den batıya uzanan tarihî İpek yolu koridorunun ana güzergâhında yer almaktadır.⁹⁸⁵ Bu güzergâh batıda Bistam üzerinden Cüveyn, Nîşâbur, Serahs ve Merv'e kadar ulaşıyordu.⁹⁸⁶ Merv'de yol ikiye ayrılmaktaydı. Birinci yol kuzeyde Ceyhun nehri kıyısındaki Âmul'e, oradan karşı kıyıdaki Frebr, Buhara, Semerkant ve Fergana üzerinden Çin'e ulaşıyordu.⁹⁸⁷ Bu hat

⁹⁸⁵ Curtin, *Dünya Tarihinde Ticaret*, s. 128.

⁹⁸⁶ Yâkût, *Buldân*, 2/172, 192, 3/208.

⁹⁸⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 25-31.

İpek yolunun orta güzergâhıydı.⁹⁸⁸ Diğer yol ise güneye doğru Merverrûz'a gidiyor, oradan doğu yönüne dönerek Cüzcan bölgesindeki Tâlekan, Faryab, Şübûrkân üzerinden Belh'e ulaşıyordu.⁹⁸⁹ Belh'te yol ikiye ayrılmaktaydı. Birinci yol doğudaki Bedehşân'a kadar gidiyor ve orada da ikiye ayrılarak birisi Tibet diyarına,⁹⁹⁰ diğer yolda Vâhân vadisini takip ederek Doğu Türkistan'a ve oradan da Çin'e vasıl oluyordu. Çin'e giden bu yol aynı zamanda İpek yolunun güney rotasını teşkil ediyordu.⁹⁹¹ Belh'teki ikinci yol ise şehrin güneydoğusundaki Hulm vadisi üzerinden Kâbil'e ve oradan da Hindistan'a ulaşıyordu.⁹⁹² Bölgenin bu ticaret ağı üzerinde yer alması -istikrarlı iktidarlar döneminde- ekonomik olarak kalkınmasına ve zenginleşmesine sebep olmuştur. Bu zenginlik civardaki kavimlerin ve devletlerin de iştahını kabartmış ve bölgenin kalkınmasına ağır darbeler vuran işgal ve istilâlara sebebiyet vermiştir.

Siyasî otorite, devletlerarası anlaşmalar, güvenlik, fizikî şartlar vd. unsurlar hiç şüphesiz ticareti doğrudan etkileyen faktörlerdendir. Söz gelimi bunlardan birisinde yaşanan problem ticaretin de aksamasına sebep olabilir. Zira ticaretin en çok ihtiyaç duyduğu unsur hiç kuşkusuz emniyettir.

Hârizmşahlar'ın selefi olan Selçuklular kervan ticaretini geliştirmek maksadıyla ciddi önlemler almış ve bu alanda önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ticaret vergisi ile gümrük muafiyetleri, kervanların teşkilatlandırılıp askeri muhafızların gözetiminde olması ve tüccarların zararlarının tazmini gibi hususlar bu alanda atılan oldukça önemli adımlardır. Özellikle de geniş topraklarda hüküm süren istikrarlı bir devletin varlığı ticaretin gelişmesinde ayrıca ehemmiyeti hâizdir. Tarım ve hayvancılıkta da atılan adımlarla birlikte Selçuklular'ın muazzam bir gelire sahip olduğunu ifade edebiliriz. Söz gelimi Melikşah döneminde devlet gelirleri 210.000.000 dinar,⁹⁹³ Selçuklular'dan çok daha geniş topraklara sahip olan Abbâsîler'in altın çağını yaşadığı Hârûnürreşîd dönemindeyse 435.060.000

⁹⁸⁸ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, 22/370.

⁹⁸⁹ İbn Hurdâzbiḥ, *el-Mesâlik*, 32-33.

⁹⁹⁰ Yâkût, *Buldân*, 1/360.

⁹⁹¹ Bozkurt, "İpek Yolu", 22/370-371.

⁹⁹² Barthold, *İran*, 34-36.

⁹⁹³ Turan, *Selçuklular*, s. 339.

dirhemdi.⁹⁹⁴ Aradaki bu fark Selçuklular'ın iktisadi alanda attıkları adımların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Bilâhare yaşanan taht kavgaları, iç isyanlar, Sultan Sencer'in Katvan bozgunu (536/1141), Hârizmşâh Atsız'ın Merv'i istilâ etmesi (536/1141) ve nihayetinde tüm bölgeyi kökünden sarsan isyancı Oğuzlar'ın yağma ve katliamları (548/1153), ticaret başta olmak üzere tüm ekonomik faaliyetleri dumûra uğratmıştır.⁹⁹⁵ Oğuzlar'ın bölgede uzunca bir süre gerçekleştirdikleri yağma ve talanları, akabinde bölgeyi terk etmeyip uzunca yıllar kalmaları ve asayişsizlik sonucu peyda olan başıbozuk ayyar tayfasının Oğuzlar'ın yaptığı yağma ve talandan katbekat daha fazlasına imza atmaları bölgedeki enkazı daha da artırdı.⁹⁹⁶

Oğuz istilâsını (548/1153) takip eden yaklaşık yarım asırlık siyasi kargaşadan sonra Hârizmşâhlar VII/XIII. yy. başlarında Horasan'daki siyasi birliği yeniden tesis ettiler.⁹⁹⁷ Dolayısıyla Hârizmşâhlar'ın idaresindeki Horasan'da Moğollar'ın istilâsına kadar geçen kısa süreçte ticaretin kısmen toparlanma yaşadığı söylenebilir. Bu süreçte tarihî İpek yolunun canlandığını gösteren net bir bilgiye sahip değiliz. Fakat tam da bu hususta Yâkût'un verdiği bilgiler, transit kervan ticaretine dair yorum yapmamıza imkân sağlamaktadır. Esasen onun kervan ticaretine dair verdiği bilgiler de resmin bütününe göstermekten ziyade yapbozun parçaları gibidir. Bu parçalardan hareketle tarihi verileri de göz önünde bulundurarak genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

Yâkût Horasan'ın batısındaki Bistam'dan Merv ile Belh arasında kalan Şübûrkân'a kadar kervanların uğradığı merkezlerden bahsetmiştir. Bunlar batıdan doğuya doğru: Bistam-Cüveyn-Nîşâbur-Serâhs-Cenûcird (Merv'in köyü)-Şübûrkân şehirleridir.⁹⁹⁸ Bunun dışında Belh'in doğusundaki Bedehşân'dan Tibet diyarına giden kervan yolundan⁹⁹⁹ ve Belh ile Kâbil arasındaki Hulm vadisinde yer alan Enderâb'ta konaklayan tüccar kfilesinden de bahsetmektedir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁴ Eskin, **Abbâsîler Döneminde Vâililik**, s. 356.

⁹⁹⁵ Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 193-203, 211-212, 220, 238-242, 275, 286.

⁹⁹⁶ Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 161-163; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/204.

⁹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/257-258.

⁹⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/172, 192, 3/208, 353.

⁹⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

¹⁰⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/260.

Öncelikle birinci hattı ele alalım. Hamevî, Bistâm ile Merv arasındaki şehirlerden bahsetmiş, fakat Merv’de ikiye ayrılıp kuzeydeki orta İpek yolu hattı üzerinde yer alan Âmul, Frebr, Buhara, Semerkant ve devamında Fergana üzerindeki şehirlerden kervan ticaretine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Bunun muhtemel sebebini tarihî hadiseler eşliğinde izah etmeye çalışalım: Hârizmşahlar, Horasan’ın Oğuzlar tarafından istilâ edilmesinden (548/1153) sonra bölgenin genelini VII./XIII. yy. başlarında ele geçirebildiler, ancak tamamına M. 1215 yılı (H. 612) sonlarında Gurlular’ın Tohâristan ve Bâmyân koluna son vermeleriyle hâkim oldular.¹⁰⁰¹ Mâverâünnehir ise Sultan Sencer’in Katvan savaşındaki (536/1141) mağlubiyetinden sonra Karahıtaylar’ın eline geçmiş ve 604/1208 yılında fethedilebilmişti.¹⁰⁰² Görüldüğü üzere bu merkez şehirlerin geç tarihlerde hâkimiyet altına alınması, Hârizmşahlar’ı transit ticarete dair yeni alternatifler aramaya ittiği muhakkaktır. Zira önceleri bağımsızlık, sonradan cihangirlik iddiasında bulunan hükümdarların¹⁰⁰³ kervan ticaretini dikkate almamaları beklenemezdi. Bu noktada Hârizmşah Atsız (M. 1128-1156), ülkesinin güneyindeki Cürcân’a akınlarda bulunmuş ve kuzeyindeki Cend’i ele geçirmiştir.¹⁰⁰⁴ Ardından İlarıslan (M. 1156-1172) güneyde Nesa ile Dihistan’a hâkim olmuş (M. 1165) ve Cürcân’da onun adına hutbe okutulmuştur.¹⁰⁰⁵ Alâeddin Tekiş (M. 1172-1200) ise Cürcân’ın güneyinde bulunan ve transit ticaret rotası üzerinde yer alan Damgan, Bistam ve Mâzenderân’ı topraklarına katmıştır.¹⁰⁰⁶ Bu durum kanaatimizce Horasan ve Mâverâünnehir’deki merkez şehirlerin henüz o dönemlerde hâkimiyetlerinin mümkün olmaması sebebiyle, onları bahsi geçen şehirleri almaya sevk etmiştir. Bu sayede de batıdan gelen kervanları ülkelerinin (Harîzm) merkezinden geçirebilmek için Damgan ve Cürcân’dan direk kuzeydeki Gürgenç’e (başkent) götürecek yeni bir ticaret rotası oluşturmayı hedefledikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Strange, Müstevfî’den rivayetle (M. 1281-1340) Cürcân-Dihistân-Ferâve (Nesa’ya bağlı)-Gürgenç şeklinde bir güzergâh nakleder, fakat daha fazla bilgi vermez.¹⁰⁰⁷ Hârizmşahlar’ın bu hattın sağlıklı işleyebilmesi için bir takım adımlar attığını anlıyoruz. Cürcân ile Hârizm arasında kalan Dihistân yakınlarında

¹⁰⁰¹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/257-258, 292; Salman, “Tohâristan”, 41/215.

¹⁰⁰² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/252.

¹⁰⁰³ Abdülkerim Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”. **DİA**, 30/579.

¹⁰⁰⁴ Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 45, 49.

¹⁰⁰⁵ Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 77-78.

¹⁰⁰⁶ Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 108; Erdoğan Merçil, “Bâvendîler”, **DİA**, 5/215.

¹⁰⁰⁷ Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 463, 569.

Meşhed-i Mısıriyân isimli bir şehir inşa etmişler (Alâeddin Muhammed (1200-1221) tarafından) ve buranın su ihtiyacını temin edebilmek için 60 km güneydeki Etrek nehrinden bir kanal açmışlardır.¹⁰⁰⁸ Onların bu rota üzerinde yeni bir şehir inşa edip de hayli masraflı olduğu anlaşılan bir kanal açmalarının, bu gayeye (kervan ticareti) matuf olduğunu tahmin etmekteyiz. Ayrıca Hârizmşahlar yolların güvenliğinden bölgedeki ikta sahiplerini sorumlu tutmuşlardı. Bu hususta İzzeddin Toganşah'a Nesa'yı ikta olarak vermelerinin akabinde, buranın yollarının güvenliğinden bir an bile taviz vermemesini ve kati tedbirler almasını emrettiler.¹⁰⁰⁹ Devletin, Nesa bölgesine bu denli önem vermesinin sebeplerinden birisi de yine bundan ötürüdür. Zira geçmişte bu bölge ticaret yolları üzerinde yer almıyordu.

Bu hattın, kuzeyde devletin başşehri olan Gürgenç'e ulaştığından bahsettik. Yâkût, Ceyhun nehrinin aşağı havzasındaki Hârizm'de nehrin donduğunu ve kervanların bu donmuş nehrin üzerinden karşıya (Mâverâünnehir) geçtiklerini bildirir.¹⁰¹⁰ Nehrin donduğunu da göz önüne aldığımızda kervanların Hârizm'in kuzey enlemlerindeki Gürgenç taraflarından karşıya geçtikleri anlaşılmaktadır. Atsız döneminde alınan Cend şehri Hârizmşahlar için oldukça önemli bir ticaret merkeziydi. Kervanlar buradan geçmekteydi. Cend fetihnâmesinde buranın "suğûr-ı İslâm" olduğundan ve gayrimüslim Türkler'le ticari sınır teşkil ettiğinden bahsedilmektedir.¹⁰¹¹ Nitekim bir gelenek olarak büyük şehzadelerin burada görev yapmaları tesadüf değildir. Alâeddin Tekiş'in buraya tayin ettiği oğluna yolların emniyetini muhafaza etmesini ve tüccarların can ve mal güvenliklerini gözetmesini emretmesi şehrin transit ticaretteki önemini göstermektedir.¹⁰¹² Ayrıca Yâkût'un buradan büyük bir şehir olarak bahsetmesi,¹⁰¹³ şehrin ticaretten payını aldığını gösterir. Dolayısıyla gerek şehrin ticari konumu gerekse Yâkût'un doğu cihetine kervanların gittiğine dair bir mâlûmat vermemesi, Gürgenç'ten karşı kıyıya geçen kervanların kuzey'deki Seyhun nehrini de geçip Cend şehrine vasıl olduklarını gösterir. Buradan ise doğuda Otrar ve Taraz üzerinden Moğolistan'a kadar

¹⁰⁰⁸ Barthold, *Sulama Kültürü*, s. 41.

¹⁰⁰⁹ Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 235.

¹⁰¹⁰ Yâkût, *Buldân*, 2/197.

¹⁰¹¹ Reşîdüddîn-i Vatvât, *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâ'il ve'l-eş'âr*, İ.Ü. Kütüphanesi., nr. F424, vr. 31^b-34^a.

¹⁰¹² Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 91-92; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 235-236.

¹⁰¹³ Yâkût, *Buldân*, 2/168.

gidilmektedir.¹⁰¹⁴ Zaten Seyhun nehrinin kuzeyindeki bu güzergâh kuzey İpek yolu hattını teşkil ediyordu.¹⁰¹⁵

Yâkût'un aktardıklarından hareketle ele aldığımız transit ticaret hattının Hârizmşâhlar döneminde nasıl bir rota üzerinde şekillendiğinden bahsettik. Burada şu hususa değinmekte fayda vardır. Her ne kadar kervanların bahsettiğimiz rotaya evrildiğinden bahsetsek de Horasan'ın veya Mâverâünnehir'in diğer merkezlerine uğramadıkları anlamına gelmez. Mutlaka küçük çaplı kabileler şeklinde buralara da uğramaktaydılar. Özellikle de ülkenin şehirleri ve bölgeleri arasında iç ticaretin işlek olduğundan bahsedelim.¹⁰¹⁶ Fakat kervanların ana istikameti bahsettiğimiz hat üzerinden şekillenmiş ve devlet, güney ipek yolu ile orta İpek yolu hattına alternatif geliştirmiştir. Her ne kadar Horasan ve Mâverâünnehir'i sonradan topraklarına katsalar da artık devletin yatırım yaptığı ve belli bir geleneğin olduğu bu rotayı sonradan değiştirmeyeceği bellidir. Bunun en önemli örneklerinden birisi de orta İpek yolu hattında yer alan Fergana bölgesindeki Hücend şehrinde kalkan kervanların normal şartlarda doğuya gitmesi beklenirken; Yâkût'un, kuzeydeki Seyhun nehrini geçerek yollarına devam ettiğini belirtmesidir.¹⁰¹⁷ Bu durum bahsi geçen rotanın değişmediğine ve Yâkût'un bahsettiği kervanın kuzey İpek yolu hattındaki Taraz istikametine gittiklerine işaret etmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz ikinci güzergâha gelince; bu yolun Merv'de ikiye ayrıldığından ve güney İpek yolu hattının Belh üzerinden doğuya devam ettiğinden bahsetmiştik. Yâkût da Merv'le Belh arasındaki Şübûrkân'a kervanların uğradığını aktarır.¹⁰¹⁸ Bu durum kâfilenin yolun devamında Belh'e kadar gittiğini gösterir. Belh'in doğusundaki Bedehşân'da da yolun ikiye ayrıldığını; bir hattın Tibet diyarına, diğer hattın Doğu Türkistan üzerinden Çin'e gittiğini ifade etmiştik. Yâkût,

¹⁰¹⁴ M. 1218 yılında Cengiz Han ile Alâeddin Muhammed arasında karşılıklı ticaret anlaşması akdedildikten sonra tüccar kfilesinin gidip geldiği bilinmektedir. Fakat iki devlet arasında varılan bu anlaşma uzun sürmedi. M. 1218 senesi sonlarında Hârizmşâh valisi tarafından Otrar'a uğrayan Moğol kervanındaki tüccarların tamamının öldürülmesi anlaşmanın tek taraflı olarak bozulduğunu gösterir. Akabinde meşhur Moğol istilâsı vuku bulmuştur. Bkz Barthold, **Türkistan**, s. 410-411.

¹⁰¹⁵ Bozkurt, "İpek Yolu", 22/370; İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 28-29.

¹⁰¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/353, 479.

¹⁰¹⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/294.

¹⁰¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/353.

kervanların Tibet'e gittiğinden bahsetmiş,¹⁰¹⁹ fakat Doğu Türkistan ve Çin'e gittiğine dair herhangi bir ifade kullanmamıştır. Bizim kanaatimiz, bu güney İpek yolu hattının üç sebepten ötürü işlek olmadığı yönündedir:

Birincisi, M. 1215 yılı sonlarında ele geçirilen Tohâristan bölgesinde devletin henüz tam olarak otorite kurabildiğini düşünmek isabetli olmaz. İkincisi, buradan kervanların geçmesi demek devletin uzun zamandır üzerinde uğraştığı hattı baypas geçmesi demektir ki bunun olamayacağını yukarıda da bahsetmiştik. Üçüncü olarak ise, zaten Doğu Türkistan ve Çin o dönemlerde Moğol işgali altındaydı.

Horasan'da ticaret kervanlarının uğradığı üçüncü güzergâha gelince; Yâkût, kervanların Belh ile Gazne arasındaki Enderâb'tan geçip Kâbil'e gittiklerinden bahseder.¹⁰²⁰ Kâbil maddesinde de Hindistan'la olan ticari münasebetinden bahsetmiştir.¹⁰²¹ Esasen bu hat çok eskilere dayanmaktaydı. İskender'in, Pers İmparatorluğu'nu yıkmasından sonra Belh (Baktria), İran'dan ziyade Hindistan'la yakın ilişkiler kurdu. Buradaki ticaret hattı Belh'ten başlıyor, Hulm vadisi üzerinden geçerek Kâbil ve ardından Gazne'ye iniyor, oradan da Hindistan'a vasil oluyordu.¹⁰²² Yâkût'un bahsettiği Enderâb da işte bu güzergâh üzerinde yer almaktaydı. Yâkût'un döneminde Horasan'dan geçen eski kervan yolları arasında kesintisiz işleyen tek güzergâhın burası olduğunu söyleyebiliriz. Zira Horasan'a büyük yıkım getiren Oğuz istilâsından yalnızca buradaki ticaret hattı kurtulabilmişti. İstisna olarak Belh, kısmî bir yıkım yaşamış ancak çabucak toparlanmış.¹⁰²³

Yâkût, Horasan bölgesindeki pazarlara dair de bilgiler vermektedir. Daha ziyade yüzeysel boyuttaki bu bilgiler, kendi gözlemlerine dayanmakta olup sadece bir yerde rivayete başvurmuştur. Sem'ânî'den nakilde bulunarak Merv'de ve Nîşâbur'da "Cûbek" olarak bilinen, Fârisîler'ce de "Cûbe" şeklinde isimlendirilen bir sebze halinden bahseder.¹⁰²⁴ Sem'ânî, dışarıdan getirilen sebze ve meyvelerin önce bu hale getirildiğini, sonra da dükkânlara, bakkallara ve meyve satıcılarına

¹⁰¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

¹⁰²⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/260.

¹⁰²¹ Yâkût, **Buldân**, 4/426.

¹⁰²² Barthold, **İran**, s. 34-36.

¹⁰²³ Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 509.

¹⁰²⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/178.

dağıtıldığını aktarmaktadır.¹⁰²⁵ Bu bakkal sahiplerinden birisi de Yâkût'un bahsettiği Şeyh Ebûbekir Temîm b. Muhammed el-Cûbekî el-Bakkâl'dır (ö. 505/1112). O hem ilimle iştigal ediyor, hem de dükkânında satıcılık yapıyordu. Nîşâbur'daysa daha ziyade "küçük han" olarak adlandırılan bu handa pek çok kiralık dükkân mevcuttu. Aynı şekilde buradaki halde de satıcılık yapan Ebû Hâtim Ahmed b. Muhammed el-Cûbekî (ö. 353/964) isimli bir muhaddis vardı.¹⁰²⁶ Vefat tarihinden hareketle bu halin eskiye dayandığı anlaşılmaktadır. Fakat Oğuz istilâsından sonra buranın yıkılıp yıkılmadığını bilemiyoruz. Hamevî, Sultan Sencer'in sarayında şerbetçilik yapmadan önce Merv pazarında meyve ve reyhan otu satarak maişetini sağlamış olan Azîzüddin Ebûbekir isimli bir şahıstan da bahseder.¹⁰²⁷ Merv'in güneyindeki Cirenc beldesinde gördüğü çarşınınsa ilgisini çektiği anlaşılmaktadır. Çarşı, Murgab nehri üzerine kurulmuş olan beldeyi birbirine bağlayan köprü'nün üzerinde yer almaktaydı.¹⁰²⁸ Nesa'nın Bihrezân beldesinde gördüğü çarşıdaysa buranın tıka basa dolu olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰²⁹ Batı Horasan'daki Âzâdvâr beldesinin dış mahallesinde (rabat) hayır sahibi tüccarların inşa ettirdiği büyük bir han vardı. Ayrıca çarşısı da mevcuttu.¹⁰³⁰ Yâkût, Nîşâbur vilâyetine bağlı Bîşek beldesinde alışık olmadığı bir manzaradan bahsetmektedir. Beldenin güzel bir çarşıya sahip olmasına rağmen burada ne bir cumâ caminin ne de bir namazgâhın bulunduğunu ifade eder.¹⁰³¹

Şehir pazarlarında daha ziyade o bölgede yetişen ürünlerin yoğunlukla satıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında farklı diyarlardan esir edilerek getirilen kölelerin satıldığı pazarlar da mevcuttu. Yâkût'un Nîşâbur'daki Şâdyâh pazarından satın aldığı bir cariyeyle ilgili başından geçenler oldukça dikkat çekicidir: "613/1216-17 senesinde Nîşâbur'a geldim. Şâdiyah'ı beğendim ve orada kaldım. Bu şehirde kaldığım süre boyunca kader bana hiç alışık olmadığım bir nezaketle davrandı. Öyle güzel, öyle ahlaklı bir Türk cariyesi satın aldım ki, daha önce Allah'ın bu kadar güzel bir varlığı yarattığına şahit olmamıştım. Büyük bir tutkuyla bana nasıl ilham vereceğini biliyordu. Beni şımartıp içimde şiddetli bir tutku uyandırmayı başardı. Tüm servetimi ona harcadım. Kısa süre sonra

¹⁰²⁵ Sem'ânî, **Ensâb**, 3/382.

¹⁰²⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/178.

¹⁰²⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/114.

¹⁰²⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/199.

¹⁰²⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/514.

¹⁰³⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/167.

¹⁰³¹ Yâkût, **Buldân**, 3/38.

*düştüğüm sefalet, beni umutsuz bir karar almaya zorladı ve bu genç kızı sattım. Fakat benden uzaklaştıktan sonra anında fikrim değişti ve bu yaptığımı pişman oldum. Artık giyinmeye ve yemek yemeye dahi cesaret edemedim. Uyku beni terk etti. Varlığımı tehlikeye atan bir umutsuzluğa düştüm. İçler acısı halimi gören arkadaşlarım, bu köleyi geri almam için beni tembihlediler. Bu tavsiye bana bir nebze moral oldu. Yeni efendisine koşup onu geri alabilmek için elimden gelen her şeyi yaptım, fakat olmadı... Çünkü o zengin bir adamdı ve cariyenin cazibesine benden daha fazla kapılmıştı. İçine düştüğüm bu aşk girdabında çırpınmalarımı daha da artıran şey ise onun da bana karşı birtakım duygular beslemesiydi. Efendisinden onu geri satması şartıyla, icabet edebileceği tüm işkenceleri bana reva görmesi için adeta yalvardım, ama nafile... İşte bu acı duygular içinde aşağıdaki ağıtları yazdım...*¹⁰³²

Yâkût'un bizatihi başından geçen bu hadise, köle ticaretinin iktisadî boyutunun yanında sosyal hayattaki sonuçları bakımından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

2. Tarım

Horasan, topografik olarak pek çok farklılıkları barındıran büyük bir bölgedir. Bu farklılıklar da tarımsal ürünlerdeki çeşitliliği, istihsal oranlarındaki değişikliği ve sulama sistemlerindeki alternatifleri ortaya çıkarmıştır. Öncelikli olarak tarımsal sulama çeşitliliklerine göre bölgenin ziraî durumunu ele alalım.

Horasan coğrafyasında nehirlerle sulanan topraklar oldukça geniş alanlara yayılmaktaydı. Bunlar Murgab (Merv) nehri, Herîrûd nehri, Ceyhun nehri ve Hindikuş dağlarından doğup Belh ve Tohâristân ovasına dökülen nehirler vasıtasıyla geçtikleri vadileri ve ovaları sulamaktaydı.

Garcistan'ın hemen doğusundaki Gur bölgesinde doğup Merv'in kuzeyindeki çöllere kadar ulaşan Murgab (Merv) nehri, geçtiği yerlerdeki şehir ve arazilere hayat vermesiyle ilkçağdan beri kaynaklarda adından bahsettirmiştir.¹⁰³³ Öyleki İslâm fetihleri döneminde bölgeye gelen Araplar buradaki sulama sistemlerine hayran kalmışlar ve Basra'da M. VIII. yy.'da inşa edilen kanallardan birinin adını Murgab

¹⁰³² Yâkût, **Buldân**, 3/306.

¹⁰³³ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 329; Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 22; Yâkût, **Buldân**, 4/193, 5/108.

koymuşlardı.¹⁰³⁴ Yâkût da Basra'daki bu kanaldan bahseder. Binaenaleyh burası tarih boyunca farklı devletlerin eline geçmiş ve bu devletler bölgedeki tarımsal istihsalı artırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Nehrin aşağı havzasında yer alan yerleşim birimleri için Hamevî, mamur ve bayındır ifadesini kullanmaktadır.¹⁰³⁵ Zaten Horasan'da en çok köye sahip olan şehrin açık ara farkla Merv olması,¹⁰³⁶ bölgenin ne derece verimli olduğunu ve ziraî istihsalin elde edildiğini gözler önüne sermektedir. Nitekim Yâkût, Merv'in kırsal yerleşim birimlerinin şehirlerden daha fazla olduğunu ve duyduğu şahısların çoğunun bu kırsallara nisbet edildiğinden bahseder.¹⁰³⁷

Peki onca devletin dikkatini çeken ve kalabalık bir nüfusu barındıran bu bölgenin tarımsal üretimdeki meziyeti neye dayanıyordu? Merv'in güneyindeki bir mevkiye inşa edilen bir bentle nehrin suyu kesiliyor, burada toplanan su 4 büyük kanal (Hürmüzferre, Mâcân, Es'adî, Rezîk) vasıtasıyla şehre vd. arazilere ulaştırılıyor, devamında da daha küçük kanallar vasıtasıyla caddelere, sokaklara, çarşılar, bahçelere ve tarlalara akıtılıyordu. Elbette böylesine karmaşık ve masraflı bir sistemi tanzim eden bir müessese ve büyük bir ekip bulunmaktaydı. "Dîvânü'n-nehr" denilen bu teşkilatta Sâ mânîler döneminde 10.000, Selçuklular döneminde 12.000 kişi çalışıyordu. Ayrıca 400 dalgıç gece gündüz burayı gözetliyordu.¹⁰³⁸ Kanalların düzenli bir şekilde işlemesi için çalıştırılan kişi sayısı aslında bölgedeki ziraî faaliyeti anlatmak için yeterliydi. Fakat Oğuzlar'ın istilâsıyla birlikte ele geçirilen bölgede Murgab nehrinin üzerindeki büyük su benti (Sultan Bent) yıkılmış, bu durum şehirde kuraklık yaşanmasına ve halkın bölgeyi terketmesine sebep olmuştur.¹⁰³⁹ Bentin bilâhare ne zaman tamir edildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Barthold bu konuda bir tahmin yürütmüş ve Sultanşah'ın (1172-1193) Merv emirliği döneminde inşa edilmiş olabileceğini iddia etmiş, fakat bu

¹⁰³⁴ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 25; Yâkût, **Buldân**, 5/107.

¹⁰³⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/498, 2/199, 3/316, 4/256.

¹⁰³⁶ Horasan'daki köylerin sayısı için birinci bölümdeki yerleşim birimlerine bakınız.

¹⁰³⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/115.

¹⁰³⁸ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 329-330; Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 71.

¹⁰³⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", **DİA** (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/222.

döneme kadar bölgenin tamamen susuz kaldığı düşüncesinin de isabetli olmadığını eklemiştir.¹⁰⁴⁰

Mu'cemü'l-buldân'da yer alan bilgilerin bizâtihi müellifin kendi gözlemlerine dayanmasından dolayı Oğuz istilâsının ve akabindeki kargaşa sürecinin sonraki dönemlere etkisinin boyutlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yâkût, Merv'de bulunduğu dönemlerde buradaki gözlemlerinden bahsetmiş, Mâcân ve Rezîk isminde iki güzel kanalın olduğunu ve Merv'deki caddeleri boydan boya katettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Merv'deki pek çok araziye suladığını da eklemiştir.¹⁰⁴¹ Bahsi geçen kanallardan Mâcân, Merv'deki 4 büyük kanaldan en büyük olanıydı.¹⁰⁴² Rezîk kenalı ise Sâsânîler döneminde inşa edilen kadim bir kanaldı.¹⁰⁴³ Yâkût aynı zamanda sahabeden Büreyde el-Eslemî'nin kabri ile Ahmed b. Hanbel'in evinin de bu nehrin kenarında yer aldığını belirtir.¹⁰⁴⁴

Yâkût, büyük kanallarla şehre gelen, sonra da mahallenin cadde ve sokaklarına dağılması için suyun taksim edildiği Becvâr isimli büyük bir mahalleden bahseder.¹⁰⁴⁵ Esasen mahalle başlarına gelen büyük kanallar yarım daire şeklindeki ahşap havuzlarda toplanır, oradan da mahallelerin cadde ve sokaklarına dağıtıldı. Bunların daha küçük kanallar olduğunu ifade etmekte fayda var.¹⁰⁴⁶ Şehrin dışında köyleri ve bazı yerleşmeleri sulayan Keval isimli bir kanaldan da bahseder.¹⁰⁴⁷ Fakat detay vermez.

Bunlar dışında kanal veya nehir suyunu daha yüksek arazilere ulaştırabilmek için adına Farsça'da "Dûlâb" (dolap) veya "Rûdbâr" denilen çıkırıklar bulunmaktaydı. Nehrin kenarına yerleştirilen bu çıkırıklar vasıtasıyla nehre nispeten daha yüksek seviyedeki araziler sulanıyordu. Hamevî, Merv'in güneyinde, Merverrûz'un kuzeyindeki Cirenc ile Berkdiz arasında bulunan arazilerin bu çıkırıklar vasıtasıyla sulandığından bahsetmektedir.¹⁰⁴⁸ Bahsi geçen arazilerin nehir

¹⁰⁴⁰ Barthold, *Sulama Kültürü*, s. 71.

¹⁰⁴¹ Yâkût, *Buldân*, 5/114.

¹⁰⁴² Söylemez, *Merv*, s. 258.

¹⁰⁴³ Barthold, *Sulama Kültürü*, s. 61.

¹⁰⁴⁴ Yâkût, *Buldân*, 3/42.

¹⁰⁴⁵ Yâkût, *Buldân*, 1/340.

¹⁰⁴⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 331.

¹⁰⁴⁷ Yâkût, *Buldân*, 4/486.

¹⁰⁴⁸ Yâkût, *Buldân*, 3/77.

seviyesinden yüksekte olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müellif, Cirenc köyünün nehrin her iki yakası üzerinde de yer aldığından bahsetmektedir. Bu nehrin üzerinde büyük bir köprü yer almakta ve bu köprüde bazı satış yerleri bulunmaktaydı.¹⁰⁴⁹ Bunun dışında Merv vadisinde Hâzin isimli bir çıkırıktan da (dolap) bahsetmiş, fakat detay vermemiştir.¹⁰⁵⁰

Yâkût'un buraya dair bahsetmediği hususların nedeni üzerinde de durmak istiyoruz. Müellif, Murgab nehrinin suyunu depolamak için Merv'in güneyinde eski dönemlerde inşa edildiği anlaşılan büyük bentten (Sultan Bent) bahsetmez. Bunun yanında dört büyük kanaldan ikisini zikretmesine rağmen diğer ikisinden bahsetmemiş, cadde, sokak ve çarşıları kat eden küçük kanalların ise yalnız birini zikretmiştir. Ayrıca oldukça geniş alanlara yayılan Murgab arazilerinin sulanmasına dair herhangi bir hususa yer vermemesi de dikkatimizi çekmektedir. Zira üç sene boyunca coğrafya eseri telif etmek için Merv'de ikamet eden birinin, bu bölgenin can damarı konumundaki tarımdan ve sulama kaynaklarından çok az bahsetmesi normal olmasa gerek. Bu konuda aklımıza gelen ilk sebep Oğuz istilas ve peşinden yaşanan kargaşa dönemleridir. Nitekim Yâkût'un, Merv'in harabe vaziyetteki bir mahallesi ile pek çok köyünden bahsetmesi bu istilânın etkilerinin hâlâ canlı olduğunu gösterir.¹⁰⁵¹ Yukarıda Oğuz istilasından sonra Sultan Bent'in (Murgab barajı) yıkıldığından ve şehirde kuraklığın yaşandığından bahsetmiştik. Bilâhare ne zaman yapıldığı ise muammadır. Moğol istilas döneminde yine yıkılan bu bentin Timurlular döneminde Şahrûh tarafından yeniden inşa edildiğinde, yeterli miktarda suyun toplanamadığı ve beklentiye karşılamadığı bilinmektedir.¹⁰⁵² Moğollar'dan önce inşa edilen bentte de yeterli miktarda suyun depolanamaması sebebiyle veya başka nedenlerden dolayı diğer iki kanalın (Hürmüzferre, Es'adî) aktif olmadığı akla gelmektedir. Zira önceki coğrafya müelliflerinin pamuk, ipek, hububat, sebze vd. ürünler ile sulama sistemlerinden uzun uzadıya bahsetmelerine rağmen,¹⁰⁵³ Yâkût'un bunların hiçbirinden bahsetmemesi bizce tesadüf olamaz. Bu noktada dikkatimizi çeken bir husus vardır. Müellif, Buhara'dan, 12 günlük mesafedeki Merv'e meyve

¹⁰⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/199.

¹⁰⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/485.

¹⁰⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 1/260, 405, 410, 507, 2/199, 3/77, 136, 149, 4/463, 482 5/26, 126.

¹⁰⁵² Barthold, **Sulama Kültürü**, s.72.

¹⁰⁵³ İstahrî, **Mesâlik**, s. 259-263; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, s. 2/434-436; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 324, 326, 330, 331; Anonim, **Hudûdu'l-âlem**, s. 58, 117-118.

ihraç edildiğinden bahseder.¹⁰⁵⁴ Tarımla şöret bulmuş bir bölgeye meyve ihraç edilmesi, tarımsal istihsalin düşük olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim Büyük Selçuklu tarihçisi Osman Gazi Özgüdenli de, bahsi geçen istilâdan sonra buranın bir daha eski şaşaalı günlerine ulaşamadığından bahseder.¹⁰⁵⁵ Yâkût, şehrin en güzel dönemlerindeyken Moğollar’dan kaçtığını söylemiş ve buradaki ilmî gelişmişlikten tutkuyla bahsetmiştir.¹⁰⁵⁶ Elbette Hârizmşahlar gibi büyük bir devletin hâkimiyeti altında kısa süreli de olsa istikrarlı bir dönem yaşaması, şehrin kalkınmasına katkı sağlamıştır. Fakat şehrin gerek bu kısa süreçte yaşadığı gelişme, gerekse Yâkût’un ifadeleri, Merv’i ve Murgab ovasını istilâ dönemlerinden önceki hâli ile kıyaslamaya kâfi değildir. Kaldıki Yâkût, Belh ile Herat’ın gelişmişliğine dair sarfettiği sözleri Merv için sarfetmemiştir.¹⁰⁵⁷

Hamevî’nin, Murgab havzasına dair verdiği bilgilerden hareketle tarım alanlarının Merverrûz’un kuzeyinde, bilhassa Mervüşşâhican çevresinde yoğunlaştığı görülür. Murgab’ın yukarı havzasına dairse herhangi bir bilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat Orta Murgab’da yer alan dağlık Garcistan’a bağlı Beşîr ve Sûrmîn şehirlerinde suyun bol, bostanların oldukça fazla olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁵⁸

Bölgede yetişen ürünlere gelince; Yâkût’un bu konuda verdiği bilgiler gerek kendi gözlemlerine, gerekse geçmişten rivayet ettiği hikâyelere dayanmaktadır. Merv bölgesindeki Cenûcird köyünde üzüm bağlarından ve bostanlardan bahseder.¹⁰⁵⁹ Hamevî, bölgede uzun müddet kalan Abbâsî halifesi Me’mûn’un, Merv’in soğuk suyunu, “Nârenk” denilen ağaç kavununu ve yumuşak pamuğunu övdüğünü nakleder.¹⁰⁶⁰ Her ne kadar bahsetmese de bu rivayeti aktarmasının sebebi, kendisinin de gözlemlediği ve tecrübe ettiği bu iki ürünün eskiden beri kalitesini koruduğunu vurgulamak için olsa gerektir.

Yâkût, Orta Murgab havzasındaki Merverrûz yöresinde tarıma dair hiçbir bilgi vermemiştir. Daha güneydeki Garcistan’ın Beşîr ve Sûrmîn şehirlerinde ise ziraatin

¹⁰⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/353.

¹⁰⁵⁵ Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 286; “Merv”, 29/222.

¹⁰⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 5/114.

¹⁰⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/479, 5/396.

¹⁰⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/193.

¹⁰⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/172-173.

¹⁰⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 5/113-114.

gayet iyi durumda olduğundan bahseder. Beşîr’de pirinç, Sûrmîn’de kuru üzüm yetişmekteydi. Aynı zamanda bu mahsuller pek çok ülkeye ihraç ediliyordu.¹⁰⁶¹

Nehirle sulanan diğer bir bölge Herîrûd havzasıdır. Bu nehir Gur bölgesinden doğup batıya doğru akar, Herat ve Bûşenc’i geçtikten sonra kuzeye doğru kıvrılır ve Serahs’a kadar ulaşır.¹⁰⁶² Moğollar’dan önce nehrin yukarı, orta ve aşağı havzası için ayrı bir isimlendirme söz konusu değildi. “Herat”, “Herî” veya “Herîrûd” isimleriyle anılmaktaydı. Gününümüzde Serahs’ın da kâin olduğu nehrin aşağı havzası, “Tecen” ismiyle bilinmektedir.¹⁰⁶³

Nehrin batı cihetinde ulaştığı ilk şehir Herat olup şehir merkezinin güneyinden akmaktadır.¹⁰⁶⁴ Yâkût, 607/1210 senesinde buraya geldiğini ve Herat’ın büyüklüğünün, refâhının, nüfusunun, görkeminin ve güzelliğinin Horasan’ın tüm şehirlerden üstün olduğunu hayranlıkla anlatır. Suları bol, bağ ve bahçeleri çok olan, bereketli ve zengin bir şehir olduğunu da ekler. Bunun yanında zengin insanların da oldukça fazla olduğuna dikkat çeker.¹⁰⁶⁵ Şehrin bu denli büyük ve mamur olması Merv’deki sulama sistemine benzer bir sistemin olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim şehrin Huşk isimli doğu kapısından bahsederken kelimenin Farsça’da “kuru” anlamına geldiğini, fakat ironik bir şekilde etrafından pek çok kanalın aktığını belirtir.¹⁰⁶⁶ Nehrin güneyde yer almasına rağmen doğu kapısının bulunduğu mevkiden pek çok kanalın geçmesi, şehrin kuzeyine kadar kanalların açıldığını akla getirmektedir. Muhtemelen şehrin güneyine gelmeden nehrin doğu cihetinde bir bent bulunuyordu. Burada biriken sular, kanallar vasıtasıyla şehrin de dâhil olduğu nehrin kuzeyindeki ve güneyindeki arazilere ulaşıyordu. Bu durum müellifin bahsettiği bereketin, zenginliğin ve nüfusun kaynağını izah etmektedir. Makdisî, Yâkût’un bahsettiği bu kanalların sayısını yedi olarak vermektedir.¹⁰⁶⁷ Bilâhare Selçuklular ve Gurlular döneminde bu sayının arttığı muhakkaktır. Burada yetişen tarım ürünlerinin

¹⁰⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 4/193.

¹⁰⁶² Anonim, **Hudûdu’l-âlem**, s. 58; İstahrî, **Mesâlik**, s. 268; Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 329-330.

¹⁰⁶³ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 55.

¹⁰⁶⁴ Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 329-330.

¹⁰⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/396.

¹⁰⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/373.

¹⁰⁶⁷ Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm**, s. 330.

cinsine dair herhangi bir bilgi vermeyen Hamevî'nin, naklettiği bir şiirde Nergis ve Adamotu çiçeklerinin yetiştiği geçmektedir.¹⁰⁶⁸

Yâkût, şehir merkezinin 2 fersah güneyindeki (nehirin de güneyinde) “Mâlîn” isimli kürenin (bucak), birbirine bitişik 25 tane köyünün olduğundan bahseder.¹⁰⁶⁹ Bahsi geçen kanallardan birinin de buranın arazilerini suladığı anlaşılmaktadır.

Herat'ın 10 fersah kuzeydoğusundaki uzunca bir dağ vadisinde yer alan “Kerûh” isimli kırsal yerleşim birimine (rustâk) dair müellif; bostanlarının içiçe olduğundan ve birçok şehre kuş üzümü ihraç ettiğinden bahsetmektedir.¹⁰⁷⁰ Buradaki yerleşim birimleri su ihtiyacını muhtemelen, Yâkût'un “Kerâğ” dediği ve Herîrûd nehrinin de bir kolunu teşkil eden akarsudan sağlıyordu.¹⁰⁷¹

Nehrin akış güzergâhı üzerinde Herat'tan sonra yer alan diğer bir şehir Bûşenc'tir (Fûşenc). Burası pek çok ağaçlık ve meyvelerin olduğu bir vadiye yer almaktaydı. Müellif Herat şehirleri arasındaki en bereketli şehir olarak bahseder. Herat'ın iâşe ihtiyaçlarının bir kısmı buradan temin ediliyordu.¹⁰⁷²

Yâkût'un, Herîrûd havzası üzerinde bulunan Herat ve buraya bağlı yerler hakkındaki ifadeleri oldukça önemlidir. Özellikle Herat'ın zenginliği ve bereketi ile ilgili sarfettiği sözler dikkate şayandır. Bu durum bölgenin ticaret potansiyelinin yanında tarımın da geliştiğini göstermektedir. Bunu da hiç kuşkusuz Oğuz istilâsını teğet geçmesine borçludur. Zira muhkem surlara sahip olmasından dolayı bölgede Oğuzların istilasından kurtulabilen nadir şehirlerdendir.¹⁰⁷³ Dolayısıyla Selçuklular dönemindeki mirasa hâle gelmemiştir. Akabinde Gurlular'a bir dönem başkentlik yapmış,¹⁰⁷⁴ özellikle de Sultan Gıyâseddin döneminde (558-599/1163-1202) muazzam bir gelişme göstermiştir.¹⁰⁷⁵ Yâkût'un buraya geldiği tarih (607/1210), Hârizmşahlar'ın Herat'ı ülkelerine kattıkları (605/1208-9) tarihten¹⁰⁷⁶ bir iki sene

¹⁰⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/397.

¹⁰⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/44.

¹⁰⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/458.

¹⁰⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 4/443; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 498.

¹⁰⁷² Yâkût, **Buldân**, 4/280.

¹⁰⁷³ Yâkût, **Buldân**, 9/201.

¹⁰⁷⁴ Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 291.

¹⁰⁷⁵ Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 496.

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/256-257

sonra olması sebebiyle, şehrin gelişmişliğine dair zikrettiği ifadeleri Gurlular dönemine hamletmek gerekir.

Herîrûd nehri Buşenc'ten sonra kuzeye doğru kıvrılır ve Serahs'a kadar ulaşır.¹⁰⁷⁷ Bu iki şehir arasındaki nehrin kenarında kurulu başka bir şehir bulunmamaktadır. Yâkût, Serahs'ın su konusunda fakir bir şehir olduğunu ve yazları sadece tatlı su kuyularından istifade edildiğini söyler. Bunun dışında yalnızca senenin belli dönemlerinde akan Herat (Herîrûd) nehrinden istifade edilebilmekteydi. Toprağının verimli olmasına rağmen yetişen mahsullerin kalitesiz olduğuna dikkat çeken Yâkût, şehrin çevresinin genellikle mera arazisi olduğundan bahseder. Bu da hayvancılığın tarımdan daha yoğun olduğunu göstermektedir. Su sıkıntısına delâlet eden bir diğer husus ise şehrin köylerinin oldukça az olmasıdır. Nitekim bu durumu Yâkût da vurgulamaktadır.¹⁰⁷⁸ Nehrin, senenin çoğu döneminde Serahs'a ulaşamamasında iki faktör akla gelmektedir. Birincisi, Herat dolaylarındaki yoğun tarım faaliyetleri sonucu suyun azalması; ikincisi ise uzun bir hat boyunca çöl arazisinden geçmesidir. Fakat ikinci seçeneğin daha muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Zira Herîrûd'un orta havzasında nüfusun önemli bir bölümünü barındıran Herat'ın İskender tarafından inşa edilmeden önce de, nehrin kumlarda kaybolduğuna dair kayıtlar mevcuttur.¹⁰⁷⁹

Nehir suyuyla sulanan bir diğer tarım arazileri Belh'ten doğuya doğru Yukarı Ceyhun nehrinin güneyinde kalan ovalarda yer almaktadır. Buradaki araziler sanıldığıının aksine Ceyhun'un suları ile değil, Hindikuş dağlarının kuzey çıkıntılarından doğup Ceyhun'a doğru akan nehirlerle sulanmaktaydı. Bu nehirlerin yalnızca birkaçı Ceyhun'a ulaşmakta olup diğerleri kumullarda kaybolmaktadır.¹⁰⁸⁰

Yâkût'un bu ovaya dair bahsettiği en dikkat çekici şehir Belh'tir. O, Herat'a dair kullandığı ifadelerin benzerini burası için de kullanmış ve Horasan'ın en görkemli, en şöhretli ve en bereketli şehri olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca bölgede tahıl bakımından en zengin şehrin Belh olduğunu ve Hârizm'le Horasan'ın pek çok

¹⁰⁷⁷ İstahrî, **Mesâlik**, s. 268.

¹⁰⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/208-209.

¹⁰⁷⁹ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 21.

¹⁰⁸⁰ Barthold, **İran**, s. 23.

şehrine değişik ürünler ihraç edildiğini ifade eder.¹⁰⁸¹ Cüveynî de Yâkût'un ifadelerinin benzerini aktarmış, mahsuller üzerinden alınan vergilerin bir o kadar çeşitli olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁸²

Müellif, şehrin arazileri ile (civarındaki) kırsal yerleşimlerini sulayan 12 tane kanalın olduğunu ifade eder. Fakat bunlardan yalnız “Ğarbenkî” isimli kanalın adını vermiştir.¹⁰⁸³

Belh'in doğusundaki Hulm şehrinde de yoğun ziraat yapılmaktaydı. Pek çok bostanları, köyleri ve mezarları (rustâk) mevcuttu.¹⁰⁸⁴ Tüm bunlar sulama faaliyetlerinin yüksek düzeyde olduğuna işaret etmektedir.

Daha doğudaki Tohâristan bölgesinin merkez şehri Tâlekân'da bostanlar vardır. Buradan akan büyük bir nehir (Hanâbâd) vasıtasıyla bu bostanlar sulanmaktaydı. Mecazi anlamda dağlar bir ok atımı mesafede yer aldığı için şehir dar bir ovada kurulmuştur.¹⁰⁸⁵ Bu durum Belh ve Hulm gibi yüksek boyutta tarıma müsait olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde Seklekend de/ İskilkend nimetleri bol, kırsal yerleşimleri (rustâk) mâmur bir şehirdi.¹⁰⁸⁶

Bölgenin güneyindeki Hindikuş vadilerinde yer alan şehirlere gelince; müellifin buraya dair verdiği bilgiler oraları görmediği için kendi gözlemlerinden ziyade rivayetlere veya duyumlarına dayanmaktadır. Bu bölgede nehirlerin bolluğu ve ağaçların yoğunluğuyla maruf olan Bağlân tarafları Allah'ın en nezih memleketlerindendi.¹⁰⁸⁷ Daha doğudaki Host bölgesi de nezih bir yer olup burada ağaçlarla kaplı birçok vadi mevcuttu.¹⁰⁸⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Güney Tohâristan'daki ziraî hayat kısmen kendini idare edecek kadardı ve muhtemelen burada hayvancılık daha yoğundu.

Yâkût, Belh'in batısındaki Cüzcan şehirlerinden ziraate dair yalnızca Enbâr'dan bahseder. Sularının, bostanlarının ve üzüm bağlarının çok olduğuna dikkat

¹⁰⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 1/479.

¹⁰⁸² Cüveynî, **Cihan Güşa**, s. 153.

¹⁰⁸³ Yâkût, **Buldân**, 4/192.

¹⁰⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/385.

¹⁰⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/6.

¹⁰⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/182.

¹⁰⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/468.

¹⁰⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/406.

çekmektedir.¹⁰⁸⁹ Muhtemelen Enbâr gibi Cüzân'ın diğer şehirlerindeki araziler de dağlardan akan ırmaklar vasıtasıyla sulanmaktaydı. Fakat genel olarak zirai potansiyelin bu bölgede düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Ceyhun nehrinin kenarındaki Zemm beldesi ile biraz daha uzağında yer alan Âmul şehrindeki tarım faaliyetlerine dair Yâkût herhangi bir bilgi vermemektedir. İstahrî, Zemm halkının tarımdan ziyade hayvancılıkla meşgul olduğundan bahseder.¹⁰⁹⁰ Anlaşılan, Yâkût döneminde de durum farksızdı. Makdisî, Âmul'le ilgili olarak nehrin buradaki kırsal arazileri suladığından bahsetmektedir.¹⁰⁹¹ Fakat genel olarak klasik dönem coğrafyacılarının bu iki şehre dair tarım faaliyetleri konusunda bilgi vermediklerini görüyoruz. Bu konuda Barthold, tarımda Ceyhun nehrinin ana havzasından ziyade kollarından daha fazla istifade edildiğini söylemektedir.¹⁰⁹² Nehrin kollarının ise aşağı havzada bulunduğu; Zemm ile Âmul şehirlerinin yer aldığı mevkiden ise nehrin, yalnızca ana yatağından aktığı dikkate alındığında bu iki şehirde tarımın öne çıkmadığı fikri yoğunluk kazanmaktadır.

Nehirler dışında tarımda istifade edilen bir diğer sulama yöntemi yağmur sularıdır. Bu araziler Bâdgîs ve Gencürustâk bölgelerinde yer almaktaydı.¹⁰⁹³ Gencürustâk'a bağlı Bağşur şehri tek bir ağacın dahi olmadığı kurak bir bozkırdır. İnsanlar su ihtiyacını tatlı su kuyularından gideriyorlardı. Yapay sulama olmaksızın sadece yağmur sularıyla beslendiği anlaşılan ekin tarlaları ve kavun bahçeleri mevcuttu.¹⁰⁹⁴ Bâdgîs ise oldukça bereketli bir bölge olup hayat şartları ucuzdu. Bölgede pek çok fıstık ağacı mevcuttu.¹⁰⁹⁵ Yâkût'un oldukça bereketli olarak bahsettiği bu bölgeler, mükemmel otlaklarıyla çoğu zaman göçebelerin işgaline uğramıştır.¹⁰⁹⁶

Yüzey sularının az olduğu ve çöl ikliminin hissedildiği Batı Horasan'ın bazı yerlerinde su ihtiyacını karşılayabilmek için yer altı su kerhizleri (kanat) açılıyordu.

¹⁰⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/257.

¹⁰⁹⁰ İstahrî, **Mesâlik**, s. 298.

¹⁰⁹¹ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 293.

¹⁰⁹² Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 79-80.

¹⁰⁹³ Barthold, **İran**, s. 63.

¹⁰⁹⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/467.

¹⁰⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/318.

¹⁰⁹⁶ Barthold, **İran**, s. 65.

Bu kerhizlerden akan sular, yine yer altına inşa edilen sarnıçlarda depolanıyordu. Tarım arazileri de bu sistemler sayesinde sulanıyordu. Suyun tadı bir nebze acıydı. İran'a özgü olan bu sistem tarımı geliştirmek amacıyla Ahamenişler'in son dönemlerinde kurulmuştu.¹⁰⁹⁷ Nîşâbur'un zengin nimetlerine ve bolca yetişen meyvelerine şahit olan Yâkût, burada yetişen ve rengi topraktan çıktığı ilk günkü gibi bembeyaz olan Frenk (Bektâşi) üzümünün dünyada benzerinin olmadığını söylemektedir. Bu üzümün bir salkımı 1 men'den¹⁰⁹⁸ fazlaydı.¹⁰⁹⁹ Esasen bu üzüm yalnızca Yâkût'un değil, İskender'den sonra bölgeye gelen Grekler'in de dikkati çekmişti. Bu konuda Barthold, Strabon'dan rivayetle; üzüm asmalarının gövdelerinin iki erkeğin zorla kucaklayabileceği büyüklükte ve salkımının 2 zirâ uzunluğunda olduğunu nakletmektedir.¹¹⁰⁰ Nîşâbur'a bağlı Cüveyn vilâyetinin güney bölgelerinde de bu kerhizler mevcuttu. Bu bölgedeki az sayıda köyün su ihtiyacı kerhizlerden temin ediliyordu.¹¹⁰¹

Yâkût, Nesa bölgesindeki sulama sistemine dair herhangi bir bilgi vermemesine rağmen o tarihlerde bu bölgede kerhizler mevcuttu.¹¹⁰² Şehrîstan beldesi çölün kenarında yer aldığı için bostanları yoktu. Tarlaları ise şehre uzaktı.¹¹⁰³ Muhtemelen bu tarlalar şehrin dağa bakan taraflarında yer almaktaydı. Bihrezân ise ürünlerin oldukça bol olduğu bir şehirdi.¹¹⁰⁴

Çöl ikliminin hâkim olduğu diğer bir bölgeyse Kûhistan'dı. Akarsu olmaması dolayısıyla bölge insanı su ihtiyaçlarını kerhizlerden (kanat) ve kuyulardan sağlıyordu.¹¹⁰⁵ Bölgenin merkez şehri olan Kâyin, Horasan ve Kirman'ın adeta ambarı durumundaydı.¹¹⁰⁶ Kûhistan'ın doğusundaki Tabes'te üzüm, batısındaki Tabes'te hurma yetişiyordu. Buradaki hurma bahçeleri Kâyin'in hurma bahçelerinden daha çoktu. Yâkût, batıdaki Tabes'te (el-‘İneb) şehre doğru akan bir

¹⁰⁹⁷ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 20.

¹⁰⁹⁸ 1 men yaklaşık 816 grama tekabül ediyordu. Bkz. Cengiz Kallek, "Men", **DİA**, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/105.

¹⁰⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/331.

¹¹⁰⁰ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 57; Salkımın iki zira uzunluğunda olduğuna dair ifade mübalağa görünmektedir.

¹¹⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 2/192.

¹¹⁰² Gürbüz, **Hârizmşahlar**, s. 232.

¹¹⁰³ Yâkût, **Buldân**, 3/377.

¹¹⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/514.

¹¹⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/416.

¹¹⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/301.

nehirden bahsetse de bu muhtemelen bahar ayında civardaki yüksek dağlardan akan mevsimlik bir akarsudur. Zaten İstahrî'den alıntı yaptığı rivayette şehrin, su ihtiyacını kerhizlerden tedarik ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁰⁷ Dağlarda kâin Îrâyâd şehri, etrafındaki mezarları ve bostanlarıyla birlikte tarımsal potansiyeli yüksek bir yerdi. Arazilerinde hurma, elma, üzüm asmaları ve başka çeşit çeşit ürünler yetişiyordu. Dağlık bir mevkide yer almasından dolayı tatlı, temiz ve berrak akarsuları mevcuttu.¹¹⁰⁸ Yâkût'un ifadelerinden hareketle genel olarak Kûhistan bölgesinde tarımın çok yoğun ve çeşitli olduğu anlaşılmaktadır. Müellif bu sebepten dolayı buranın merkez şehri için Horasan ve Kirman'ın ambarı ifadelerini kullanmıştır.

3. Zanaat Dalları ve Meslek Grupları

İnsanların maddî ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla farklı iş alanlarında ustalaşmayı gerektiren zanaat faaliyetleri, Horasan bölgesinde de çeşitli dallarda icra ediliyordu. Özellikle giyim kuşamda oldukça önemli bir yere sahip olan ipekli mâmüller, burada önemli bir zaanat dalıydı. Esasen kökenleri kadim dönemlere dayanan Fars ipekçiliği, batıda (M. VI. yy.'da) oldukça şöhrete sahipti.¹¹⁰⁹ Yâkût, Merv'in mâmur ve kalabalık bir köyü olan Şâveşkân'da son derece kaliteli ipekler gördüğünden bahseder.¹¹¹⁰ Bu durum bölgede öteden beri meşhur olan ipeğin, kalitesinden ödün vermediğini göstermektedir. Müellif aynı zamanda Horasan'ın farklı şehirlerinde asıl mesleği ipekçilik olan âlimleri de nakleder. Merv fukahasından Muhammed b. Hasan el-Kazzâz el-Celferî, Belh fukahasından Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Kazzâz ve Nîşâbur muhaddislerinden Ebû Osman İsmail el-İbrîsimî, nisbelerinden de anlaşılacağı üzere ipekçilik mesleğinden gelen âlimlerdendi.¹¹¹¹

Bölgenin bazı yörelerinde ipek kadar pamuğun da yaygın olduğu bilinmektedir. Hamevî, uzun yıllar Merv'de ikâmet eden Me'mun'un, zenginlerle fakirlerin keyif aldığı üç şeyden birinin, Merv'in yumuşak pamukları olduğu şeklindeki ifadelerini nakletmiştir. Merv'de imal edilen kumaşların Mervî nisbesiyle şöhret bulduğunu da

¹¹⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/416.

¹¹⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/289-290.

¹¹⁰⁹ Barthold, **Sulama Kültürü**, s. 24.

¹¹¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 3/316.

¹¹¹¹ Yâkût, **Buldân**, 2/154, 385, 4/3.

kaydeder.¹¹¹² Kuşkusuz bu kumaşlar ya ipekten ya da yumuşak pamuktan imal ediliyordu. Bölgede pamuklu kumaş ticareti yapmış âlimler de mevcuttu. Nîşâbur'da Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Kerâbîsi ve Muhammed b. Fazl el-Kerâbîsi ile Merv'de Ahmed el-Enderâbî el-Kerâbîsi'nin, zamanında bu işle meşgul oldukları anlaşılmaktadır.¹¹¹³ Ayrıca Merv'in önemli simalarından birisi olan Şeyh Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Hayyât, terzicilikten geliyordu.¹¹¹⁴ Merv'de giyim dışında hayvancılığa dair de bir meslek grubu mevcuttu. Buraya mensup olan Rezîn b. Ebu Rezîn es-Serrâc isimli âlimin nisbesi, onun eyercilik mesleğinden geldiğine işaret etmektedir.¹¹¹⁵

Yakut, Serahs halkının peçe, altın nakışlı yaşmak ve buna benzer kisvelerin imalâtında maharetli olduğundan bahsetmektedir.¹¹¹⁶ Kazvini de Yakut'un ifadelerine ilavede bulunarak bu ürünlerin farklı diyarlara ihraç edildiğini sözlerine ekler.¹¹¹⁷ Hâmevî, Serahs'taki kisve çeşitlerine benzer şekilde Nesa'nın Şehristan beldesinde uzun ve ince sarık imalâtına şahit olmuştur. Şehirde bunun dışında da ilgi çekici bir şeyin olmadığı intibasını vermektedir.¹¹¹⁸

Gencürustâk bölgesindeki Bağşûr şehrine mensup olan Kâdı Ebû Saîd Muhammed b. Ali ed-Debbâs'ın pekmezcilikle uğraştığı anlaşılmaktadır.¹¹¹⁹ Binaenaleyh şehrin "Bağ" olarak da tesmiye edilmesi üzüm bağlarının burada yoğun olduğunu göstermektedir. Yine buraya mensup olan Şâfiî fakih Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ'nın nisbesi onun bir dönemler kürkçülükle meşgul olduğuna işaret eder.¹¹²⁰ Bu da o bölgede insanların hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir.

Kitap istinsahıyla geçimini idare ettiren âlimler de vardı. Bu işle uğraşanlardan birisi de Nîşâbur ulemâsından İbrâhim b. Muhammed el-Ebzârî el-Verrâk ile Ebû Hanîfe Abdurrahman b. Hasan ez-Zevzenî'idi. Abdurrahman genel olarak mushaf

¹¹¹² Yâkût, **Buldân**, 5/113.

¹¹¹³ Yâkût, **Buldân**, 1/260, 2/336, 456.

¹¹¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/340.

¹¹¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/136.

¹¹¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/209.

¹¹¹⁷ Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 390.

¹¹¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/77.

¹¹¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/291.

¹¹²⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/467, 468.

istinsahı ile uğraşmış ve 400 adet Kuran-ı Kerim mushafı yazarak herbirini 50 dinara satmıştı.¹¹²¹

Bölgede kuyumculukta önemli bir zanaat dalıydı. Bencehîr'in (Pençşir) zengin maden yataklarından çıkarılan gümüş cevherleri Enderâb'a getiriliyor ve burada eritilip işleniyordu.¹¹²² Nîşâbur ulemâsından Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali el-Sâîğ'in kuyumcu olduğu anlaşılmaktadır.¹¹²³ Yâkût'tan önce ve sonra yaşayan müellifler Nîşâbur dağlarının zengin firûze (Turkuaz) taşı yataklarına sahip olduğundan bahsederler.¹¹²⁴ Muhtemelen buradan çıkarılan firûze madenleri, şehir merkezine götürülüp buradaki kuyumcular tarafından işleniyordu.

Ulemâ nisbeleri Nîşâbur ve ona bağlı yerlerdeki çeşitli meslek dallarına dair bilgiler vermektedir. Buna göre bölgede boyacılık (الدَّهَّان), un tüccarlığı (الدَّقَّاق), ayakkabıcılık (الخَفَّاف) ve suculuk (السَّقاء) gibi farklı mesleklere sahip olan âlimler de mevcuttu.¹¹²⁵

Geçmişinde kilitçi olan âlimler de bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de meşhur Şâfiî fakih Ebûbekir Abdurrahman b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî'dir. Yâkût, Merv'deki bir kısım fukahadan Kaffâl'e dair bazı şeyler öğrendiğini zikreder. Rivayete göre; Kaffâl'i-Şâşî (Muhammed b. Ali), bir dânek¹¹²⁶ ağırlığında kilit ve anahtar îmal etmişti. Bu durum ahali tarafından çok beğenildi ve insanlar arasında yayıldı. Haber, Kaffâl'i-Mervezî'ye ulaştı. Mervezî, onu geride bırakmak için bir Tassûc¹¹²⁷ ağırlığında kilit ve anahtar îmal etti. Bu anahtar da insanlar tarafından beğenildi, fakat şöhreti diğeri kadar yayılmadı. Samimi olduğu bazı kimseler Mervezî'ye her şeyin şansa muhtaç olduğunu, zira onun diğerinden dört kat daha hafif kilit îmal etmesine rağmen şöhret bulmadığını söylediler. Kaffâl bir takım vesilelerle bu hadiseden sonra geç yaşında ilme yöneldi.¹¹²⁸

¹¹²¹ Yâkût, **Buldân**, 1/72, 3/158.

¹¹²² Yâkût, **Buldân**, 1/260.

¹¹²³ Yâkût, **Buldân**, 5/332.

¹¹²⁴ Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 326; Kazvînî, **Âsâru'l-bilâd**, s. 473.

¹¹²⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/178, 425, 517, 5/50.

¹¹²⁶ Yaklaşık 0,708 gram ağırlığa tekâbü'l eder. Bkz. Cengiz Kallek, "Dânek", **DİA**, 8/457.

¹¹²⁷ Dânek'in ¼'üne denk olup yaklaşık 0,177 gram ağırlığa tekabül eder. Bkz. Cengiz Kallek, "Tassûc", **DİA**, 40/134.

¹¹²⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/116.

Bahsi geçen zanaatlar ve meslek grupları dışında Tûs'un Nûkân semtinde “Burâm” adı verilen çanak çömlek imalâtı yapılıyordu.¹¹²⁹ Merverrûz'un Eşfûrkân köyü imamı Osman b. Ahmed el-Hasrî'nin nisbesinden de hasırcılık işiyle uğraştığı anlaşılmaktadır.¹¹³⁰

4. Madenler

Yâkût'un aktardığı bilgiler, genel olarak Horasan madenlerinin doğudaki Hindikuş dağlarında yoğun olduğunu işaret etmektedir. Horasan'ın güneydoğu bölgesindeki Bencehîr'de (Pençşir), Orta Asya'nın en zengin gümüş yatakları yer almaktaydı. Müellif, Mâverâünnehîr'deki gümüş yataklarının zengin olmasına rağmen Bencehîr'dekinden daha üstün olmadığına dikkat çeker.¹¹³¹ Burada gümüş dirhemi o kadar boldu ki her şeyin, hatta tek bir sebze demetinin bile değeri bir dirhemden aşağı değildi. Gümüş madeni, şehre ve pazara hâkim bir dağın tepesinde yer almaktaydı. Dağın her yeri kazıldığı için adeta kalbura dönmüştü.

Yâkût Bencehîr (Pençşir) madenlerinin işleyişini şu şekilde anlatmaktadır: *“İnsanlar burada gümüş cevherinin varlığını işaret eden bir damar bulduklarında onu takip ediyorlardı. Damarı buldukları vakit sonuna kadar kazmaya devam ediyorlardı. Bu amaçla 300.000 dirhemden fazla veya az masraf ediyorlardı. Bazen çabaları sonuç veriyor, kendilerini ve çocuklarını zengin edecek kadar madene ulaşıyorlar, bazen de harcanan masrafları karşılayabilecek kadarına ulaşıyorlardı. Olaki bir su birikintisi veya başka bir sebeple eşilemeyecek bir yere çıkarlarsa yapılan tüm iş heba oluyor ve iflas edip fakirleşiyorlardı. Bazen birisi bir damarı takip ederken, diğeri de aynı damarı farklı bir yoldan takip ediyordu. Dolayısıyla her ikisi de aynı kazıyı yapıyordu. Bu işte adet şu şekildedeydi: İki madenci aynı damarı takip ederek kazmaya başlar. Kim öne geçip de diğerrinin önünü keserse, damara o müstahak olur ve cevhere ulaşana dek kazıya tek başına devam ederdi. Dolayısıyla bu yarışta oynan oyunlar şeytanın bile aklına gelmezdi. Kim madeni önce bulursa, diğerrinin harcadiğı tüm masraflar heder olurdu. Lakin ikisi de aynı anda ulaşırsa, madeni bölüşüyorlardı. Madenciler, meşaleleri sönene kadar kazmaya devam*

¹¹²⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/311.

¹¹³⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/198.

¹¹³¹ Yâkût, **Buldân**, 5/46.

ederler, fakat başlangıç noktasına uzak bir yerdeyken meşaleleri sönerse daha ileriye gitmezlerdi. Eğer giderlerse kısa zamanda ölüm kaçınılmazdı.”¹¹³²

Yâkût, Bencehir gümüş madeni yatakları dışında Hindikuş dağlarındaki diğer bir bölge olan Bedehşân’daki madenler hakkında da bilgiler vermektedir. Burada sert bir yakut cinsi olan ve günümüzde “La’l” olarak da bilinen “Belahş” madenleri¹¹³³ mevcuttu (La’l-i Belahş). Yâkût burayı gören birisinden dinlediğine göre; her ne kadar dağlarda bu madenin damarları çok olsa da kalitesinin düşük olduğunu nakletmektedir.¹¹³⁴

Burada mevcut olan diğer bir maden, günümüzde “Lapis Lazuri” denilen lacivert madeniydi. Genellikle süslemelerde ve yüzük taşı imal etmede kullanılıyordu.¹¹³⁵ En saf ve kaliteli Lapis Lazuri madeni Bedehşân dağlarından çıkarılıyordu. Daha sonra Güney Amerika’daki And dağlarında da keşfedildi. Bu taşın şöhreti Antik çağa kadar uzanmaktadır. Bedehşân dağlarından çıkarılan bu maden Mısır’ın XII. hanedan firavunları (MÖ. 1991-1802) tarafından ithal edilmekteydi. MÖ. IX. yy.’ın ilk yarısında Asur kralının saray duvarlarında da dekoratif amaçlarla kullanılmıştı. Aynı zamanda Asur ve Babilliler’de mühür olarak da kullanıldığı tespit edildi. Arkeolojik kazılarda Mısır’ın Nakada bölgesinde MÖ. 3300-3100 yıllarına ait Lapis Lazuri taşlarına rastlanmıştır.¹¹³⁶ Bu durum aynı zaman antik dönemlerde Horasan ile Mısır arasında bir ticaret rotasının varlığına işaret etmektedir. Lapis Lazuri, Mısır ve mücavir alanları dışında Hindistan’a da ihraç edilmekteydi.¹¹³⁷

Yâkût, günümüzde “garnit” veya “kırmızı akik taşı” denilen “Becâdî” madeninden de bahsetmektedir. Bedehşân dağlarında yer alan bu maden damarları “belahş” veya “has billur”dan ziyade yakuta benzemektedir.¹¹³⁸

Burada yer alan bir diğer maden fitil taşıydı (asbeston). Papirüs’e benzemekte olup halk tarafından muhabbet kuşunun tüylerine benzetilmekteydi. Fitil taşı, bir

¹¹³² Yâkût, **Buldân**, 1/498-499.

¹¹³³ Vikipedi, “لعل (جوهره)”, (Ers. 12.08.2023).

¹¹³⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

¹¹³⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

¹¹³⁶ Vikipedi, “Lapis Lazuri”, (Ers. 12.08.2023); Barthold, **İran**, s. 18-19.

¹¹³⁷ Barthold, “Bedahşan” 2/436

¹¹³⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/360; Vikipedi, “جارجنیت”, (Ers. 12.08.2023).

yağın içine konur, ateş ile tutuşturulur ve tıpkı fitil'in yandığı gibi yanar. Yağ, alev alev yanarken fitil taşı olduğu gibi kalır, ateşte yanmazdı. Bu işlem sürekli devam ediyordu. Bu madenden kalın masa örtüleri dokunmaktaydı. Örtüler kirlenip temizlenmek istendiğinde ateşin üzerine atılıp tutuşturulur, daha sonra hiç kirlenmemiş gibi tertemiz bir şekilde çıkarılırdı.

Bölgede bunlar dışında karanlık evleri aydınlatmaya yarayan çakmak taşları da çıkarılırdı.¹¹³⁹

C. Sosyal Yapı

1. Etnik Yapı

1.1. Fârisîler

Fârisîler antik dönemlerden beri Horasan coğrafyasında varlığını sürdüren kadim bir halktır. Yâkût'un çoğu zaman bölgedeki büyük şehirlerin kuruluşunu veya isimlendirilmesini Ahamenişler öncesindeki mitolojik Fars hanedanlarına dayandırması, onların bu coğrafyada oldukça eski olduklarını göstermektedir.¹¹⁴⁰ Varlıklarına dair ilk yazılı kaynaklara Ahamenişler döneminde rastladığımız Fârisîler,¹¹⁴¹ bu devletin yıkılışından uzun bir süre sonra kurdukları başka bir devletle (Sâsânî) bu topraklardaki siyasi varlıklarını sürdürdüler. Bu konuda Yâkût'un naklettiği bir rivayette; mülûku't-tevâiften¹¹⁴² önce Acem (Fars) beylerinin Belh'te (Baktria) ikamet ettiklerini, akabinde Sâsânî Devleti'nin kurucusu olan Erdeşîr b. Bâbek'in (M. 226-240) o beyleri Bâbil'e iskân ettiği anlatılmaktadır.¹¹⁴³ İslâmiyet'ten önce Fârisîler'in yayılış sahasına dair bilgi veren Yâkût, Belh (Ceyhun) nehrinden Azerbaycan ile Ermeniyeye, oradan da Fırat nehrine kadar varlık gösterdiklerinden bahsetmektedir.¹¹⁴⁴ Sâsânîler döneminde bölgede yaşayan Fârisîler, son Sâsânî kistrâsının bu topraklarda öldürülüşüne kadar siyasi

¹¹³⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/360.

¹¹⁴⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/86, 177, 425, 426, 479, 3/208, 5/112, 113.

¹¹⁴¹ Garthwaite, **İran**, s. 6-7.

¹¹⁴² Pers tarihçileri ve coğrafyaları, "mülûku't-tevâif" kavramını İslâm öncesi dönemde bölgenin doğusundaki yerel yöneticileri ifade etmek için kullanıyorlardı. Bu kavram anlam bakımından Orta Farsça'da bir Sâsânî ünvanı olan merzübânı çağrıştırmaktadır. Daha özel bir ifadeyle Tohâristan, Soğdia ve Sâsânî Horasan'ındaki beyliklerin ve mahallî devletlerin yerel yöneticilerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Mark Luce vd., "Khorasan", **E.I.O.**, ed. Trustees of Columbia University in the City of New York, Brill Reference Online, (Ers. 13.08.2023).

¹¹⁴³ Yâkût, **Buldân**, 2/351.

¹¹⁴⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/227.

hâkimiyetlerini sürdürdüler.¹¹⁴⁵ İslâmiyet'in bölgeye gelmesiyle birlikte Müslümanlar'ın hâkimiyeti altında varlıklarını devam ettirdiler.¹¹⁴⁶ Hatta Müslüman olan Fars asıllı Bermek ailesi daha sonra Abbâsî bürokrasisinde vezirlik makamına erişti.¹¹⁴⁷ Abbâsîler'in bünyesinde ortaya çıkan yerel yöneticilerin bağımsız olmalarıyla yine bölgede siyasî bir oluşum haline geldiler.¹¹⁴⁸ Bilâhare önce Gazneliler'in sonra da Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmasıyla onların hükmü altına girdiler.¹¹⁴⁹ Bilinen en eski Farsça tıp kitabının müellifi Ebû Mansûr el-Evbehî el-Herevî (ö. 403/1013) Gazneliler döneminde yetişmiştir.¹¹⁵⁰ Selçuklular döneminde Horasan bölgesinden Fârisî asıllı kimseler, devlet bürokrasisinde önemli görevlere gelmişlerdir. Bunların en meşhurları Selçuklu vezirlerinden Amîdü'l-Mülk el-Kundûrî (ö. 456/1064) ile Nizâmülmülk'tür (ö. 485/1092).¹¹⁵¹ Yine bu dönemde Farsça şiirler kaleme alan Abdülvehhâb b. Abdurrahman el-Ustuvâî (ö. 470/1077 civarı) gibi şairler yetişmiştir.¹¹⁵² Gerek Gazneliler gerekse Selçuklular döneminde Farsça eserler kaleme alan müelliflerin varlığı, bölgedeki Fârisîler'in müsamaha altında yaşadıklarını göstermektedir. Yâkût'un döneminde ise bölgede hâlâ yoğun olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim onun buradaki birçok yerleşim birimine dair "*Acemler (Fârisîler) şu şekilde telaffuz eder/söylerler*" şeklindeki ifadeleri bunun en bâriz örneklerindendir.¹¹⁵³ Yine irili ufaklı pek çok yerleşim birimlerinin isminin Farsça'dan geliyor oluşu da şehirlerde baskın unsurun Fârisîler olduğuna işaret eder.¹¹⁵⁴ Öyleki Selçuklular döneminde bile Merv'in en kalabalık kitlesini Fârisîler teşkil ediyordu.¹¹⁵⁵

1.2. Araplar

¹¹⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/43.

¹¹⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/350.

¹¹⁴⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/367, 5/308.

¹¹⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/351; Barthold, **Türkistan**, s. 229-230, 237.

¹¹⁴⁹ Barthold, **Türkistan**, s 288-289; Turan, **Selçuklular**, s. 106-107.

¹¹⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/276; Detaylı bilgi için Bkz. Ali Haydar Bayat, "Ebû Mansûr el-Herevî" **DİA**, 10/180-181.

¹¹⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 1/425, 3/13.

¹¹⁵² Yâkût, **Buldân**, 5/50.

¹¹⁵³ Yâkût, **Buldân**, 1/51, 289, 328, 2/134, 168, 178, 184, 336, 3/217, 240, 264, 338, 402, 4/280.

¹¹⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/172, 316, 425, 2/37, 373, 4/20, 270.

¹¹⁵⁵ Söylemez, **Merv**, s. 72.

Müslüman Araplar, Horasan'ın büyük bölümünü Hz. Osman'ın hilâfet yıllarında Abdullah b. Âmir komutasında fethettiler.¹¹⁵⁶ Daha ilk dönemden itibaren bölgedeki bazı yerleşim birimleri de Arapça olarak anılageldi.¹¹⁵⁷ Yâkût, fütuhattan sonra Temîm, Esed ve Abdülkays kabilelerine mensup Araplar'ın Belh'in doğusundaki Hulm şehrine iskân edildiğini ve buranın bir Arap yurdu olduğunu söylemektedir. Ayrıca şehrin ismi şayet Arapça ise "koyunun iç yağları" anlamına geldiğini de ekler.¹¹⁵⁸ Yine Hulm şehrinin güneyindeki bir vadide yer alan Simincân şehrinde de Temim kabilesine mensup bir Arap taifesinin yaşadığından bahseder.¹¹⁵⁹ Yâkût'un, fetihten sonra Arap kabilelerinin buraya iskân edildiğine dair verdiği bilgiyle Hz. Osman dönemindeki ilk fetihleri değil, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişme döneminde elden çıkan bölgenin, Muâviye dönemindeki yeniden fethini kastettiğini belirtelim. Bu dönemde Irak genel valisi Ziyâd b. Ebîh'i, Basra ve Kûfe'de 50.000 kişiden fazla aileyi Horasan'a iskân etmiştir (51/671).¹¹⁶⁰ Bu sayede onun, Hulm ve Simincân gibi Irak'tan çok uzak olan şehirleri kontrol altında tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Horasan'a yerleşen birçok aile, hanedan ve kabile vardır. Eslem kabilesine mensup olan Tâbiîn'den Hâlid b. Ebû Berze el-Eslemî, aynı zamanda Merv'in Bürsâncird köyüne yerleşen âlimlerdendi.¹¹⁶¹ Yine Merv'de Temîm kabilesine mensup olan Sem'ân aşireti, şehrin önde gelen Arapları'ndandı. Varlıkları Yâkût'un dönemine kadar gelen bu aşiret, Merv'de ilmî faaliyetlerle temayüz etmişti. Bu aşirete mensup olanlardan biri Yâkût'un hocası olan Abdürrahîm b. Abdülkerîm es-Sem'ânî (ö. 618/1221), diğeri de "el-Ensâb" isimli eserinden pek çok nakilde bulunduğu Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî'dir.¹¹⁶²

¹¹⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/350.

¹¹⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/20, 355, 5/403.

¹¹⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/385; Yâkût'un şehir isminin etimolojisine dair tahmini, buranın Araplar'ın gelişinden çok önce kurulması ve tahminini doğrulayacak hiçbir argümanın bulunmaması sebebiyle isabetli gözükmemektedir.

¹¹⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 3/252.

¹¹⁶⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 469-471.

¹¹⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 1/383.

¹¹⁶² Yâkût, **Buldân**, 1/10, 50, 69, 112.

Arapça kökenli yerleşim birimleri de Araplar'ın varlığına dair önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan Merv'e bağlı olanlar; Havzu Rizâm mahallesi,¹¹⁶³ Seleme, Sâbır ve Sadaka sokakları¹¹⁶⁴ ile Karîneyn, Bahîrâbâd ve 'Abdân köyleridir.¹¹⁶⁵ Nîşâbur'a bağlı olanlar; Bâb-ı Ma'mer, Kantaratu Nîsâbûr ve Meydân-ı Ziyâd mahalleleri¹¹⁶⁶ ile Kasru'r-Rîh ve Muhammedâbâd köyleridir.¹¹⁶⁷ Bunun dışında; Beyhak'ın Esedâbâd ve Haccâc köyü,¹¹⁶⁸ Cüveyn'in Buhayrâbâd köyü,¹¹⁶⁹ Rîvend'in Ahmedâbâd köyü¹¹⁷⁰ ve Hâberân'ın Harvu'l-Cebel köyü¹¹⁷¹ Arapça kökenli isimlere sahiptir. Ayrıca Bâdgîs'e bağlı Kûfa şehri,¹¹⁷² Kûfe'yi anımsatmaktadır.

Bahsi geçen Arapça kökenli yerleşim birimlerinin daha ziyade Batı Horasan'daki şehirlere bağlı mahalleler, sokaklar ve köyler olduğu görülmektedir. Köy üstü yerleşim birimlerinden belde, şehir vb. ise mevcut değildir. Bu durum bölgeye nakledilen Arap ailelerinden bir kısmının köyler inşa ettiklerini, bir kısmının da şehrin kenar mahallelerine yerleştirildiklerini akla getirmektedir. Dolayısıyla Araplar'ın gerek Doğu Horasan'da gerekse Batı Horasan'da varlık gösterdiklerini söyleyebiliriz.

1.3. Türkler

Ceyhun nehrinin kuzeyindeki geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, Horasan bölgesinde (Tohâristan) ilk defa Akhunlar (Heyâtıla/Eftalit) döneminde devlet kurdular.¹¹⁷³ Yâkût, Heyâtıla'nın (Akhunlar) Sâsânîler'le olan mücadelelerine değinmiş ve bu mücadelelerin galibiyetle sonuçlanmasının akabinde Horasan'ın önemli bir bölümüne Heyâtıla'nın (Akhunlar) hâkim olduğundan bahsetmiştir (MS. V. yy.). Fakat onların Türk olduğuna dair bir açıklaması yoktur.¹¹⁷⁴

¹¹⁶³ Yâkût, **Buldân**, 2/320.

¹¹⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 3/387, 397.

¹¹⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/350, 4/77, 338.

¹¹⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/407, 5/241, 333.

¹¹⁶⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/357, 5/64.

¹¹⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/176, 2/218.

¹¹⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/350.

¹¹⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/117.

¹¹⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 2/362.

¹¹⁷² Yâkût, **Buldân**, 4/489.

¹¹⁷³ Savaş, **Ak Hunlar**, s. 47-49.

¹¹⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/351.

Akhunlar'ın Göktürk-Sâsânî ittifakıyla yıkılmasının ardından (MS. VI. yy.) bölgede yaşayan Türkler çok geçmeden aynı bölgeyi (Tohâristan) ele geçiren Göktürkler'e tabi olup Tohâristan'daki yerli halkla karıştılar.¹¹⁷⁵ Müslümanlar'ın bölgeye gelmesiyle Tohâristan'da Göktürkler'e bağlı olarak hüküm süren emirliklerle (yabguluk) onlar arasında bir dizi mücadeleler yaşandı. Bunlardan biri Yâkût'un da bahsettiği Aşağı Tohâristan yabguluğuna bağlı Nizek Tarhan'la yaşanan mücadelelerdir.¹¹⁷⁶

Müslüman Araplar'ın bölgedeki hâkimiyetinden yaklaşık üç asır sonra bölgede siyasî bağımsızlığa sahip olan ilk Türk Devleti Gazneliler oldu.¹¹⁷⁷ Yâkût, Gazneliler'e dair birkaç cümlelik bilgi dışında başka bir şey söylemez. Ayrıca onları ne Türk adıyla, ne de devletlerinin adıyla anmış olup sadece isimlerini zikreder. Gazneliler'in Horasan'daki varlığına dair tek ifadesi Sultan Mesud döneminde burada vukû bulan bir fitne hadisesidir.¹¹⁷⁸

Selçuklular döneminde Horasan bölgesindeki Türk varlığına dair herhangi bir rivayette bulunmayan Yâkût, kendi dönemindeki Türk mevcudiyeti hakkında da bilgi vermemektedir. Müellifin Türk olarak kaydettiği topluluklar daha ziyade Horasan'ın kuzey bölgelerine (Mâverâünnehir, Mâzenderân vd.) mahsustur.¹¹⁷⁹ Nitekim Bedehşân'ın Türk ülkelerine sınır olduğundan, Raşt şehrinin Horasan hududunda yer aldığından ve Türkler'in bu mevkiden girip İslâm beldelerine (Horasan) saldırdıklarından bahseder.¹¹⁸⁰ Hâlbuki o dönemde bu toprakların hâkimi olan Hârizmşahlar da Türk olmalarına rağmen onlardan Türk olarak bahsetmez. Bu noktada Selçuklu tarihçisi Osman Turan'ın verdiği bilgiler durumu aydınlatmaktadır. Turan, Türkler'in ihtida etmelerinden sonra Arap müelliflerin onları Türk kimliğiyle değil, Müslüman kimliğiyle öne çıkardıklarından bahseder. Türk ifadesiyle de genel olarak gayri müslimlerin veya göçebelerin kastedildiğini sözlerine ekler.¹¹⁸¹ Dolayısıyla Horasan ötesindeki topraklarda göçebe Türkler yoğunlukta olduğu için onları Türk olarak kaydettiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Selçuklular'dan “Âli Selçuk” şeklinde bahsetmesine rağmen, Dandanakan'ı “*Oğuz denilen Türk grubu*

¹¹⁷⁵ Turan, **Selçuklular**, s. 450.

¹¹⁷⁶ Yılmaz, **Tohâristan**, s. 100-103; Yâkût, **Buldân**, 2/352.

¹¹⁷⁷ Merçil, **Gazneliler**, s. 15.

¹¹⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/324. 4/201.

¹¹⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/23-26, 3/292.

¹¹⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/360, 3/15.

¹¹⁸¹ Turan, **Selçuklular**, s. 447.

harap etti” şeklindeki ifadeleri de yine buna örnektir.¹¹⁸² Zira o dönemlerde Selçuklular henüz yerleşik hayata geçmemişlerdi. Yâkût başka bir maddede Oğuzlar’ın kâfir Türk kavmi olduğuna dair bir rivayeti nakletmektedir.¹¹⁸³ Bunun dışında Moğollar’ı bir Türk kabilesi, Cengiz Han’ı da Türk hükümdarı sanarak onlar hakkında “*Tatar denilen dinsiz Türk topluluğu*” şeklindeki ifadeleri ile onlara sürekli lanet okuması,¹¹⁸⁴ Hamevî’nin zihinindeki Türk mefkûresinin oldukça menfi olduğuna işaret etmektedir. Bunun muhtemel sebebi, Moğollar’dan kaçarak canını zor kurtarmasının¹¹⁸⁵ onda bıraktığı derin izlerdir. Moğollar’a karşı kin beslemesi, dolayısıyla aynı kavimden addederek özdeşleştirdiği Türkler’e karşı da kin beslemesine sebep olmuştur. Örneğin Türkistan maddesinin daha ilk cümlelerinde “*ümmetimin malını mülkünü ilk yağmalayan kavim Türkler’dir*”¹¹⁸⁶ şeklinde uydurma olduğu anlaşılan bir hadis nakletmesi, onun Türk mefkûresine karşı menfi algısını gösteren en bariz örneklerdendir. Başka bir örnekte ise, Selçuklular’dan sürekli hanedanın ismiyle bahsetmesine rağmen istisna teşkil eden bir rivayete yer vermiştir. Sultan Sencer döneminde Bâtınîler’e karşı bir savaşta askerlerin oldukça aşırıya gittiğine dair onda olumsuz bir kanaat oluşmuş; binaenaleyh “*Türkler adetleri olduğu üzere sû-i muamelelerde bulundular*” şeklindeki ifadesiyle de Türkler’e karşı olan olumsuz intibalarını izhar etmiştir. Rivayet boyunca da askerleri Selçuklu olarak hiç anmamış, bilakis hafızasında kötü bir yer edinen Türk kavramı ile zikretmiştir.¹¹⁸⁷

Yâkût’un Horasan bölgesine dair aktardığı yerleşim birimlerinden sadece bir tanesinin ismi Türkçe’yi çağrıştırmaktadır. O da Merv’in Türkan isimli köyüdür.¹¹⁸⁸

1.4. Kürtler

¹¹⁸² Yâkût, **Buldân**, 1/269, 2/41, 477.

¹¹⁸³ Yâkût, **Buldân**, 2/24.

¹¹⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/168, 398, 3/179, 204, 5/332.

¹¹⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/377.

¹¹⁸⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/23.

¹¹⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/33; Aynı hadiseyi İbnü’l-Esîr’in ifadeleri ile karşılaştırmak için bakınız. İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, 9/183.

¹¹⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/23; Osman Turan, Dizек isimli köylerin Türkçe kökenli olduğunu iddia etmektedir. Bu köylerden Yâkut da bahsetmektedir. Müellif iki Merv arasındaki Murgab havzasında altı tane, Mâverâünnehir’de de bir tane Dizек köyü saymaktadır. Fakat Dizек kelimesinin Türkçe olduğu iddiası bizce isabetli değildir. Zira kelime Pehlevîce’de “kalecik” anlamına gelip bölgenin tarihî ve fizikî coğrafyasıyla daha uyumludur. Bkz. Turan, **Selçuklular**, s. 455; Yâkût, **Buldân**, 2/454.

Yâkût, Güneydoğu Horasan'ın Kûhistan bölgesinde Kürtler'in yaşadıklarını ve buradaki şehirlerin dışında yer alan çöl arazilerinde koyun, deve vb. sürü sahipleriyle birlikte ikâmet ettiklerini aktarmaktadır.¹¹⁸⁹ Bölgedeki bu Kürtler'in, Kûhistan'ın batısındaki Fars bölgesinde nüfus bakımından yoğun olan Kürtler'in¹¹⁹⁰ devamı olduğu anlaşılmaktadır.

2. Dinî Yapı

2.1. Dinler

2.1.1. Mecûsîlik

Kadim İran'ın inanç ve gelenekleriyle sentezlenen ve monoteist bir tanrı inancını içeren Mecûsîlik dininin temelleri, kurucusu olan Zerdüş tarafından Horasan bölgesinde atılmıştır. Genel kabule göre MÖ. VII./VI. yy.'da yaşayan Zerdüş'ün öğretileri, yine o dönemlerde kurulmuş (veya kurulacak) olan Ahameniş Devleti'nin hükümdarları tarafından benimsenmiş ve Mecûsîlik, devletin resmî dini haline gelmişti.¹¹⁹¹ Büyük İskender'in bu devleti yıkmasının ardından Grek etkisine giren topraklarda Mecûsîlik, bölgesel bütünlüğünü kaybetti. Bu tarihten sonra Doğu Horasan'daki Baktria (Geniş anlamda Belh) bölgesi, İran'dan ziyade Hindistan'la yakınlaşıp kültürel ve iktisadî bir ilişki içerisine girdi. Dolayısıyla bu durum bölgenin inanç sistemi üzerinde de değişikliğe sebep oldu.¹¹⁹² Ahamenişler'in yıkılmasından yaklaşık beş asır sonra İran kökenli Sâsânîler'in devlet kurmasıyla birlikte Mecûsîlik yeniden resmî din haline geldi.¹¹⁹³ Sâsânîler her ne kadar Batı Horasan'da etkin olsalar da Doğu Horasan'da bir etki oluşturmamışlardır. Bilâhare bölge (Belh), önce Akhunlar'ın, sonra da Göktürkler'in hâkimiyetine girmesiyle birlikte buradaki Sâsânî nüfuzu kırıldı.¹¹⁹⁴ Bu durum devlet himayesi altındaki Mecûsîliğin bölgede var olma çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığı anlamına gelmektedir. Bu noktada Yâkût'un rivayet ettiği -Sâsânîler dönemine ait olduğu anlaşılan- bir hikâye, bölgedeki Mecûsîliğin yayıldığı alanı göstermesi bakımından önemlidir: “*Mecûsîler'in taptıkları ateş, bir devenin üzerinde Azeriyye'den Sicistan ve diğer memleketlere*

¹¹⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/416.

¹¹⁹⁰ Mehmet Akbaş, “Kürtler”, **DİA**, EK-2/115.

¹¹⁹¹ Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, **DİA**, 28/279; Garthwaite, **İran**, s. 16-17.

¹¹⁹² Barthold, **İran**, s. 28.

¹¹⁹³ Garthwaite, **İran**, s. 80.

¹¹⁹⁴ Barthold, **İran**, s. 33; Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s. 99, 104.

taşınırdı. Günün birinde bunu taşıyan bir deve, Zevzen'in bulunduğu mevkiye çöktü ve kalkmadı. Bunun üzerine oradakiler “acele et, -kalkması için- vur!” anlamına gelen Zevzen (zûdzen) ifadesini kullandılar. Deve yine yerinden kımıldamayınca buraya bir âteşkede inşa ettiler.”¹¹⁹⁵ Rivayetin ne kadar doğru olduğu tartışmaya açık olsa da bir hususa açıklık getirmesi bakımından önemlidir. O da Mecûsîliğin Sâsânîler döneminde İran'ın kuzeybatısındaki Âzeriyye bölgesinden, güneydoğudaki Sicistan bölgesi arasında kalan topraklarda yaygın olduğudur. Yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi Batı Horasan da bu kapsamda yer almaktadır.

İslâmiyet'in bölgeye gelmesiyle birlikte bölgedeki Mecûsîlik önemli oranda azalmış ve dinî mâbedleri olan âteşkedeler hızla yok olmuştur.¹¹⁹⁶ Altı asır sonra bölgeye (Horasan) gelen Yâkût'un dönemindeyse gözle görülür bir varlık göstermedikleri anlaşılmaktadır. Zira müellif bahsi geçen rivayet dışında bölgedeki Mecûsîliğe dair hiçbir rivayet ve gözlemden bahsetmemiştir. Bu varlığın azalmasında bölgedeki ilmî faaliyetlerin yoğunluğu ile dinî ve siyasî kurumların etkili olduğu söylenebilir. İleri ki sayfalarda ele alacağımız dinî yapıya ve ilim-kültür hayatına dair bölümlerde bu durum daha iyi anlaşılabacaktır.

2.1.2. Budizm

Hindistan'ın eski Brahman dinî gelenekleri ile Buda'nın (MÖ. V. yy) öğretilerinin sentezlendiği bir din olan Budizm; MÖ. V. yy'dan itibaren Hindistan alt kıtasına yayılmaya başladı. MÖ. III. yy.'da Hindistan'daki Maurya Devleti'nin zirveyi yaşadığı Kral Aşoka (MÖ. 260-218) döneminde devletin resmî dini haline geldi. Bu dönemde dünyanın dört bir yanına Budist misyonerler gönderildi. Bu misyonerlerin faaliyetleriyle Budizm, Kuzey ve Güney Hindistan ile Güneydoğu ve Orta Asya'ya kadar pek çok bölgeye yayıldı.¹¹⁹⁷

Büyük İskender'in Ahameniş Devleti'ni yıkmasından sonra Baktria (Belh) bölgesi, İran'dan koparak Hindistan'la yakın ilişkiler kurmuş ve ticaret buraya kaymıştı. Bu ilişkilerin başlangıcı, Hindistan'daki Maurya Devleti'nin zirvede

¹¹⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/158.

¹¹⁹⁶ Gündüz, “Mecûsîlik”, 28/280, 283.

¹¹⁹⁷ Curtin, **Dünya Tarihinde Ticaret**, 121; Ali İhsan Yitik, **Doğu Dinleri**, (Ankara: İSAM Yayınları, 2014), s. 81, 84, 87-88.

olduğu ve Budizm'i yaydığı döneme denk gelmektedir. Ticaret vasıtasıyla bölgeye gelen misyonerlerin faaliyetleri sonucu Budizm bu topraklarda yayıldı. Bölgedeki hâkimiyetini İslâm fütuhâtının bu topraklara ulaşmasına dek muhafaza etti.¹¹⁹⁸

Yâkût, İslâmiyet'ten önce bu topraklardaki Budizm'in varlığına dair önemli bilgiler vermektedir. Naklettiği bir rivayete göre Belh'te Bermekîler tarafından inşa edilmiş bir tapınak vardı. Bermekîler geçmişte putperest bir inanca mensup olup uzun yıllar boyunca Belh'in saygın ve önde gelen eşrafındandı. Kendilerine; Mekke ile Kâbe'nin konumu, Kureyş kabilesinin lider pozisyonu ve Araplar'ın Kâbe'ye gelip tâzimle ibadet ettikleri anlatılınca, onlar da Kâbe'ye karşılık Nevbahar adında bir tapınak inşâ ettiler. Atlaslar, ipekler ve en kıymetli mücevherlerle de etrafını süsleyip çevresine putlar diktiler. Âdete göre güzel bir bina, yeni bir ana kapı veya görkemli bir revak inşâ edildiğinde etrafına reyhan (fesleğen) otları sürülürdü. Amaçları reyhanın topraktan ilk çıktığı bahar mevsiminde bunu yapabilmektir. İnşa ettikleri bu tapınak için de aynı âdetlerini icrâ ettiler ve bahar ayında yeni çıkan reyhan otunu tapınağın etrafına sürdüler. Bu sebepten dolayı da tapınağa “İlkbahar” anlamına gelen Nevbahar ismini verdikleri rivayet olunur ki bizce bu doğru değildir. Zira modern araştırmalar bu kelimenin Sanskritçe'de “yeni manastır” anlamındaki “Nâva” (yeni), “Vihâra” (manastır) kelimelerinden geldiğini beyan etmektedir.¹¹⁹⁹ Ayrıca tapınağın şatafatlı süslemeleri ile etrafına sürülen otlar, yöre halkının âdetinden ziyade bütün Budist vihâralarında icrâ edilen bir ritüeldi.¹²⁰⁰ Bahsi geçen tapınak, hac için gelip hediyeler sunan, etrafını değerli kumaşlarla süsleyip kubbesinin tepesine sancaklar diken Fârisîler arasında büyük bir hürmete sahipti. Kendi dillerinde “Esten” (استن) olarak adlandırılan bu kubbenin çapı ve yerden yüksekliği 100 zirâ idi. Etrafı daire şeklindeki revaklarla çevriliydi. Rivayete göre rüzgâr estiğinde kubbenin üzerindeki bayraktan dökülen ipek sökükleri 12 fersah mesafedeki Tirmiz'e kadar giderdi. Tapınağın çevresinde, orada ikâmet etmeye yemin etmiş keşişler, kendini oraya adayan dindarlar ve hizmetçiler için 360 tane oda mevcuttu. Herbiri yılda sadece bir gün hizmet etmekteydi. Kâbe'nin sâdinine teşbih

¹¹⁹⁸ Barthold, *İran*, s. 28; *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Osmanlıca'dan Haz. Hüseyin Dağ, (Ankara: Çağlar Yayınları, 2004), s. 18, 42.

¹¹⁹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler” *DİA*, 5/517; Yitik, *Doğu Dinleri*, s. 111; Vikipedi, “Nava Vihara” (Eriş. 15.08.2023).

¹²⁰⁰ Yitik, *Doğu Dinleri*, s. 112-113.

etmek suretiyle tapınağın en büyük sâdinine Bermek ismi verilip tapınağın muhafızlığını üstlenenlere de Bermekî denilmiştir. Tapınak önemli vakıflara, büyük çiftliklere, tarım arazilerine ve muazzam boyutlara ulaşan hediyelere sahipti. Tüm bu gelirler Bermek'e ulaşmaktaydı. Bermek makamına gelen kimse, bu gelir ve hazinelerin idaresini de elinde bulunduruyordu.¹²⁰¹ Bahsi geçen tüm bu nizam ve teşkilatlanmalar, Budizm'in bölgede gelişigüzel bir inanıştan ziyade kurumsal bir din haline geldiğinin göstergesidir.

Rivayetin devamında Çin, Hind, Kâbil ile diğer bazı ülkelerin hükümdarlarının bu tapınağın dininin mensupları olduğundan ve buraya hac makasadıyla geldiklerinden bahsedilir. Bu rivayet tarihî verilerle de uyuşmaktadır. Zira Budizm İpek yolu vasıtasıyla, güzergâh üzerinde yer alan Kâbil, Doğu Horasan, Mâverâünnehir ve Çin'de yayılmıştı.¹²⁰² Âdete göre en büyük putun önüne secde etmek için gelen hükümdar, Bermek'in elini öper ve tapınağın 7 fersah çapındaki tüm alanını Bermek'e tahsis ederdi. Bunun sembolik bir âdete binaen yapıldığı açıktır. Bu alanın kapsadığı köy ve rustâklardaki (kırsal yer) herkesin de Bermek'in kölesi olduğu ve onun istediği her emri ifa etmekle mükellef oldukları vurgulanmaktadır.¹²⁰³

Bölgede Budizm'in varlığı Hz. Osman'ın hilâfeti dönemindeki Horasan'ın fethine kadar devam etti. Bermeklik makamı ise Hâlid b. Bermek ile son buldu. Ganimetler ve esirlerle birlikte Hâlid de Hz. Osman'a gönderildi. Akabinde Hâlid orada İslâm'a girdi ve Abdullah ismini aldı. Daha sonra memleketine dönüp ailesine ve çocuklarına kavuştu. Hemşehrileri, İslâmiyeti kabul etmesinden dolayı onu azarladılar ve oğullarından birkaçına "Bermek" ünvanı verdiler. Rivayetin devamında Tohâristan hâkimi Nizek Tarhan'ın, Hâlit'e bir mektup yazdığı, İslâm'dan vazgeçip atalarının dinine dönmeye davet ettiği geçmektedir. (Rivayette her ne kadar Nizek Tarhan'ın Tohâristan hâkimi olduğu geçmekteyse de esasen o Aşağı Tohâristan yabguluğuna bağlı Bâdgîs emiriydi.)¹²⁰⁴ Binâenaleyh Tarhan'ın mektubuna cevap olarak Hâlid, İslâm'ın faziletini öğrendiğini, hiç çekinmeden kendi iradesiyle bu dine girdiğini, dolayısıyla utanç verici bir dine geri dönemeyeceğini

¹²⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 5/307-308.

¹²⁰² Yitik, **Doğu Dinleri**, s. 12, 87.

¹²⁰³ Yâkût, **Buldân**, 5/307-308.

¹²⁰⁴ Yılmaz, **Tohâristan**, s. 103.

ifade etti. Bu duruma çok öfkelenen Nizek Tarhan, büyük bir orduyla onun üzerine yürüdü. Hâlid ise Tarhan'a mektup yazarak kendisinin İslâm'a olan bağlılığını çok iyi bildiğini, eğer güçlü hükümdarlardan yardım isterse, kendisini savunmaya geleceklerini, dolayısıyla atlarının yularını kendisinden uzak tutmalarını telkin etti. Aksi takdirde kendisi için yardıma gelen ordularla onun üzerine gideceğini söyledi. Bunun üzerine Tarhan seferden vazgeçip geri döndü. Fakat birgün ansızın çıkageldi ve Hâlid'e komplo kurarak onu on oğluyla beraber öldürdü. Tarhan'ın bu denli bir cürette bulunması onun koyu bir Budist olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Doğu Horasan'da hüküm süren emirliklerin ve burada yaşayan Türk/Gayrı Türk halkları arasında Budizm'in oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim rivayetin bir bölümünde Belh'te salgın hastalık başgösterdiğinde ahali bu belayı eski dinlerini bırakıp İslâmı benimsedikleri için kendilerine verilen bir ceza olarak yorumlamışlardı. Bunu üzerine Bermek'e memleketi olan Belh'e dönmesi için haber gönderdiler. Bermek, Belh'e geldiğinde ahali ona atalarının ünvanını ve itibarını takdim etti. Bunun üzerine o, Nevbahar'ın idaresini ele aldı. Abdullah b. Âmir b. Kureyz, Horasan'ın fethinde Kays b. Heysem'i Belh'e gönderdi. Atâ b. Sâib de oraya vâsıl oldu. Akabinde Belh'i fethettiler ve Nevbahar mâbedini yıktılar.¹²⁰⁵ Rivayetten de anlaşıldığı üzere tapınak birinci fethitten sonra yapılan sulh gereği yıkılmamış, fakat buna sadık kalınmadığı gerekçesiyle ikinci fethin ardından yıkılmıştır.

Yâkût'un Belh'teki bu tapınağa dair anlattığı rivayetler, tartışmaya açık mevzular barındırsa da önemli hadiselerle ışık tutmaktadır. Budizm'in bölgede kurumsal ve teşkilatlı bir din olduğu, yerel ve yabancı krallar ile halk tarafından benimsendiği, bunun yanında Fârisîler ile Türkler arasında da yaygın olduğu ve İslâmiyet'le birlikte etkisini kaybettiği anlaşılmaktadır.

Hamevî, bölgedeki Budizm'in varlığına dair bahsettiği bir diğer şehir Kâbil ile Belh arasındaki dağlık Bâmyân şehridir. O, burada yüksek sütunlar üzerinden göğe yükselen bir evin bulunduğunu ve içine Allah'ın yeryüzünde yarattığı bütün ürkütücü kuşların resimlerinin nakşedildiği ile ilgili bir rivayet nakletmiştir. Tasvir edilen evin aslında bir Budist Vihârası olduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/308.

Yine burada Budizm'in varlığına dair aktardığı diğer bir rivayette; dağın tabanından zirvesine kadar oyulmuş ve içerisine “surhbud” ve “hinkbud” adında dünyada emsali bulunmayan iki tane devasa putun (heykel) olduğunu nakletmiştir.¹²⁰⁶ Bu heykeller 2001 yılında Tâliban tarafından dinamitlenerek yok edildi.¹²⁰⁷

Yâkût'un Bâmyân'a dair aktardığı rivayetlere binaen onun döneminde Budizm'in bu bölgelerde hâlâ var olup olmadığına dair bir şey söylemek zordur. Zira onun, Bâmyân'daki tapınak ve heykellerle ilgili bahsettiği yapılar kendi gözlemlerine değil, aksine bir rivayete dayanmaktadır. Ayrıca heykellerin Yâkût döneminde mevcut olması da, Budizm'in o dönemde bölgede hâlâ var olduğu anlamına gelmez. Zira bu heykeller, nüfusunun tamamına yakını Müslüman olan Afganistan'da yakın geçmişe kadar varlığını sürdürmüştür. Fakat müellifin, bu şehirden ilim insanlarının çıktığını ve bunların arasında çokça hadis nakleden bir sika muhaddisin bulunduğunu ifade etmesi,¹²⁰⁸ şehrin hızla Müslümanlaştığının göstergesidir.

2.1.3. İslâmiyet

İslâmiyet, Horasan'a Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir'e bağlı kuvvetlerin fetihleriyle birlikte girmiştir.¹²⁰⁹ Bu tarihlerden itibaren de günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Abdullah b. Âmir'in Nîşâbur'u fethetmesinin akabinde şehirde inşa ettirdiği cami örneğinde olduğu gibi fethedilen şehirlerde inşa edilen camiler, bu bölgelerde İslâm'ın filizlenmesinde önemli görevler icra etmiştir. Zira camiler ibadetle birlikte ilmî faaliyetlerin, sohbetlerin ve vaazların da icra edildiği mekânlar olarak boy göstermiştir. Eğitim öğretim faaliyetlerinin daha planlı ve programlı yapılabilmesi için bilâhare medreseler inşa edilmiştir.¹²¹⁰ Daha ilk dönemlerden itibaren bölgeye nisbet edilen ilim adamlarının varlığı, bu faaliyetlerin icra edildiği camilerin ve medreselerin çoğaldığına ve

¹²⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/330.

¹²⁰⁷ Vikipedi, “Bamyan Buda heykelleri”, (Erş. 06.08.2023). Bunun sonucunda Budist memleketlerinde Müslümanlar aleyhine menfî kanaatler arttı ve Müslümanlar'a yönelik katliamlar başladı.

¹²⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/330.

¹²⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/350.

¹²¹⁰ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (Ankara: TDV Yayınları, 2017), s. 173, 177.

bölgenin hızla İslâmlaştığına işaret etmektedir. Yine nisbelerdeki isimlerin kahir ekseriyetinin peygamber, sahabe, tabiîn vb. isimleri şeklinde İslâmî orjinli olması da bunun başka bir yansımasıdır.¹²¹¹ Müellifin Serahs ve Şehristan'daki atölyelerde imal edildiğini gördüğü sarık, peçe, yaşmak ve türban gibi dinî kisveler, İslâm'ın bölge halkı üzerindeki etkisini gösteren bir diğer örnektir.¹²¹²

Meseleyi diğer bir tarafından ele alacak olursak; İslâmiyet bölgeye gelmeden önce Horasan'ın doğusunda Budizm'in, batısında Mecûsîliğin hâkim olduğundan bahsetmiştik. Yâkût'un Horasan'daki dinî yapıya dair aktardıklarından edindiğimiz intibaya göre; fetihlerden onun dönemine kadar geçen süreçte bu dinlerin Horasan'da önemli bir varlığının kalmadığı anlaşılmaktadır.

İslâm'ın bölgedeki varlığına ve somut yansımalarına dair kuşkusuz anlatılacak daha pek çok husus vardır. Ancak şimdilik buraya kadar anlattılarımızla iktifa edip, bu hususları “ilim-kültür hayatı” başlığı altında ele alacağız.

¹²¹¹ Yâkût, **Buldân**, 1/480, 2/353-354, 3/209, 5/112, 116, 332-333, 396-397.

¹²¹² Yâkût, **Buldân**, 3/209, 377.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLİM-KÜLTÜR HAYATI

Horasan, merkezî konumu itibariyle birçok kavmin hayat sürdüğü bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek bu etnik farklılıkların gerekse tâcirlerin geçiş rotası üzerinde bulunması, bölgede kültürel zenginliğin oluşmasına sebep olmuştur. Tüm bu kültürel birikim, İslâmiyet'in bölgeye girişiyle birlikte tevhid merkezli yeni bir form kazanmıştır.

İslâm, varlığını somut olarak ilmî eserler, sanat, mimarî vd. alanlarda gösteren kurumsal bir dindir. Bu sebeple bahsi geçen herbir unsur, İslâm'ın bölgedeki varlığına nakşedilmiş birer mührü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu unsurlar İslâmiyet'in Horasan'a girişiyle birlikte zamanla teşekkül etmiştir. Müslümanlar'ın ilme verdiği değer, süreç içerisinde yeni ilim dallarının teşekkülünü ve çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu durum ilmî faaliyetlerin icra edileceği mekânların inşasına zemin hazırlamıştır. Bu ilmî eserler tarihte camiler, medreseler, kütüphaneler, hankahlar, ribatlar ve ulemânın evleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İslâm'ın somut bir şekilde tezahür ettiği bir diğer unsur mimarîdir. İslâm'ın mimariyle bulunduğu en önemli örneklerden birisi Yâkût'un da bahsettiği Merv'deki Sultan Sencer Türbesi'dir. Bu türbe bir günlük mesafeden görülebilen mavi renkteki büyük bir kubbeye ve ulu camiye açılan ızgara şeklindeki pencerelere sahipti. Bu durum bölgede İslâm'ın varlığına ışık tutan türbe mimarisinin Horasan'da geliştiğinin kanıtıdır.

İlim kültür hayatına dair unsurları müellifimizin, eserinde aktardığı bilgiler müvacehesinde ele alacağız.

D. Eğitim Kurumları

1. Camiler

İslâm, varlığını somut olarak sanat, edebiyat, mimarî, ilmî eserler vd. alanlarda gösteren kurumsal bir dindir. Bu sebeple bahsi geçen herbir unsur, İslâm'ın bölgedeki varlığına nakşedilmiş birer mührü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

alandaki örneklerin başında ibadetlerle birlikte ilmî fonksiyonuyla da ön plana çıkan camiler gelmektedir. İslâm medeniyetinin en temel eğitim kurumlarından birisi olan ve çok yönlü bir fonksiyona sahip olan bu camilerin ilki (külliye olarak) Hz. Peygamber (sav) tarafından Medine’de inşa edilen Mescid-i Nebevî (1/623) ile varlığını sürdürmeye başlamıştır.

İslâmî ilimlerin yanı sıra pozitif ilimler ve şiirlerin de okutulduğu camiler bahsi geçen ilmî fonksiyonlarını uzun yıllar sürdürdü. Buradaki tedrisat sadece talebelerin ders halkalarıyla sınırlı kalmadı. Aynı zamanda hutbeler, vaazlar ve sohbetlerle halkın da eğitildiği kapsayıcı bir ilim merkezi haline geldi.¹²¹³ Horasan’da da insanlar arasında İslâmiyet’in yayılıp bu dinin esaslarını öğrenebilmeleri için fütuhattan hemen sonra camilerin inşa edildiği bilinmektedir. Kuşkusuz Abdullah b. Âmir’in Nîşâbur’u fethetmesinin akabinde şehirde inşa ettirdiği cami bu alanda atılan önemli adımlardan biridir.¹²¹⁴ Bir diğeri Batı Horasan’daki Rivend küresinde (il) yer alan eski cami idi.¹²¹⁵ Bölgenin daha ziyade batı yarısını (doğuda Belh istisna) gezen Yâkût, zamanla köylere kadar yayılmış olan camileri gözlemlemiştir.¹²¹⁶ Nîşâbur’un Bîşek beldesinde herhangi bir cami veya minber (cuma camii) göremeyen Yâkût’un bundan iki defa bahsetmesi;¹²¹⁷ aslında onun Horasan’da aşına olmadığı bir manzaraya ve camilerin bölgedeki yaygınlığına işaret etmektedir. Dinlere dair bahsettiğimiz ikinci bölümde, bölgede var olan dinlerin yerini hızla İslâm’ın aldığından bahsetmiştik. Bunda hiç şüphesiz bahsi geçen camilerin tesiri büyüktür.

İslâmiyet’in bölgede yayılmasının akabinde ortaya çıkan mezhepler arasında Selçuklular döneminde taassubiyet meydana gelmişti. Öyleki her mezhebin kendi adıyla anıldığı mescidler inşa edilmiş ve buralarda o mezheplere göre eğitim verilmişti.¹²¹⁸ Bu durumun Hârizmşahlar döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira Yâkût, mavi kubbesi bir günlük mesafeden görülebilen Merv ulucamiinin

¹²¹³ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (Ankara: TDV Yayınları, 2017), s. 173.

¹²¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 5/331.

¹²¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/115-116.

¹²¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/172, 4/458, 5/33.

¹²¹⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/528, 3/38.

¹²¹⁸ Söylemez, **Merv**, s. 201.

ortasından duvar çekilmek suretiyle yarısının Şâfiîler'e diğer yarısının da Hanefîler'e tahsis edildiğinden bahsetmektedir.¹²¹⁹

2. Medreseler

Medreseler, camilerde talebelere verilen ilmin daha kapsamlı bir şekilde yürütülebilmesi inşa edilen eğitim kurumlarıdır.¹²²⁰ Horasan'daki ilk medreseler Sâ mânîler döneminde Belh, Merv ve Nîşâbur'da inşa edilmiştir. Bu medreseler bir ilim dalındaki tedris faaliyeti maksadıyla inşa edilmiştir. Her biri hususî bir faaliyet yürütmüş olup kurumsal bir yapıdan uzaktır.¹²²¹ Selçuklular döneminde ilk medreseler Tuğrul Bey (H. 431-455/M. 1040-1063) tarafından Nîşâbur'da inşa edilmiştir.¹²²² Hanefî âlimi İdris b. Ali el-Biyârî'nin (ö. 540/1146) müderrislik yaptığı Nîşâbur'daki Sultan medresesi de muhtemelen bu dönemde inşa edilmiştir.¹²²³ Alparslan dönemine (456-465/1064-1072) gelindiğinde Vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) inşa ettirdiği ve kendi adıyla anılacak olan Nizâmiye medreseleri, ülkenin her yerine (şehirlerde) yayılmıştı.¹²²⁴ Bu medreselerde müderrislik yapanlardan birisi de Tûs şehrine mensup olan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) idi.¹²²⁵ Yâkût'un aktardığı bir rivayette Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) Merv'deki Nizâmiye medresesinde naiblik yaptığını aktarmaktadır.¹²²⁶

536/1141 senesinde Hârizmşâh Atsız'ın, akabinde 548/1153 tarihinde de Oğuzlar'ın bölgede uzun yıllar yaptıkları yıkımlardan bahsetmiştik. Bu istilâlarda camiler, medreseler, kütüphaneler ve daha birçok eser yıkılmış, ulemâ katledilmiş ve sağ kalanlar bölgeyi terk etmiştir. Yaklaşık 50 sene sonra Hârizmşâhlar'ın bölgeyi hâkimiyet altına almasına kadar bölgede kargaşa devam etmiştir.¹²²⁷ Fakat Herat, Oğuzlar'ın yıkımına uğramadığı için uzun yıllar Gurlular'ın istikrarlı idaresi altında bir ilim merkezi haline gelmiştir. Diğer taraftan da Hârizmşâhlar'ın, merkezi olan

¹²¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 5/114.

¹²²⁰ Sarıçam, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 177.

¹²²¹ Usta, "Sâ mânîler", 36/67; **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti 874-1005)**, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 510-511.

¹²²² Turan, **Selçuklular**, s. 194.

¹²²³ Yâkût, **Buldân**, 1/517.

¹²²⁴ Turan, **Selçuklular**, s. 194; Sarıçam, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 178.

¹²²⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/49.

¹²²⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/490.

¹²²⁷ Tez metni bkz. 35-39.

Gürgenç'te eğitim faaliyetlerine önem vermeleri, ilmî faaliyetlerin bu merkezlere kaymasına sebep olmuştur.¹²²⁸ Çağının en büyük âlimlerinden birisi olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Horasan'ın Herat, Belh ve Tûs şehirlerinde ilim tahsil etmesine rağmen Merv ve Nîşâbur'da bulunmaması dikkat çekmektedir.¹²²⁹ Bu durum ayrıca Tûs ve Belh şehirlerinin bilâhare ayağa kalktığını da göstermektedir. Fakat Tûs ve Belh'in aksine Nîşâbur ve Merv'deki yıkım ve yağmanın çok uzun yıllar devam etmesi, akabinde ilim merkezlerinin farklı bölge ve şehirlere kayması, mevzu bahis şehirlerin ilmî anlamda kalkınmasının önüne geçtiğini göstermektedir.

3. Kütüphaneler

Yâkût, Merv'de üç yıl boyunca ikamet etmiş, burada gördüğü ve istifade ettiği kütüphanelere dair oldukça dikkat çekici bilgiler aktarmıştır. Nitekim Merv'in kütüphane geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Nihâvend savaşından (21/642) sonra ülkesinin doğusuna kaçan Sâsânî Kisrası III. Yezdücird (ö. 31/651) beraberinde saray kütüphanesinden ve merkezî şehirlerden derlediği 1000'den fazla Pehlevîce el yazmasını Merv'e getirmiştir. Bu el yazmalar Merv kütüphanelerinin esasını teşkil etmektedir.¹²³⁰ Hamevî bu şehirde, kitaplarının zenginliği bakımından dünyada eşi benzeri olamayan on tane vakfiye kütüphanenin bulunduğundan bahsetmektedir. Bu kütüphanelerin isimleri şu şekildedir:

1. Azîziye Kütüphanesi: Merv Ulucamii'ne aittir. İçerisinde yaklaşık 12.000 cilt kitap bulunmaktadır. Bu kütüphane, ilk zamanlar Merv pazarında meyve ve güzel kokulu otlar satarak geçimini sağlarken daha sonra sultanın sâkîsi olan ve sarayda hatırı sayılır bir itibar kazanan Sultan Sencer'in emirlerinden Azîzüddin Ebûbekir Atîk ez-Zencânî'nin (Atîk b. Ebûbekir) vakfiyesidir.

2. Kemâliye Kütüphanesi: Merv Ulucamii'ndeki bir diğer kütüphanedir. Müellif bu kütüphaneyi kimin vakfettiğine dair bilgisinin olmadığını ifade etmiştir.

¹²²⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 10/225; İqtıdar Husain Sıddıkuî, "Gurlular", **DİA**, 14/210; Gürbüz, **Hârizmşahlar**, s. 257-258.

¹²²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", **DİA**, 12/89.

¹²³⁰ Almaz Yazberdiyew, **Türkmenistan Dünya Medeniyetinin Kadymy Ojagydyr**, (Aşkatat: Türkmen Döwlet Neşiryat, 2011), s. 178-179.

3. Şerefü'l-Mülk Müstevfî Ebû Mansûr Sa'd Muhammed b. Mansûr Kütüphanesi: Bu kütüphane bahsi geçen şahsın medresesinde yer almaktadır. Kendisi Hanefi mezhebine mensup olup 494/1100-1 senesinde vefat etmiştir.

4. Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi: Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün medresesinde de yer alan bir kütüphaneydi.

5.6. Yâkût'un da ilmî olarak istifade ettiği Sem'ânî ailesine ait iki tane kütüphane vardı.

7. Amîdiye Medresesi Kütüphanesi. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk'ün ismiyle anılmakta olup muhtemelen onun tarafından inşa edilmiştir.

8. Mecidiye Medresesi Kütüphanesi: Son dönem vezirlerinden Mecidü'l-Mülk'e ait medresede yer almaktaydı.

9. Hâtuniye Kütüphanesi: Mecidiye medresesinde yer alan bir diğer kütüphaneydi.

10. Damîriye Kütüphanesi: Şehirdeki bir hankah'ta yer almaktaydı.

Yâkût bahsi geçen bu kütüphanelerden kitap almanın evindeki kitaplığından kitap almak kadar kolay olduğuna dikkat çekmektedir. 200 cild kitaptan çoğunu kaporasız aldığını ve bu kitapların 200 dinar kıymetinde olduğunu ifade etmektedir. Bu kütüphanelerde zaman geçirmeye çok düşkün olduğundan ve daha sonradan kaleme alacağı eserler için bu kütüphanelerden çokça istifade ettiğinden bahsetmektedir. Ayrıca buralarda geçirdiği vakitlerin ve yaptığı araştırmaların zevkinin, ona tüm şehirleri unutturduğunu; ailesinden ve çocuklarından bile uzaklaştırdığını aktarmaktadır. Gerek *Mu'cemü'l-buldân*'a, gerekse telif edeceği diğer çalışmalara kaynak olması için bu kütüphanelerden pek çok kitap toplamış, çok sayıdaki bu kaynak eserlerin varlığının kendisini cezbedtiğini ifade etmiştir.¹²³¹

Hamevî bunun dışında Tûs civarındaki bir saray kütüphanesinin kendisini hayrete düşürdüğünden bahsetmektedir.¹²³²

¹²³¹ Yâkût, *Buldân*, 5/114.

¹²³² Yâkût, *Buldân*, 4/49.

Oğuz istilâsı dönemlerinde pek çok kütüphanenin yakıldığından veya yıkıldığından, fakat buna rağmen kitapların bir kısmının kurtarılabildiğinden bahsetmiştik. Her ne kadar kütüphaneler tahrip edilse de kitapların 200 dinar kıymetinde oluşu, mutlaka eşkıyalar ve ayyarlar tarafından bilinmekteydi. Nitekim İbnü'l-Esîr, istilâ sırasında 5 kütüphanenin yakılması dışında 7'sinin yağmalandığından ve içindeki kitapların ucuz fiyatlara satıldığından bahsetmektedir.¹²³³ Bir diğer uç örnek ise Nasîruddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274), Moğollar'ın Suriye ve Bağdat'daki istilâları esnasında yağmalanan kitaplardan Merâğa'da 400.000 cilt yazma toplamış olmasıdır.¹²³⁴ Bu durum Merv'in zengin kütüphanelerinin Oğuz istilasından sonra tekrardan nasıl hayat bulduğu hususunda ipucu vermektedir.

4. Hankahlar

Genellikle dervişlerin ve sûfilerin sohbet ve zikir için toplandıkları mekânlar olan hankahlar eğitim amaçlı olarak da hizmet vermekteydi.¹²³⁵ Nitekim Yâkût'un, bir hankahta yer alan Damîriye kütüphanesine dair verdiği bilgiden hareketle bu hankahlarda sadece sohbet ve zikir yapılmadığı, aynı zamanda ilmî faaliyetlerin de icra edildiği anlaşılmaktadır.¹²³⁶ Şâfiî Fakih Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Cûlâbâdî'nin Nîşâbur'a bağlı Cûlâbâd mahallesinin tepesinde hankahının olduğundan bahsedilir. Birçok talebenin kendisinden ders aldığı Ebû Hâmid'in bu dersleri kendisine ait olan hankahta verdiği anlaşılmaktadır.¹²³⁷ Bunun dışında Yâkût, Merv'in dışında Herat'a bağlı Fîrûzâbâd köyü ile Kûhistan'a bağlı Tabes'in Îrâyâd köyünde de sûfî hankahlarından bahsetmektedir.¹²³⁸

Askerî amaçlarla inşa edilen ribâtlar İran'dan Mâverâünnehir'e kadar uzanan geniş coğrafyada muhtemelen M. IX. yy'ın sonlarından itibaren askerî hüviyetini kaybedip dinî ve tasavvufî bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Tasavvufun gelişmesiyle birlikte ribâtlar, tekke ve zaviyeye dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren

¹²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/283.

¹²³⁴ Turan, *Selçuklular*, s. 331.

¹²³⁵ Süleyman Uludağ, "Hankah", *DiA*, 16/42.

¹²³⁶ Yâkût, *Buldân*, 5/114.

¹²³⁷ Tez metni bkz. s. 201-202.

¹²³⁸ Yâkût, *Buldân*, 1/289-290, 4/283.

ribâtlar hankahkarla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamıştır.¹²³⁹ Dolayısıyla bazı hankahların kökenlerinin ribâtlara dayandığını ifade edip, ribatları da birer eğitim kurumları kapsamına alabiliriz.

5. Ulemânın Evleri

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin icra edildiği bir diğer mekân olarak karşımıza ulemânın evleri çıkmaktadır. İlk bakışta yaşlılık, hastalık, resmî eğitim vazifesinin olmaması gibi sebeplerden dolayı bazı âlimlerin, talebelerini evlerinde okuttuğu anlaşılmaktadır. Yâkût, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin Ebû Ali el-Farmedî'nin Tâberân'daki evinde ondan ders aldığını aktarmaktadır.¹²⁴⁰ Bir diğer rivayette yine Sem'ânî'nin, Herat'ın Mâlîn beldesine bağlı Bâşînân köyündeki Farisî asıllı Ebu'l-Feth el-Herevî'den semâen ders aldığını nakletmiştir.¹²⁴¹ Sem'ânî, bu dersleri hocasının evinde aldığından bahsetmektedir.¹²⁴² Muhammed b. İshak el-Mevsilî Herat'taki Ali b. Muhammed el-Cekkânî'nin evine gitmiş, onun evinde kalmak için defaetle kendisinden izin istemiş ve bir vesileyle evinde ondan ders almıştır.¹²⁴³

E. İlim Dalları

Horasan, fethinden itibaren ilmî bakımdan hızla gelişen bir bölge olmuştur. Fethin akabinde Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 63/682-83 [?]), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685 [?]) ve Hakem b. Amr el-Gıfârî (ö. 50/670 [?]) gibi ashaba mensup kimselerin buraya yerleşmesiyle birlikte kurdukları ders halkaları, silsile şeklinde sonradan yetişecek âlimlere dayanak olmuştur. Bilâhare İlmî ve dinî seyahatler vasıtasıyla (rihleler döneminden önce) âlimler yetişmiş ve Horasan'a döndükten sonra burada ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹²⁴⁴ Sâ mânîler döneminde siyasî istikrar ve ticaretin artmasıyla birlikte refah dönemi yaşanmıştır. Bu da ilk örneklerinin Horasan'da görüldüğü medreselerin inşa edilmesine, ilim insanlarının

¹²³⁹ İsmail Yiğit, "Ribât", *DiA*, 35/78.

¹²⁴⁰ Yâkût, *Buldân*, 3/13.

¹²⁴¹ Yâkût, *Buldân*, 2/399-400.

¹²⁴² Sem'ânî, *Ensâb*, 5/223-224.

¹²⁴³ Yâkût, *Buldân*, 2/148.

¹²⁴⁴ Çetin, "Horasan", 18/239.

himaye edilmesine, dolayısıyla da dinî ve aklî ilimler sahasında âlimlerin yetişip artış göstermesine sebep olmuştur.¹²⁴⁵ Büyük Selçuklular döneminde ilmin devlet politikası haline gelmesiyle birlikte ulemâ maddî ve manevî destek görmüştür. Binaenaleyh bu dönemde inşa edilen çeşitli ilmî kurumlar vasıtasıyla Horasan, farklı alanlarda yetişen ilim insanlarının merkezi haline gelmiştir.¹²⁴⁶ Fakat Oğuz isyanı ile birlikte devlet otoritesinin ortadan kalkıp anarşinin hâkim olduğu yarım asırlık süreçte ölüm, göç vs. sebeplerle ilim insanlarının sayısının önemli oranda azaldığını söyleyebiliriz. Bu başlık altında Horasan bölgesinde İslâm fütuhâtından Yâkût'a kadar uzanan süreçte ilmî geleneğin teşekkülü ve gelişimini ele alıp akabinde müellifimizin kaydettiği Horasanlı âlim, şair, edip, mutasavvıf ve filozoflardan müteşekkil takriben 400'den fazla isimden yaklaşık 140 tanesinin biyografisinden vefat tarihlerine göre sıralayarak bahsedeceğiz. Bununla, bahsi geçen ilim dallarının gelişim serüvenini somutlaştırmayı hedefliyoruz. Bu isimlerin üçte ikisini tezimize almamamızın sebebi hayatları hakkında bahsedecek yeteri kadar malumatın bulunmamasından ve tezimizin hacmini aşmasından kaynaklanmaktadır. Yâkût'un, yerleşim yerlerine nisbet ettiği ilim insanlarını, bütünlük oluşturmaları bakımından diğer İslâmî kaynaklardan da istifade ederek aktarmaya çalışıp temayüz ettikleri alanları kategorize etmeye çalışacağız. Bu sınıflandırmanın zor olan tarafı birden farklı alanda uzmanlaşan âlimlerin hangi ilim dalı altında kaydedileceği meselesidir. Çünkü modern dönemin aksine klasik dönem ulemâsı umumiyetle farklı ilim dallarında ihtisas sahibi olmuş ve eserler vermiştir. Biz genel hatlarıyla müellifimizin ve diğer yardımcı kaynak olarak başvurduğumuz müelliflerin mevzu bahis âlimlerle ilgili üzerinde durdukları veya vurguladıkları branşı baz almaya çalıştık. Dolayısıyla yaptığımız tasnifattan salt bir branşa mensubiyet anlaşılmamalıdır.

1. Hadis

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Horasan'ın fütuhâtından sonra bölgeye yerleşen Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 63/682-83 [?]), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685 [?]) ve Hakem b. Amr el-Gıfârî (ö. 50/670 [?]) isimli sahabeler, burada kurdukları ilim halkalarıyla bölgede hadis faaliyetlerini başlattılar. Hicrî ilk asrın fütuhât

¹²⁴⁵ Usta, "Sâmânîler", 36/67.

¹²⁴⁶ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *DiA*, 36/375-376.

dönemi olması hasebiyle bu asırda hadis tahsilinin kurumsal bir kimlik kazandığı söylenemez. Bununla birlikte bu asrın son çeyreğinde bid'at fırkalarına karşı mücadele başlatan ve Ehl-i hadis (hadis taraftarları) olarak anılan çevrenin teşekkülünde çok mühim bir rol oynayan kimseler ortaya çıkmıştır. Bu kimseler Ehl-i hadis olarak bilinen grubun taraftarlarından ziyade nüveleri konumunda addedilmiştir. Bunlar arasında Horasan'da zikredilebilecek en önemli isim Dahhak b. Müzâhim el-Belhî'dir (ö. 105/723).¹²⁴⁷ H. II. asra gelindiğinde Ehl-i hadis ekolünün teşekkül etmeye başladığı görülmektedir. Ehl-i hadis'in Horasan'daki teşekkül sürecinde rol oynayan en önemli temsilcileri Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 168/784), Abdullâh b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797) ve Nadr b. Şümeyl el-Merverrûzî et-Temîmî (ö. 204/820) olmuştur.¹²⁴⁸ Yine bu asırda Hicaz ve Basra gibi ilim merkezlerine yapılan şahsî seyahatler sonucunda hadis âlimleri yetişmiştir. Bununla birlikte rivayetlerin geçerli olması maksadıyla bizzat hocasından hadis almak için "rihle" adında gerçekleştirilen seyahatler birçok muhaddisin yetişmesine imkân tanımıştır.¹²⁴⁹

H. III. yy.'da Abbâsî halifesi Me'mûn'un Horasan'da muhtariyet verdiği Tâhirî hanedanlığı döneminde (205/259-821/873) yönetimin hadis taraftarlarına verdiği destek sayesinde Ehl-i hadis devlet otoritesi tarafından himaye edilmiş ve faaliyetlerini genişletme imkânı bulmuştur.¹²⁵⁰ Bu yy.'da ekolün Horasan'daki en önemli temsilcileri başta Horasan'ın dört büyük âliminden birisi olarak kabul edilen İshâk b. Râhûye (ö. 238/852) olmak üzere Sadaka b. el-Fadl (ö. 223/837), Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 226/840), Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühî en-Nîsâbûrî (ö. 258/872), Muhammed b. Eslem et-Tûsî (ö. 242/856)'dir. Bunlar dışında ismini zikretmediğimiz daha pek çok hadis âlimi önemli bir yer tutmaktadır.¹²⁵¹

Sâmânîler'in bu bölgedeki hâkimiyetiyle birlikte "dâru's-sünne" adıyla hususî medreseler inşa edilmeye başlamış; Selçuklular dönemine gelindiğinde bölgenin neredeyse tamamına yayılan Nizâmîye medreseleri ile bu inşa faaliyetleri zirveye

¹²⁴⁷ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000), s. 44-45.

¹²⁴⁸ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 50-51.

¹²⁴⁹ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, 15/35; Çetin, "Horasan", 18/239.

¹²⁵⁰ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

¹²⁵¹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 195.

ulaşmıştır.¹²⁵² Bu gelişmeler hadis ilminin Horasan'da tam anlamıyla kurumsallaşmasının önünü açmış; bölge Oğuz isyanına kadar önemli bir hadis merkezi haline gelmiştir. Bu sayede aşağıda da ele alacağımız üzere Horasan'da pek çok hadis hâfızı ve muhaddis yetişmiştir.

1. Ebû Saîd İbrâhim b. Tahmân el-Horasânî el-Bâşânî (Muhaddis, Kelam âlimi) (ö. 163/780)

Herat'ın Bâşân köyüne nisbet edilmektedir. Sahâbe tabakasının sonlarına doğru doğdu. Pek çok memlekete ilim yolculuğu yaptı. Tâbiîn'e mensup âlimlerden dersler aldı. Ebû Hanîfe, Abdullah b. el-Mübârek ve daha pek çok âlim kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ulemâ onun sika muhaddis olduğunu ifade eder. İbn Râhûye (ö. 238/853), kendi dönemine kadar Horasan'da İbrâhim b. Tahmân'dan daha fazla hadis rivayet edenin olmadığını zikretmiştir. Hac vazifesini ifa etmek için çıktığı yolculukta Nîşâbur'a uğramıştır. Burada Cehmiyye'ye ait sözler ve fikirlerin yaygın olduğunu görünce ahaliyi bu görüşlerden vazgeçirmenin hac farizasını ifa etmekten daha hayırlı olduğuna kanaat getirmiş ve Nîşâbur'da kalmıştır. Daha sonra Mekke'de vefat etmesi ömrünün sonlarında, niyet ettiği haccı edâ ettiğine işaret etmektedir.¹²⁵³

2. Sûrat b. Hasan el-Âlûzânî (ö. H. II.-III./ M. VIII.-IX. yy.)

İmam Muhammed eş-Şeybânî'den (ö.189/805) hadis rivayet etmiştir. Ondan hadis rivayet etmesi kendisinin H. II. ve III. asırlarda yaşadığına delâlet etmektedir.¹²⁵⁴

3. Ebû Mûsâ İbrâhim b. Abdurrahman b. Sehl el-Âzadvârî el-Cüveynî (Muhaddis, Fakih, Edip) (ö. H. III. yy.'ın ilk çeyreği.)

Nîşâbur'da Ebû Abdullah el-Bûşencî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Rey ve Bağdat'ta da kitâbet yoluyla hadis dersleri almıştır. Ebû Mûsâ'nın, memleketine döndüğünde şehrin ileri gelenleri tarafından sevinç ve coşkuyla karşılandığı rivayet edilir.¹²⁵⁵

¹²⁵² Nebi Bozkurt, "Medrese", *DiA*, 28/324.

¹²⁵³ Yâkût, *Buldân*, 1/322; Zehebî, *Siyer*, 7/378-385.

¹²⁵⁴ Yâkût, *Buldân*, 1/55-56.

¹²⁵⁵ Yâkût, *Buldân*, 1/53; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/76.

4. Ebû Muhammed el-Ezher b. Belh el-Burcumîni (ö. H. III. yy.)

Belh'e bağlı Burcumîni köyüne nisbet edilmektedir. Irak ve Hicaz'a ilmî yolculuklar gerçekleştirmiştir. Döneminin önde gelen âlimlerinden birisi olan Vekî b. Cerrâh'tan (ö. 197/812) hadis rivayet etmiştir. İlyas, Mektûm ve Saîd isminde üç tane kardeşi vardır.¹²⁵⁶

5. Furât b. Nadr el-Âlîni (Muhaddis)

Tebeu't-tâbiîn'in ileri gelen muhaddislerinden Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) ders halkasının müdâvimi olmuş ve ondan hadis rivayet etmiştir.¹²⁵⁷

6. Ebu'l-Hasan Ali b. İbrâhim es-Sülemî el-Dârekânî (ö. 213/828)

Merv'in Dârekan köyüne mensuptur. İlim tahsili için Bağdat'a gitmiş, burada Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Hamza es-Sükkerî, Fazl b. Mûsâ es-Sînânî, Nadr b. Muhammed eş-Şeybânî vd. ulemâdan hadis tahsil etmiştir. Aynı zamanda Abdullah b. el-Mübârek ile dost olmuştur. Kendisinden de Abbas ed-Dûrî, Ya'kûb b. Şeybe ve Ahmed b. Halîl el-Bürçelânî hadis rivayet etmiştir. Kaynaklarda Dârekânî'nin güvenilir ve sika muhaddis olduğu rivayet edilir.¹²⁵⁸

7. Ebû Abdullah Muhammed b. Esed el-Hûşî (ö. 230/844'den hemen sonra)

Esferâyîn'in Hûş köyüne mensuptur. "İmam", "Bârî" ve "Şeyh-i Horasan" gibi ünvanlarla anılan sika bir muhaddistir. Fûdayl b. 'Îyâz, Süfyân b. 'Uyeyne, Abdullah b. el-Mübârek, Bakıyye b. Velîd, İsmail b. 'Uleyye, Velîd b. Müslim, Mervân b. Muâviye el-Fezârî gibi tebeu't-tâbiîn nesline mensup pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Kaynaklarda ilmî seyahatler yaptığı beldelerin isimleri zikredilmese de hocalarından hareketle Horasan, Irak ve Hicaz şehirlerinde ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Kendisinden de Ebû Hâtim er-Râzî, İbrâhim el-Harbî, Muhammed b. İshak es-Sâğânî, Ebû Muhammed ed-Dârimî, Yahyâ ez-Zühîlî ve daha birçok âlim hadis tahsil etmiştir. Hûşî'nin hadis'te otorite olduğu rivayet edilir.

¹²⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/374.

¹²⁵⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/56.

¹²⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/423; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/276.

Horasanlı Hadis hâfızı İshak b. Râhûye, onun vefatının ardından “Horasan’ın yarısıydı” ifadesini kullanmıştır.¹²⁵⁹

8. Ebû Recâ Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf es-Sekafî (ö. 240/855)

H. 148 (M. 765-6) veya 150 (M. 767-8) senesinde doğmuştur. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî’nin azatlı kölesi olduğu için es-Sekâfî nisbesiyle anıldığı rivayet edilir. Aslen Belh dolaylarındaki Bağlân beldesine mensup olması hasebiyle de Bağlânî nisbesiyle anılmıştır. Mekke, Şam, Irak ve Mısır diyarlarına ilmî yolculuklar gerçekleştirmiştir. Mâlik b. Enes, Leys b. Sa’d, Hammâd b. Zeyd, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Avâne vd. muhaddislerden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe ve daha pek çok muhaddis hadis rivayet etmiştir. Kuteybe sika muhaddistir ve bu alandaki mahareti sebebiyle ulemâ tarafından övülmüştür. Kaynaklarda kendisinin zengin olduğu ve içerisinde develerin de bulunduğu büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara sahip olduğu rivayet edilir.¹²⁶⁰

9. Ebû Saîd Abde b. Abdürrahîm el-Bâbânî el-Mervezî (ö.244/859)

Merv’in aşağı mahallesi olan Bâbân’da doğdu. Birçok hocadan semâen hadis tahsil etti. İlim yolculuğu için Şam, Irak ve Mısır’a yolculuklar yaptı. Dımaşk’ta vefat etti.¹²⁶¹

10. Ebû Ali Hasan b. Şucâ b. Racâ’ el-Belhî (ö. 244/859)

Belh şehrine mensup bir hadis hâfızıdır. Şam, Irak ve Mısır diyarına ilmî yolculuklar yapmıştır. Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâzî, Ebû Sâlih Kâtib el-Leys, Saîd b. Ebû Meryem ve Ubeydullah b. Mûsâ’dan hadis tahdis etmiştir. Kendisinden de İmam Buhârî, Ebû Zür’a er-Râzî, Muhammed b. Zekerıyyâ el-Belhî ve Ahmed b. Ali el-Ebbâr hadis rivayet etmiştir. İlmi itibarıyla kendi döneminde Horasan’ın en önemli âlimlerinden olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda Ahmed b. Hanbel, oğlu Abdullah’a Belhî’nin ilmî yönüyle çok kapsamlı bir âlim olduğunu zikretmiştir.¹²⁶²

¹²⁵⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/406; Zehebî, **Siyer**, 10/655-656.

¹²⁶⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/468.

¹²⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 1/303.

¹²⁶² Yâkût, **Buldân**, 1/480.

11. Ebû Abdurrahman Hasîn b. Müsennâ el-Bûyencî el-Mervezî (ö. 250/864 civarı)

Merv'in Bûyene köyüne nisbet edilmiştir. Rey ve Irak bölgelerine ilmî yolculuklar gerçekleştirmiş; Rey'de Cerîr b. Abdülhamid'den, Kûfe'de Vekî b. Cerrâh'dan kitâbet yoluyla hadis almıştır. Kendisinden de birçok kimse hadis rivayet etmiştir.¹²⁶³

12. Ebû Abdullah Muzahher b. Hakem el-Beyyâ' el-Engulgânî (ö. III./IX. yy.)

Merv'in bir köyü olan Engulgan/Engülgen'e nisbet edilir. Yâkût, meşhur muhaddis Müslim b. Haccâc'ın ondan hadis naklettiğini rivayet eder. Kaynaklarda hayatı hakkında başka herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹²⁶⁴ İmam Müslim'in vefatı (ö. 261/875) göz önüne alındığında H. III. yy.'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

13. Ebû İshak İbrâhim b. Hâlid b. Nasr el-Cürmîhenî (ö. 250/864)

Merv'in Cürmîhen köyüne mensup bir hadis hâfızıdır. Irak'ta el-Butaytî nisbesiyle meşhur olmuştur. Gerek "el-Butaytî" nisbesiyle Irak'ta meşhur olması gerekse Iraklı ulemâdan ilim tahsil etmesi sebebiyle Irak dolaylarına ilmî seyahatte bulunduğu ve bir süre orada yaşadığı anlaşılmaktadır. İlimde döneminin en büyük hadis âlimlerinden biri olduğu rivayet edilir. Ahmed b. Seyyâr ile Muhammed b. Beşşâr el-Bündâr, yaşadıkları dönemde asrın dört âlimi olarak Ebû İshak İbrâhim el-Cürmîhenî, İmam Buhârî, Abdullah ed-Dârimî ve Ebû Zür'a er-Râzî'yi işaret etmişlerdir. Hadis ezberi ve itkânı konusunda İmam Buhârî ile Ebû Zür'a er-Râzî'ye teşbih edilmiştir. Abdullah b. Recâ', Ebû Nu'mân el-Basrî vd. âlimlerden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Yahyâ b. Mâseveyh hadis rivayet etmiştir.¹²⁶⁵

14. Ebû Ahmed Humeyd b. Zencûye (Zenceveyh) el-Ezdî en-Nesâî (Hadis Hâfızı, Fakih) (ö. 251/865)

Nesa şehrine mensuptur. Ezd kabilesine mensup olduğu için el-Ezdî nisbesi ile de anılmıştır. Talebü'l-hadis maksadıyla pek çok beldeye seyahatler

¹²⁶³ Yâkût, **Buldân**, 1/513-514.

¹²⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/272.

¹²⁶⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/151; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/250-251; Zehebî, **Siyer**, 12/76-77.

gerçekleştirmiştir. Dımaşk'ta Hişam b. Ammâr'dan, Irak'ın farklı şehirlerinde Yezid b. Hârûn, Nadr b. Şümeyl, Ebû Nuaym el-Mülâyî ve Ebû Âsım en-Nübeyl'den, Mısır'da Abdullah b. Sâlih ve Saîd b. 'Ufeyr'den, Humus, Kaysariyye ve Mekke'de diğer âlimlerden olmak üzere pek çok hadis hâfızı ve muhaddis'ten semâen hadis tahsil etmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, (Ahmed b. Şuayb) en-Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Hâtım er-Râzî ve daha pek çok âlim de kendisinden hadis almıştır. Buhârî ile Müslim sahihlerinde Nesâî'den aldıkları hadislere yer vermemişlerdir. Hadis alanında *et-Terğîb ve't-Terhîb*, fıkıh alanında *Kitâbu'l-Emvâl* isimli eserleri kaleme almıştır. Bunun yanında ilm-i edeb'e dair de bir eser tasnif etmiştir.

Mezkûr eserlerin günümüzde dahi önemli kaynaklar arasında yer alması onun hadis ve fıkıh alanında mâhir bir âlim olduğunu göstermektedir. Sika muhaddis olduğu rivayet edilmiştir. Sem'ânî, Nesâî'nin ilmî ve fikhî bakımdan Horasan'ın efendilerinden olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Nesa'da sünneti yayan âlim olduğu rivayet edilir. Sem'ânî, 251/865 senesinde vefat eden Nesâî'nin Nesa'da medfun bulunduğunu ve kabrini ziyaret ettiğini zikretmiştir.¹²⁶⁶

15. Ebû Zer Ahmed b. Abdullah b. Mâlik et-Tirmizî el-Enderâbî (ö. 252/866'dan sonra)

Memleketi aslen Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Tirmizî'dir. Irak'a ilmî seyahat gerçekleştirmiştir. Burada "Bündar" lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr el-Basrî (ö. 252/866) ile Muhammed b. Müsennâ el-Anezî (ö. 252/866), Amr b. Alî el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafi (ö. 249/864) ve Nasr b. Ali el-Cehdamî gibi daha pek çok muhaddisten semâen hadis tahsil etmiştir. Ayrıca birçok talebesi de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Bu bölge dışında Buhara ve Neseft'e bulunmuştur. El-Enderâbî nisbesini almasının sebebi ise ilim yolculuğundan sonra Merv ile Belh arasında bulunan Enderâba beldesinde kâdılık vazifesini icrâ etmesinden dolayıdır.¹²⁶⁷ Vefatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte hocalarının vefatından hareketle H. III. yy.'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

16. Ebû Dâvûd Süleyman b. Ma'bed es-Sincî (ö. 257/871)

¹²⁶⁶ Yâkût, *Buldân*, 5/282; Sem'ânî, *Ensâb*, 13/87; Zehebî, *Siyer*, 12/19-21.

¹²⁶⁷ Yâkût, *Buldân*, 1/260; Sem'ânî, *Ensâb*, 1/361.

Merv'in Sinc köyüne mensuptur. Bağdat, Mısır, Hicaz, Yemen vd. İslâm beldesine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Buralarda pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Müslim b. Haccâc ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi ileri gelen muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir. Kaynaklarda sika muhaddis olduğu rivayet edilir. Hadis ilmi dışında Arapça ve tarih alanında da donanımlı olup aynı zamanda şair ve edipti.¹²⁶⁸

17. Ebû İshak İbrâhim b. Ya'kûb es-Sa'dî el-Cüzcânî (ö. 259/873)

Belh'e bağlı Cüzcân bölgesine mensup bir hadis hâfızı ve sika muhaddistir. Bunun yanı sıra musannif ve muharrictir. Horasan'dan ilim tahsili için farklı İslâm beldelerine yolculuklar yapmıştır. Genel olarak Dimaşk'ta ikamet etmiştir. Dimaşk dışında bir müddet Mekke, Basra ve Remle şehirlerinde de ilim tahsili için ikamet etmiştir. Ahmed b. Hanbel'den fıkıh; Yezid b. Hârûn, Ebû 'Âsım en-Nebîl, Hüseyin b. Ali el-Cu'fî ve daha pek çok hadis âliminden de hadis tahsil etmiştir. Ayrıca Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Zür'a er-Râzî gibi devrin ileri gelen âlimleri kendisinden hadis rivayet etmiştir. Kaynaklarda Cüzcânî'nin Ahmed b. Hanbel ile yüz yüze ilim tahsil etmesinin yanında mektuplaştığı, onun kitaplarını okuduğu ve kendisinden ziyadesiyle istifade ettiği rivayet edilmektedir. *Kitâbu'd-Du'âfâ* isimli bir de eseri vardır.¹²⁶⁹

18. Ahmed b. (Harîş) b. Amr el-Bâdgîsî (ö. H. III. yy.)

Herat'ın Bâdgîs bölgesine nisbet edilmektedir. İbn Hibbân, Bâdgîs kâdısı olarak Ahmed b. Harîş'i bildiğini, Ahmed b. Amr'ı tanımadığını rivayet etmiştir. Muhtemelen kitaplarda babasının ismi (Harîş) hazfolmuştur. Irak ulemâsı ile tebeu't-tâbiîn muhaddislerinden Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Vekî' b. Cerrâh'dan (ö. 197/812) hadis rivayet etmiştir. Muhammed b. Nasr el-Mervezî ise ondan hadis rivayet etmiştir. Rivayete göre Abbâsî devlet adamı ve komutanlarından Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844) tarafından Horasan'a gönderilmiş; Bâdgîs, Bûşenc ve Herat'ın

¹²⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/264; **Udebâ**, 3/1403.

¹²⁶⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/182-183; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, **Tezkiretü'l-huffâz**, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/100.

kazâî vazifesi kendisine tevdi edilmiştir.¹²⁷⁰ Vefat tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgi bulunmasa da hocalarının vefat tarihlerinden hareketle H. III. yy.'da vefat ettiği söylenebilir.

19. Ebû Muhammed Ehyed b. Hüseyin b. Ali b. Süleyman es-Sülemî el-Bâmyânî (ö. H. III. yy.)

Es-Sülemî nisbesi, Süleym kabilesine mensup olduğunu göstermektedir. Bâmyân şehrine mensup olup sonradan Belh'e yerleşmiştir. Mekkî b. İbrâhim, Ali b. Hasan er-Râzî, Mukâtil b. İbrâhim ve Leys b. Müsâvir (ö. 224/839) gibi Belh âlimlerinden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ ile Sika muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Tarhan el-Belhî hadis rivayet etmiştir.¹²⁷¹ Hicrî III. yy.'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

20. Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh el-Bâğakî (ö. H. III. yy.)

Nîşâbur'un Bâğak mahallesine mensuptur. "Nîşâbur hâfızı" lakabı ile meşhur olmuştur. Ebû Saîd el-Eşecc el-Kûfî (ö. 257/871), İshak b. Mansûr el-Mervezî ve Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Hocalarının nisbelerinden hareketle Merv ve Kûfe gibi şehirlere ilmî yolculuklar yapmış olması muhtemeldir. Ayrıca Abdullah b. Sa'd ve Ebu'l-Hasan b. Sabîh, kendisinden hadis nakletmiştir.¹²⁷² Kaynaklarda vefatına dair herhangi bir bilgi olmasa da hocalarının vefat tarihleri göz önüne alındığında H. III. yy.'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

21. Muhammed b. Abdurrahman el-Bütânî (ö. H. III. yy.)

Nîşâbur'un Turaysis şehrine bağlı Bütân köyüne mensuptur. Müctehid âlim ve kâdılkudât Yahyâ b. Eksem'in akrabasıdır. Tebeu't-tâbiîn âlimlerinden Abdullah b. el-Mübârek'in arkadaşı olan Ali b. İbrâhim el-Bütânî'den hadis nakletmiştir. Kendisinden de Muhammed b. Abdurrahman el-Bütânî hadis rivayet etmiştir.¹²⁷³

22. Muhammed b. İmran el-Ersâbendî (ö. H. III. yy.)

¹²⁷⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/318; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/21-22; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. ed-Dârimî el-Büstî ibn Hibbân, **es-Sikât**, nşr. Muhammed Abdürreşîd, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'âri'l-Osmâniyye, 1973), 8/27-28.

¹²⁷¹ Yâkût, **Buldân**, 1/330; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/64-65.

¹²⁷² Yâkût, **Buldân**, 1/325; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/44-45.

¹²⁷³ Yâkût, **Buldân**, 1/334; Subkî, **Tabakât**, 2/347.

Merv'e bağı Ersâbend köyünde doğmuştur. Döneminde Horasan'ın üç büyük hadis âliminden biri olan Ali b. Hucr el-Mervezî'den (ö. 244/858) semâen hadis tahsil etmiştir. Kaynaklarda sika muhaddis olduğu rivayet edilir.¹²⁷⁴

23. Ebûbekir Muhammed b. Abdullah b. Mehdi el-Mihricânî

(ö. III./ IX. yy.'nin ikinci yarısı)

Nîşâbur'un Esferâyîn şehrine bağı Mihricân köyüne mensuptur. "Şeyh" ünvanı ile anılmıştır. Talebü'l-hadis maksadıyla pek çok memlekete seyahatler gerçekleştirmiş; dönemin meşhur bazı âlimlerinden hadis tahsil etmiştir. Horasan'da Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 258/872) ile Muhammed b. Recâ es-Sindî'den, Rey'de Muhammed b. Mukatil'den, Irak'ta Ömer b. Şebbe el-Basrî ile Ebû Saîd el-Eşec el-Kûfî (ö. 257/871)'den, Hicaz'da Abdullah b. Şebîb vd. ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir. Kaynaklarda nerede ve hangi tarihte vefat ettiğine dair herhangi bir mâlûmat yoktur. İlim tahsil ettiği hocalarının vefat tarihleri göz önüne alındığında H. III. yy.'ın ikinci yarısında vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹²⁷⁵

24. Ali b. Hasan b. Mûsâ en-Nîsâbûrî ed-Derabcirdî (ö. 267/881)

Nîşâbur'un Derabcird mahallesine mensuptur. Sika muhaddis olduğu rivayet edilir. Horasan, Irak, Hicaz ve Yemen diyarlarına talebü'l-hadis maksadıyla seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu yolculuklarda pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Süfyân b. Uyeyne ile bir araya gelmiş; fakat ondan hadis rivayet etmemiştir. Kendisinden de İmam Buhari, İmam Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Huzeyme ve daha pek çok âlim hadis rivayet etmiştir. Kaynaklarda kendisinden imam olarak bahsedilmekte olup ulemânın büyüklerinden olduğu nakledilmektedir. Ölüm nedeniyle ilgili çeşitli rivayetler olmakla birlikte genel kanı öldürüldüğü şeklindedir.¹²⁷⁶

25. Ebû Abdullah el-Belhî (ö. 278/891)

¹²⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/151; Sem'ânî, **Ensâb**, 1/165.

¹²⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/233; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/495.

¹²⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/446; Zehebî, **Siyer**, 12/526-528.

Belh şehrine mensup bir hadis hâfızıdır. Talebü'l-hadis maksadıyla Şam ve Mısır bölgeleri ile Bağdat, Basra ve Kûfe şehirleri gibi pek çok İslâm diyarına yolculuklar gerçekleştirmiştir. Şam başta olmak üzere diğer bölgelerin ulemâsından semâen hadis tahsil etmiştir. Bu ulemâdan bazıları: Muhammed b. Abdülcelîl el-Huşenî, Muhammed b. Fazl, Kuteybe b. Saîd, Hasan b. Muhammed ez-Zâferânî'dir. Kendisinden de Ebû Ali Hasan b. Nasr et-Tûsî, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Fârisî ile oğlu Ebûbekir Abdullah ve Ebû Harb Muhammed b. Ahmed hadis rivayet etmişlerdir. Ayrıca Ebû Abdullah pek çok eser tasnif etmiştir.¹²⁷⁷

26. Ebû Ya'kûb İsmail b. Kuteybe el-Büştenikânî (ö. 284/897)

Nîşâbur'un Büštenikân köyüne mensup bir muhaddis ve zâhiddir. Bu köyün en çok hadis rivayet eden âlimi olarak zikredilmektedir. Nîşâbur'da ve seyahat ettiği Irak'ta birçok âlimden semâen hadis tahsil etmiştir. Bu (Iraklı) hocalar arasında Ahmed b. Hanbel, Ebûbekir b. Ebû Şeybe ve Osman b. Ebû Şeybe de bulunmaktadır. Kendisinden de İbn Huzeyme, Ebu'l-Abbas es-Sirâc ve İbrâhim b. Ebû Şeybe hadis rivayet etmiştir. Ebûbekir b. Ebû Şeybe'den -onun- *el-Musannef* isimli eserini baştan sona okumuştur. 284/897 senesinde kendi köyünde vefat etmiştir.¹²⁷⁸

27. Ebû Saîd Muhammed b. Şâdân el-Esamm el-Cündefercî (el-Bündeferkî)

(ö. 286/899)

Nîşâbur'un Cündeferc (Bündeferk) köyüne mensup bir muhaddis ve zâhiddir. "Sağır" anlamına gelen el-Esamm nisbesi, kulakları işitmediği için ona verilmiştir. Kaynaklarda anlama ve kavrama melekesinin çok iyi olduğu rivayet edilmektedir. Horasan, Rey, Bağdat, Basra, Kûfe ve Hicaz'a ilmî seyahatler gerçekleştirmiş; buralarda dönemin büyük âlimlerinden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de birçok âlim hadis rivayet etmiştir.¹²⁷⁹

28. Ebû Ali Ahmed b. Hamdeveyhi b. Müslim ed-Dîveyrî (ö. 289/902)

¹²⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/480.

¹²⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/425; Subkî, **Tabakât**, 2/242.

¹²⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/170; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/347-348.

Nîşâbur'un Dîvera köyüne mensuptur. Talebü'l-hadis maksadıyla ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Nîşâbur'da İshak b. Râhûye, Muhammed b. Râfi'den; Merv'de Ali b. Hacer, Ali b. Haşrem'den, Bağdat'ta Halef b. Hişam el-Mukrî ve Saîd b. Yahyâ el-Emevî'den vd. ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Mü'mil b. Hasan b. İsa, Kâdı Yahyâ b. Mansûr vd. ulemâ hadis rivayet etmiştir. 289/902 senesinde kendi köyü olan Dîvera'da vefat etmiştir.¹²⁸⁰

29. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsa el-Huzâî el-Herevî el-Cekkânî

(ö. 292/905)

Herat'ın Cekkân mahallesine mensuptur. Huzâî nisbesi, onun aslen Arap kökenli olduğuna işaret etmektedir. Kaynaklarda bazı âlimlerin onu sika muhaddis kabul ettiği nakledilir. İlim maksadıyla Şam diyarına seyahat etmiş, Dımaşk'ta ve Humus'ta hadis dersleri almıştır. Ebu'l-Yemân, Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâzî, Âdem b. Ebû İyas, Muhammed b. Ebî es-Serîyy el-Askalânî, Zeyd b. Mübarek ve Selam b. Süleyman el-Medâinî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Ebû Ali er-Reffâî, Ebu'l-Fazl Muhammed Hamîreveyh es-Seyyârî el-Askalânî ve bir kısım Heratlı talebe hadis rivayet etmiştir. 292/905 senesinde 100 yaşındayken vefat ettiği nakledilir.¹²⁸¹

30. Câfer b. Ahmed b. Abdurrahman eş-Şamâtî (ö. 292/905)

Nîşâbur'a bağlı Şâmât küresine (il) mensup bir muhaddis ve Şâfiî fakihidir. İlim tahsili için pek çok seyahat gerçekleştirmiş; bundan dolayı da kendisine seyyah denilmiştir. Horasan, Irak, Dımaşk, Hicaz ve Mısır'da çok sayıda âlimden ilim almıştır. Mısır'da Ebû İbrâhim el-Müzenî'den fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca yaptığı seyahatlerde İshak b. Râhûye, İbn Küreyb, İsmail el-Fezârî, Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. Râfi' ve döneminin ileri gelen pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Kendisi de çok sayıda talebeye ders vermiştir.¹²⁸²

31. Ebû Süleyman Dâvûd b. Hüseyin b. Akîl el-Hüsrevî (ö. 299-911-2)

¹²⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/546; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/458-459.

¹²⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 2/148; Zehebî, **Siyer**, 13/454.

¹²⁸² Yâkût, **Buldân**, 3/311; Zehebî, **Siyer**, 14/15-16.

Kendisinin, 200/815-816 senesinde doğduğunu söylediği rivayet edilir. Beyhak'ın eski merkezi olan Hüsrevcird'e mensup olan bir sika muhaddistir. Pek çok İslâm beldesine ilmî seyahatler gerçekleştirmiş olup bundan dolayı seyyah olarak anılmıştır. Nîşâbur'da İshak b. Râhûye, Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî el-Minkarî ve Amr b. Zürâre'den, Merv'de Ali b. Hucr el-Mervezî ve Ali b. Haşrem el-Mervezî'den, Belh'te Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd es-Sekafî'den, Irak'ta Abdullah b. Muâviye el-Cümahî ve Nasr b. Ali el-Cehdamî'den, Hicaz'da Ebû Mus'ab ez-Zührî'den, Mısır'da İsa b. Hammâd et-Tücîbî, Muhammed b. Rumh ve Harmele b. Yahyâ'dan, Şam'da Ebu't-Tegâ el-Yezenî, Muhammed b. Halef el-Askalânî'den ve daha pek çok ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de birçok âlim hadis rivayet etmiştir. Vefat tarihine dair Sem'ânî H. 296, Zehebî H. 293, Yâkût ise H. 299 kaydını düşmüştür.¹²⁸³

32. Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Hüseyin el-Bâsibyânî (ö. IV. yy.)

Belh'in Bâsibyân köyüne mensuptur. Bağdat'ta Hadis hâfızı İbrâhim b. Abdullah el-Keccî el-Basrî'den (ö. 292/904) hadis rivayet etmiştir.¹²⁸⁴ Hakkında fazla bir mâlûmat bulunmamaktadır.

33. Temim b. Muhammed b. Tamgaç et-Tûsî (ö. 298/910-911)

Tûs şehrine nisbet edilen bir sika muhaddistir. İlim tahsili için birçok memlekete seyahat gerçekleştirmiştir. Horasan'da İshak b. Râhûye ve Hasan b. İsa el-Mâsercisî'den; Irak'ta Ahmed b. Hanbel ve Abdurrahmen el-Vâkîdî'den; Mısır'da Muhammed b. Rumh'tan; Humus'ta Süleyman b. Seleme el-Hıyârî'den ve daha pek çok âlimden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de çok sayıda âlim hadis tahsil etmiştir. Ayrıca Hicaz ve Şam'a da ilmî yolculuklar yapmıştır. Tûsî'nin ricâl ilmine dair *el-Müsnedü'l-kebîr* isimli bir eseri vardır.¹²⁸⁵

34. Ebûbekir Câfer b. Muhammed b. Hasan el-Firyâbî (ö. 301/913)

Belh'in Firyâb beldesine mensup bir muhaddis olup kaynaklarda “İmam”, “Hâfız” ve “Şeyh” gibi ünvanlarla anılmıştır. İlk defa 17 yaşındayken kitâbet yoluyla

¹²⁸³ Yâkût, **Buldân**, 2/370; Zehebî, **Siyer**, 13/579; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/126-127.

¹²⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/322.

¹²⁸⁵ Yâkût, **Buldân**, 4/50; Zehebî, **Siyer**, 13/496-497.

hadis dersleri almıştır. Daha sonra ilim tahsili için Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Şam, Hicaz, el-Cezîre ve Mısır gibi çok geniş bir coğrafyaya seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatleri esnasında devrinin ileri gelen büyük âlimleri ile görüşüp, onlardan ders alma imkânı elde etmiş ve ilimde temâyüz etmiştir. Bilâhare Dînever’de kâdılık yapmıştır. Bu vazifesinden sonra Bağdat’a gelmiş ve şehre girerken insanların adeta yollara dökülüp şâşâlı bir şekilde onu karşıladığı rivayet edilir. Şehrin caddelerinde dersler verdiği, bu dersleri dinlemek için pek çok insanın bu caddelere toplandığı ve 316 kişinin bu dersleri yazdığı aktarılır. Firyâbî, dönemin ileri gelen âlimlerinin yanında daha pek çok âlimden ilim tahsil etmiş, kendisi de pek çok talebeye dersler vermiştir. Farklı alanlarda kaleme aldığı eserleri mevcuttur.¹²⁸⁶

35. Ebû Alî Hüseyin b. İdrîs b. Mübârek el-Ensârî el-Herevî (İbn Hürrem)

(ö. 301/913)

İbn Hürrem olarak da bilinmektedir. Ensârî nisbesi onun Arap kökenli olabileceğine işaret etmektedir. Herat’ın meşhur muhaddislerindendir. Dârekutnî, Herevî’nin sika seviyesinde olduğunu ifade etmiştir. Kaynaklarda yaklaşık 90 yaşında vefat ettiği zikredilir. Bu da doğum tarihinin yaklaşık H. 210 senesine karşılık geldiğini göstermektedir. Hocalarının vefat tarihleri de dikkate alındığında Herevî’nin oldukça genç yaşlarda hadis tahsil etmeye başladığı anlaşılmaktadır. İlim tahsili maksadıyla icrâ ettiği pek çok seyahatten dolayı kendisine seyyah denilmiştir. Ders aldığı âlimlerin mensup oldukları memleketler göz önüne alındığında; Horasan, Şam, Irak ve Hicaz şehirlerine ilmî seyahatler gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Hişam b. Ammar (ö. 245/859), Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239/853) ve daha pek çok muhaddisten semâen hadis almıştır. Kendisinden de dönemin önde gelen âlimlerinden olan Bişr b. Muhammed el-Mûzenî, İbn Hibbân, Müfessir Ebûbekir en-Nakkâş ve daha bir kısım âlim hadis rivayet etmişlerdir. Herevî’nin kaleme aldığı çok sayıda eseri mevcut olup bunlar arasında pek çok hadis ve haberi ihtiva eden *Târîhu’l-kebîr* isimli bir eser tasnif etmiştir. Bu

¹²⁸⁶ Yâkût, *Buldân*, 4/259; Zehebî, *Siyer*, 14/96-106.

eser İmam Buhârî'nin *Târîhu'l-kebîr* isimli alfabetik tarzda ele aldığı eseri ile oldukça benzerlik göstermektedir.¹²⁸⁷

36. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915)

Takriben 215/830 senesinde Nesa'da doğmuştur. Hadis hâfızı olup; kütüb-i sitte'den birisi olan *es-Sünen* ismiyle meşhur hadis eserinin müellifidir. Bir dönem kâdılık yapmıştır. Hadis ilminde dönemin otoritelerinden kabul edilmektedir. Genç yaşlarında Mısır'a ilmî seyahat gerçekleştirmiş ve uzun bir müddet orada ikamet etmiştir. Burada Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) başta olmak üzere birçok hadis âliminden hadis almıştır. Tasnif ettiği eserler Mısır'da yayılmıştır. Daha sonra Dimeşk'e gitmiş ve burada Hişam b. Ammâr (ö. 245/859) başta olmak üzere çok fazla muhaddisten hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de birçok kimse hadis almıştır. Şam Emeviye camiinde Muâviye'nin fazileti hakkında kendisine sorulan bir soruya verdiği menfî cevap sonucunda, cemaat tarafından şiddetli bir şekilde dövülüp caminin dışına atılmıştır. Dârekutnî'den gelen rivayete göre kendisinin Mekke'ye götürülmesini istemiş, oraya vardıklarında ise vefat edip Safa ile Merve tepesi arasında bir yere defnedilmiştir. Diğer bir rivayete göre de Filistin'de vefat etmiştir.¹²⁸⁸

37. İshak b. İbrâhim b. Nasr Ebû Ya'kûb el-Büşî (ö. 303/915-6)

Nîşâbur'a bağlı Büşt/Poşt şehrine mensup bir muhaddis ve hadis hâfızıdır. Kaynaklarda çok güzel Kurân-ı Kerîm okuduğu ve çokça seyahat ettiği aktarılır. Hadis ilmine dair bir müsned tasnif etmiştir. Bunun yanında tasnif ettiği çok sayıda eseri vardır. Kuteybe b. Saîd, İbrâhim b. Müstemir, Ebû Kureyb Muhammed b. 'Alâ, İshak b. İbrâhim el-Hanzalî, Hişam b. Amr ve daha birçok muhaddis ve hadis hâfızından semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Ebû Câfer Muhammed b. Hânî, Ebu'l-Fazl Muhammed el-Mevsîlî ve çok sayıda Horasan ulemâsı hadis rivayet etmiştir.¹²⁸⁹

38. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Yûsuf el-Debîrî (ö. 307/919-920)

¹²⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/396-397; Zehebî, **Siyer**, 14/113-114.

¹²⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/282.

¹²⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/425; Zehebî, **Siyer**, 14/139-140.

Nîşâbur'a bağılı Debir köyüne mensup bir âlim olup Merv ve Belh'e ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Belh'te Kuteybe b. Saîd ve Yahyâ b. Mûsâ'dan; Merv'de İshak b. Râhûye, Muhammed b. Eban el-Müstemlî, Osman b. Abdullah el-Emevî vd. âlimlerden kitâbet yoluyla hadis almıştır. Kendisinden de birçok âlim hadis rivayet etmiştir.¹²⁹⁰

39. Ebû Abdullah Hasan b. İsmâil el-Ertiyânî en-Nîsâbûrî (ö.310/922'den sonra)

Nîşâbur'un Üstüvâ küresine (bucak) bağılı Ertiyân köyünde doğmuştur. Hadis tahsili için Irak'a rihle gerçekleştirmiştir. Basra'da, muhaddis Muhammed b. Beşşâr el-Bündar el-Basrî'den (ö. H. 252) ve Hadis hâfızı Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ el-Anezî el-Basrî'den (ö. H. 252) semâen hadis tahsil etmiştir. Bir kısım talebe de kendisinden hadis rivayet etmiştir.¹²⁹¹

40. Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî en-Nûkânî (ö. 312/924-5)

Tûs'un merkez şehirlerinden Nûkân'a mensup olan bir hadis hâfızıdır. Talebü'l-hadis maksadıyla farklı beldelere yapmış olduğı seyahatlerinden dolayı seyyah olarak anılmıştır. Başta Herat ve Kazvin'de olmak üzere; gezmiş olduğı Mâverâünnehir beldelerinden biri olan Nesef'te dönemin ulemâsından hadis tahsil etti. Zübeyr b. Bekkâr, Muhammed b. Râfî', Muhammed b. Eslem, Ahmed b. Menî', Muhammed b. Beşşâr el-Bündar, Osman b. Saîd ed-Dârimî ve dönemin önde gelen diğeri hadis âlimlerinden hadis almıştır. Basralı Hadis hâfızı Bündar ile Mekke ve Medine kâdısı Zübeyr b. Bekkâr'dan hadis almış olması, onun Irak ve Hicaz'a da seyahatler gerçekleştirdiğini akla getirmektedir. Kendisinden de çok sayıda âlim hadis rivayet etmiştir. Hadis ilminde hâfız seviyesinde olup sika kabul edilmiştir. 312/924-5 tarihinde yaklaşık 90 yaşındayken vefat etmiştir.¹²⁹²

41. Ebûbekir Abdullah b. Muhammed b. Müslim el-Curbedî (ö. 318/930)

239/853 tarihinde Esferâyîn'e bağılı Curbed köyünde doğmuş bir hadis hâfızıdır. Birçok İslâm beldesine yaptığı ilmî seyahatleri dolayısıyla seyyah olarak anılmıştır. Mısır'da İmam Şâfiî'nin talebesi Yunus b. Abdüla'lâ es-Sadeffî'den,

¹²⁹⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/438; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/311.

¹²⁹¹ Yâkût, **Buldân**, 1/141; Sem'ânî, **Ensâb**, 1/153.

¹²⁹² Yâkût, **Buldân**, 5/311; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/ 207; Zehebî, **Siyer**, 15/15-17.

Şam'da Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin hocası Abbas b. Velîd b. Mezîd'den, Beyrut'ta Hâcib b. Süleyman el-Menbecî'den, Irak'ta İmam Şâfi'nin kavli-kadîminin en sağlam râvîsi olarak bilinen Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî'den, Hicaz'da Şeyhü'l-Harem olarak bilinen Muhammed b. İsmail b. Sâlim'den, Horasan'da Muhammed b. Yahyâ ez-Zührlî'den, Rey'de Ebû Zür'a er-Râzî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de pek çok âlim hadis rivayet etmiştir.¹²⁹³

42. Ebû Abdullah Muhammed b. Hafs b. Muhammed eş-Şa'rânî en-Nîsâbûrî el-Âzâdvârî (ö. 313/925)

Nîşâbur'a bağlı Cüveyn küresinin (il) merkezi olan Âzâdvâr beldesinde doğmuştur. Horasan'da, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm (İbn Râhûye) ve Muhammed b. Râfi'den; Irak'da Nasr b. Ali el-Cehdamî ve Ebû Kureyb'den; Hicaz'da Abdullah b. Muhammed ez-Zührî, Abdülcebbâr b. 'Alâ ve diğer akranı olan âlimlerden semâen hadis tahsil etmiştir. Talebelerinden Kâdî Yahyâ b. Mansûr ile Hâfız Ebû Ali ondan hadis rivayet etmişleridir. 313/925-6 senesinde memleketi Âzâdvâr'da vefat etmiştir.¹²⁹⁴

43. Ebû Avâne Ya'kûb b. İshak b. İbrâhîm b. Yezid el-Esferâyînî (Sika Muhaddis, Şâfi Fakihî) (ö. 316/929)

Nîşâbur'a bağlı Esferâyîn şehrine mensup bir hadis hâfızıdır. Kaynaklarda kendisinden müctehid âlim, sika muhaddis ve Şâfi fakihî olarak bahsedilmektedir. Büyük ilim merkezlerine yolculuklar yapmış ve ilim tahsil etmiştir. Fâris, Şam, Mısır, Hicaz, Yemen ve el-Cezîre bölgeleri ile Basra, Kûfe, Vâsıt, İsfahan ve Rey şehirlerinde ilim tahsil etmiştir. Aralarında Müslim b. Haccâc'ın da bulunduğu birçok muhaddisten semâen hadis dersleri almıştır. Ayrıca mu'cemleriyle de bilinen Süleyman ed-Dârimî gibi pek çok âlime hocalık yapmıştır. Beş defa hacca gittiği rivayet edilir ki bununla aynı zamanda ilmî bir gaye güttüğü de anlaşılmaktadır. İmam Şâfi'nin görüşlerini ve eserlerini Esferâyîn'e ilk getiren âlimdir. Sahîh-i

¹²⁹³ Yâkût, **Buldân**, 2/180.

¹²⁹⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/167.

Müslim üzerine *el-Müsnedü'l-muhrec 'alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc* adlı müstahreç bir eser telif etmiştir.¹²⁹⁵

44. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Beğavî (ö. 317/929)

214/829 senesinde Bağdat'ta doğmuştur. Dedesi Ahmed b. Menî'in memleketi olan Bağşur'a atfen Beğavî nisbesiyle anılmıştır. Küçük yaşından itibaren dedesi tarafından yetiştirilmiş, küçük yaşlardayken hadis meclislerine katılmıştır. Zehebî, Ebu'l-Kâsım'ın yaşadığı asırda ondan daha küçük yaşta hadis eğitimi alan bir başka kimseyi duymadığını belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Ali b. Ca'd, Ebû Nasr et-Temmâr, Halef b. Hişam el-Bezzâz vd. ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Taberânî, Dârekutnî, İbn Kânî, İbn Hibbân gibi meşhur âlimlerin yanında daha pek çok hadis âlimi hadis nakletmiştir. Çok sayıda hadis nakletmiş olup bu alanında otorite olduğu kabul edilmektedir. Bunlar dışında ashâbın hayatını konu alan *Mu'cemü'l-kebîr li's-sahâbe* isimli bir eser telif etmiştir.¹²⁹⁶

45. Mûsâ b. Abbas b. Muhammed Ebû İmran el-Cüveynî (ö. 323/935)

Batı Horasan hududunda yer alan Cüveyn küresine (il) mensup bir hadis hâfızıdır. Genellikle Cüveyn'in merkezi olan Âzâdvâr beldesinde ikamet etmiştir. "Büyük İmam" ile "Şeyhülislâm" gibi ünvanlarla anılmıştır. Talebü'l-hadis maksadıyla çokça seyahat yapmasından dolayı seyyahların ileri gelenlerinden kabul edilmiştir. Dımaşk'ta Ebûbekir Muhammed b. Abdurrahman el-Eş'as ve Ebû Zür'a el-Basrî'den, Mısır'da Süleyman b. Eş'as'dan, Kûfe'de Ahmed b. Hâzim'den, Remle'de Hamîd b. Âmir'den, Mekke'de Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtım er-Râzî, Muhammed b. İsmail b. Sâlim'den ve daha birçok hadis âliminden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de hadis hâfızlarından olan Hasan b. Süfyân, Ebû Ali en-Nisâbûrî, Ebû Ahmed (İbn Adî) ve daha birçok âlim hadis rivayet etmiştir. Cüveynî'nin, Sahîh-i Müslim üzerine tasnif ettiği *Müsnedü's-sahîh* isminde bir de eseri vardır.¹²⁹⁷

¹²⁹⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/178; Fuat Sezgin, **Târihu't-turâsî'l-Arabî**, Arapça'ya trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/343.

¹²⁹⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/467-468; Zehebî, **Siyer**, 14/441; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/273-274.

¹²⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 2/192-193; Zehebî, **Siyer**, 11/466-467.

46. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Cemşâd (Cemşîd) b. Cendel en-Nevnedî en-Nîsâbûrî (ö. 326/937)

Nîşâbur'un Nevned sokağına mensuptur. Talebü'l-hadis maksadıyla bazı İslâm beldelerine seyahatler gerçekleştirmiştir. Horasan'da Muhammed b. Yezid es-Sülemî ile Sehl b. Ammâr'dan, Irak'ta Ebû Kılâbe er-Rıkâşî'den, Hicaz'da Ebû Yahyâ b. Ebû Meserre'den semâen hadis almıştır. Ebû Ali el-Mâsercisî başta olmak üzere başka âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹²⁹⁸

47. Ebû Saîd Abdurrahman b. Muhammed b. Hasekâ(n) el-Fezzî (ö. 334/946)

Nîşâbur'un Fezz mahallesine mensuptur. Irak ve el-Cezîre'ye ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Ebu'l-Ya'lâ el-Mevsılî, Kâdı Ebû Habib (Ebu'l-Abbas) Hâmid el-Belhî, Muhammed b. Salih el-Ukberî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî gibi meşhur âlimlerin yanı sıra başka âlimlerden de ilim tahsil etmiştir. Sonraki dönemlerinde Tirmiz başta olmak üzere birçok şehirde kâdılık yapmıştır. Kâdılık vazifesinden sonra Buhâra'ya gitmiş ve bir müddet burada ikamet etmiştir. Yaşlandığı dönemlerde Nîşâbur'a dönüş yapmış ve 92 yaşında vefat etmiştir. Nîşâbur'dayken Ehl-i re'y ona müracaatta veya istinbatta bulunmamıştır.¹²⁹⁹

48. Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali b. Zeyd en-Nîsâbûrî es-Sâîğ (ö. 349/960)

277/890-1 senesinde Nîşâbur'da doğmuştur. Kaleme aldığı birçok eseri ve ilim dünyasına yaptığı önemli katkılarla tanınan bir hadis hâfızıdır. Gençliğinin ilk dönemlerinde kuyumculuk ile iştigal etmiş; üstün zekâsına şahit olan bazı âlimler ona ilimle meşgul olmasını tavsiye etmişlerdir. Bu duruma çok sevinen Nîsâbûrî, ilim hadis tahsili için çok sayıda İslâm beldesine rihleler gerçekleştirmiştir. Nîşâbur, Merverrûz, Nesa, Herat, Cürcân, Rey, İsfahan, Cibal, Musul, Bağdat, Ahvaz, Kûfe, Hulvan, Basra, Mekke, Medine, Şam, Gazze, el-Cezîre ve Mısır'da dönemin sayısız ilim adamında hadis ve ilim tahsil etmiştir. En çok ders aldığı hocası İbn Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî'dir. Ayrıca pek çok talebe yetiştirmiş olup Hâkim en-Nîsâbûrî ile Ebû Abdullah b. Mende onun talebelerinden bazılarıdır.

¹²⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/312; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/213.

¹²⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 4/260; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/217.

Dârekutnî'ye göre Ebû Ali hadiste bir otorite olup sika kabul edilmiştir. Rivayete göre hiç kimse onunla münakaşaya girecek kadar ilimde otorite değildi. Ebû Abdullah b. Mende onun İhtilâfu'l-hadis ilmine olan vukufiyetinin herkesten üstün olduğunu rivayet eder. Rivayete göre hıfz, hadis ilminde itkân, takvâ ve seyahat hususlarında asrında tekti. Şöhreti hem batıda hem de doğuda yayılmıştı. Ebû Ali, 337/948 senesinde 60 yaşındayken Nîşâbur'da yaşlı genç herkesin katıldığı bir meclis tertip etmiş ve dersler vermiştir. 349/960 senesinde 72 yaşında vefat etmiştir. Nîşâbur'daki Bâb-ı Ma'mer kabristanlığına defnedilmiştir.¹³⁰⁰

49. Ebû'l-Hasan Numan b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî et-Turûğbedî

(ö. H. 350'den önce)

Tûs'un Turûğbed köyüne mensuptur. İlim tahsili için pek çok şehre seyahat etmiştir. Horasan ve Irak'ta kitâbet yoluyla pek çok hadis almıştır. Nîşâbur'da İbn Huzeyme ve Ebu'l-Abbas es-Serrâc'dan; Bağdat'ta Ebûbekir Muhammed el-Bâğandî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî ve Ebû Dâvûd'un oğlu Ebûbekir Abdullah ve akranlarından semâen hadis almıştır. Kendisinden de hadis hâfızı olan Hâkim Ebû Abdullah hadis rivayet etmiştir.¹³⁰¹

50. Ebû Saîd Süheyl b. Ahmed b. Sehl er-Rîvendî (ö. 350/961)

Nîşâbur'un rub'undan (ilçe) olan Rîvend'e mensuptur. İlmî tahsili için birçok İslâm beldesine seyahatler gerçekleştirmiştir. Horasan'da Ebû Muhammed Câfer b. Ahmed el-Hâfız ve Abdullah b. Muhammed b. Şîreveyh'den; Irak'ta İbn Cerîr et-Taberî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Begavî vd. ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Hâkim en-Nîsâbûrî hadis rivayet etmiştir.¹³⁰²

51. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ferec el-Cebahânî el-Belhî (ö.357/968)

Belh'in Cebahân köyüne mensup bir hadis hafızıdır. Talebü'l-hadis için Horasan'ın farklı beldeleri ile Cibal, Irak, Şam ve Mısır diyarlarına rihleler

¹³⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 5/332-333, 384; Zehebî, **Siyer**, 16/ 51-53.

¹³⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 2/28; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/47.

¹³⁰² Yâkût, **Buldân**, 3/115; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/304-305.

gerçekleştirmiştir. Buralardan kitâbet yoluyla hadisler almıştır. Ebû Ya'lâ Ahmed el-Müsennâ el-Mevsîlî, Ebû Muhammed İshak el-Huzâî el-Mekkî, Ebu'l-Abbas Muhammed el-Askalânî ve daha birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Ayrıca kendisinden de pek çok âlim hadis rivayet etmiştir.¹³⁰³

52. Ali b. Muhammed b. İsmail et-Tûsî el-Kârizî (ö. 362/972-3)

Tus yakınlarındaki Kâriz köyüne mensuptur. İlim tahsili için çok sayıda İslâm beldesine seyahatler gerçekleştirmiştir. Dımaşk'ta Cevâhir ez-Zemlekânî'den, Remle'de Ebu'l-Abbas Muhammed b. Hasan'dan, Irak'ta Şair Ebûbekir Muhammed b. Muhammed, Ebûbekir b. Huzeyme ve Ebu'l-Abbas b. Serrâc'dan semâen hadis tahsil etmiştir. Buna ilaveten Hicaz ve Nîşâbur'da da hadis tahsil etmiştir. Ebû Abdullah el-Hâkim, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Ali ez-Zühî vd. âlimler kendisinden hadis rivayet etmiştir. 362/972-3 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.¹³⁰⁴

53. Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Ebzârî/Büzârî (ö. 364/975)

Nîşâbur'un Büzâr/Ebzâr köyüne mensup bir hadis hâfızıdır. Irak, el-Cezîre ve Şam diyarlarına ilmî yolculuklar gerçekleştirmiş, semâ yoluyla çok fazla hadis almıştır. 96/97 yaşlarında vefat etmiştir.¹³⁰⁵

54. Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebû Ali el-Esferâyînî (ö. 372/983)

Nîşâbur'a bağlı Esferâyîn şehrine mensup olup İbnü's-Sâkkâ olarak tanınmaktadır. Çok sayıda hadis rivayet etmiş olan bir hadis hâfızı ve sika muhaddistir. Ayrıca Şâfiî fukahâsının ileri gelenlerinden kabul edilir. Hadis tahsili için pek çok İslâm beldesine rihleler gerçekleştirmiştir. Horasan, Irak, el-Cezîre, Mısır, Şam, Vâsıt, Kûfe ve Basra'da semâen; Rey, Kazvin, Cürcân ve Taberistan'da kitâbet yoluyla hadis tahsil etmiştir. Ders aldığı hocalarının arasında Şâfiî fakihî ve muhaddis Ebû Avâne el-Esferâyînî de bulunmaktadır. *Eş-Şuyûh ve'l-ebvâb* ile *Suhbetü's-sâlihîn min eimmeti's-sûfiyye* isimli eserleri tasnif etmiştir. Mezkûr ikinci

¹³⁰³ Yâkût, **Buldân**, 2/98; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/180-181.

¹³⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/428; Sem'ânî, **Ensâb**, 11/15.

¹³⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/409.

eserin isminden anlaşılacağı üzere tasavvuf ile de iştigal ettiği anlaşılmaktadır. 372/983 senesinde Esferâyin’de vefat etmiştir.¹³⁰⁶

55. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed el-Ebzârî el-Verrâk (ö. 364/974)

Nîşâbur’un Ebzâr köyüne mensup olup 270/883 senesinde doğmuştur. Nisbesinden de anlaşılacağı kitap istinsâhı, ciltleme vb. hususlarla iştigal ettiği veya kitapçı dükkânının olduğu anlaşılmaktadır. Hadis öğrenmek için pek çok şehre yolculuk yapmıştır. Nîşâbur, Nesa ve diğer Horasan şehirleri ile Bağdat’ta semâen; el-Cezîre ve Şam bölgelerinde ise kitâbet yoluyla hadis tahsil etmiştir. Hadis tahsil ettiği hocaları arasında Muhaddis Ebû Arûbe el-Harrânî ile el-Begaviyyü’l-kebîr olarak da bilinen Muhaddis ve Hanbelî Fakihî Ebü’l-Kâsım el-Begavî de vardır. Ayrıca Eş’arî Kelamcısı ve Şâfi Fakihî Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin de aralarında olduğu pek çok talebe yetiştirmiştir. Ebzârî 97 yıllık hayatı boyunca çok sayıda hadis toplamış ve ders halkalarında bu hadisleri rivayet etmiş sika bir muhaddistir.¹³⁰⁷

56. Ebu’l-Abbas Velîd b. Ahmed b. Muhammed ez-Zûzenî/Zevzenî (ö. 376/986)

Nîşâbur’un Zevzen/Zûzen şehrine mensuptur. Kaynaklarda kendisinden âlim, zâhid, âbid ve sûfî olarak bahsedilmiştir. Birçok İslâm beldesine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Nîşâbur’da Ebû Hâmid Ahmed eş-Şarkî’den, Rey’de Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtım er-Râzî’den, Bağdat’ta Ebû Abdullah el-Mehâmîlî ve Ebû Abdullah ed-Dûrî’den, el-Cezîre’de Ebûbekir Muhammed el-Halebî’den, Şam’da Ebu’l-Hasan Hayseme el-Etrâbulusî’den, Mısır’da Muhammed b. İbrâhim b. Şeybe’den, Hicaz’da Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed’den ve daha birçok âlimden semâen hadis tahsil etmiştir. İlmî seyahatlerinden sonra Nîşâbur’a yerleşmiştir ve 376/986 senesinde burada vefat etmiştir. Bâb-ı Ma’mer kabristanlığında medfundur.¹³⁰⁸

57. Hafs b. Abdülhalîm el-Bah(ğ)cev(r)miyânî

¹³⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/178; Zehebî, **Siyer**, 16/350.

¹³⁰⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/72.

¹³⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 3/158; Sem’ânî, **Ensâb**, 6/342-343.

Merv'e bağı Bah(ğ)cev(r)miyân köyüne mensuptur. Irak ve Hicaz'a ilmî seyahatler icra etmiştir. İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991), Ebû Kudâme ed-Dabbî vd. ulemâdan semâen hadis tahsil etmiştir.¹³⁰⁹

58. Ebûbekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Cevzegî (ö. 388/998)

Nîşâbur'un Cevzeg köyünde doğmuştur. Kaynaklarda güvenilir ve fazilet ehli bir hadis hâfızı olarak zikredilmektedir. Hadis ilmi haricinde tecvid ilminde de âlimdir. Dayısı Ebû İshak el-Müzekkî tarafından yetiştirilmiştir. Nîşâbur, Serahs, Hemedan, Rey, Mekke, Bağdat ve daha pek çok İslâm beldelerine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Dayısı vesilesiyle hadis, ricâl ve kıraat âlimi olan Ebu'l-Abbas Muhammed es-Serrâc (ö. 313/925)'dan hadis tahsil etmiştir. Serrâc dışında Ebû Nuaym b. 'Adî, Ebu'l-Abbas ed-Değûlî, Mekkî b. Abdân, Ebû Hâmid b. eş-Şarkî ve daha birçok âlimden hadis tahsil etmiştir. Bir süre sonra bu alanda mütehasıs hale gelmiş ve çok sayıda eser tasnif etmiştir. Tasnif eserlerindeki hadislerin önemli bir kısmının Ebu'l-Abbas es-Serrâc'dan olduğu rivayet edilir. Kendisinden de Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Sa'd el-Gencerûdî, Ebû Osman el-Bahîrî vd. âlimler hadis rivayet etmiştir. Sahîh-i Müslim üzerine *el-Müsnedü's-sahîh* isimli bir tahriç eseri vardır. Cevzegî'nin hadis tahsili için 100.000 dirhem harcadığı rivayet edilir.¹³¹⁰

59. Ebû Sâd Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî (ö. 412/1022)

Herat'ın Mâlîn küresine (bucak) mensup bir muhaddis ve sûfidir. İlmî marifetinden dolayı imam; emin ve güvenilir bir kimse olduğu için sâdık, ibadete düşkünlüğü ve züht hayatından dolayı zâhid, birçok memlekete gerçekleştirdiği ilmî seyahatlerinden dolayı cevval (seyyah) olarak vasıflandırılmıştır. Gerek ilim tahsili gerekse dönemin ileri gelen âlimleriyle görüşebilmek için Şaş'tan İskenderiye'ye kadar pek çok memlekete seyahat etmiştir. Bu memleketler: Horasan ve Mâverâünnehir'in bazı şehirleri, Cürcân, İsfahan, Bağdat, Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Şam ve Mısır'dır. Buralarda sayısız hoca ile dönemin önde gelen ulemâsından dersler almış ve hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de pek çok âlim hadis

¹³⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/356; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/110.

¹³¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/184; Subkî, **Tabakât**, 3/184-185; Zehebî, **Siyer**, 16/493-494.

nakletmiştir. Bunlarla birlikte çok sayıda da eser vermiştir. Ömrünün sonlarına doğru Mısır'a yerleşmiş ve 412/1022 senesinde orada vefat etmiştir.¹³¹¹

60. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Akîl el-Bâverdî

(ö. 420/1029'dan sonra)

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanmamıştır. Horasan'ın Bâverd (Ebîverd) şehrine mensuptur. Mu'tezile mezhebinin gulâtına mensup olan bir muhaddistir. Kaynaklarda Ebû Muhammed'in, Mu'tezile mezhebine mensup olmayanların Müslüman olmadığına dair beyanının nakledilmesi onun bu konuda çok radikal olduğunu göstermektedir. Hayatının belirli bir döneminde İsfahan'a yerleşmiş ve orada hadis rivayeti ile meşgul olmuştur.¹³¹²

61. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Mansûr es-Siczî el-Hûccânî (ö. 469/1143-4)

469/1077 tarihinde doğmuştur. Siczî nisbesi ile Merv'in Sicz köyüne; Huccân nisbesi ile de Merv'in bir diğer köyüne nisbet edilmektedir. Yâkût, Ebu'l-Fazl'ın Huccân'da ikamet ettiğini zikretmesi, aslında onun Sicz köyünde doğduğunu, sonradan Huccân köyüne yerleştiğini göstermektedir. Merv'de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Ebu'l-Kâsım İsmail ez-Zâhirî, Ebû Abdullah Muhammed b. Câfer el-Ketebî'den; Nîşâbur'da Ebûbekir Ahmed b. Sehl es-Serrâc ve Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medînî vd. âlimlerden semâen hadis tahsil etmiştir. Abdülkerim es-Sem'ânî de kendisinden kıraat yoluyla hadis almıştır. Kaynaklarda kendisinden sika muhaddis olarak bahsedilmektedir.¹³¹³

62. Ebûbekir Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bâmyânî (ö. 490/1097)

Bâmyân şehrine mensup bir sika muhaddistir. Irak, Şam ve Maverâünnehir gibi İslâm beldelerine hadis rihleleri gerçekleştirmiş ve buralarda çokça hadis tahsil etmiştir. Seyyid Ebu'l-Hasan İmran b. Mûsâ, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdülvahid es-Sülemî, Hâfız Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Hatib vd. muhaddislerden semâ yoluyla hadis almıştır. *Mûcemü'l-buldân*'da Ebûbekir Muhammed'in vafat tarihi H. 390 (M.

¹³¹¹ Yâkût, **Buldân**, 5/ 44; Zehebî, **Siyer**, 17/ 301-303.

¹³¹² Yâkût, **Buldân**, 1/333; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/69.

¹³¹³ Yâkût, **Buldân**, 2/399-400.

999-1000) olarak kayıtlı olsa da diğer kaynaklardan hareketle bunun bir hata olduğu; doğrusunun H. 490 (M. 1096-7) olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹⁴

63. Abdü'l-Gıfar b. Muhammed b. Hüseyin el-Cünâbidî eş-Şîrevî (ö. 510/1117)

Kûhistan'ın Cünâbid beldesine mensup olup 414/1024 senesinde doğmuştur. Kaynaklarda soylu, iffetli ve fazilet ehli bir kimse olduğu nakledilmektedir. Henüz 6 yaşındayken hadis dersleri almaya başlamıştır. Aslen tüccar olup insanlara ticari ürünler satıyor, sadece ihtiyacı kadar olan kazanç ile evini idare ediyordu. Bu şekilde kendisini hadis ilmine vermiş ve hadis rivayeti ile meşgul olmuştur. Daha sonra ticarete işleri iyi gitmiş ve oldukça kazanç elde etmiştir. Bu sayede 40 yıl hadis rivayet etmiş olup kaynaklarda kendisinden sika muhaddis olarak bahsedilmektedir. Kâdı Ebûbekir el-Hîrî, Ebû Saîd es-Sayrafi ve daha pek çok âlimden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinde de çok sayıda âlim hadis rivayet etmiştir. İsfahan'a bir yolculuk yapmış orada da dersler almıştır. Uzun bir ömür yaşadığı söylenmektedir ki 96 yaşında vefat etmiştir.¹³¹⁵

64. Ebû Hâmid Muhammed b. Abdülmelik el-Cevsegânî (ö. 540/1145'ten sonra)

Esferâyîn'e bağlı Cevsegân köyüne mensuptur. Kaynaklarda kendisinden temiz, ahlâklı ve evinde sürekli ibadetle meşgul olan mütedeyyin bir şahsiyet olarak bahsedilmektedir. Bazı İslâm beldelerine ilmî seyahatler yapmıştır. Bağdat'ta İmam Gazzâlî'den fıkıh, Hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nasr el-Hamîdî'den hadis tahsil etmiştir. Nîşâburda da Ahmed b. Ali b. Halef eş-Şîrâzî ve başka âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî ondan kitâbe yoluyla hadis almıştır.¹³¹⁶

65. Ebu'l-Kâsım Muvaffak b. Muhammed b. Ahmed el-Bicistânî el-Meydânî

Nîşâbur'un Bicistân köyüne mensuptur. Kaynaklarda mütenasip yaşam süren sâlih bir din adamı olarak kendisinden bahsedilmektedir. Halk nazarında itibarı olup görüşleri yaygınlık kazanmıştır. Kerrâmî mezhebine mensuptur. Yaklaşık 520/1126 tarihinde Bağdat'ta Hadis âlimi İbn Husayn Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed

¹³¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/330; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/64-65.

¹³¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/165; Zehebî, **Siyer**, 19/245-246.

¹³¹⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/184; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/409.

eş-Şeybânî'den (ö. 525/1131) semâen hadis tahsil etmiştir. Semânî, kendisinin Şam'dan ayrıldıktan sonra onunla Bağdat'ta, daha sonra da Nîşâbur'da mülâkî olduğundan bahseder.¹³¹⁷

66. Ebûbekir Efram b. Muhammed b. Efram el-Mukrî el-Ezcâhî (ö. 547/1153)

Serahs'a bağlı Hâberân nâhiyesinin (ilçe) Ezcâh köyüne mensup olup yaklaşık 470/1077 tarihinde doğmuştur. Vera' ehli ve halim mizaçlı bir âlim olduğu rivayet edilmektedir. Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî ve Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kureşî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Nisbesinden de anlaşılacağı üzere aynı zamanda bir kıraat âlimidir.¹³¹⁸

67. Ebu'l-Feth Abdülmûâz b. Ali b. Abdullah b. Yahyâ b. Ebû Sâbit el-Fârisî el-Herevî (ö. 549/1154)

Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fârisî asıllı olup Herat'ın Mâlîn küresine (bucak) bağlı Bâşînân köyüne yerleştiği için bu köye nisbet edilmiştir. Kâdı Ebu'l-'Alâ Sâid b. Seyyâr b. Yahyâ el-Kinânî'den (ö. 494/1101) semâen hadis tahsil etmiştir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Herevî'nin 549/1154 senesindeki vefatından önce onun köyüne gelerek kendisinden semâen bir tane hadis almıştır. Sem'ânî onun kazâî konularda temyiz yeteneğine sahip bir şeyh olduğundan bahsetmektedir.¹³¹⁹

68. Ebu'l-Muzaffer Abdülkerim b. Abdilvehab el-Buhayrâbâdî (ö. 550/1155)

472/1079-80 senesinde doğmuştur. Hamevî, Ebu'l-Muzaffer'i Merv'in Bahîrâbâd köyüne nisbet etmişse de diğer kaynaklarda o, Cüveyn'in köyü olan Buhayrâbâd'a nisbet edilmiştir. Arapça yazılışı aynı olduğu için Hamevî'nin karıştırdığı anlaşılmaktadır. Ebûbekir es-Semânî'den fıkıh tahsil etmiştir. Abdülvâhid b. Abdülkerim el-Kuşeyrî, İsmâil b. Beyhâkî, Hâfız Hasan b. Ahmed es-Semerkandî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Abdülkerim es-Semânî hadis rivayet etmiştir. Cüveyn kâdılığı yapmıştır.¹³²⁰

¹³¹⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/340; Subkî, **Tabakât**, 2/91.

¹³¹⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/168.

¹³¹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/324; Sem'ânî, **Tahbîr**, 1/484.

¹³²⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/350; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/432; Subkî, **Tabakât**, 7/178.

69. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hûcânî (ö. 544/1150)

Nîşâbur'a bağlı Üstüvâ küresinin (ilçe) merkezi olan Hûcân (Habûşân) beldesine mensuptur. Şair ve âlim olan Saîd b. Muhammed el-Furâtî'nin kardeşidir. Nîşâbur'da ikamet eden Ebûbekir b. Halef Ubeydullah el-Bahîrî ve Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî'den semâen hadis tahsil etmiş; ayrıca Vâhidî'den icazet almıştır. Abdülkerim es-Sem'ânî de Ebu'l-Fazl'ın Hûcân'daki evinde ondan kitâbet yoluyla hadis aldığını aktarmaktadır. Ebu'l-Fazl sonraki dönemde Hûcân (Ustuvâ) kâdısı olmuştur.¹³²¹

70. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mesûdî el-Bencdîhî (ö. 584/1188)

Merverrûz'a bağlı Pençdeh şehrine mensup olup 521/1127-8 senesinde doğmuştur. Edebiyat ve hadis alanında çalışmalar yapmıştır. Ebû Muhammed el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Makâmât* isimli Arap edebiyatına dair eserine şerh yazmıştır. Ayrıca talebü'l-hadis için Cibal, Irak, Şam ve Mısır diyarlarına rihleler gerçekleştirmiştir. Başta memleketi olmak üzere İsfahan ve İskenderiye gibi şehirlerde semâen hadis tahsil etmiştir. Ayrıca farklı şehirlerde kitâbet yoluyla da hadis almıştır. 584/1188 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹³²²

2. Fıkıh

Müslümanlar'ın amelî hayatına dair delillerden hükümler koyan fıkıh ilmi, Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren doğup gelişmeye başlamış, sonraki dönemlerde birçok unsurun öne çıkması ve birbirinden çeşitli alandaki meselelerin çözümüne dair yapılan farklı yorumlar muvacehesinde önce ekollere, sonra da sistemleşerek mezheplere ayrılmıştır.¹³²³ Bu ekoller arasında Horasan'ın fikhî yapısının kökenlerini oluşturan Irak ekolü, ashaptan Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) Kûfe'de oluşturduğu ilim halkasına dayanmaktadır. Onun yetiştirdiği talebeler tevarüs ettikleri ilmi sonraki dönemlere taşıdılar. Kuran ve hadis merkezli re'y içtihadına dayanan bu fıkıh geleneği İbrâhim en-Nehaî'den (ö. 96/714) itibaren

¹³²¹ Yâkût, *Buldân*, 2/399; Sem'ânî, *Ensâb*, 5/224.

¹³²² Yâkût, *Buldân*, 1/498.

¹³²³ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *DİA*, 13/1-3.

Irak fikhı/ekolü olarak anılmaya başlamıştır. Bilâhare mevzubahis fikh geleneği mesai arkadaşlarının da yardımıyla İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 80/150) tarafından yeniden değerlendirmeye tabi tutularak belli bir metodolojiye kavuşturulup sistematize edilmiştir. Daha sonra ona nisbetle bir fikh mezhebi olarak anılagelmiştir.¹³²⁴

Ebû Hanîfe'nin yaklaşık 800 öğrencisinden yarısı Horasan'ın dâhil olduğu Irak'ın doğusundaki İslâm topraklarına mensuptur. Bu öğrencilerin önemli bir kısmı mensubu oldukları memleketlerine giderek oralarda ilim halkaları kurmuş ve İmâm-ı Âzam'ın fikhını öğretmişlerdir. Bu halkalarda talebe yetiştirmenin yanında kâdılık vazifesi de icra etmişlerdir.¹³²⁵ Dolayısıyla fikh ilminin, Irak ekolü zemininde fethinden bir asır geçmeden Horasan'da yayılmaya başladığını söyleyebiliriz.

Hanefî fikhının Horasan'da yayılan ilk mezhep olmasının ve bölge halkı arasında kabul görmesinin birden çok sebebi vardır. Bu sebeplerin aynı zamanda Horasan'ın nasıl İslâmlaştığı ile ilgili sorulan sorulara da cevap teşkil ettiğini ifade edebiliriz. Öncelikle Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin, mensubu oldukları bölgelerde kurdukları ilim halkalarıyla Hanefî mezhebini yaydıklarından bahsettik. Burada şu hususa değinmekte fayda vardır. O dönemde teşekkül etmiş yalnızca iki tane fikh ekolü bulunmaktaydı. Birisi Kûfe merkezli Irak ekolü, diğeri de Medine merkezli Hicaz ekolü.¹³²⁶ Mevzubahis Horasanlı ulemânın ilim tahsili için Kûfe'yi tercih etmesinde Horasan bölgesinin uzun yıllar Irak bölgesine bağlı bir eyalet olması ve mesafe olarak Irak'ın Hicaz'dan çok daha yakın bir konumda bulunması gibi siyasî ve coğrafi yakınlıkların etkisi muhakkaktır.

Hanefîliğin bu bölgede yayılmasındaki bir diğer faktör, Hanefî mezhebinin amelî-itikadî bakımdan öncülü sayılabilecek Mürcie fırkasına mensup olan kimselerin buradaki faaliyetleridir. Emevîler devrinde ortaya çıkan ve bazı halifeler döneminde mevâlîyi ikinci sınıf vatandaş statüsüne koyup bir takım yükümlülükler yükleyen Arap-mevâlî ayrımı, nüfusunun büyük çoğunluğunu gayr-i Arap kavimlerin

¹³²⁴ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 16/1.

¹³²⁵ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 16/3.

¹³²⁶ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 16/1.

oluşturduğu Horasan bölgesinde ciddi tepkilere ve nefrete sebep olmuştur.¹³²⁷ Arap-mevâlî ayırımına karşı çıkan Mürcie fırkasına mensup ve ilimle iştigal eden kimselerin Horasan bölgesindeki fütuhata katılmış olmaları oldukça önemlidir. İktidarı ele geçirmek gibi bir hedefi olmayan Mürcie mensuplarının Emevî yöneticileri tarafından Horasan bölgesindeki faaliyetleri engellenmemiştir. Abbâsîler döneminde de faaliyetlerini sürdüren Mürciîler, Şîî ve Hâricîler'e karşı devlet tarafından desteklenmiş ve birçok makama gelmişlerdir. Bunun sonucunda Belh, Nişabur ve Herat gibi büyük şehirler Mürcie'nin merkezi olmuştur. Öyleki ilim maksadıyla Belh'ten Kûfe'ye gelenlerin, çoğu çevre tarafından Mürciî olarak nitelendirilen Ebû Hanîfe ve öğrencilerini tercih etmeleri sebebiyle Belh'e Mürciâbâd (Mürcie'nin kalesi) denilmekteydi. Bu dönemde Ebû Hanîfe, Mürciîler'in manevî lideri konumundaydı.¹³²⁸ Bahsi geçen hususlar Horasan'da Hanefî mezhebinin alt yapısının teşekkülünde Mürcie'nin önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Horasan bölgesi zengin bir sosyo-kültürel yapıya sahip olup farklı kavimler, ideolojiler, gelenekler ve daha birçok unsur birarada yaşamaktaydı.¹³²⁹ Bu durum bölge halkının İslâm'ı hazmedip hayatına kolayca tatbik edebilmesi için daha dinamik, kazuistik, esnek, örf ve adetleri nas çerçevesinde ön planda tutan bir fıkıh metodunu zarurî kılmaktaydı. Bu açıdan Kuran ve sünnetin anlaşılmasına yeni bir yorum getirip örfün nas çerçevesinde uygulanmasına imkân tanıyan ve re'y içtihiadı ile ön plana çıkan Irak ekolü (Hanefî mezhebi)¹³³⁰ bölge halkı için ihtiyaca cevap niteliğindeydi.

Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd tarafından yargıda birliğin sağlanması maksadıyla bir üst kurum olarak ihdas edilen kâdılkudâtlık müessesesine İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) atanmasıyla birlikte Hanefî mezhebi resmî bir statüye kavuşmuştur. Tüm kâdıların tayininde Ebû Yusuf'un yetkili kılınması onun tensibiyle atanan kâdıların tabii olarak Hanefî fıkına mensup âlimlerden seçilmesini sağlamıştır. Kâdılkudâtların çoğu kez Hanefî mezhebine mensup ulemâ arasından

¹³²⁷ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, 29/425; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 294-295; Çetin, "Horasan", 18/236.

¹³²⁸ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, 32/42-43.

¹³²⁹ Tezimizin ikinci bölümüne bakınız.

¹³³⁰ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/7.

seçilme geleneği Bağdat Abbâsî hilâfeti boyunca devam etmiştir. Yargıda birliğin Hanefî fıkhiyla kurulması, bu mezhebin devlet erki vasıtasıyla geniş coğrafyalara yayılmasına imkân tanımıştır.¹³³¹ Horasan'ın Sâmânî hâkimiyeti döneminde emirler yargıdaki atama tercihlerinin ekseriyetini mensubu oldukları Hanefîler'den yana kullanmışlardır.¹³³² Gazneliler de Sâmânîler'den tevarüs ettikleri mirası devam ettirmiş; atamalarda çoğunlukla Hanefî ulemâyı tercih etmişlerdir. Bununla birlikte bölgede hızla yayılan Şafiîliğin etkin olduğu yerlere Şâfiî mezhebine mensup âlimler de atanmıştır. Kendilerinden önceki Sâmânî emirleri gibi Gazneli hükümdarları da Hanefî mezhebine mensuplardı. Nitekim Gazneli Mahmud'un Hanefî fakihî olduğu ve Hanefî fıkhiyla ilgili bir de eser telif ettiği iddia edilmektedir.¹³³³ Büyük Selçuklular döneminde sultanların şahsî mezhep tercihleri aynı zamanda devletin resmî mezhebi haline de gelmiştir.¹³³⁴ Tuğrul Bey'den beri Selçuklu sultanları Hanefî mezhebine sıkı sıkıya bağlıydılar. Kâdıkudâtlık vazifesinin yanında daha birçok makama Hanefî âlimlerini tayin etmişlerdi. Tuğrul Bey'den itibaren birçok sultan ve devlet adamı tarafından Hanefî fıkhi'nin öğretilmesi maksadıyla medreseler inşa edilmiştir.¹³³⁵ Selçuklu toprakları üzerinde hâkimiyet kuran Hârizmşahlar'ın kendi dönemlerinde vuku bulan dinî hadiseler Sâmânî, Gaznevî ve Selçukî devrindekilerin doğal bir devamı niteliğindeydi. Hârizmşahlar da Hanefî ve Şafiî mezhebini himaye edip bunu bir devlet politikası haline getirmişlerdir.¹³³⁶

Horasan bölgesinde yaygın olan bir diğer mezhep Şâfiîliktir. Bu mezhebin kurucu imamı olan Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820), doktrinini gelenek ve

¹³³¹ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/3.

¹³³² Aydın Usta, "Samanîler Devrinde Hanefî Mezhebi", **Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmam A'zam Ulusal Sempozyumu**, haz. Ahmet Kartal vd. (Eskişehir: Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015), Yayın no: 257, s. 238.

¹³³³ M. Hanefî Palabıyık, "Gazneli Devleti'nde Ehl-i Sünnet ve Hanefîlik", **Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmam A'zam Ulusal Sempozyumu**, haz. Ahmet Kartal vd. (Eskişehir: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015), Yayın no: 257, s. 248-251; Gazneli Mahmûd'un bilâhare Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsediğine dair kayıtlar da mevcuttur. Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyât**, 5/180.

¹³³⁴ Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, (Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Merkezi, 2001), c. 2, s. 31.

¹³³⁵ Abdurrahman Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu**, ed. İsmail Hakkı Göksoy vd., (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007) s. 353.

¹³³⁶ Aydın Taneri, **Harezmşahlar**, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), s. 177.

rivayeti esas alan Hicaz ekolüyle, re'y içtihadını temel alan Irak ekolü arasında bir sentez yapmak suretiyle geliştirmiştir. Kendisi Hicaz'da bu ekolü temsil eden İmam Mâlik (ö. 179/795) ile Irak'ta re'y ekolünü temsil eden Ebû Hanîfe'nin talebesi İmam Muhammed eş-Şeybânî'den dersler almış; her iki mezhebin de güçlü ve zayıf yanlarını değerlendirerek kendi anlayışına uygun bir fıkıh doktrini geliştirmiştir. Tedris, telif ve rivayet faaliyetleriyle İmam Şâfiî'nin fikhını sonraki nesillere aktarma konusunda ve mezhepleşme sürecinde kavli-i cedîd dönemi talebelerinden Büveytî (ö. 231/846), Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ Müzenî (ö. 264/878) ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) merkezî bir konuma sahiptir.¹³³⁷ Bu kimseler Şâfiî fikhının birinci nesil¹³³⁸ âlimleridir. Şâfiîliğin Horasan'a girişi ikinci nesil âlimler döneminde, III./IX. yy.'da gerçekleşmiştir. Yâkut, Şâfiî mezhebini Horasan'a (Merv bölgesine) ilk intikal ettiren kişinin Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (ö. 268/881), ikincisinin de Abdân (Abdullah) b. Muhammed b. Îsâ el-Mervezî olduğunu (ö. 293/906) ve Abdân'ın İmam Şâfiî'nin başta Rebî' b. Süleymân el-Murâdî olmak üzere birçok talebesinden hadis ve fıkıh tahsil ettiğini nakletmektedir.¹³³⁹ Sem'ânî, Ahmed b. Seyyâr'ın Horasan'a İmâm Şâfiî'nin kitaplarını ilk defa getirip tanıttığında halkın bu kitaplara teveccüh gösterip beğendiğini rivayet etmektedir.¹³⁴⁰ Ahmed b. Seyyar'ın Şâfiî fikhını kimden temin ettiğine dair kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Aynı nesle mensup olan Ehl-i hadis'ten Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) Horasan'ın dört âliminden biri addedilmiş olup ilmî seyahatlerinden sonra uzun yıllar Nişabur'da ikamet etmiş ve burada Şâfiîlik mezhebini talebelerine aktarmıştır.¹³⁴¹ Hadis hâfızı Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk el-E(İ)sferâyînî (ö. 316/929), Şâfiîliği Nişabur'a bağlı Esferâyîn beldesine getiren ilk kişi olmuştur.¹³⁴² Ebûbekir en-Nîsâbûrî (ö. 324/935) ilmî seyahat gerçekleştirdiği Mısır'da Müzenî ve Rebî gibi âlimlerden dersler alarak Şâfiî fikhına nüfuz etmiş ve çalışmalarıyla "ilim ve fikhı cem' eden" biri olarak nitelendirilmiştir.¹³⁴³ İkinci nesilden ismini zikrettiklerimiz dışında Horasan'lı başka

¹³³⁷ Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *DİA*, 38/233-235.

¹³³⁸ Hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde böyle tasnife gidilmiştir. Bkz. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 150.

¹³³⁹ Yâkût, *Buldân*, 2/173.

¹³⁴⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, 3/357.

¹³⁴¹ Okuyucu, *Şâfiî*, s. 153.

¹³⁴² Sezgin, *Turâsi'l-Arabî*, 1/343.

¹³⁴³ Okuyucu, *Şâfiî*, s. 143.

Şâfiî âlimleri de mevcuttur. Öyleki bu nesli oluşturan Şâfiîler'in çoğu Irak'ın doğusundan; bilhassa Horasan'dan rihle maksadıyla gelen kimselerdir.¹³⁴⁴

Hânefilere'in aksine Şâfiîler'in bu mezheple irtibatları hadis ilmi üzerinden kurulmuştur. Nitekim onlar rihle maksadıyla yolculuğa çıkmışlar ve İmam Şâfiî'nin talebelerinden hadis tahsil etmişlerdir. Bu sayede Şâfiî'nin fikhını da öğrenme fırsatları olmuştur. Zira İmam Şâfiî, hadis rivayetinin merkezde olduğu bir fıkıh doktrini geliştirmiş; fikhı da Ehl-i hadis'in temsilcisi durumunda olmuştur.¹³⁴⁵ Mezhebin ikinci neslinin genel özelliği İmam Şâfiî ve talebelerini fakih-muhaddis olarak görüp telif edilmiş eserlerini temin veya istinsah ederek memleketlerine taşıyıp sonraki nesle intikal ettirmiş olmalarıdır. Zira onların, Şâfiî usul ve fîrûunun gelişimine dair yaptıkları katkılar çok azdır.¹³⁴⁶ Memleketlerine döndüklerinde kurmuş oldukları ders halkalarında hadis tedris ederlerken aynı zamanda Şâfiî'nin fıkha dair öğretilerini de aktarmışlardır. Burada bir hususa açıklık getirmekte fayda vardır. Bu nesilde Şâfiî fıkıh tedrisinin nasıl gerçekleştiğine dair oluşan kanaat, Hanefiler gibi müstakil fıkıh halkaları şeklinde değil; bu meclislerde okutulan hadislerin yanında Şâfiî ve talebelerinin fıkıh eserlerini de okutma yönündedir.¹³⁴⁷ Üçüncü nesil Şâfiî ulemâsı da bu şekilde yetişmiştir.¹³⁴⁸

Üçüncü nesle mensup Şâfiî intisab çevresinde iki bölge merkezî konuma yükselmiştir. Bunlardan birisi Bağdat iken diğeri de Horasan'dır. Horasan intisab çevresinin teşekkülüne en büyük katkıyı, rihlelerinden sonra memleketi Nîşâbûr'a yerleşip vefatına değin tedris faaliyetlerinde bulunan İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî (ö. 311/924) sağlamıştır. Meşhur bir muhaddis olması ve etrafına toplanan pek çok talebeye tedriste bulunması sebebiyle üçüncü nesil Şâfiî müntesibi en fazla onun etrafında oluşmuştur.¹³⁴⁹ Tıpkı ikinci nesil gibi üçüncü nesilde de Şâfiîlik'le irtibat içerisine giren âlimlerin çoğu Ehl-i hadis'e mensup muhaddislerdir.¹³⁵⁰ Üçüncü neslin Şâfiî fukahası ikinci nesle nisbeten daha kalabalıktır.¹³⁵¹ Bu dönemin en

¹³⁴⁴ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 141.

¹³⁴⁵ Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", **DiA**, 38/235, 237, 238.

¹³⁴⁶ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 150-151.

¹³⁴⁷ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 131, 157.

¹³⁴⁸ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 156.

¹³⁴⁹ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 152.

¹³⁵⁰ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 156-157.

¹³⁵¹ Okuyucu, **Şâfiî**, s. 151.

dikkat çekici hususiyetlerinden birisi Şâfiî fukahasının devlet adamları nezdinde itibar görmeye başlamış olmasıdır. Bu durum kendini kâdı atamaları şeklinde göstermiş; hatta H. IV. yy.'ın ikinci yarısında Bağdat'ta kâdılkudâtılık makamına kadar yükselmişlerdir.¹³⁵²

Şâfiîlik, Sâ mânî hâkimiyeti döneminde Horasan'da yaygın ikinci fikhî mezhep pozisyonundaydı. Ulemâ nisbelerinden anlaşıldığı kadarıyla mezhep mensuplarının bu dönemde Horasan'ın tamamından ziyade Nîşâbûr ve Merv bölgelerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Sâ mânî yönetimi Hanefî mezhebi yanında hak mezhep olarak gördükleri Şâfiîleri de desteklemiş; onlara kâdılık vazifesi vermiş ve medreseler inşa etmiştir.¹³⁵³ Şâfiîler'in devlet otoritesi tarafından desteklenmesinin, Horasan'daki faaliyet alanlarının hızla genişlemesine sebep olduğu söylenebilir. Nitekim Yâkût'un isimlerini verdiği (aşağıda ele aldık) Şâfiî ulemâsının nisbelerindeki çeşitlilik bu durumu doğrulamaktadır.

Gazneliler döneminde Şâfiîlik önceki konumunu güçlendirerek muhafaza etmiştir. Şâfiîler bu dönemde dinî görevlerin yanında sarayda da varlık göstermeye başlamıştır.¹³⁵⁴ Gazneli Sultan Mahmûd Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte hadislere düşkünlüğü sebebiyle Şâfiîliğe de meyletmış; Şâfiî ve Hanefî ulemâ arasında münazaralar tertip eylemiş, hatta bir rivayete göre sonradan Şâfiî mezhebine geçiş yapmıştır.¹³⁵⁵ Onun bir devlet reisi olarak Şâfiîler lehine aldığı kararlar Horasan -Şâfiî- intisap çevresinin yayılmasını ve tesirini hızlandırmıştır.¹³⁵⁶ Bu durumun aynı zamanda Horasan Şâfiîliğinin ilmî anlamda gelişmesine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Şâfiîliğin Horasan'da zirveye ulaşmasının ve ilmî bakımdan sistematik ve kurumsal bir yapıya dönüşmesinin Büyük Selçuklular zamanında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Sultanların koyu bir Hanefî mensubu olmasına karşın Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yaklaşık 30 yıl devlet vezirliği görevini ifa eden Nizâmülmülk'ün devletin -ve Horasan'ın- dört bir yanında çok yüksek meblağlarla

¹³⁵² Okuyucu, **Şâfiî**, s. 159, 164.

¹³⁵³ Usta, "Samanîler Devrinde Hanefî Mezhebi", s. 238; "Sâ mânîler", 36/64.

¹³⁵⁴ Palabıyık, "Gazneli Devleti'nde Ehl-i Sünnet ve Hanefîlik", s. 249.

¹³⁵⁵ İbn Hallikan, **Vefeyât**, 5/180.

¹³⁵⁶ Hayreddin Karaman, **Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi**, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), s. 238-240.

inşa ettirdiği medreselere (Nizâmiye) Şâfiî ulemasını tayin etmesi, tedrisin bu mezhep üzerine icra edilmesi ve burada kalan talebelere ve ders veren hocalara maddi-manevi büyük imkânların sağlanması Şâfiîliğin gelişmesine, kurumsallaşmasına ve yayılmasına çok büyük katkı sağlamıştır.¹³⁵⁷ Onun vezirliği döneminde inşa edilen Şâfiî Nizâmiye medreselerinin Hanefî medreselerinden sayıca çok olması Şâfiî mezhebine verilen büyük desteği de gözler önüne sermektedir. Bu medreselerde döneminin önde gelen birçok Şâfiî âlimi dersler vermiş ve pek çok âlim yetişmiştir. Bunlardan en meşhurları çağlara damga vuran İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî ile İmam Gazzâlî'dir.¹³⁵⁸ Nizâmiye medreselerinin tedrisatı Oğuz istilâsına kadar -Horasan'da- devam etmiştir. Mevzubahis istilâ ile birlikte bu medreselerin bir kısmının yıkıldığı, bir kısmının da harabeye döndüğünden yukarıda bahsetmiştik. Ayrıca birçok fakihin bu istilâ yıllarında katledildiğini, hicret ettiğini ve kaybolduğunu eklemiştik.¹³⁵⁹ Bu durum Horasan'da asırlarca ilmek ilmek işlenerek altın çağını yaşayan fıkıh geleneğinin sekteye uğrayıp çok ciddi yara almasına sebep olmuştur. Hârizmşahlar döneminde fıkıhın tekrardan bir diriliş yaşadığı söylenebilirse de gerek Yâkût'un gerekse ensab, tabakat ve vefeyât kitaplarının naklettiklerinden hareketle Oğuz istilâsından sonra Horasan'da yetişen fukahânın sayıca gözle görülür bir düşüş yaşaması Oğuz istilâsının diğer ilimler gibi fıkıh geleneğine de vurduğu darbeyi göstermesi bakımından önemlidir. Moğol istilâsı ile de artık Horasan'da adından bahsedilebilecek herhangi bir fıkıh geleneğinin kurumsal yapısı kalmamıştır.

Şâfiîliğin Horasan bölgesine yayılmasında etkili olan faktörlere dair şu çıkarımları yapmak mümkündür: En temelde ikinci nesle mensup Şâfiî âlimlerinin kendi inisiyatifleriyle bölgede vücuda getirdikleri tedris faaliyetleri sonucunda bu mezhebe mensup birçok talebe yetiştirmiş olmaları temsil güçlerinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Diğer bir husus Horasan'da zamanla güçlü bir hadis geleneğinin oluşması ve rihle maksadıyla merkezî İslâm şehirlerine yapılan seyahatlerin, hadis geleneğiyle güçlü bağları olan Şâfiîlik mezhebinin bölge insanı

¹³⁵⁷ Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", s. 352, 356, 357, 359.

¹³⁵⁸ Yâkût, **Buldân**, 4/49; Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", s. 353.

¹³⁵⁹ Tezimizin medreseler başlığına bakınız.

tarafından kabul edilmesinde etkili olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Sâ mânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemlerinde Şâfiî ulemâsının faaliyetlerinin desteklenmesi ve belli makam ve mevkilere gelmeleri bu mezhebin Horasan'da yayılmasında bir diğer faktörüdür. Bizce Horasan'da Şâfiîliğin yayılmasıyla birlikte kurumsallaşmasında da en etkili faktörlerden biri çok yüksek meblağlarla inşa edilen, hoca ve talebelere büyük imkânlar sağlayan Nizâmiye medreselerinde Şâfiî fikhî üzerine sistematik bir tedrisatın icra edilmesi olmuştur.

Yâkût el-Hamevî'nin yerleşim yerlerine nisbet ettiği âlimlerin mezheplerine baktığımızda oran itibariyle Şâfiîler zirvededir. İkinci olarak öne çıkan mezhep Hanefîlik olmakla birlikte arada nicelik bakımından büyük bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Bunda Yâkût'un ilim tahsil ettiği hocaların Şâfiî olmaları dolayısıyla eserinde tercihini Şâfiîlerden yana kullandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte müellifin, âlimleri yerleşim yerlerine nisbet ederken hocası Abdürrahîm es-Sem'ânî'nin babası ve Şâfiî âlimi olan Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin *el-Ensâb* isimli eserini ana kaynak olarak kullanmış olması bir diğer etmendir.

Yâkût'un isimlerini kaydettiği Şâfiî fukahâsının yarıya yakını Merv vilâyetine mensuptur. Hemen peşinden Nîşâburlular gelmektedir. Diğerleri de kısmen az olmakla birlikte bu iki vilâyete yakın olan -Horasan'ın batı yarısındaki- yerleşim yerlerine mensuptur. Horasan'ın batı yarısında yer almakla birlikte güneyde kain Herat vilâyetinde ise zikredilen Şâfiî fakihi sayısının çok az olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu konuda en dikkat çeken nokta Horasan'ın doğu yarısına nisbet edilen Şâfiî fakihinin yalnızca birkaç kişiden ibaret olmasıdır. Yâkût'un Horasan'ın doğu yarısına nisbet ettiği fukaha umumiyetle Hanefî'dir. Bu durum Horasan'ın doğu yarısında Hanefîliğin daha yaygın olduğuna, batı yarısında Şâfiîliğin etkin olduğuna işaret etmektedir. *Mu'cemü'l-buldân*'dan hareketle Horasan'ın batı yarısında bahsi geçen iki mezhepten hangisinin daha yaygın olduğuna dair bir sonuca ulaşmak isabetli bir tespit olmayacaktır. Zira yukarıda da bahsettiğimiz üzere müellifin mezhep mensubiyeti isabetli bir genelleme yapmamıza imkân vermemektedir. Ayrıca bu eserin yazılış amacı böyle ihtilafî bir konuda yerinde genelleme yapmamıza olanak sağlamamaktadır.

Hanefilik ve Şâfiîlik dışında bölgede etkisi ve yaygınlığı çok az da olsa var olan başka mezhepler de bulunmuştur. Ehl-i hadis ekolünden gelen Mâlikî mezhebi bunlardan birisidir. Erken dönemde Irak'ın doğusuna giren Mâlikî mezhebinin buradaki yayılışı yerel olmuştur. Horasan'da kısmen varlık bulduğu şehrin Nîşâbur olduğu; fakat burada da son Mâlikî fakihi Ebû İshak İbnü'l-Kattân'ın vefatıyla birlikte bu mezhebin mensubunun kalmadığı ifade edilir.¹³⁶⁰ Yâkût, birisi Herat'ın köyüne diğeri de Hâberân'ın beldesine nisbet ettiği iki âlimin nisbelerini “el-Mâlikî” olarak kaydetmiştir.¹³⁶¹ Fakat bu nisbenin mezheple bir alakasının olmadığını düşünmekteyiz. Zira bu kişilerin ufak bir bilgi dışında hayatına, ilmî bir seyahate çıktığına, Mâlikî bir âlimden ders aldığına, mensubu oldukları vilâyette bu mezhebin varlığına dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Ayrıca vefat tarihleri geç döneme denk gelmektedir.

Horasan'da Ehl-i hadis ekolünden gelen ve mevzii bir yayılış bulan bir diğer mezhep Hanbelilik'tir. Herat ve Nîşâbur'da varlık göstermiştir.¹³⁶² Mezhebin kurucu imamı olan Ahmed b. Hanbel'in aslen Merv'li olduğu ve ailesinin, annesi ona hamile iken Bağdat'a göçtüğü söylenir.¹³⁶³ Horasan Hanbelîleri'nden en meşhuru Yâkût'un da bahsettiği ve bu mezhebe fanatıklığı ile bilinen Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî'dir (ö. 481/1089). Fakat Şâfiîler'le Hanefîler'in ona dair menfî tutum ve eylemleri sebebiyle faaliyet alanı oldukça daralmış; aleyhindeki propagandalar sebebiyle devlet tarafından (Selçuklular) birkaç kez sürgün ve hapse maruz kalarak ilmî çalışmaları akamete uğramıştır.¹³⁶⁴ Yâkût'un ismini zikrettiği diğer bir Hanbelî âlimî H. III. yy'da yaşamış olan Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Merverrûzî'dir (ö. 275/888-9). Ahmed b. Hanbel'in yakın dostu olup ona ilk intisap edenlerdendir. Mezarı da Ahmed b. Hanbel'in türbesinin yakınındadır.¹³⁶⁵ Müellifin zikrettiği üçüncü isim Begaviyyu'l-kebîr olarak da bilinen

¹³⁶⁰ Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, **DİA**, c. 27, s. 522.

¹³⁶¹ Yâkût, **Buldân**, 3/347, 4/47.

¹³⁶² Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, **DİA**, c. 15, s. 528, 533.

¹³⁶³ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, **DİA**, c. 2, s. 75.

¹³⁶⁴ Yâkût, **Buldân**, 4/429; Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, **DİA**, 17/222-223.

¹³⁶⁵ Yâkût, Ebûbekir Ahmed b. Muhammed'in nisbesini Mervezî olarak kaydetmiştir. Fakat Merverrûz maddesinde zikredilmesinden dolayı Mervezî nisbesinin sehven kaydedildiği, doğrusunun Merverrûzî olduğu kanaatindeyiz. Bkz. Yâkût, **Buldân**, 5/112.

Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed el-Begavî (ö. 317/929)'dir.¹³⁶⁶ Vefat tarihleri dikkate alındığında bölgede her yüzyıldan az da olsa Hanbelî âliminin yaşadığı anlaşılmaktadır. Hanbelî âlimlerinin mensup olduğu Herat, Herat'a bağlı Bağ (Bağşûr) beldesi, Merv ve Nîşâbûr şehirlerine baktığımızda bu mezhebin kısmen Batı Horasan'da varlık gösterebildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Yâkût'un zikrettiği üç ismin de hadis âlimi olarak anılması aslında bu mezhebin Horasan'da fıkıh değil, hadis ilmi üzerinden bir yer bulduğuna işaret etmektedir. Fakat genel olarak baktığımızda bahsi geçen âlimlerin Horasan'da düzenli bir ilim halkası teşkil ettiklerini söyleyemeyiz. Bu durumun Hanefîler'le Şâfiîler'in onlar aleyhindeki menfî tutumları¹³⁶⁷ ile ilmî faaliyetlerini Horasan dışındaki bölgelerde yürütmelerinden¹³⁶⁸ kaynaklandığı söylenebilir.

Mâlikîler'le Hanbelîler'in Horasan'da tutunamamalarının sebeplerine dair birkaç hususa değinmekte fayda vardır. Öncelikle Ehl-i hadis'e mensup olan Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler¹³⁶⁹ arasında ilkinin başarısına karşın son ikisinin başarılı olamamasının sebebini bölgenin toplumsal meşruiyetinin dışında kalmalarına bağlayabiliriz. Bizce bu durum bölgenin dinamiklerini dikkate alarak meselelerine eğilip güçlü bir fikhî söylem geliştirememiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Gayr-ı Arap kavimlerin yoğun olarak yaşadıkları bir coğrafyada, salt rivayeti esas alan Hanbelîler'le¹³⁷⁰ amel-i ehl-i Medîne'yi merkeze alan Mâlikîler'in aksine;¹³⁷¹ Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis'in olumlu ve olumsuz yanlarını değerlendirerek yeni bir metod geliştiren Şâfiîler'in bölgenin meselelerini daha iyi analiz ederek fikhî bir söylem geliştirdikleri¹³⁷² ve bu suretle bölgede kabul gördükleri kanaatindeyiz. Dolayısıyla mevzu bahis iki mezhebin tabanda karşılık bulamaması tabîî olarak devlet erki tarafından destek görememelerine; bu da devlet kontrolündeki ilim, ifta ve kaza müesseselerinden mahrum kalmalarına sebep olmuştur.

¹³⁶⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/467-468; Ali Yardım, "Begavî, Ebu'l-Kâsım", **DİA**, 5/339.

¹³⁶⁷ Zehebî, **Siyer**, 18/510-515; Yazıcı, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/222-223.

¹³⁶⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/416; Zehebî, **Siyer**, 14/450-456; Yâkût, **Buldân**, 5/112.

¹³⁶⁹ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekir Ahmed eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), c. 2, s. 11.

¹³⁷⁰ Sönmez, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 60; Okuyucu, **Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci**, s. 193-195.

¹³⁷¹ Okuyucu, **Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci**, s. 131; Kaya, "Mâlikî Mezhebi", 27/525.

¹³⁷² Okuyucu, **Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci**, s. 138, 168, 507, 508; Sönmez, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 60.

1. Ebû Muhammed Abdân (Abdullah) b. Muhammed b. İsa el-Cenûcirdî (Şâfi Fakîhi) (ö. 293/906)

220/835 tarihinde doğmuş olup Merv'in Cenûcird köyüne nisbet edilmiştir. Ahmed b. Seyyâr'dan sonra Horasan'a Şâfi fikhını yayan ikinci âlim olarak bilinir. Hadis hâfızı olup aynı zamanda fıkıh alanında döneminin önde gelen âlimlerinden kabul edilir. İlk tahsilini Horasan'da yaptığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Seyyâr (ö. 268/881) ilk defa Şâfiî fıkıh kitaplarını Merv'e getirdiğinde insanlar tarafından ziyadesiyle teveccüh gördü. Abdân da bu kitapları alıp istinsah etmeyi istediğinde Ahmed b. Seyyâr ona kitapları vermedi. Bunun üzerine arazisini satıp elde ettiği parayla önce Mısır'a, ardından Hicaz'a, Şam'a ve Irak'a gitti. Mısır'da İmam Şâfiî'nin talebelerinden Rebî' b. Süleyman başta olmak üzere birçok talebesiyle görüşüp ders alma imkânı oldu. Onların kitaplarını istinsah etti. Sonradan Şâfiî fikhındaki mahareti dolayısıyla parmakla gösterilir hale geldi. İnsanlar, hâfızası ve takvâsı sebebiyle onu örnek göstermişti. Sonradan yüklüce kitapla Merv'e döndü ve buraya yerleşti. Getirdiği kitaplar arasında İmam Şâfiî'nin önde gelen talebesi Müzenî'nin *el-Muhtasar* isimli eseri de vardır. Fetvalar ve çeşitli meselelerde ana mercii haline geldi. Sonraları Ahmed b. Seyyâr kendisini tebrik etmek için geldi ve geçmişte kitapları ona vermediği için ondan özür diledi. Abdân da, eğer o bunu yapmasaydı kendisinin o kitaplarla yetineceğini ve Mısır'a gidemeyip orada İmam Şâfiî'nin talebelerinden istifade edemeyeceğini söyledi. Abdân'ın *el-Muvattâ* isminde bir de kitabının olduğu rivayet edilir.¹³⁷³

2. Ebu'l-Fazl Abbas b. Abdirrahîm el-İfşîrkânî (Şâfiî Fakîhi, Edip, Nesep ve Kitâbet âlimi) (ö. IV. yy.)

Merv'in İfşîrkân köyüne mensuptur. Fazilet ehli ve güzel ahlaklı bir kimse olarak bahsedilir. İlmî seyahatlere çıkmış olup Semerkant'ta Şâfiî fakîhi ve muhaddis olan Muhammed b. Nasr el-Mervezî'den (ö. 294/906) ve Nesa'da Hadis hâfızı Hasan b. Süfyân'dan (ö. 303/916) kitâbet yoluyla hadis almış ve fıkıh tahsil etmiştir. Ebû Zür'a es-Sincî, tarih kitabında ondan fakih, kâtip ve Arap nessâbı olarak

¹³⁷³

Yâkût, *Buldân*, 2/173; Sem'ânî, *Ensâb*, 3/356-357; Subkî, *Tabakât*, 2/297-298.

bahsetmiştir.¹³⁷⁴ Kaynaklarda doğum ve vefat tarihine dair bir kayıt bulunmasa da hocalarının vefat tarihinden hareketle H. IV. yy'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

3. Ahmed b. Muhammed b. Hamdun b. BüNDAR eş-Şermekânî (Fakih, Hadis Hâfızı, Edip) (ö. 316/928)

Nîşâbur'a bağlı Şermekân beldesine mensuptur. Fıkıh, hadis ve edebiyat alanlarında temâyüz etmiştir. Fıkıh ve edebiyat alanında Horasan ulemâsının önde gelen âlimlerinden birisi olduğu rivayet edilir. İlim tahsili için yaptığı pek çok seyahatten dolayı rahhâl olarak tavsif edilmiştir. Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Şam, el-Cezîre ve Hicaz'da hadis tahsil etmiştir. Hasan b. Süfyân, Müsedden b. Katan, Ebu'l-Kâsım el-Begavî ve daha birçok âlimden hadis dersleri almıştır. Ayrıca pek çok talebeye ders vermiştir. *Müsnedü'l-kebir* ve *ümmehât* isimli hadis eserlerini semâen okumuştur. İlim hayatı dışında Nesa'da dîvân-ı mezâlim vazifesine tayin edilmiştir. Memleketi Şermekân'da vefat etmiştir.¹³⁷⁵

4. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed es-Sincânî (Şafi fakihî)

(ö. 316/928'den sonra)

Merv'e bağlı Sincân köyüne mensuptur. Birçok İslâm beldesine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Bağdat'ta Kâdî Ebu'l-Abbas b. Süreyc'den fıkıh; Yûsuf b. Ya'kûb el-Kâdî ve diğer hadis âlimlerinden semâen hadis tahsil etmiştir. Merv'de Ebu'l-Müveccih Muhammed b. Ömer el-Fezârî vd. ulemâdan semâen hadis almıştır. Kendisinden de pek çok âlim hadis almıştır. İlmî tahsilinden sonra 316/928 senesinde Nîşâbur'da kâdî olmuştur.¹³⁷⁶

5. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Şuayb el-Cülâbâdî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 338/950)

Nîşâbur'un Cülâbâd mahallesine mensuptur. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Muhammed ez-Zühîlî ve daha birçok âlimden semâen hadis dersleri almıştır. Kendisinden de Fakih Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hârûn vd. âlimler hadis rivayet

¹³⁷⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/232; Sem'ânî, **Ensâb**, 1/328.

¹³⁷⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/338; Zehebî, **Siyer**, 16/286-287.

¹³⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 3/263; Subkî, **Tabakât**, 3/444-445.

etmişlerdir. Kaynaklarda ilmî kişiliğinin yanında vera' ve zühd ehli bir kimse olduğu rivayet edilir. Cülâbâd mahallesinin tepesinde kendisinin bir hankahının olduğu rivayet edilir.¹³⁷⁷ Dersleri bu hankahta verdiği anlaşılmaktadır.

6. Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Mervezî (Şâfi'i Fakihi) (ö. 340/951)

Mervüşşâhicân'a mensuptur. İlim tahsili için Bağdat'a gitmiş ve dönemin Şâfiî âlimi Ebu'l-Abbas b. Süreyc'ten fıkıh tahsil etti. Bu alanda İmam Müzenî'nin muhtasarına şerh yazdı. Şâfiî mezhebinin usûl-i fikhına dair bir eser kaleme aldı. Bunların dışında da pek çok eser telif etmiştir. Onun bu başarıları kendisini, hocası İbn Süreyc'ten sonra Bağdat'taki Şâfiî mezhebinin riyasetine getirdi. Müderrislik ve fetva konusunda çağının öncülerinden kabul edilmiştir. Kendisi de, Ebû Zeyd el-Mervezî (el-Fâşânî), sonradan Basra müftüsü olan Ebû Hâmid Ahmed b. Bişr el-Mervezî gibi daha pek çok talebe yetiştirmiştir. Bağdat'ta ikamet ettiği uzun zaman zarfında oraya damgasını vurmuştur. Bağdat'ın er-Rebî semtindeki Mervezî sokağının ismi ona nisbeten verilmiştir. Ömrünün sonlarında Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. İmam Şâfiî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir. Kendisine ilimdeki mahareti sebebiyle imâmu'l-kebîr, Şâfiî mezhebindeki derinliği ve bu alanda eserler vermesinden dolayı şeyhu's-Şâfiîyye ve Bağdat'ta Şâfiî mezhebinin başına geçmesinden dolayı da fakîh-i Bağdat denilmiştir.¹³⁷⁸

7. Ebu'l-Alâ' İbrâhim b. Muhammed el-Tayâbâdî (Kerrâmî Fakihi)

(ö. 591/1195'ten sonra)

Herat'ın Bûşenc beldesine bağlı Tayâbâd köyüne mensuptur. Kaynaklarda hayatına dair fazla bir mâlûmata rastlanmamaktadır. Kerrâmiye fakihi olup bu mezhebin öncülerindendir. Hadis hâfızı Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dîmeşkî (591/1195) ondan hadis rivayet etmiştir.¹³⁷⁹

8. Ebû Zeyd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Fâşânî (Şâfiî Fakihi)

(ö. 371/982)

¹³⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/444-445; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/444.

¹³⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/116; Zehebî, **Siyer**, 15/429; İbn Hallikan, **Vefeyât**, 1/27.

¹³⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/9.

Merv'in Fâşân köyüne mensuptur. Yaşadığı dönemde Şâfiî fikhının en önemli âlimlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Hatta bazı çevrelerce emsâlsiz olarak nitelendirilmiştir. Çok fazla seyahat etmiş olup; Bağdat, Mekke ve Horasan'ın bazı şehirlerinde ilim tahsil etmiştir. Özellikle Mekke'de 7 sene yaşamıştır. Fıkıh dışında dönemin muhaddislerinden hadis dersleri almıştır. Horasan'da meşhur hadis imamı Ali b. Hucr'un talebelerinden hadis tahsil etmiştir. Bağdat'ta Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî'den Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* isimli meşhur hadis eserini tekmil etmiştir. Ayrıca birçok talebeye ders vermiştir. Ders verdiği talebeler arasında meşhur Hadis hâfızı Dârekutnî'de yer almaktadır.¹³⁸⁰

9. Ebû Hâmid Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-Begûlenî (Hanefî Fakîhi)

(ö. 383/993)

Nîşâbur'un Begûlen köyüne mensuptur. Nîşâbur ve Irak'ta semâen, Belh ve Tirmiz'de kitâbet yoluyla hadis tahsil etmiştir. Nîşâbur'da 60 yılı aşkın bir süre Hanefî fikhı üzerine dersler ve fetvalar vermiştir.¹³⁸¹

10. Ebû Ali Zâhir b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî (Şâfi Fakîhi, Muhaddis)

(ö. 389/999)

294/906-7 senesinde doğmuştur. Serahs şehrine mensup olup Horasan fakîhi, imam, allâme ve şeyhu'l-kurrâ gibi unvanlarla anılmıştır. Horasan ve Irak şehirlerinde Şâfiî-Eş'arî çizgisinde ilim tahsil etmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Begavî, Yahyâ b. Saîd, Ebû Lebîd es-Sâmî, Muhammed b. Müseyyeb el-Ergîyânî ve daha birçok hadis âliminden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de pek çok âlim hadis almıştır. Bunun dışında Ebû İshak el-Mervezî'den fıkıh, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den kelâm ve cedel ilmi, Ebûbekir el-Enbârî'den edeb ve Ebûbekir b. Mücâhid'den kıraat dersleri almıştır.¹³⁸²

11. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Bâşânî el-Herevî (Şâfi Fakîhi, Hadis ve Dil âlimi) (ö. 401/1011)

¹³⁸⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/ 231; Zehebî, **Siyer**, 16/313-314; Sem'ânî, **Ensâb**, 10/133-134.

¹³⁸¹ Yâkût, **Buldân**, 1/469; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/272-273.

¹³⁸² Yâkût, **Buldân**, 3/209; Zehebî, **Siyer**, 16/476.

Herat'ın Bâşân köyüne mensuptur. Yanlılıkla Fâşânî nisbesini zikredenler de olmuştur. *et-Tehzîb ve'l-luğa* isimli eserin müellifi olan Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'den vd. dil âlimlerinden lügat ilmi, Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî ve Ebû İshak Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz'dan hadis tahsil etmiştir. Ayrıca Ebû Osman es-Sâbûnî ve Ebû Ömer Abdülvâhid el-Melîhî kendisinden hadis tahsil eden talebelerindendir. Ebû Ubeyd, “*Kitâbü'l-Ğarîbeyn*” isimli eseri telif etmiştir. Bu eserde Kuran-ı Kerim ve hadislerde geçen garip lafızlar, alfabetik olarak tertip edilip açıklanmıştır.¹³⁸³

12. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Esferâyînî (Şafi Fakihi)

(ö. 406/1015)

Esferâyîn şehrine mensup olup 344/955 senesinde doğmuştur. 364/974 senesinde Bağdat'a yerleşmiş ve vefatına değin burada yaşamıştır. Bağdat'ta Ebu'l-Hasan b. el-Merzubân ile Ebu'l-Kâsım ed-Dârekî'den fıkıh dersleri aldı. Belli bir seviyeden sonra Şâfiî fikhî dersleri verdi. Ders verdiği öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan el-Mâverdî ile Ebû Ali es-Sincî de vardır. Daha sonra Bağdat'ta Şâfi ulemâsının lideri oldu. Derslerine 700 civarı insanın katıldığı belirtilmektedir. Rivayete göre: “İmam Şâfiî, Ebû Hâmid'i görse ondan razı olurdu ve onun bu durumundan mutluluk duyardı” diyenler olmuştur.¹³⁸⁴

13. Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ebî Osman Muhammed b. İbrâhim el-Harkûşî

(Şâfiî Fakihi, Muhaddis) (ö. 406/1015)

Nîşâbur'un Harkuş sokağına mensuptur. “Şeyhülislâm” ve “İmam” gibi ünvanlarla anılmıştır. Börk, serpuş tarzı başa takılan ürünler imal ederek geçimini sağlamıştır. Çok genç yaşlarda fıkıh eğitimi almaya başlamış, Dımaşk, Bağdat, Mekke, Mısır vd. merkezlere ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Buralarda büyük âlimlerle dostluklar kurmuş, vaazlar vermiş ve şöhreti farklı beldelere yayılmıştır. İlmî seyahatlerinden sonra Nîşâbur'a yerleşmiştir. *Tefsîru'l-kebîr*, *Kitâbü'z-zühd* ve *Delâilü'n-nübüvve* isimli eserlerin yanında âlimlerin ve zâhidlerin biyografilerine ve fıkha dair eserler kaleme almıştır. Ebû Ali el-Masercisî'den fıkıh; Hâmid b.

¹³⁸³ Yâkût, **Buldân**, 1/322; Zehebî, **Siyer**, 17/146-147.

¹³⁸⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/178; Zehebî, **Siyer**, 17/194.

Muhammed er-Reffâî, Kâdı Yahyâ b. Mansûr, Ebû Amr İsmail b. Necid es-Sülemî, Ebû Sehl el-İsferâyînî, Ali b. Bûndar es-Sûfî vd. âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Abdülaziz el-Ezecî, Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Ali el-Ahvâzî, Ebûbekir el-Beyhakî ve daha birçok âlime hadis dersleri vermiştir. Sika muhaddis kabul edilmesinin yanında kendisinden sûfî meşrepli, zühd ve takva ehli bir âlim olarak da bahsedilmektedir. Hâkim en-Nisâbûrî onun hakkında daha önce zühd, ibadet ve tevazuyu bu denli birlikte yaşayan bir kimse görmediğini ifade etmiştir. Kendini ve malını ihtiyaç sahibi kimselere adanmış, hasta insanları hekimlere ulaştırmış, onlar için ilaçlar satın almış, fakir ve yoksulları giydirmiş, bîmâristanlar, medreseler, mescidler, yollar, köprüler inşa ettirmiştir. Ayrıca kendisine ait kütüphanesini vakfetmiştir.¹³⁸⁵

14. Ebûbekir Abdurrahmân b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 417/1026)

Merv şehir merkezine mensuptur. İlimde, bilhassa fıkıhta zamanının en büyük âlimi, Şâfiî mezhebinin en önemli âlimlerinden birisi kabul edilmiş ve şöhreti her yere yayılmıştır. Geç yaşta fıkıh tahsiline başlamıştır. Esasen kilitçilik mesleğinden gelmiştir. Meşhur olmak arzusuyla o zamana kadar imal edilmiş en küçük kilitten daha küçüğünü imal etmek için çaba harcamıştır. Döneminin en küçük kilidini imal etmesine rağmen şöhreti yayılmamıştır. Yakınlarından birisi ona, şöhrete kilitçilikle değil yalnızca ilimle ulaşabileceğini öğütlemiş; bunun üzerine Kaffâl, ilme rağbet duymuş ve 40 yaşındayken ilimle iştigal etmeye başlamıştır. Bu sebeple Yâkût, Kaffâl'in 40 sene cahil, 40 sene de âlim olarak yaşadığını ifade etmektedir. Merv ehlinden yaşlı bir hocanın yanına giderek meramını anlatmış, hoca da ona İmam Şâfiî'nin talebesi ve Şâfiî mezhebi'nin müctehidi olan Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ını okumasını telkin etmiştir. Bunun üzerine Kaffâl bu kitabı evinin çatısına çıkarır ve kitabın ilk üç kelimesini yatsı vaktinden başlayıp sabah güneş doğana kadar tekrarlar. Binaenaleyh uykuya yenik düşüp, uyandığında tekrarladığı ibareleri unuttur ve bu duruma canı sıkılır. Evinden çıktığında üzüntüsünden hocasına ne diyeceğini düşünürken o esnada komşusu olan bir kadınla karşılaşır. Kadın, onun kitabı sesli

¹³⁸⁵ Yâkût, *Buldân*, 2/361; Zehebî, *Siyer*, 17/256-257; Sem'ânî, *Ensâb*, 5/101-102; Subkî, *Tabakât*, 5/222-223.

okumasından dolayı sabaha kadar uyuyamadığını ve tekrarlayarak okuduğu ifadeleri ezberlediğini söyler. Kaffâl, bir kadından daha zayıf bir hafızaya sahip olmasından dolayı oldukça kafası karışır, yeise kapılıp hocasına giderek olanları anlatır. Hoca ise ona böyle bir sebepten dolayı kesinlikle ilimden yüz çevirmemesi gerektiğini, azimle çalışmaya ve ezberlemeye devam ederse meleke kazanmaya başlayacağını ifade eder. O ise bu tavsiyeye uyar ve kendini şevkle çalışmaya verir.¹³⁸⁶ Kaffâl bilâhare ilmî seyahatlere çıkmış; Merv, Beykent, Herat ve Buhâra’da hadis tahsil etmiştir. Ebû Zeyd el-Mervezî (el-Fâşânî)’den fıkıh ve hadis, Hâlil b. Ahmed es-Siczî’den hadis dersleri almıştır. Kendisinden çok sayıda talebe ilim tahsil etmiştir. 90 yaşındayken Merv’de vafat etmiştir. Yâkût, Kaffâl’in Merv’deki kabrini ziyaret ettiğini zikreder.¹³⁸⁷

15. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (Şâfi fakihi, Tefsir âlimi)

(ö. 434/1043)

Batı Horasan’da yer alan Cüveyn küresine (il) nisbet edilmiştir. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin babasıdır. “Rüknü’l-İslâm” ünvanı ile anılmıştır. Kaynaklarda zamanını ilim, ibadet ve zühde vakfettiği rivayet edilir. Ayrıca karakteri itibariyle çok ciddi bir kimse olduğundan bahsedilir. Arap dili, fıkıh, tefsir, edebiyat ve usul ilminde âlimdir. İlk tahsiline Cüveyn’de babasından ve Ebû Ya’kûb Muhammed el-Ebîverdî’den fıkıh ve ilm-i edeb okuyarak başladı. Daha sonra Nîşâbur’da Sehl b. Muhammed es-Su’lûkî ile Merv’de Ebûbekir el-Kaffâl el-Mervezî’den fıkıh tahsil etti. Cüveynî, Kaffâl’den yeterince istifade etti, onun yöntem ve metoduna iyice vakıf oldu ve Şâfi fikhî alanında derinleşti. Ayrıca hocası Kaffâl de dâhil olmak üzere Horasan ve Bağdat’ta pek çok âlimden hadis tahsil etti. Kaffâl’den icazet aldıktan sonra 407/1016-7 tarihinde Nîşâbur’a döndü. Nîşâbur’da ki tedrisat ve fetva makamında merci haline geldi. Oğlu İmâmü’l-Haremeyn başta olmak üzere pek çok talebe kendisinden ilim tahsil ederek icazet aldı. Ebû Muhammed el-Cüveynî’ye nisbet edilen birçok eser vardır. Onlardan bazıları

¹³⁸⁶ Aktarılan bu rivayetin sıhhati sorgulanmaya açıktır.

¹³⁸⁷ Yâkût, **Buldân**, 5/116.

Tefsîru'l-Kebîr, et-Tebîra, et-Tezkire, el-Fark ve'l-cem', el-Muhtasarü'l-muhtasar, et-Ta'lîg, Mevkîfu'l-imam ve'l-me'mûn ve el-Silsile' dir.¹³⁸⁸

16. Ebû Ali Hasan b. Şuayb es-Sincî el-Mervezî (Şâfiî fakihî) (ö. 436/1044-5)

Merv'in en büyük köylerinden birisi olan Sinc'e mensuptur. Merv'in Şâfiî fakihlerindendir. Mervli Şâfiî fakihî Ebûbekir el-Kaffâl'in en büyük talebelerinden olup ondan fıkıh tahsil etmiştir. Nîşâbur'da Seyyid Ebu'l-Hasan el-Alevî ve Muhammed b. Abdullah el-Hâfız'dan; Bağdat'ta da Ebu'l-Hasan el-Mehâmîlî'nin talebelerinden kitâbet yoluyla hadis tahsil etmiştir. Şâfiî fikhının Horasan ve Irak kollarını birleştirme girişiminde bulunan ilk âlimdir. İbnü'l-Haddâd'ın *el-Fürû* isimli eserini şerh etmiştir. Ayrıca *el-Mecmû* isimli bir eseri vardır. İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile muasır olup onun arkadaşlarındandır. Kabri Merv'de medfun bulunan hocası Ebûbekir el-Kaffâl'in yanındadır.¹³⁸⁹

17. Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Vennî el-Bağdâdî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 450/1059)

Kûhistan bölgesindeki “Venn” köyüne mensuptur. Bağdâdî nisbesi ile zikredilmesinin sebebi Bağdat'ta vefat etmesinden dolayıdır. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında kaydetmiştir. İlim sahasındaki yetkinliğinden dolayı kendisine allâme; ferâiz fikhında temâyüz etmesinden dolayı da imâmu'l-ferâiziyyîn denilmiştir. *Kitâbu'l-Ferâiz* adında kaleme aldığı bir eseri mevcut olup bunun dışında başka eserler de tasnif etmiştir. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Salt, Ebu'l-Hasan b. Razkûveyh vd. bir kısım ulemâdan hadis tahsil etti. İlim tahsil ettiği hocalarının Irak ulemâsına mensup olmaları, onun da ilim tahsili için Irak coğrafyasına seyahat ettiğini göstermektedir. Bazı muhaddisler ondan hadis rivayet etmişlerdir. Kaynaklarda çok keskin bir zekâyâ sahip olduğu geçmektedir. Rivayete göre bir hadis meclisinde muhaddisin yazdırmış olduğu hadislerden o süre içerisinde ondan fazla hadis ezberlemiştir.

¹³⁸⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/193; Zehebî, **Siyer**, 17/618; İbn Hallikân, **Vefeyât**, 3/47-48; Safedî, **el-Vâfi**, 17/363; Subkî, **Tabakât**, 5/73-74.

¹³⁸⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/264; Zehebî, **Siyer**, 17/526-527; Sem'ânî, **Ensâb**, 7/264.

Vennî, Abbâsî halifesi Kâim bi-Emrillah ile çoğu zaman aynı mecliste bulunmuş ve çokça huzuruna çıkmıştır. 450/1059 senesinde Bağdat'taki Arslan Basâsirî isyanında hilâfet dairesine giren isyancılar tarafından başına aldığı topuz darbesi sonucu vefat etmiştir.¹³⁹⁰

18. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib el-Bâherzî

(Şâfi Fakîhi, Şâir, Dîvân-Resâil veziri) (ö. 467/1075)

Nîşâbur'a bağlı Bâherz küresinin (ilçe) merkezi olan Mâlîn köyünde doğdu. Pek çok memlekete ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir, buralarda semâen hadis fıkıh dersleri almıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin babası Ebû Muhammed el-Cüveynî'den de fıkıh tahsil etmiştir. Ayrıca şiir ve inşa alanında da devrinin ileri gelenleri arasına girmeyi başarmıştır. Şiir antolojisi kitabı olan Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr* adlı eserine bir zeyl olarak “*Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*” isimli eserini yazmıştır. Şiir alanında ilk eğitimini bir edib olan babasından aldığı muhakkaktır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Kundûrî ile irtibatları olmuş ve bir süre sonra Dîvân-ı Resâil teşkilatının başına getirilmiştir. Hayatında zaman zaman iniş çıkışlar olmuştur. Bir toplantı meclisindeyken suikast sonucu öldürülmüştür.¹³⁹¹

19. Muhammed b. Hüseyin el- Ersâbendî (Hanefî Fakîhi)

(ö. 480/1087'den sonra)

Merv'in Ersâbend köyünde doğmuştur. Merv'de Ebû Mansûr es-Sem'ânî'den (ö. 450/1058) fıkıh ve edep dersleri almıştır. İlim tahsili için Merv'den Buhara'ya seyahat etmiş ve orada hilâf (münazara) ilminin kurucusu kabul edilen Hanefî fakihi Ebû Zeyd Abdullah ed-Debûsî'den (Kâdı Zeyd) fıkıh tahsil etmiştir. Ayrıca Hanefî fakihi Ebu'l-Fadl Abdurrahmân el-Kirmânî'ye (ö. 543/1149) fıkıh dersi vermiştir. Daha sonra memleketi Merv'e dönmüştür. Burada Hanefîler'in reisi addedilip kâdı olmuş ve vefatına değin bu vazifeyi sürdürmüştür. Bağdat'a (480/1087) hac farîzası

¹³⁹⁰

Yâkût, **Buldân**, 5/385; Zehebî, **Siyer**, 18/99-100; Subkî, **Tabakât**, 4/374.

¹³⁹¹

Yâkût, **Buldân**, 1/316; İbn Hallikân, **Vefeyât**, 3/387-389; Zehebî, **Siyer**, 18/363-364.

için gitmiş ve bir süre orada kalmıştır. Haccını eda ettikten sonra Merv'e gelmiş ve burada vefat etmiştir.¹³⁹²

20. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed ez-Zâz es-Serahsî

(Şafi Fakihî) (ö. 494/1101)

Serahs şehrine mensuptur. Şâfi mezhebinin ileri gelen âlimlerinden biri olup Merv fakihî olarak bilinir. Bu mezhebe dair vukûfiyeti ve hıfzı dolayısıyla parmakla gösterilmiştir. Kâdı Hüseyin'den fıkıh; Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Hasan b. Ali el-Mutavvi'î, Ebû'l-Muzaffer Muhammed et-Temîmî ve daha pek çok âlimden semâen hadis tahsil etmiştir. Ayrıca birçok memlekette insan Serahsî'den ders almak için gelmiş ve kendisinden istifade etmiştir. Bunlar arasında Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, Ebû Tâhir es-Sincî, Ömer b. Ebî Mutî' ve daha pek çoğu kendisinden hadis tahsil etmiştir. Şâfiî fıkına dair kaleme aldığı *el-İmlâ* isimli eseri çoğu diyarda şöhret bulmuş ve İbn Sabbâğ'ın *eş-Şâmil* isimli eserinden daha çok tercih edilmiştir. Ayrıca fetva hususunda otorite kabul edilmiştir. Kaynaklarda kendisinden takvâlı ve vera' ehli bir kimse olarak bahsedilmektedir. 494/1101 tarihinde Merv'de vefat etmiştir.¹³⁹³

21. Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Havâfî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 500/1106-7)

Nîşâbur'a bağlı Havaf şehrine mensup bir Şâfiî fakihidir. Nîşâbur'da Ebû İbrâhîm ed-Darîr'den; bilâhare İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh tahsil etmiştir. Cüveynî'nin ders halkasının müdavimi olmuş ve en iyi talebeleri arasına girmiştir. Aynı zamanda aralarında çok samimi dostluğun hâsıl olduğu; sabah akşam ilmî müzakereler ve hoş sohbetler icra ettikleri rivayet edilir. Alanında, bilhassa usulde ehliyet ve salâhiyet sahibidir. İlmî münâzaralardaki mahareti ve cedel ilmindeki kabiliyeti ile döneminin ileri gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilir. Münâzaralarda rakibini alt edip, susturmadan bırakmadığı zikredilir. Onun bu maharetini Cüveynî de methetmiştir. İlim tahsilinin akabinde vefatına değin talebelerine fıkıh dersleri vermiştir. Bunun yanında bir dönem Tûs ve Tûs'a bağlı

¹³⁹² Yâkût, *Buldân*, 1/151; Kureşî, *el-Cevâhir*, 2/50-51.

¹³⁹³ Yâkût, *Buldân*, 3/209; Zehebî, *Siyer*, 19/154-155.

yerlerin kâdılık vazifesini deruhte etmiş, fakat daha sonra sebepsiz yere bu makamdan azledilmiştir. 500/1006-7 tarihinde Tûs'ta vefat etmiştir. Kaynaklarda kendisinden dindar, vera' ve zühd ehli bir kimse olduğundan bahsedilir.¹³⁹⁴

22. Ebû Nasr Muhammed b. Arafat el-Levkerî (Hanefî Fakih) (ö. 502/1108)

Sem'ânî'nin *el-Ensâb* eserinde Muhammed b. Arafât yerine Muhammed b. Adnân olarak kaydedilmiştir. Merverrûz'a bağlı Pençdeh şehri yakınlarındaki Levker köyüne mensuptur. Hanefî mezhebi üzerine fıkıh tahsil etmiştir. Birçok İslâm beldesine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Merv'de Ebû Mansûr Muhammed es-Sem'ânî'den, Serahs'ta Ebu'l-Fazl Muhammed el-Cârûdî'den, Mekke'de Ebu'l-Fazl Câfer el-Hakkâk vd. ulemâdan ilim tahsil etmiştir. Dönemin sultanı (Selçuklu) tarafından itibar görmüş ve önemli bir mevki elde etmiştir. Türkler tarafından sevilmiş ve onlarla arkadaşlık kurmuştur. Merv Cuma Camii'nde hutbe irad etmiştir. Kaynaklarda keskin zekâlı, metanetli ve salâhiyet sahibi bir kimse olarak zikredilmektedir. Merv'de vefat etmiş ve Türkerân kabristanlığına defnedilmiştir.¹³⁹⁵

23. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Ferrâ el-Begavî

(Şâfiî Fakihî, Muhaddis, Müfessir) (ö. 516/1122)

Herat'ın Gencürustâk bölgesindeki Bağşûr beldesine mensup olup 477/1084 senesinde doğmuştur. Mütebâhir bir ilim adamı olduğu rivayet edilir. Kendisine "Muhyissünne" ünvanı verilmiştir. Kâdı Hüseyin b. Muhammed el-Merverrûzî'den fıkıh tahsil etmiştir. Ayrıca hadis dersleri almış ve rivayetlerde bulunmuştur. Abdestsiz ders vermediği nakledilir. Pek çok kitap tasnif etmiş olup; fıkıh alanında *et-Tehzîb*, hadis alanında *Şerhu's-sünne*, tefsir alanında *Me'âlimü't-tenzîl* isimli eserler bunlardan bazılarıdır. 516/1122 senesinde Merverrûz'da vefat etmiştir. Tâlekan kabristanlığında medfun olan hocası Kâdı Hüseyin el-Merverrûzî'nin yanına defnedilmiştir.¹³⁹⁶

24. Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî el-Bişkânî

¹³⁹⁴ Yâkût, *Buldân*, 2/399; Subkî, *Tabakât*, 6/63; Sem'ânî, *Ensâb*, 5/220.

¹³⁹⁵ Yâkût, *Buldân*, 5/26; Sem'ânî, *Ensâb*, 11/229-230.

¹³⁹⁶ Yâkût, *Buldân*, 1/468; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/136-137.

(Hanefî Fakîhi, Hadis âlimi, Kâdı) (ö. 518/1124)

458/1066 tarihinde Herat'ın Bişkan köyünde doğmuştur. Maişetini kitap istinsah ederek sağlamaktaydı. Aynı zamanda hüsnühat ile iştilal ediyordu. Daha sonra Hanefî fikhî üzerine dersler almaya karar verdi. Arapça ve ilm-i usul alanında mâhir bir şahsiyetti. Aynı zamanda hadis rivayetlerinde bulunmuştur. Bunların yanında kaynaklar onun edib olduğunu, nazım ve nesir alanında eserler verdiğini nakletmektedir. Bağdat'a yolculuk yapmış ve hilâfet makamıyla temaslarda bulunmuştur. Halife adına komşu ülkelerle yazışmalar yapmıştır. Buradaki itibarı arttıktan sonra kâdılık vazifesini deruhte etmiş ve kendisine “Zeynü'l-İslâm” ünvanı verilmiştir. Bir müddet sonra bu makamdan istifa etmiş, fakat bilâhare farklı İslâm beldelerinde yine kâdılık yapmıştır. Selçuklu Devleti ile temaslarda bulunmuş ve onların hizmetine girmiştir. Mısır, Şam, Irak ve Horasan'a elçi olarak gönderilmiştir. Daha sonra Kudüs'e (Haçlılarla) savaşmak için yola çıktığı rivayet edilir. 518/1124 tarihinde Hemedan camiinde bir Bâtınî tarafından öldürülmüştür.¹³⁹⁷

25. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Dehhân el-Ebrînekî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 523/1129)

Merv'in Ebrînak köyüne mensuptur. Dehhân nisbesinden hareketle geçmişte nakkaşlıkla uğraştığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ilim ve takvâ ehli bir kimse olduğu nakledilmektedir. Fıkıhta mütehasıs bir fakih olduğundan bahsedilir. Merv, Buhâra, Tûs, İsfahan, Hemedan ve Mekke gibi çok geniş bir coğrafyada fıkıh ve hadis tahsil etmiştir. Sem'ânî, medreselerinde onunla bir defa mülâkî olduğunu zikreder.¹³⁹⁸

26. Ebû Tâhir Muhammed b. Abdülaziz el-İclî el-Bündükânî

(Şâfiî Fakihî, Hadis âlimi) (ö. 523/1129)

¹³⁹⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/428; Takiyyüddin Makrîzî, **el-Mukaffa'l-kebîr**, thk. Muhammed Ya'lâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006), 7/183; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, nşr. Züheyr Fethullah, (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 7/125; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/249.

¹³⁹⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/72.

Merv'in Bünde-kân köyüne mensup olup yaklaşık 440/1048-9 senesinde doğmuştur. el-İclî nisbesi onun Arap asıllı Beni İcl kabilesine mensup olduğunu göstermektedir. Tus, Merv, Nîşâbur, İsfahan, Mekke ve daha birçok İslâm şehrine ilmî yolculuklar gerçekleştirmiştir. Şâfiî fakihi Ebu'l-Kâsım el-Fûrânî'den fıkıh tahsil etmiştir. Bu sebeple Şâfiî mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Birçok şehirde fıkıh ve semâen hadis tahsil etmiş ve kendisinden de bir kısım ulemâ hadis rivayet etmiştir. Bunların yanında tarih ve ensâb ilimleriyle de meşgul olmuştur. Merv'de vefat etmiş ve Senc(e)dân kabristanlığına defnedilmiştir.¹³⁹⁹

27. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah et-Tûsî el-Mervezî

(Şâfiî Fakihi, Muhaddis) (ö. 530/1136)

Takriben 460/1068 tarihinde doğmuştur. Merv'in Tûs köyüne mensuptur. Kaynaklarda münzevî bir hayat yaşadığı, iffetli ve vera' ehli bir kimse olduğu rivayet edilir. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında kaydetmiştir. Muhammed b. Abdürrezzak el-Mâhuvânî'den fıkıh tahsil etmiştir. Kaynaklarda her ne kadar fıkıh tahsilinde el-Mâhuvânî'den başka hocası zikredilmese de farklı hocalardan fıkıh tahsil ettiği muhakkaktır. Hadis alanında ise kitâbet yoluyla çok sayıda hadis almıştır. Ayrıca Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Ebu'l-Kâsım İsmail ez-Zâhirî, Şâfiî fakihi Ebu'l-Ferec Abdurrahman es-Serahsî ve Ebû Sa'd Muhammed el-Hârisî'den semâen hadisler almıştır. Abdülkerim es-Sem'ânî ondan, Serahsî'nin *Kitâbu'l-erba'in* isimli eserini kitâbet yoluyla okuduğunu zikretmektedir.¹⁴⁰⁰

28. Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed el-Lu'luî en-Nehadî (Fakih, Muhaddis)

(ö. 533/1138 civarı)

Belh ile Merv arasında yer alan Endehûd beldesine mensup olup yaklaşık 440/1048 senesinde doğmuştur. Buhara'ya ilmî seyahat gerçekleştirip orada fıkıh tahsil etmiştir. Ayrıca burada Ebû Abdullah Muhammed el-Berkî el-Buhârî, Seyyid Ebûbekir Muhammed el-Câferî, Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz, Ebû Muhammed Abdülmelik el-İsbirî, Şerif Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-

¹³⁹⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/499; Sem'ânî, **Tahbîr**, 2/1581-1582.

¹⁴⁰⁰ Yâkût, **Buldân**, 2/55; Sem'ânî, **Tahbîr**, 2/63.

Temîmî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden Ebû Sa'd es-Sem'ânî icâzet almıştır. Memleketi Ebdehûd'da vefat etmiştir.¹⁴⁰¹

29. Ebû Amr Osman b. Muhammed b. Ahmed el-Halîfî el-Hulmî

(ö. 529/1135'den sonra)

Belh'e bağlı Hulm beldesine mensuptur. Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Kazzâz'dan fıkıh ve hadis; Kâdı Ebû Saîd Hâlîl b. Ahmed es-Siczî, Ebûbekir Muhammed b. Abdülmelik el-Mâsekânî ve Ebû'-Muzaffer Mansûr el-Bistâmî'den hadis tahsil etmiştir. Yâkût, Hulmî'nin Abdülkerim es-Sem'ânî'ye 529/1135 senesinde icazet verdiğinden bahseder. Fıkıh'ta temâyüz etmesiyle birlikte münâzaralara katılmıştır. Belh'te vaaz ve fetva makamını deruhte etmiş, binaenaleyh Şeyhülislâm olarak anılır olmuştur.¹⁴⁰²

30. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Ali b. Hasan b. Futayme el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî (ö. 536/1142)

Beyhak'ın eski merkez şehri olan Hüsrevcird'e mensuptur. “Şeyh”, “İmam” ve “Fâzıl” gibi ünvanlarla anılmıştır. Hüsrevcird, Nişâbur, Tus, Merv ve İsfahan'da hadis tahsil etmiştir. Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî, Ebû Muzaffer es-Sem'ânî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, Ebû Saîd Muhammed b. Ali el-Haşşâb, Ebû Mansûr Muhammed es-Sûrî, Ebûbekir Ahmed b. Mansûr el-Mağribî, Muhammed b. Kâsım es-Saffâr ve daha pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de İbn 'Asâkir, Abdülkerim es-Sem'ânî vd. ulemâ hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Tahsilinden sonra Hüsrevcird'de kâdılık vazifesini deruhte etmiştir. Kaynaklarda Ebû Abdullah'ın ilim meclislerine birçok kimsenin müdavim olduğu; hânesinin âlimler ve fâzıllarla dolduğu aktarılır. Kirman'dayken “illetü'd-demm” isimli bir hastalığa dûçâr olmuş ve on parmağı kesilmiştir. Herhangi bir şey yazmak istediğinde kâğıdı yere koyup, kaymaması için ayağıyla kâğıdı destekleyip, avuç içi ile seri bir şekilde yazdığı rivayet edilir. Bu şekilde kitap istansah edip para da kazanmıştır. Abdülkerim es-Sem'ânî, hocasının yumuşak mizaçlı, güzel ahlaklı,

¹⁴⁰¹ Yâkût, **Buldân**, 1/260; Sem'ânî, **Ensâb**, 13/60; Subkî, **Tabakât**, 6/79-80.

¹⁴⁰² Yâkût, **Buldân**, 2/385.

nüktedan ve çok cömert olduğunu; ayrıca ezbere çok fazla hadis bildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰³

31. Ebû Sa'd Abdülmecîd b. İsmail b. Muhammed el-Kaysî el-Evbehî el-Herevî (Hanefî Fakihî) (ö. 537/1143)

450/1060 tarihlerinde Herat'ın Evbeh köyünde doğmuştur. Fıkıh tahsili için Mâverâünnehir'e yolculuk yapmıştır. Burada Hanefî fakihî Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr el-Pezdevî, Seyyidü'l-Eşref, Kâdı Fahr vd. âlimlerden fıkıh tahsil etmiştir. Başta oğulları olmak üzere; Nîşâbur kâdısı Abdülaziz el-Kûfi, Sivas müderrisi Kâdı Muhammed el-Büstî, Fakih Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belhî'ye fıkıh dersleri vermiştir. Bağdat, Basra, Hemedan ve Kayseri'de dersler ve fetvalar vermiştir. Kayseri'de kâdı olmuş, bu sebeple kendisine Bilâd-Rum kâdısı denmiş ve el-Kaysî nisbesi verilmiştir. Oğullarından Ahmed, Malatya kâdısı, İsmail ise babasının vefatından sonra Kayseri kâdısı olmuştur. Ayrıca İsmail, Sivas'ta fıkıh dersleri vermiştir. Kendisinin ve oğullarının kâdılık vazifeleri Danişmedliler dönemine denk gelmektedir. Usûl-i fıkıh ve fûrû'-ı fıkıh alanlarında kitaplar kaleme almıştır. Ayrıca şiir, hitabet, risâle vd. alanlarda eserler bırakmıştır. Kâdılık vazifesini icra ettiği Kayseri'de vefat etmiştir.¹⁴⁰⁴

32. Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe en-Nu'man el-Velvâlicî

(Hanefî Fakih, Muhaddis) (ö. 540/1146'dan sonra)

467/1075 senesinde Bedehşan'a bağlı Velvâlic şehrinde doğmuştur. Talebü'l-hadis maksadıyla Mâverâünnehir ve Belh'e rihleler gerçekleştirmiştir. Belh'de Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin es-Simincânî'den semâen hadis almış, Ebûbekir el-Kazzâz'dan fıkıh tahsil etmiştir. Buradan Keş şehrine gidip bir müddet orada ikamet etmiştir. Daha sonra Semerkant'a geçmiş ve bir süre burada kalarak semâen hadis tahsil etmiştir. Akabinde Buhâra'ya geçmiş ve burada da Ebûbekir Muhammed en-Nesefî ile

¹⁴⁰³ Yâkût, **Buldân**, 2/370; Zehebî, **Siyer**, 20/60-62; Sem'ânî, **Tahbîr**, 5/221-225.

¹⁴⁰⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/276; Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan b. Hibetillâh İbn Asâkir, **Târîhu Dimeşk**. thk. Amr b. Gurâme el-'Umrevî. (Dimeşk: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1995), 36/472; Ömer b. Ahmed b. Hibetullah ibn Adîm, **Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb**, thk. Süheyl Zekkâr, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/1695.

Ahmed b. Sehl el-‘Attâbî’den semâen hadis, Ali el-Burhan’dan fıkıh dersleri almıştır. Ebu’l-Feth, Hanefî fıkıhına dair telif ettiği *el-Fetâva’l-Velvâlîciyye* isimli eseriyle tanınmaktadır.¹⁴⁰⁵

33. Ebûbekir Abdullah b. İbrâhim b. Ebûbekir et-Teftezânî (Usul-i Fıkıh, Tefsir ve Kıraat âlimi) (ö. 540-546/1145-1151 yılları arası veya sonra)

Nesa’nın Teftezân köyüne mensuptur. Kaynaklardan hareketle tefsir, usul, hadis, kıraat ve mezhep alanındaki ilmî yetkinliği dolayısıyla çok yönlü bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda etkili ve güzel vaazlar verdiği rivayet edilir. Nişâbur’da Ebû Abdullah İsmail el-Fârisî, Nasrullah el-Haşmânî ve Ebû Saîd Ali b. Abdullah el-Hîrî’den semâen hadis tahsil etmiştir. Tûs’ta İmam Gazzâlî’den fıkıh; Selman b. Nâsır’dan da tefsir okumuştur. Ebû Sâd es-Sem’ânî’de ondan Nesa’da semâen hadis almıştır.¹⁴⁰⁶ Sem’ânî’nin Nesa’ya 540-546/1145-1151 yılları arasındaki ikinci seyahatinde gittiğini¹⁴⁰⁷ göz önüne aldığımızda Teftezânî’nin de bu tarih aralığında veya daha sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.

34. Ebu’l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Muâviye el-Ezcâhî (Fakih) (ö. 543/1148)

Serahs’a bağlı Hâberân nâhiyesinin (ilçe) Ezcâh köyüne mensuptur. Bu köyün merkez camiinde imam-hatiplik yapmıştır. Fakih olup aynı zamanda hadis birikimi zengin olan bir kimse olduğu rivayet edilir. Fazilet ehli ve iffetli bir kimseydi. Merv’de Ebu’l-Feth el-Muvaffak el-Herevî’den fıkıh dersleri almıştır. Ezcah’da Ebû Hâmid el-Ezcâhî ile Ebu’l-Fazl Abdülkerim el-Ezcâhî’den; Merv’de Ebu’l-Ferec Abdurrahman er-Râzî es-Serahsî’den semâen hadis tahsil etmiştir. Ayrıca Ezcah’da kitâbet yoluyla Ebû Sa’d es-Sem’ânî’den hadis almıştır. 543/1148 senesinde Ezcah’ta vefat etmiştir.¹⁴⁰⁸

35. Yûsuf b. İbrâhim b. Mûsâ et-Tûsî el-Esferâyinî (Şâfiî Fakih) (ö. 546/1151)

¹⁴⁰⁵ Yâkût, **Buldân**, 5/384; Sem’ânî, **Tahbîr**, 18/445-446; Kureşî, **Cevâhir**, 1/313-314.

¹⁴⁰⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/35; Sem’ânî, **Ensâb**, 3/61-62.

¹⁴⁰⁷ Mehmet Efendioğlu, “Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, **DİA**, 36/462.

¹⁴⁰⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/168.

Esferâyîn şehrinin Tûs (توس) köyüne mensup olup 479/1086-7 tarihinde doğmuştur. Fıkıh ve hadis âlimidir. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında kaydetmiştir. Ebûbekir eş-Şîrevî, Nasrullah el-Haşnâmî, Ebû Hamid Ahmed b. Ali'den semâen hadis tahsil etmiştir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Tûs köyünde ondan kitâbet yoluyla hadis almıştır. Sem'ânî, Esferâyînî'nin Merv'de yanlarına geldiğini ve birkaç gün orada kaldığını söylemektedir.¹⁴⁰⁹ Sem'ânî'nin Tûs köyünde hadis alması, Yûsuf b. İbrâhim'in genel olarak kendi köyünde ders verdiğini göstermektedir.

36. Ebû Mansûr Muzaffer b. Erdeşir el-Abbâdî el-Mervezî (Şâfiî Fakih, Vâiz) (ö. 547/1152)

Merv'in vâizlerindendir. Vaaz esnasındaki üslubu, seçtiği kelimelerin inceliği, duruşu ve hareketleri ile çok mahir bir vâiz olduğu, fakat dinî hassasiyet noktasında zâfiyet gösterdiği rivayet edilir. Horasan fukahâsından olup Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında zikretmektedir. Horasan ulemâsından ilim tahsil etmiştir. Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu sebeple olsa gerek kendisine "emîr" lakabı verilmiştir. Üç sene Bağdat'ta ikamet etmiştir. Bu vazifesi esnasında çok mal sahibi olduğu rivayet edilir. Saray camiinde ve saltanat dairesinde vaazlar vermiştir. Bağdat'taki vaazlarına insanların akın akın geldiği zikredilir. Ayrıca Abbâsî halifesi Muktefî li-emrillâh ile diğer devlet erkânı da bu vaazlara iştirak etmiştir. Vaazlarından ciltlerce kitaplar yazıldığı söylenmektedir. 547/1152 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Abdülkerim es-Sem'ânî onun güvenilir bir âlim olmadığını, zira onun bizzat kaleme aldığı bir risâlesinde içki içmeye izin verdiğini iddia etmiştir.¹⁴¹⁰

37. Ebûbekir b. Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcebbâr b. Abdülvâhid et-Tûsî el-Mervezî (Şâfiî Fakih) (ö. 548/1153)

Merv'in Tûs köyüne mensup olup yaklaşık 450/1058 tarihlerinde doğmuştur. Kaynaklar iffetli, vakarlı ve zühd ehli bir kimse olduğu rivayet edilir. Döneminde bir kısım ulemâdan fıkıh ve hadis tahsil etmiştir. Daha sonra fakih olarak köyünde kalmış ve orada eğitim vermiştir. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında zikreder. Ebû

¹⁴⁰⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/55; Sem'ânî, **Tahbîr**, 2/122; Subkî, **Tabakât**, 6/79-80.

¹⁴¹⁰ Yâkût, **Buldân**, 4/75; Zehebî, **Siyer**, 20/231-232; Sem'ânî, **Tahbîr**, 2/309-310; Subkî, **Tabakât**, 7/299.

Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh tahsil etmiş, bu tahsilini Hüseyin b. Ahmed ez-Zendeânî'nin yanında devam ettirerek fıkıh alanında derinleşmiştir. Bunun yanında Ebû Muzaffer es-Sem'ânî, Ebu'l-Fazl Muhammed el-Harakî, Ebu'l-Kâsım İsmail ez-Zâhirî, Ebu'l-Fazl Ahmed el-Ârif'den semâen hadis tahsil etmiştir. Oğuzlar'ın Horasan'ı işgali ve talanı esnasında 548/1153 senesinde 90 yaşındayken ölmüştür.¹⁴¹¹

38. Ebu'l-Feth Muhammed b. Fazl b. Ali el-Mârişkî (Şâfiî Fakih) (ö. 549/1154)

Tûs'un merkez şehri olan Tâberân'a bağlı Mârişk köyüne mensuptur. Tûs fukahasından olup bilhassa usûl-i fıkıh'ta temâyüz etmiştir. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında zikreder. "Fahr" ve "İmam" gibi unvanlarla anılmıştır. İmam Gazzâlî'den fıkıh tahsil etmiştir. Çalışkanlığı ile Gazzâlî'nin en güzîde talebeleri arasına girmeyi başarmıştır. Ayrıca Ebu'l-Fityân er-Ravâsî, Nasrullah el-Ha(û)şnâmî, Ebû Amr Osman et-Tırâzî vd. hadis âlimlerinden semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Ebû Sa'd es-Sem'ânî ve oğlu Abdurrahim es-Sem'ânî semâen hadis almışlardır. Fetvâ konusunda mahir olup meselelere güzel üslupla cevaplar vermiştir. İlmî münâzaralarda mahirdir. Kaynaklarda olgun, güzel mizaçlı ve ibadete düşkün bir âbid olduğu rivayet edilir. Oğuzlar Tûs şehirlerini kuşattıklarında, kapıldığı derin korkudan dolayı ramazan ayının sonunda 549/1154 senesinde vefat etmiştir.¹⁴¹²

39. Abdullah b. Meymun b. Abdullah el-Kûfenî (Fakih) (ö. 551/1156)

Ebîverd'in Kûfen beldesine mensup olup yaklaşık 490/1097 senesinde doğmuştur. Abdülkerim es-Sem'ânî, Kûfenî'nin Ebûbekir es-Sem'ânî başta olmak üzere birçok âlimden hadis tahsil ettiğini ifade eder. Kendisi de Kûfenî'den kitâbet yoluyla hadis almıştır. Yâkût da Kûfenî'nin Ebûbekir es-Sem'ânî'den fıkıh tahsil ettiğini aktarır. Ayrıca Nîşâbur'da Ebûbekir eş-Şîreveyh başta olmak üzere farklı âlimlerden de hadis tahsil etmiştir. Bilâhare Merv'deki Nizâmiye medereselerinde nâibliğe kadar yükselmiştir. Mervverrûd'da bir süre ikamet etmiş olup daha sonra Ebîverd'e yerleşmiştir. Ebîverd'e bağlı yerlerle birlikte tüm Ebîverd'in kâdılık makamını deruhte etmiştir. Kûfenî'nin zamanında Horasan'da ondan daha maharetli ve yetenekli bir kâdî'nın olmadığı rivayet edilir. Kaynaklarda çok yetenekli ve salâhiyet sahibi bir fakih olduğu; ayrıca münâzara ve cedel ilminde oldukça mahir ve

¹⁴¹¹ Yâkût, **Buldân**, 2/55-56; Sem'ânî, **Tahbîr**, 1/495; Subkî, **Tabakât**, 7/205.

¹⁴¹² Yâkût, **Buldân**, 5/39; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/19-20; Subkî, **Tabakât**, 6/173-174.

söz sahibi olduğu zikredilir. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında zikreder. 551/1156 senesinde Ebûverdî'de vefat etmiştir.¹⁴¹³

40. Fazlullah b. Muhammed b. İsmail ed-Dandanakânî (Şâfiî Fakîh)

(ö. 552/1157)

Yaklaşık 488/1095 senesinde Dandanakan'da doğmuştur. Fıkıh tahsili için Buhara'ya gitmiş ve bir müddet orada kalmıştır. Daha sonra Merv'e gelerek burada Ebûbekir es-Sem'ânî ve Ebu'l-Kâsım İsmâil el-Hatip'ten semâen hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Abdülkerim es-Sem'ânî kitabet yoluyla hadis almıştır. İlim tahsilinden sonra Belh'e yerleşmiş ve vefatına değin burada yaşamıştır. Subkî onu Şâfiî ulemâsı arasında kaydetmiştir. Kaynaklarda, vaazlar verdiği ve ilmî münazaralara katıldığı rivayet edilir.¹⁴¹⁴

41. Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed es-Simincânî

(Şâfiî-Eş'arî Âlimi) (ö. 552/1157)

Tohâristan'a bağlı Simincân beldesine mensuptur. Kaynaklarda kendisinden ibadet ve tilâvetle meşgul olan mütebâhir bir kimse olarak bahsedilmektedir. Şâfiî fikhî ve Eş'arî kelamında temâyüz etmiştir. Buhara'da Ebû Sehl el-Ebûverdî'den fıkıh ve hadis; Ebû Abdullah İbrâhim et-Tuyûrî, Ebu'l-Kâsım el-Meymûnî ve başka âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Sâmir b. Saîd el-Kûfî, İsmail b. Muhammed et-Temîmî ve daha birçok kimse hadis almıştır. Sonraki dönemde İsfahan'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.¹⁴¹⁵

42. Ebû Hafs Ömer b. İsmail b. Ömer el-Cessînî (Şâfiî Fakihî)

(ö. 560/1164-5'den sonra)

Hayatına dair bilgi azdır. Merv'in Cessîn köyüne mensuptur. Şâfiî fakihî olduğu rivayet edilmesine rağmen nerede yetiştiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Urmiye'de kâdılık yapmıştır. Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den (ö. 412/1021) hadis

¹⁴¹³ Yâkût, **Buldân**, 4/490; Sem'ânî, **Ensâb**, 11/171; Subkî, **Tabakât**, 7/138.

¹⁴¹⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/477; Subkî, **Tabakât**, 7/265.

¹⁴¹⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/252; Subkî, **Tabakât**, 7/226.

rivayet etmiştir. Ebû Necib Abdulgaffâr b. Abdülvâhid el-Urmivî (ö.560/1164-5) de¹⁴¹⁶ ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁴¹⁷

43. Ebu'l-Leys (Ebu'l-Feth) Nasr b. Seyyâr el-Hürremâbâdî (Fakih)

(ö. 572/1176)

Belh'in Hürremâbâd köyüne mensuptur. Yâkût, muhtemelen Ebu'l-Feth Nasr b. Seyyâr'ı dalgınlıkla Emevîler'in Horasan valisi Ebu'l-Leys Nasr b. Seyyâr ile karıştırmıştır. Fakat onun (Ebu'l-Leys) soyundan gelmektedir. Fakih ve âbid olduğu rivayet edilir. Irak, Hicaz ve Mısır'a ilmî seyahatler yapmış ve oralarda hadis tahsil etmiştir.¹⁴¹⁸

3. Kelâm

İslâm dininin inanç ilkelerini konu edinen kelâm; gerek Müslümanlar'ın dinî, siyasî ve içtimaî meselelerinden kaynaklan iç sebeplerin, gerekse farklı dinî ve felsefî kültürlerle karşı İslâm inanç esaslarını müdafaa etme gayesine matuf olarak dış sebeplerin tesiriyle ortaya çıkmış bir ilim dalıdır.¹⁴¹⁹ Yâkût'un Horasan bölgesine nisbet ettiği mütekellimûnun kâhir ekseriyeti Eş'arî mezhebindedir. Aşağıda isimlerini verdiğimiz kelâmcıların sayısının az olmasının sebebi, temayüz ettikleri diğer disiplinlerin başlığı altında bahsetmemizden kaynaklanmaktadır.

Eş'arî kelâmının mezhepleşmesi uzun bir süreç içerisinde meydana gelmiştir. İslâm dünyasının çoğunluğu tarafından "Ehl-i bid'at" olarak vasıflandırılan akımlara karşı H. II. yy.'ın ilk çeyreğinde Hasan-ı Basrî'nin etrafında oluşmaya başlayan Ehl-i sünnet akaidi, Ehl-i re'y'den Ebû Hanîfe; Ehl-i hadis'ten İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel ve bunlarla birlikte İbn Küllâb el-Basrî, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Ali el-Kerâbîsî, Ebu'l-Abbas el-Kalânîsî gibi kelâmcıların öncülüğünde temsil edilmeye başlamıştır. Mu'tezile'nin nassı geri planda tutarak akli esas alan bir kelâm anlayışı benimsemesi ve bunu Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde devlet nüfuzunu kullanarak hâkim kılmaya çalışması; bilâhare ümmetin ciddi tepkisini celbeden

¹⁴¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 17/447.

¹⁴¹⁷ Yâkût, *Buldân*, 2/141.

¹⁴¹⁸ Yâkût, *Buldân*, 3/361; Sem'ânî, *Tahbîr*, 2/344-345.

¹⁴¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *DİA*, c. 25, s. 198.

mihne hadisesine sebebiyet vermesi, H. IV. yy.'ın ilk yarısında Ehl-i sünnet kelâm okullarının teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) kurduğu mezhep de bu teşekküllerden birisidir. Eş'arî döneminde Ehl-i sünnet'in imamı addedilen Ahmed b. Hanbel'in naslardan çıkarmış olduğu itikadî esasları tıpkı Ebû Hanîfe ve İbn Küllâb gibi aklî delillerle desteklemesi, Ehl-i sünnet ulemâsı tarafından kelâm ilminin meşruiyet kazanarak İslâmî ilimler arasında yerini almasını sağlamıştır. Eş'arî'nin Ehl-i sünnet akaidine bağlı kalarak kurmuş olduğu mezhep, Mâlikî ve Şâfiî ulemâsının ekseriyeti ile Hanefî ve Hanbelî ulemâsının bir kısmı tarafından benimsenip geliştirilmiştir.¹⁴²⁰

Eş'arîliğin toplum tabanında kabul görmesinde sûfîlerin etkisi büyüktür. III./IX. yy.'da ortaya çıkan tasavvufî Melâmî anlayışı Horasan'daki zühd geleneğinin de etkisiyle hızla yayılmıştır. Horasan'ın meşhur sûfîlerinden Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî'nin (ö. 353/964) kelâma merak salarak Bağdat'ta Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin derslerini takip edip görüşlerini benimsemesi, tasavvuf-kelâm ilişkisi açısından önemli bir dönemeç olmuştur.¹⁴²¹ Bununla birlikte İmam Eş'arî'nin mensup olduğu Küllâbî kelâm geleneğinin içerisinde Hâris el-Muhasibî'nin (ö. 243/857) tasavvufî eğilimi güçlüydü ve Eş'arî'nin döneminde de etkisini muhafaza ediyordu. Muhasibî, Şâfiîler'in tasavvufla irtibatında büyük bir rol oynamıştır. Aynı zamanda onun Ahmed b. Hanbel'le de önemli temasları bulunmaktadır.¹⁴²² Dolayısıyla Eş'arî kelamının, tasavvuf ile Ehl-i hadis geleneğinden gelen Şâfiî ve Hanbelî fikhî arasında ortak bir zemininin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında Eş'arî'nin talebelerinden İbn Hafîf eş-Şîrâzî (ö. 371/982), Eş'arîliğin tasavvufla irtibatında önemli bir rol oynamış; İbn Fûrek, Bakıllânî ve İsferâyînî'nin İbn Hafîf'le yakın ilişki kurmaları, Eş'arî-sûfî irtibatını geliştirmiştir.¹⁴²³

Eş'arî mezhebi Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde veziri Kundürî'nin Eş'arîleri istenmeyen mezhep ilan edip takibat başlatmasıyla birçok âlim baskıya maruz kalmış ve önemli bir kesim bölgeyi terk etmiştir. Alparslan

¹⁴²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DiA*, c. 11, s. 448.

¹⁴²¹ Abdullah Ömer Yavuz, *Horasan'da Eş'arîlik*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), s. 114; Eş'arîler'in tasavvufla ilişkileri Mâtürîdîler'den çok daha önceye dayanmaktadır. Bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik*, s. 223.

¹⁴²² Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik ilişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu, 2013), s. 223.

¹⁴²³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik*, s. 223-226.

döneminde Kundürî'nin azledilmesiyle birlikte yerine atanan Nizâmülmülk'ün hedefi, Eş'arî mezhebini güçlendirip ülke çapında yaygın bir mezhep haline getirmektir. Bu minvalde büyük meblağlarla ülkenin dört bir yanına inşa ettirdiği Nizâmiye medreselerinin tedrisinde Eş'arî-Şâfiî mezhebini zorunlu kıldı. Bu tarihî adım Eş'arî mezhebinin kurumsallaşmasını, devlet eliyle meşrû bir zemine oturup yayılmasını ve Eş'arî ulemânın mezhebin gelişmesine katkı sunmasını sağlamıştır.¹⁴²⁴

Yâkût'un kelâm ilmiyle iştigal etmiş âlimlerden zikrettiği isimlerin sayısı sınırlıdır. Bu durumun bölgede yetişmiş kelimcilerin fakih ve hadis âlimleri kadar çok olmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim kelâmın bölgedeki varlığı, buradaki hadis ve fıkıh geleneğinin teşekkülünden çok sonra vücut bulmuştur. Ayrıca kelâmın okutulması ve anlaşılmasının hadis ve fıkıha nisbeten daha zor olması da bir etken sayılabilir. Bununla birlikte kelâm tarihine damgasını vuran İmâm-ı Gazzâlî ile İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin Horasanlı olduklarının altını çizmekte fayda vardır.

Hamevî'nin Horasan'a nisbet ettiği Eş'arîlerden biri dışında¹⁴²⁵ tamamı Batı Horasan bölgesine mensup olup umumiyetle Nîşâbur vilâyetinden çıkmıştır.¹⁴²⁶ Fıkıhî mezheplerine bakıldığında birisi Hanefî mezhebine mensup olup¹⁴²⁷ diğerleri tamamen Şâfiî'dir.¹⁴²⁸ Bu durum Eş'ârîliğin Irak bölgesiyle yakın ve etkileşim içinde olması sebebiyle Batı Horasan'da varlığının daha yoğun hissedildiğini ve Şâfiîler arasında daha çok yayıldığını göstermektedir.

Horasan'da Eş'ariye dışında belirli bir dönemde varlık göstermiş diğer bir kelâmî mezhep Mu'tezile olup, Yâkût döneminde Horasan'da neredeyse mensubu kalmamıştı. Nitekim Yâkût, Mu'tezile'ye mensup yalnızca bir kişinin adını vermiş; o da Bâverd şehrine mensup olup, 420/1029 senesinde ölmüştür.¹⁴²⁹

¹⁴²⁴ Yavuz, **Horasan'da Eş'arîlik**, s. 158, 159, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175.

¹⁴²⁵ Yâkût, **Buldân**, 3/252.

¹⁴²⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/178, 1/538, 2/193, 3/209, 4/49.

¹⁴²⁷ Yâkût, **Buldân**, 3/252.

¹⁴²⁸ Yâkût, **Buldân**, 1/178, 1/538, 2/193, 3/209, 3/252, 4/49.

¹⁴²⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/333.

İtikadî meselelerin yorumlanmasında akla ve iradeye öncelik veren Mu'tezile mezhebi, kurusu Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 144/761) gayretleriyle onun talebeleri tarafından farklı bölgelere yayılmıştır. Bu talebelerinden biri olan Hafs b. Sâlim de Horasan bölgesine gelerek mezhebin dâîilerinden birisi olmuştur.¹⁴³⁰ Uzun yıllar bölgede inişli çıkışlı faaliyet gösteren Mu'tezile'nin yıldızının parladığı dönem Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emiri Kündürî zamanında gerçekleşmiştir. Vezir, Mu'tezilî'yi Horasan'da hâkim konuma getirip mensuplarına yüksek makamlar vermiş, Eş'arîler'e de büyük bir baskı uygulayıp mensuplarını cezalandırma yoluna gitmiştir. Fakat Tuğrul Bey'in vefatıyla tahta geçen Alparslan, Kündürî'yi azletmiş ve yerine Nizâmülmülk'ü getirmiştir. Vezirin, Eş'arî yanlısı politikası sonucunda bu mezhep Horasan'da adeta perçinlenmiş ve Mu'tezilîler de Horasan'ın kuzeybatısındaki bölgeler (Dihistan) ile Hârizm'e çekilmiştir.¹⁴³¹ Nitekim Yâkût'un, Dihistân bölgesine nisbet ettiği Ebu'l-Fazl Ali b. Abdurrahman isimli Mu'tezilî bir âlimin 548/1153 senesindeki vefat tarihi ile Hârizm'e nisbet ettiği meşhur âlim Zemahşerî'nin 538/1144 senesindeki vefat tarihi bu durumu desteklemektedir.¹⁴³²

1. Ebû İshak Ruknüddîn İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-Esferâyînî (Eş'arî Kelamcısı, Şâfiî Fakihi, Usûl-i Fıkıh âlimi) (ö. 418/1027)

Nîşâbur'un Esferâyîn şehrine mensuptur. Nîşâbur ulemâsından usûl-i fıkıh ve kelâm dersleri almıştır. Ayrıca Horasan'ın farklı şehirlerinde ve Irak'ta da dersler almıştır. Birçok eser kaleme aldığı rivayet edilir. Bunlardan birisi de *el-Câmi' fî usûli'd-dîn ve'r-red 'ale'l-mülhidîn* isimli kelâm eseridir. İbn Hallikân, bu eseri 5 cilt halinde gördüğünü zikretmiştir. Kâdı Ebû Tayyib et-Taberî, Esferâyîn'de Ebû İshak'tan hadis tahsil etmiştir.¹⁴³³

2. Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, (Eş'arî Kelâmcısı, Şâfiî Fakihi, Muhaddis) (ö. 458/1066)

384/994 senesinde Beyhak'ın eski merkezi olan Hüsrevcird'de doğmuştur. İlmî bakımdan döneminin en parlak âlimlerinden birisi kabul edilir. “Şeyhülislâm”,

¹⁴³⁰ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, 31/397.

¹⁴³¹ Çelebi, “Mu'tezile”, 31/393.

¹⁴³² Yâkût, *Buldân*, 1/51, 3/147.

¹⁴³³ Yâkût, *Buldân*, 1/178; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/28.

“Hâfîzu’l-allâme” vd. lakaplarla anılmıştır. On beş yaşındayken hadis tahsil etmeye başlamıştır. İlerleyen dönemlerinde fıkıh tahsil etmiştir. Nîşâbur, Cîbâl, Bağdat, Kûfe ve Hicaz diyarlarına ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Gittiği yerlerde döneminin âlimlerinden hadis, fıkıh ve kelâm alanında dersler almıştır. Sayısız denebilecek kadar çok âlimden ilim tahsil ettiği söylenir. Yine sayısız denebilecek kadar çok eser bıraktığı rivayet edilir. Öyleki kaleme aldığı eserlerin hacminin 1000 cüze yakın olduğu belirtilmektedir. Hadis alanında *es-Sünenü’l-kübrâ*, *Ma’rifetü’s-sünen* ve *’l-âsâr*, fıkıh alanında *el-Mebsûd*, *Menâkibu’s-Şâfiî*, akâid alanında *Delâilü’n-nübüvve*, *el-Îtikad*, *el-Ba’s* ve *n-nüşûr*, ahlak alanında *Kitâbü’l-âdâb* ve daha zikretmediğimiz nice eserler kaleme almıştır. 441/1049-50 senesinde memleketine dönmüş ve vefatına değin orada yaşamıştır. Hamevî, ölüm tarihini H. 454 senesi olarak kaydetse de diğer kaynaklarda H. 458 senesi geçmektedir.¹⁴³⁴

3. İmâmu’l-Haremeyn Ebu’l-Meâlî Abdülmelik b. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (Eş’arî Kelâmcısı, Şâfiî Fakihî) (ö. 478/1085)

Batı Horasan hududundaki Cüveyn küresine (il) mensuptur. Müteahhirûn döneminde Şâfiî mezhebinin en mütebâhir imamı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca kelâmda Eş’arî mezhebinin en önemli âlimlerindendir. Fıkıh usûlünde ve fîrû’unda mütehassıstır. İlk eğitimini babası Ebû Muhammed’den fıkıh tahsil ederek başlamış, onun tüm eserlerini okumuş ve onlar üzerinde kapsamlı bir şekilde çalışıp ilavelerde bulunmuştur. Yirmi yaşındayken babası vefat edince onun müderrislik makamına kendisi geçmiştir. Bu süreçte Beyhak’a Ebu’l-Kâsım el-İşkâf el-Esferâyinî’den usûl-i fıkıh tahsili için gidip gelmiştir. Zuhur eden mezhep taassubu yüzünden buradan Bağdat’a gitmeye mecbur kalmıştır. Bağdat’ta birçok büyük âlim ile tanışma imkânı olmuştur. Onların tecrübelerinden istifade edip münâzaralara katılmıştır. Buradayken kendisini ilmî bakımdan çok geliştirmiş ve şöhreti yayılmıştır. Bağdat’tan Hicaz’a geçip burada dört yıl kalmıştır. Bu süreçte dersler verip fetva işleriyle uğraşmıştır. Selçuklu Sultanı Alparslan tahta geçtikten sonra Horasan’a dönmüş ve Nîşâbur’daki Nizâmiye medreselerinin müderrisliğine tayin edilmiştir. Burada yaklaşık olarak 300

¹⁴³⁴

Yâkût, *Buldân*, 1/538; Sem’ânî, *Ensâb*, 2/412-413; Zehebî, *Siyer*, 18/163-170.

talebinin ondan ders gördüğü rivayet edilir. Cüveynî ayrıca fıkıh, kelam ve farklı alanlarda da pek çok eserler kaleme almıştır.¹⁴³⁵

4. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (Eş'arî Kelamcısı, Şâfiî Usulcüsü, Müfessir, Mutasavvî) (ö. 505/1111)

450/1058 senesinde Tûs'ta doğmuştur. İmam Cüveynî'nin talebesi olup ondan ilim tahsil etmiştir. Ebû İshak'tan sonra Nizâmiye medresesinin (Bağdat) müderrisliğine tayin edildi. Buradaki vazifesinden sonra kendini ibadete verdi. Bilahare Hacc farızasını ifa etti. Oradan Şam'a ardından Kudüs'e gitti ve burada bir müddet kaldı. Daha sonra İskenderiye'ye geçmiş ve orada bir caminin minaresinde kaldığı rivayet edilmektedir. Bu uzun süren yolculukların ardından memleketi Tûs'a dönmüş ve kendini yeniden ibadete vermiştir. Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrulmülk, Gazzâlî'ye Nîşâbur'daki Nizâmiye medresesinin müderrisliğini kabul etmesi için yoğun ricalarda bulundu. Fakat Gazzâlî: “kendimi ibadete vermek istiyorum” diyince, Fahrulmülk: “Müslümanlar'ın senden istifade etmesine engel olman caiz değildir” şeklinde cevap vermiş ve Gazzâlî bu teklifi kabul etmiştir. Gazzâlî bir müddet burada ders verdikten sonra vazifesinden affını istemiş ve 505/1111 senesindeki vefatına değin Tûs'taki ikametgâhında yaşamıştır. Vefatının ardından Tâberân'ın banliyösüne defnedilmiştir. İlimdeki eşsiz konumu ile yaşadığı dönemden itibaren dahi olarak anılagelmiştir. Yâkût, Gazzâlî'nin hayatı boyunca yazdığı eserlerin sayısını: “yeryüzünü enine boyuna dolduracak kadar” şeklinde mübalağayla ifade etmektedir.¹⁴³⁶

4. Tasavvuf

İslâm'ın üç temel veçhesinden biri olan ahlâkî temel alıp (diğerleri; iman ve amel), süreç içinde bir disiplin olarak ortaya çıkan tasavvuf, kaba hatlarıyla üç evrede incelenmektedir:

Salt ahlâk ekseninde; takvâ, vera', havf, muhasebe, ihlâs ve zühd kavramlarını esas alarak sade bir hayat tarzının benimsendiği takriben ilk iki asırlık (hicrî) süreç, tasavvufun “zühd evresi” olarak bilinmektedir. Bu dönemin idrak edildiği en önemli

¹⁴³⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/193; Zehebî, **Siyer**, 18/468-477; İbn Hallikan, **Vefeyât**, 3/167-170.

¹⁴³⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/49.

dört merkezden birisi de Horasan'dır (diğerleri; Medine, Kûfe ve Basra'dır). Zühd döneminde öne çıkan Horasanlı sûfiler; İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Şakîk-i Belhî'dir (ö. 194/810).¹⁴³⁷

Mevzusu, meselesi ve metodunun belirlenerek müstakil bir disiplin haline dönüştüğü, eserleri ve kavramlarının oluşmaya başladığı H. II.-VI. yy.'lar arası dönem "tasavvuf evresi" olarak isimlendirilmektedir.¹⁴³⁸ Bu evre, bölgesel ekolleşmelerin yaşandığı dönem olup; Horasan'da melâmet ve fütüvvet anlayışına dayanan Nişabur ekolü teşekkül etmiştir. Melâmîler, zahirî unsurları öne çıkaran tasavvuf anlayışını eleştirmiş; binaenaleyh nefisle mücadeleyi temel alarak cömertlik, cesaret, fedakârlık, metanet ve feragat kavramlarını öne çıkaran bir tasavvuf anlayışı benimsemişlerdir. Bu tasavvufî ekol, Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884-5), Ebû Hafs el-Haddâd (ö. takriben 265/878-9) ve talebesi Ebû Osman el-Hirî'nin (ö. 298/910) öncülüğünde gelişmiştir.¹⁴³⁹

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte tasavvuf önemli bir eşiği aşmıştır. Kendisi de tasavvuf sürecinden geçen Gazzâlî; tasavvufun İslâm'a uygun olduğuna ve hakikate yalnızca mutasavvıfların ulaşabileceğine dair yeni bir yorum getirmiştir. Onun bu yorumu ulemânın geneli tarafından tasavvufun İslâmî ilimler sahasında meşrû bir kimlik kazanmasını sağlamıştır.¹⁴⁴⁰ Tasavvufun kurumsallaşarak farklı halk kitlelerine yayıldığı "tarikatler evresi" de bu dönemden (H. VI. yy.) sonra teşekkül etmeye başlamıştır.¹⁴⁴¹

Yâkût'un, ismini verdiği zâhidler ve sûfilere bakıldığında Horasan'ın birçok bölgesinden sûfilere çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte sayısal üstünlük Nîşâbur bölgesindedir. Zira Melâmî tasavvuf Nîşâbur merkezli olarak teşekkül etmiştir. Öte yandan dikkat çeken bir husus ise bahsi geçen sûfilerden tamamına yakınının hadis tahsil ettiği ve bir kısmının hadis âlimi olduğudur. Hadis dışında ahar ilimlerle uğraşanlar da bulunmaktadır. Bu durum Horasan'daki sûfilere önemli bir kısmının salt uzlete çekilen bir tasavvuf anlayışından uzak olduklarını ve ilmî kişilikleriyle de

¹⁴³⁷ Muhammed Mustafa Çakmaklıoğlu, **Tasavvuf**, (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), s. 13, 19, 22.

¹⁴³⁸ Çakmaklıoğlu, **Tasavvuf**, s. 13.

¹⁴³⁹ Ahmet T. Karamustafa, **Tasavvufun Oluşumu**, trc. Nagihan Doğan, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 61-64; Çakmaklıoğlu, **Tasavvuf**, s. 24.

¹⁴⁴⁰ Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", **DİA**, c. 13, s. 515-516.

¹⁴⁴¹ Çakmaklıoğlu, **Tasavvuf**, s. 13.

ön plana çıktıklarını göstermektedir. İlmî ihtisasları haiz olan bu sûfilerin, Horasan'ın İslâmlaşmasında oldukça önemli bir rol oynadıkları muhakkaktır.

1. Ebû'l-Hasan Selm b. Hasan el-Bârûsî (Sûfî) (ö. III. yy.)

Nîşâbur'un Bârûs köyüne mensuptur. Mütakaddimûn dönemi sûfilerindendir. Horasan'da bir tasavvuf akımı olarak ortaya çıkan Melâmetiyye'nin ilk temsilcisi Hamdûn el-Kassâr'ın (ö. 271/884) hocasıdır.¹⁴⁴²

2. Ebû Ali Muhammed b. Ahmed er-Rûdbârî (Sûfî) (ö. 323/935)

Tâberân'ın dış mahallesi olan Rûdbâr'a mensuptur. Hayatının bir döneminden sonra Mısır'a yerleşmiştir. Tasavvufa dair eserler kaleme almıştır. Devlet vezirlerinden ikramlar görmüştür. Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) sohbetlerinde bulunmuştur. Kaynaklarda onun sûfî olması dışında fakih, muhaddis, nahiv âlimi ve şâir olduğu nakledilmektedir.¹⁴⁴³

3. Ebu Saîd Amr b. Muhammed b. Mansûr b. Muhalled el-Adl el-Haten el-Cencerûdî (Abdal, Hadis Hâfızı) (ö. 343/955)

Nîşâbur'un Cencerûd köyüne mensuptur. "Damat" anlamına gelen el-Haten nisbesi ona, hadis âlimi ve Şâfîî fakihî İbn Huzeyme'nin damadı olduğu için verilmiştir. Kaynaklarda Nîşâbur'un gözde âlimlerinden birisi olduğu rivayet edilir. Bağdat, Kûfe, Hicaz, Rey ve Horasan'ın farklı şehirlerine ilmî seyahatler gerçekleştirmiş, buralarda semâen ve kitâbet yoluyla pek çok hocadan hadis tahsil etmiştir. Aralarında Hadis hâfızı Ebû Ali en-Nîsâbûrî'nin de bulunduğu çok sayıda âlim kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru tasavvufa meylederek abdallar gürûhuna dâhil olmuştur.¹⁴⁴⁴

4. Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Cüveynî (Sûfî, Hadis âlimi) (ö. 463/1071)

Nîşâbur'a bağlı Cüveyn küresine (il) mensuptur. Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin kardeşi, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin amcasıdır. "Şeyhü'l-Hicaz" ünvanı ile anılmaktadır. Kaynaklarda lâtif ve zarif karakterli, ilimle meşgul olan bir

¹⁴⁴² Yâkût, **Buldân**, 1/320.

¹⁴⁴³ Yâkût, **Buldân**, 3/77.

¹⁴⁴⁴ Yâkût, **Buldân**, 2/168; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/343-344.

kimse olarak rivayet edilmektedir. Kendisi esasen bir sûfî olup bu alanda bab düzenine göre tasnif edilmiş *Kitâbu's-selve* isminde bir eseri vardır. Ayrıca hadis ilmi ile iştigal etmiş ve kardeşi Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin hocalarından hadis tahsil etmiştir. Buna ilaveten Nîşâbur'da Abdûlmelik b. Hasan el-Esferâyînî'den, Mısır'da da Ebû Muhammed Abdurrahman en-Nehhâs'tan semâen hadis tahsil etmiştir. Zâhir b. Tâhir, Recep b. Tâhir eş-Şehhâmî ve bazı âlimler kendisinden hadis rivayet etmiştir.¹⁴⁴⁵

5. Ebûbekir Ahmed b. Ebî Nasr el-Kûfânî (Sûfî) (ö. 464/1071)

Herat'a bağlı Kûfân köyüne mensup bir sûfî âlimidir. Kaynaklarda kendisinden “Şeyh” olarak bahsedilir. Irak, Hicaz ve Mısır gibi memleketlere seyahatler gerçekleştirmiştir. Mısır'da Buhârî ravilerinden Ebu'l-Vakt es-Siczî'nin de hadis tahdis ettiği Abdurrahman b. Ömer en-Nehhâs'tan semâen hadis tahsil etmiştir. Mânen temiz şahsiyetli bir kimse olduğu rivayet edilir. 464/1071 senesinde Herat'ta vefat etmiştir.¹⁴⁴⁶

6. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed et-Tâlekânî (Sûfî) (ö. 466/1074)

Merverrûz'un Tâlekân beldesine mensuptur. Birçok memlekete seyahatler gerçekleştirmiştir. Şâm bölgesine İlk defa geldiğinde 15 yaşlarındaydı. Birçok sahih hadis eserini tahsil ettiği rivayet edilmektedir. Ebû Hammâd es-Sülemî'den hadis almıştır. Kendisinden de Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Abdullah el-Humeydî hadis okumuştur. Hayatının geri kalan kısmını Bilâdü's-Şâm'daki Sûr şehrinde geçirmiş, 80 yaşlarında vefat etmiştir.¹⁴⁴⁷

7. Ebû Saîd Es'ad b. Ebû Saîd Fazlullah el-Meyhenî (Sûfî) (ö. 507/1114)

454/1062 senesinde doğmuş olup Serahs'ın Hâberân nahiyesinin (ilçe) Meyhene köyüne mensuptur. Tasavvuf ehli olduğu ve hadis öğrenme konusunda hırslı olduğu rivayet edilir. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve başka âlimlerden semaen hadis almıştır. Kendisinin doğumu ile Kuşeyrî'nin vefatı arasında 11 sene

¹⁴⁴⁵ Yâkût, **Buldân**, 2/193; Sem'ânî, **Ensâb**, 3/430.

¹⁴⁴⁶ Yâkût, **Buldân**, 4/490.

¹⁴⁴⁷ Yâkût, **Buldân**, 4/7.

olduğu düşünülduğünde hadis öğrenmeye küçük yaşlarda başladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁸

8. Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Habakî el-Mervezî (Sûfî) (ö. 519/1126)

Merv'in Havbek köyüne mensuptur. Merv ve Bağdat ile Bilâdü's-Şam'a rihleler gerçekleştirmiş ve birçok âlimden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de birçok kimse hadis almıştır. Kaynaklarda kendisinden, dinine ve ibadetlerine düşkün, tertemiz bir ömür geçirmiş ve büyük velîlerle dostluk yapmış bir kimse olarak bahsedilmektedir.¹⁴⁴⁹

9. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hammuveyh el-Cüveynî (Sûfî)

(ö. 530/1135)

Cüveyn'in Buhayrâbâd köyüne mensuptur. Ehl-i beyt'ten geldiği rivayet edilir. Genel olarak sûfî meşrepli bir soydan (şeyhü's-şüyûh) gelmektedir. Tûs'ta İmam Gazzâlî ile samimiyeti olmuş ve ondan fıkıh tahsil etmiştir. Hadis hâfızı Ömer b. Ebu'l-Hasan er-Rüvâsî ve Abdülgaflar eş-Şîrevî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Sa'd es-Semânî semâen hadis nakletmiştir. Nîşâbur'da vefat etmiş, naaşı Cüveyn'e nakledilip oraya defnedilmiştir.¹⁴⁵⁰

10. Ebû Mansûr Tayyip b. Ebî Saîd b. Tayyib el-Bensârakânî (Sûfî) (ö. 532/1138)

466/1073-4 senesinde Merv'de doğmuştur. Merv'in Sadaka b. Fazl sokağında ikâmet etmiştir. Büyüklerinin Merv'in Bensârekân köyüne mensup olması hasebiyle Bensârekân köyüne nisbet edilmiştir. Kaynaklarda vakarlı ve hâlim bir şahsiyet olduğu zikredilir. Ebû Muzaffer es-Sem'ânî, Ebu'l-Kâsım ez-Zâhirî ve Ebûbekir Ahmed eş-Şîrâzî'den semâen hadis tahsil etmiştir. Ayrıca Ebûbekir Ahmed eş-Şîrâzî'den icâzet almıştır. Kendisinden de Abdülkerim es-Sem'ânî semâen hadis tahsil etmiştir. Hac maksadıyla yola çıkmış, fakat Hemedan'da iken vefat etmiştir.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁸ Yâkût, **Buldân**, 5/247.

¹⁴⁴⁹ Yâkût, **Buldân**, 2/343; Sem'ânî, **Ensâb**, 5/36.

¹⁴⁵⁰ Yâkût, **Buldân**, 1/350; Subkî, **Tabakât**, 7/230.

¹⁴⁵¹ Yâkût, **Buldân**, 1/500; Sem'ânî, **Ensâb**, 2/340-341.

11. Ebû Nasr İlyas b. Ahmed b. Mahmut el-Bâmencî (Sûfî) (ö. 542/1147)

Yaklaşık 460/1067 tarihlerinde doğmuştur. Bâdgîs'in merkez şehri Bâmeîn'e mensup bir sûfî şeyhidir. Ebû Sa'd Ahmed b. Yûsuf el-Bâmencî'den semâen hadis dersleri almıştır.¹⁴⁵²

12. Ebû Sa'd Muhammed b. Ahmed en-Nüveyzî es-Serahsî (Sûfî) (ö. 542/1148)

Takriben 460/1067 tarihlerinde Serahs'ın Nüveyze köyünde doğmuştur. Ebû Mansûr Muhammed b. Abdûlmelik el-Mervezî ve sair ulemâdan semaen hadis tahsil etmiştir. Abdülkerîm es-Sem'ânî de ondan birkaç tane hadis almıştır. Ölümü âni gerçekleşmiştir.¹⁴⁵³

13. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Beledî (Sûfî)

(ö. 550/1155)

Merverrûz'un Pençdeh şehrine mensup olup 480/1087 senesinden evvel doğduğu rivayet edilmektedir. Hayatını Pençdeh'de geçirmiştir. Kâdı Ebû Saîd Muhammed b. Ali el-Begavî ed-Debbâs'tan semaen hadis tahsil etmiştir. Abdülkerîm es-Sem'ânî de ondan hadis yazmıştır. Sem'ânî onun takva ehli olduğundan ve her daim hayrı talep ettiğinden behsetmektedir.¹⁴⁵⁴

14. Ebu'l-Fütûh Saîd b. Muhammed b. İsmâil el-Bûşencî (Sûfî) (ö. VI/XII. Yy.)

490/1097 senesinde Herat'a bağlı Bûşenc beldesinde doğmuştur. Herat'ta yaşamış olup hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Pekçok kimse ondan Herat ve Nişâbur'da hadis yazmıştır. Herat Cuma camiinde halka vaazlar vermiştir. Abdülkerîm es-Sem'ânî onunla iki defa mülaki olduğunu ve güzel ahlaka adanmış bir kimse olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁵⁵

15. Abbâd b. Üseyyed el-Endeğânî (Zâhid)

¹⁴⁵² Yâkût, **Buldân**, 1/330.

¹⁴⁵³ Yâkût, **Buldân**, 5/312.

¹⁴⁵⁴ Yâkût, **Buldân**, 1/482; Sem'ânî, **Tahbîr**, 2/109-110.

¹⁴⁵⁵ Yâkût, **Buldân**, 1/508; Sem'ânî, **Tahbîr**, 1/307-308.

Merv'in Endeğan köyüne mensuptur. Kaynaklarda zâhid olması dışında hakkında herhangi bir mâlûmata rastlanmamaktadır.¹⁴⁵⁶

5. Edebiyat ve Dil

Horasan bölgesi tarihte pek çok kavmin yurdu olmuştur. Etnik yapıya dair ele aldığımız konuda; Horasan'ın milâttan asırlar önce Fârisîler'in yurdu olduğunu, İslâmiyet'ten sonra birçok Arap kabilesinin buraya iskân edildiğini ve Büyük Selçuklular döneminde kalıcı olarak bu bölgeye Türkler'in göç ettiğini ifade etmiştir. Bu etnik çeşitlilik kendini birçok alanda olduğu gibi dil ve edebiyatta da göstermiştir.

Farsça'nın Horasan bölgesindeki edebî ve dil bilimsel durumuna dair bilgilerimiz daha ziyade İslâmiyet'ten sonraki döneme aittir. Fethinden, Fârisî asıllı Tâhirî hanedanın hüküm sürdüğü zamana kadarki ilk bir yüzyıllık süreçte (124/742 senesine kadar) bölgenin resmî kayıtları tamamen Farsça tutulmuştur.¹⁴⁵⁷ Tâhirîler'e kadar geçen süreçte Arapça'nın da etkisini artırmasıyla birlikte Farsça'nın oldukça geri planda kaldığı görülmektedir. Tâhirîler'in Horasan'da idareyi ele almasıyla birlikte Farsça'nın önündeki engeller az da olsa kaldırıldı ve Farsça şiir veren birkaç şâir çıktı. Dilin asıl canlanması ise Saffârîler'in yönetimiyle başladı. Hanedanın kurucusu Ya'kûb b. Leys'in Arapça bilmemesi sebebiyle şiirlerin Farsça söylenmesini istedi. Ayrıca Fars kültürünü yeniden inşa etmek maksadıyla kendilerini Sâsânî hanedanlığına bağlayan şecerele uydurmuşlar, Fars destanlarını gün yüzüne çıkartma gayretine girmişlerdir. Bu durum Farsça'nın da gelişmesini hızlandırmıştır. Sâmânîler dönemine gelindiğinde Farsça'nın, gelişme sürecine tam anlamıyla bu dönemde girdiği söylenebilir. Bu dönemde birçok edip ve şair yetişmiştir. Farsça nazım ve nesrin temelleri bu devlet zamanında atılmıştır. Uzun yıllar Arap şiirinin etkisi altında kalan Farsça, ilk defa Rûdekî (ö. 329/941) ile birlikte bu etkiden kurtulabilmiş, kendisinden sonra gelen şairler tarafından da üstad olarak anılmıştır. Gazneliler dönemine gelindiğinde Fars edebiyatı ayrı bir döneme girmiş, saray ve devlet adamları ile sultanların birçoğunun şair ve edip olması hasebiyle ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. Sâmânîler döneminde lafzî bakımdan güçlü

¹⁴⁵⁶ Yâkût, **Buldân**, 1/261.

¹⁴⁵⁷ Richard N. Frye, "Horâsân'da Arap Dili", trc. Osman G. Özgüdenli, **Şarkiyat Mecmuası**, sy. 26, (Nisan 2016), s. 241.

olan tarafları Gazneliler döneminde mana olarak da güçlenmiştir. Deyim yerindeyse Farsça'yı ve Fars geleneğini yeniden diriltmiş bir eser olan *Şehnâme*, Firdevsî (ö. 411/1020) tarafından bu dönemde yazılmıştır. Büyük Selçuklular döneminde edebiyat ve devlet dilinin Farsça olduğu bilinmektedir. Bu dönemde hükümet merkezleri şair ve ediplerin toplanma mekânı olmuştur. Bu dönemde birçok Horasanlı şairin eskiye bağlı kalarak geliştirdikleri şiir, bilâhare “sebk-i Horasânî” üslûbu olarak anılmaya başlamıştır.¹⁴⁵⁸

Yâkût'un, Fars dili ve edebiyatına dair verdiği bilgiler *Mu'cemü'l-buldân*'dan ziyade *Mu'cemü'l-üdebâ*'sında yer almaktadır. Ana kaynağımızın *Mu'cemü'l-buldân* olması ve edebiyata dair bilgilerin ise diğer eserinde bulunması sebebiyle bu hususta konumuzla ilgili detaylı bilgiler aktaramaycağız. Ana kaynağımızda Yâkût'un Farsça'ya dair verdiği iki mâlûmattan birisi, Farsça tıp kitabının yazarı olan Ebû Mansur el-Evbehî'yi (Herat) (ö. 403/1012) kaydetmiş olmasıdır.¹⁴⁵⁹ Bir diğeri ise Ebû Amr Abdülvehhâb b. Abdurrahmân el-Mâigî (Ustuvâ) (ö. yaklaşık 470/1077) isimli bir tarikat şeyhinin Farsça şiirler ve sözler kaleme aldığıdır.¹⁴⁶⁰ Yâkût'un her ne kadar verdiği bilgiler nicelik itibarıyla az olsa da niteliği bakımından önemlidir. Zira Gazneliler döneminde ilk defa bir tıp kitabının -mensur biçimde- kaleme alınması, bu dönemde Farsça'nın ciddi bir ilerleme kaydettiğinin göstergesidir. Bununla birlikte Büyük Selçuklular devrinde Farsça şiir ve sözlerin kaleme alınması, Farsça'nın bu dönemde manzum ve mensur biçimde kullanıldığına işaret etmektedir.

Horasan bölgesinde dil ve edebiyat alanında Arapça'nın varlığına dair daha fazla mâlûmata sahibiz. Arapça'nın asırlar boyu bu bölgedeki kalıcı varlığı, İslâm fetihlerinden sonra Arap kabilelerinin buraya iskân edilmesiyle birlikte başlamıştır. Arapça'nın bölgede resmî konuşma dili olarak kullanılmaya başlaması da fütuhattan sonra gerçekleşmiştir.¹⁴⁶¹ Bunda Araplar'ın idarî açıdan hâkim bir yapıyı temsil etmesinin yanında, İslâm dili olmasının da etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Fakat resmî yazı dili olarak kabulü için aynı husus geçerli olmamıştır. Zira divan kayıtları yaklaşık bir asır boyunca Farsça tutulmuştur. Emevî Halifesi Abdülmelik b.

¹⁴⁵⁸ Mehmet Kanar, “İran”, *DİA*, c. 22, s. 416-418.

¹⁴⁵⁹ Yâkût, *Buldân*, 1/276.

¹⁴⁶⁰ Yâkût, *Buldân*, 5/50.

¹⁴⁶¹ Frye, “Horâsân'da Arap Dili”, s. 238.

Mervân'ın (ö. 86/705) Arapçalaştırma politikasıyla birlikte devlet kayıtlarında önemli bir değişim süreci başlamış, mahallî dillerde tutulan kayıtlar artık aşama aşama Arapça tutulmaya başlamıştır. Horasan bölgesindeki divan defterlerinde Arapça'nın kullanımı ancak Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) devrinde mümkün olmuştur (124/742).¹⁴⁶² Gerek uzun yıllar devletin resmî yazı ve konuşma dili olarak kullanılması gerekse İslâmî ilimlerin (bilâhare diğer ilimlerin) dilinin Arapça olması, bölge insanın birçoğu tarafından Arapça'nın öğrenilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bakımdan Arapça'nın daha ziyade âlimler, sûfiler, şâirler, edipler ve kâtipler eliyle yaygınlık kazandığını ifade edebiliriz. Binaenaleyh bölgedeki resmî yazı dili yaklaşık H. IV. yy.'a kadar Arapça olmuştur. Bu asırdan sonra resmî yazı dili olma vasfını Farsça'yla paylaşmıştır.¹⁴⁶³ Evvela Fars asıllı hanedanlıkların yönetimi, bilâhare Gazneliler ile Büyük Selçuklular'ın hâkimiyeti döneminde idarî dilin Farsça olmasına rağmen,¹⁴⁶⁴ Arapça ilmin dili olma vasfını devam ettirmiştir.¹⁴⁶⁵ Bu vasfından dolayı ilimle meşgul olmak isteyen herkes için Arapça öğrenmek mecbur hale gelmiştir. Dolayısıyla Arapça ile iştigal edenler arasında bu dilin sarf ve nahvine dair eserler kaleme alanlar ile şiirler yazan şairler yetişmiştir.

Yâkût eserinde dil ve edebiyat ile meşgul olmuş birçok Horasanlı kimseyi zikretmiştir. H. III. yy.'dan itibaren VI. yy.'a kadar asırlar boyu eserler vermiş olan dil âlimleri, edip ve şairlerin varlığı, erken dönemden itibaren Arapça'nın edebî bir dil olarak Horasan'da kullanılmaya başlandığının bir göstergesidir. Bu kimselerin nisbelerine baktığımızda daha ziyade Batı Horasan'a mensup oldukları ve Arapça'nın burada daha yaygın olduğu görülmektedir. Bahsi geçen dilcilerin ve şairlerin isimlerinin tamamen Arapça kökenli olması, önemli bir kısmının Arap olduğuna işaret etmektedir. Fakat tamamı için bu durumun geçerli olduğunu düşünmek isabetli olmaz; zira ihtida ettikten sonra Arapça isimler alan farklı etnik unsurlardan kimselerin de bu alanda eserler kaleme almış olmaları muhtemeldir. Yâkût'un edip, şair ve dil âlimi olarak nispet ettiği kimselerin sayısı aşağıda isimlerini verdiklerimizden daha fazla olmasına rağmen hayatları hakkında fazla bir bilgi bulunmaması sebebiyle zikretmeye gerek duymadık.

¹⁴⁶² Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", **DiA**, c. 9, s. 378.

¹⁴⁶³ Frye, "Horâsân'da Arap Dili", s. 238-239.

¹⁴⁶⁴ Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, "İran", **DiA**, c. 22, s. 415.

¹⁴⁶⁵ Nihad M. Çetin, "Arap", **DiA**, c. 3, s. 283.

Yâkût'tan önceki devirlerde Türkçe, Horasan'dan ziyade Hârizm ve Mâverâünnehir bölgelerinde edebî ve şiirsel bir dil haline gelmiştir.¹⁴⁶⁶ Horasan'da edebi bir dil haline gelmesi Timûrîler döneminde mümkün olmuştur.¹⁴⁶⁷ Zira Türkler'in kalıcı olarak bu bölgeye gelişleri daha ziyade Büyük Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir.¹⁴⁶⁸ Bu durum Horasan'da edebî anlamda gelişme göstermiş ve devletlerin asırlar boyu resmî dilleri haline gelmiş olan Farsça ve Arapça karşısında Türkçe'nin dil ve edebiyat anlamında gelişme kaydetmesi o dönem için henüz mümkün olmamıştır. Ayrıca bölgeye gelen Türkmen boylarının göçebelerden müteşekkil olması, Türkçe'nin bu bölgede edebî ve lugavî bakımdan gelişmesine imkân vermemiştir. Nitekim Türkçe'nin Horasan'da gerek Büyük Selçuklular gerekse Hârizmşahlar döneminde, ne resmî yazı dili, ne ilim dili, ne de edebî bir dil haline geldiğine dair elimizde hiçbir veri ve araştırma yoktur.

1. Ebû Osman Kureyş b. Muhammed b. Kureyş ed-Dübzenî (Edib) (ö. 248/862)

Merv'in Dübzen köyüne mensuptur. Kaynaklarda kendisinden büyük bir edib, nahiv âlimi ve sika âlim olarak bahsedilir. Ammar b. Hasan'dan *Kitabu'l-Meğâzi*'yi okumuş; Ebû Dâvûd Süleyman b. Mâbed es-Sincî'den¹⁴⁶⁹ edebiyat ve lügat dersleri almıştır. Rivayete göre Ebû Câfer Muhammed el-Kemsânî'nin, Dübzenî'den hadis rivayet etmekle iftihar ettiği nakledilir. Dübzenî'nin vefat tarihine dair; Sem'ânî H. 298, Hamevî ise H. 248 kaydını düşmüştür.¹⁴⁷⁰

2. Sâlih b. Yahyâ el-Bîmânî (Dil âlimi) (ö. III/IX yy.)

Merv'in Bîmân köyüne mensup bir nahiv ve lügat âlimidir. Ebû Dâvûd Süleyman b. Mâbed es-Sincî (ö. 257/871)'nin akranı olduğu rivayet edilir.¹⁴⁷¹

3. Ebû Abdullah el-Bâdenî (Şâir) (ö. IV. yy.)

Serahs'a bağlı Hâberân'ın Bâden köyüne mensuptur. Âmâ ve mâhir bir şâir olduğu rivayet edilmektedir. Sâmânî veziri Ebu'l-Fazl el-Bel'amî (ö. 329/940) ve

¹⁴⁶⁶ Nuri Yüce, "Türk", *DİA*, c. 41, s. 498-499.

¹⁴⁶⁷ Ramazan Şeşen, "Türk", *DİA*, c. 41, s. 492.

¹⁴⁶⁸ Bu konuyu giriş bölümündeki Horasan tarihi başlığında zikrettik.

¹⁴⁶⁹ Hadisçilerin arasında bahsettik.

¹⁴⁷⁰ Yâkût, *Buldân*, 2/437; Sem'ânî, *Ensâb*, 5/304-305.

¹⁴⁷¹ Yâkût, *Buldân*, 1/534; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/409.

başka insanlar tarafından övgüye mazhar olmuştur.¹⁴⁷² Vefat tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmasa da Vezir Bel'amî'nin vefatından hareketle H. IV. yy.'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.

4. Ebu Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerdî (Edip, Dil âlimi)

(ö. 338/950)

Nîşâbur'a bağlı Esferâyîn şehrinin Zerd köyüne mensuptur. Belâgat, ilm-i mârifet ve usûl-i edep'teki mahareti dolayısıyla yaşadığı asırda memleketinin en baş ismi olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca edebiyat ve lisan dışında hadis alanında da dersler almıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Müseyyeb el-Ergîyânî, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshak ve başka âlimlerden semâen hadis tahsil etmiştir. Kaynaklarda müzmin hastalığı sebebiyle zayıf bünyeli bir kimse olduğu, fakat konuştuğu zaman fesâhat ve ilmî mahâreti dolayısıyla ulemâyı bile hayrete düşürdüğü rivayet edilmektedir.¹⁴⁷³

5. Ebu'l-Fazl Muzaffer b. Mansûr el-Hînî (Şâir, Fakih)

Tûs'a bağlı Hîn beldesine mensuptur. Kaynaklarda kendisinden şair, edib ve fakih olarak bahsedilmektedir. İlim maksadıyla Semerkant'a seyahat etmiş ve orada fıkıh, tarih vd. alanlarda dersler almıştır. 390/1000 senesinden önce Semerkant'tan çıkıp Cürcân'a yerleşmiştir. Orada Âbeskûn kâdılığını ve Esterâbâd vakıflarının idaresini deruhte etmiştir. Daha sonra da Taberistan'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Kendisinden birçok kimsenin şiir ve hikâye yazdığı rivayet edilir.¹⁴⁷⁴

6. Ebu'l-Kâsım Hamza b. Hüseyin el-Berzehî el-Beyhâkî (Edib) (ö. 488/1095)

Beyhak'a bağlı Berze (Bîzek) köyüne mensuptur. Edebiyata dair eserler vermiş olup *Kitâbu'l-Fusûl*, *Kitâb-ı Mehâmid* ve *Kitâb-ı Mehâsin* adlı eserleri telif etmiştir.¹⁴⁷⁵

7. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Eşecc el-Cünbüdî (Edib) (ö. 489/1096'dan sonra)

¹⁴⁷² Yâkût, *Buldân*, 1/318; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/22.

¹⁴⁷³ Yâkût, *Buldân*, 3/136; *Udebâ*, 1/463; Sem'ânî, *Ensâb*, 6/280-281.

¹⁴⁷⁴ Yâkût, *Buldân*, 2/425; Sem'ânî, *Ensâb*, 5/262-263.

¹⁴⁷⁵ Yâkût, *Buldân*, 1/382.

Nîşâbur'un Cünbüd köyüne mensuptur. el-Eşecc nisbesini alınıdaki bir yara izinden dolayı almış olduğu muhtemeldir. Kaynaklarda Cünbüd köyünün edibi olduğu zikredilmektedir. Ayrıca Mesud b. Hüseyin el-Keşânî'den fıkıh tahsil etmiştir. Ebu'l-Fazl daha sonra Semerkant'a yerleşmiş ve orada sıbyan çağındaki öğrencilere ahlâk derleri vermiştir. Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ondan (muhtemelen Semerkant'ta) semâen hadis almıştır.¹⁴⁷⁶

8. Ebu Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Emevî el-Muâvî el-Kûfenî el-Ebîverdî (Şair, Müverrih, Nesep, Lügat, İnşâ ve Nahiv âlimi) (ö. 507/1113)

457/1065 senesinde Ebîverd şehrinin Kûfen köyünde doğdu. Soyu Muâviye b. Ebû Süfyân'a dayandığı için el-Muavî nisbesi ile anılmıştır. Birbirinden farklı alanlarda ilim tahsil etmiş ve uzmanlaşmıştır. Pek çok hocadan ders almış ve talebe yetiştirmiştir. Bağdat ve Hemedan'da edebiyat dersleri vermiştir. Şiir, tarih, nesep, lügat, inşâ, nahiv, belâgat, ricâlü'l-hadis gibi çok farklı dallarda eserler vermiştir. Kaleme aldığı bir şiir divanını *Irâkıyyât* ve *Necdiyyât* adlı bölümlere ayırmıştır. Farklı alanlarda birçok eser kaleme almış olup bunlardan bazıları şu şekildedir: *Târîh-i Ebîverd ve Nesâ*, *Gabsetü'l-'aclân fî esebi âli Ebî Süfyân*, *Nüzhetü'l-hâfiz*, *el-Müctebâ mine'l-müctenî*, *Te'illetü'l-müşâtak ilâ sâkini'l-Irâk*, *Kevkebü'l-müte'emmil*, *ed-Dürretü's-semîne* ve *Sahletü'l-gârih*. Nizâmiye kütüphanelerinden oldukça istifade etmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh tarafından Dîvân-ı işraf makamına getirilmiştir. 507/1113 senesinde İsfahan'da vefat etmiştir.¹⁴⁷⁷

9. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîsâbûrî (Edib, Dil âlimi) (ö. 518/1124)

Nîşâbur'un Meydân-ı Ziyâd mahallesine mensuptur. Nahiv ve lügat alanında temayüz etmiş bir edibtir. Aynı zamanda hadis tahsil etmiştir. Ebu'l-Hasan Ali el-Vâhidî, Ya'kûb b. Ahmed en-Nîsâbûrî ve başka âlimlerden dersler almıştır. Edebiyat alanında pek çok eser vermiştir. *el-Câmû'l-emsâl* isimli eserinin Ebu'l-Kâsım Zemahşerî'yi dahi kışkındıracak derecede yetkin olduğu rivayet edilir. Nahiv'e dair *es-Sâmî fi'l-esâmî* ve *el-Hâdî li's-şâdî* isimli eserler ile Sarf'a dair *Nüzhetü't-taraf fi ilmi's-sarf* isimli eseri kaleme almış olup bunlar dışında daha pek çok eseri vardır.

¹⁴⁷⁶ Yâkût, **Buldân**, 2/168.

¹⁴⁷⁷ Yâkût, **Buldân**, 1/86, 2/171-172; Zehebî, **Siyer**, 19/283-291; Safedî, **Vâfi**, 2/66-67.

Abdülkerim es-Sem'ânî, Meydânî'den ilim tahsil etmiş ve ondan icâzet almıştır. Saîd b. Ahmed isimli bir oğlu vardır. O da Edebiyat âlimi olmuş ve bu alanda eserler vermiştir. Ebu'l-Fazl, doğduğu Meydân mehallesinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁴⁷⁸

10. Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahman el-Behvenî (Edib, Şair)

(ö. 544/1149)

466/1074 senesinde doğdu. Merverrûd'a bağlı Pençdeh şehrinin Behven köyüne mensuptur. Döneminin kültürlü şahsiyetlerinden birisi olduğu zikredilir. Nitekim edebiyatın yanında fıkıh ve hadis eğitimi de almıştır. İmam Gazzâlî, Esad el-Meyhenî ve Ebûbekir es-Sem'ânî'den fıkıh tahsil etmiştir. Ebu'l-Kâsım Hibetullah eş-Şirâzî, Ebû Nasr Ahmed el-Beşşâr es-Serahsî ve Ebû Saîd Muhammed b. Ali'den semâen hadis almıştır. Ömrünün sonlarına doğru aklî dengesini yitirdiği rivayet edilir.¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷⁸ Yâkût, **Buldân**, 2/241-242; **Udebâ**, 2/511-513; Sem'ânî, **Ensâb**, 12/521.

¹⁴⁷⁹ Yâkût, **Buldân**, 1/517.

SONUÇ

Horasan bölgesi Moğol istilâsına kadar -kırılma dönemleri yaşamakla birlikte- İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu medeniyet havzasının zirve dönemine şahit olan Yâkût'un, *Mu'cemü'l-buldân* isimli coğrafya ansiklopedisi eserinde buraya ilişkin aktardığı mâlûmatlar oldukça önemlidir. Biz de bu mâlûmatları derli toplu bir şekilde değerlendirebilmek için öncelikle birinci bölümde Horasan'ın sınırları ile yerleşim yerlerini tespit etmeye çalıştık. Zira bu tarihî bölgenin hudutları günümüzde tartışma konusudur. Eser, alfabetik bir metodla yazıldığı için maddelerin her birini sırayla inceleyip Horasan'la ilgili tüm bilgileri bir araya topladık. Bu maddelerdeki yerleşim birimleri ile uzunluk ölçülerinin günümüzde hangi kavramlara tekabül ettiğini uzun bir süreç içerisinde tespit etmeye çalıştık. Bu konuda en kritik ıstılahlardan biri olan nâhiye ile küre kavramlarının standart bir karşılığının olmadığı sonucuna vardık. Kendimiz bir standart oluşturarak bu iki kavramın idarî bir birimi temsil ettiği durumda; köy sayısına veya merkez şehrinin büyüklüğüne göre parantez içinde il, ilçe, bucak şeklinde karşılıklarını verdik. 180'in üstünde köyü kapsayan küreleri il, 90-180 arası köyü kapsayan küreleri ilçe ve 90'ın altında köyü kapsayan küreleri bucak olarak tesmiye ettik. Coğrafi bir alanı/arazi/bölgeyi ifade ediyorsa sadece "bölge" olarak isimlendirdik. Bunun sonucunda on beş tane müstakil idarî bölge tespit ettik. Bunlardan Zemm ve Bâmyân'ın müstakil mi yoksa başka bir vilâyete bağlı mı olup olmadıkları net değildir. Köy üstü yerleşim yerlerinin günümüzdeki konumlarını da bulup dipnotta aktardık. Bu bilgileri değerlendirdikten sonra Google Earth üzerinden bir Horasan haritası çizdik. Bu haritaya göre Yâkût el-Hamevî döneminde (VII./XIII. yy.) Horasan bölgesinin yüzölçümünü takriben 620.000 km² olarak tespit ettik.

Horasan bölgesi Yâkût el-Hamevî'nin yaşadığı VII/XIII. asra kadar tarih boyu pek çok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bu kavimler kendi gelenek ve göreneklerini bölgede miras bırakmak suretiyle Horasan'ın kültürel bakımdan zenginleşmesine sebep olmuşlardır. Bölgedeki en kadim halk Fârisîler olmakla birlikte Horasan'ın ticaret yolu güzergâhında bulunması, pek çok kavmin de istilâsına ve buraya yerleşmesine sebep olmuştur. Bahsi geçen kültürel zenginlikler de bu sayede oluşmuştur. Horasan'ın bu ticaret güzergâhı üzerinde yer alması kültürel zenginliğin dışında daha birçok faktörün de bölgeye yerleşmesine sebep olmuştur. Bunlardan

birisi de dinî faktörler olup önceden var olan Zerdüştlüğün yanında Budizm de bölgede yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür. Müslümanlar'ın bölgeye gelmesiyle birlikte İslâmiyet Horasan'da hızla yayılmış ve buranın dinî çehresini önemli oranda kendi lehine değiştirmeyi başarmıştır. Bunda fütuhattan sonra bölgeye yerleştirilen Arap kabilelerinin etkisi büyüktür. Zira bu kabilelere mensup birçok Arap asıllı ulemânın oluşturduğu ilim halkalarından âlimler yetişmiştir. Yâkût'un dönemine gelindiğinde İslâmiyet burada çoktan kurumsal bir yapıya dönüşmüş; önceki dinler gözle görülmeyecek derecede azalmıştır. Müellifin birçok şehir, belde ve köye nisbet ettiği 400'den fazla ilim adamının varlığı, bunun en bariz göstergelerindendir. *Mu'cemü'l-buldân*'ın bir coğrafya eseri olduğu göz önüne alındığında bu sayının oldukça fazla olduğunu söyleyebiliriz. Fârisîler ve Araplar'dan sonra Horasan'da en kalabalık kitleyi Türkler teşkil etmekteydi. Türkler'in bu bölgeye ilk gelişi MÖ. I. yy.'ın ortalarından başlayıp MS. V. yy.'a kadar peyderpey devam etmiştir. Bu süreçte gelen Türkler daha ziyade Doğu Horasan'a yerleşmiş, fakat bir kısmı daha sonra tekrardan başka bölgelere göç etmiştir. MS. XI. yy.'da Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a gelen ve Gazneliler'le yaptıkları bir dizi savaştan sonra Büyük Selçuklu devletini kuran Oğuzlar, bünyelerine katılan diğer göçebe Oğuz boylarıyla birlikte bölgede yeni bir denge unsuru oluşturmuşlar; sonraki tarihlerde Anadolu'ya yapılacak muhaceretin öncülerinden biri haline gelmişlerdir.

Horasan ekonomik potansiyel bakımından da oldukça canlı bir havzadır. Söz gelimi bölgenin her bir köşesinin kendine has dinamiği vardır. Batı Horasan umumiyetle çöl arazilerinden meydana geldiği için burada tarımsal imkânların sınırları zorlanmış ve yer altından kanat denilen kerhizler açılmak suretiyle yazın bile tarlaların sulanması mümkün olmuştur. Nehirlerle sulanan bölgeler ise Horasan'ın tahıl ambarları olmalarının yanında önemli birer ihracat merkezi haline gelmişlerdir. Orta Horasan bölgesindeki Murgap nehri Merv vahasına; Herirûd nehri de Herat ve Serahs topraklarına hayat damarı olmuş, zengin tarım faaliyetlerine olanak vermiştir. Kuzeydoğu Horasan'daki Belh vahası, güneyindeki dağlardan akan ırmaklar sayesinde önemli tarım merkezlerinden biri haline gelmiştir. Ceyhun nehrinin güney kıyısında kain Âmül ve Zemm şehirlerinde ise tarımdan ziyade hayvancılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Horasan'ın yüksek dağlarla kaplı olmasından dolayı burada tarımdan ziyade hayvancılık ve madencilik ön plana çıkmıştır.

Özellikle bu dağlardaki gümüş yatakları önemli bir gelir kaynağıydı. Bununla birlikte Lapis lazuri ve Belahş yakutu da Doğu Horasan’da çıkartılan diğer madenlerdendi.

Horasan bölgesinin doğu-batı, kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yer alması, onu transit ticaretin odak noktalarından biri haline getirmiştir. Batıda Anadolu ve Arabistan üzerinden gelen kervanların doğuda Çin’e gitmek için takip ettikleri ipek yolu güzergâhının en önemli durakları Horasan’ın Nişâbûr, Serahs, Merv, Âmul ve Belh şehirleri olmuştur. Güneyde Hindistan’dan gelen tâcirlerin Mâverâünnehir ve Çin’e gittikleri güzergâh Belh ve Tohâristan’dan geçmekteydi. Oğuz istilâsında yıkıma maruz kalmayan Herat ise Gurlular döneminde Horasan’ın en gözde şehri olmuş; kuzey-güney, doğu-batı ticaret yolunun önemli bir geçiş merkezi haline gelmiştir. Bu durum bölgenin maddî zenginliğini ve kültürel çeşitliliğini artırmıştır.

İslâm tarihinde ilim-kültür hayatının en renkli merkezlerinden birisi de Horasan’dır. Fetihden sonra bölgede inşa edilen camiler çok önemli roller üstlenmiştir. Hocaların halka dönük vaazları, ahalinin İslâm’ı tanınması, öğrenmesi ve yaşamasında etkili olmuştur. Bununla birlikte ulemânın camide oluşturduğu ders halkaları, bölgede ilmî hayatın gelişmesini ve büyük âlimlerin yetişmesini sağlamıştır. Sonraki dönemlerde camilerin kapsamlı bir tedris ihtiyacına cevap verememesi, müstakil bir eğitim kurumu olan medreselerin inşa edilmesine zemin oluşturmuştur. Medreseler tarihte ilk defa Sâmânîler döneminde “dâru’s-sünne” adıyla kurulmuş olup bir âlime tahsis edilerek burada müstakil hadis dersleri okutulmuştur. Medreselerin kurumsal bir yapıya dönüşmesi ise Büyük Selçuklular döneminde uzun yıllar vezirlik yapan Nizâmülmülk döneminde gerçekleşmiştir. Büyük meblağlar harcayarak ülkenin dört bir yanına inşa ettirdiği bu medreseler, bölgenin ilim-kültür hayatına büyük bir canlılık getirmiş, Ehl-i sünnet itikadını sapkın fırka ve ekollere karşı muhafaza etmiştir. Bir diğer eğitim kurumu olan kütüphaneler, Horasan bölgesinin ilmî hazinelerinden birisi olmuştur. Bunlar arasında bizzat Yâkût’un hayranlıkla bahsettiği ve okuyucularına büyük imkânlar sağladığını belirttiği Merv’deki on kütüphane, bölgenin ilmî manada gelişmişliğini gösteren delillerden biridir. Sûfilerin ve dervişlerin önemli bir zikir mekânı olan hankahlar, ilmî faaliyetlerin de icra edildiği kurumlardı. Nitekim Yâkût’un bahsettiği kütüphanelerden biri de hankahta bulunmaktaydı. Yaşlılık, bedensel engellilik vs.

hususlar sebebiyle herhangi bir tedris kurumunda ders veremeyen âlimlerin bir kısmı, bu faaliyeti evlerinde icra etmiştir. Bunlar dışında askerî maksatla inşa edilip, sonraki dönemlerde bu maksadını yitiren ribatların bir kısmı da ilmî faaliyetlerin icra edildiği mekânlar arasında yerini almıştır.

İslâm fütuhâtından sonra Horasan'a yerleşen âlimlerin oluşturdukları ders halkaları, süreç içerisinde kurumsallaşarak çeşitli ilim dallarının bu bölgede yayılmasını sağlamıştır. Yâkût'un Horasan'a nispet ettiği âlim, şair, sûfî ve diğerlerinin sayısı 400'ü aşmaktadır. Bu sayı bölgedeki ilmî faaliyetlerin yoğunluğunu göstermektedir. Hadis âlimleri bu sayının yarısını teşkil etmektedir. Bu durum hadis ilminin Horasan bölgesinde çok güçlü bir ilmî gelenek haline geldiğine işaret etmektedir. Fakihler (fıkıhla meşgul olup fakih düzeyine yükselememiş olanlar da dâhil) ise mezkur sayının yaklaşık dörtte birine tekabül etmektedir. Horasan'da ilk dönemlerde Hanefîlik yayginken bilâhare Şâfîîliğin de bölgeye girip yaygınlaşmasıyla üstünlüğünü kaybetmiştir. Oran itibarıyla Horasan'ın batı ve orta bölgelerinde Şâfîîlik daha baskın gelirken doğu bölgelerinde Hanefîlik daha baskın konumdadır. Yâkût'un, eserinde nispet ettiği fakihlerin kahir ekseriyetini Şâfîîler'in oluşturmasında onun bu mezhebe mensubiyetinin de etkisi vardır. Kelâm âlimlerinin bu oran içinde sayıca az olduğu dikkat çekmektedir. Bunda kelâmın nazarî bir disiplin olmasının etkisi büyüktür. Sûfî ve dervişlerin sayısı ise önemli bir yekunu oluşturmaktadır. Bu zümre Horasan'ın İslâmlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Yâkût'un isimlerini verdiği şair, edip ve dil âlimleri daha ziyade Arapça ile meşgul olanlardan müteşekkildir.

Oğuzlar'ın 548/1153 tarihindeki istilâları, Horasan'ın İslâmî dönemde Moğollar'dan önce yaşadığı en büyük felaket olarak karşımıza çıkmıştır. Bölgeyi uzun yıllar dumura uğratan bu istilânın sonucunda, yüzyıllar boyu tevarüs eden zengin kültür ve medeniyet eserleri pervasızca payimal olmuş, pek çok ilim insanı katledilmiş ya da bölgeyi terk etmiştir. Özellikle Büyük Selçuklular döneminde bol miktarda paralar sarf edilmek suretiyle vücuda getirilen bu yapı bir daha eski haline rücu edememiştir. Zira âsi Oğuzlar'ın bölgeden kovulmasından sonra da Hârizmşahlar dönemine kadar istikrarlı bir idare kurulamamıştır. Fakat Herat'ın bu istilâdan kurtulması ve buraya oldukça önem veren Gurlular'ın hâkim olması, bu

bölgenin iktisadî bakımdan canlanmasına ve ilmî anlamda cazibe merkezi haline gelmesine sebep olmuştur. Nitekim Yâkût da buranın iktisadî gelişmişliğine dair önemli gözlemlerden bahsetmektedir. Hârizmşahlar'ın bölgede kısa süren hâkimiyetleri döneminde gözle görülür gelişmeler yaşanmıştır. Yâkût dört büyük ümmühat şehirden oldukça övgüyle bahsetmiştir. Fakat bunun daha ziyade şehirlerin fizikî yapısıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu refah dönemi uzun sürmemiş, Moğollar'ın bölgedeki katliam ve yıkımları onulmaz yaralar açmış ve Horasan eski merkezî konumuna bir daha kavuşamamıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman. “Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”. **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu**. ed. İsmail Hakkı Göksoy vd. s. 351-364. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007.
- Ağarı, Murat. “İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kûbî ve İstahri / Geographic Schools of Iraq and Balh, and First Representatives -İbn Hurradadbi, Yaqubi and Istakhri-”. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. 14/34, (2007), s. 169-191.
- Akbaş, Mehmet. “Kürtler”. **DİA**. EK-2/115-118. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Altungök, Ahmet. **İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi - Sâsânî Dönemi-(M.S. 226-652)**. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1. Basım, 2015.
- Anonim. **Hudûdu’l-âlem mine’l-meşrik ile’l-mağrib**. thk ve trc. (Farsça’dan Arapça’ya) Es-Seyyid Yûsuf el-Hâdi, 1 Cilt, Kahire, Dârü’s-Sekâfiyyetü li’n-Neşri, 1423/2002.
- Atar, Fahrettin. “Sefer”. **DİA**. 36/294-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avcı, Casim. “Yâkût el-Hamevî”. **DİA**. 43/288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ayan, Ergin. **Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2.

- Basım, 2013.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî Mezhebi”. **DİA**. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydın, Cengiz. “Yer”. **DİA**. 3/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. **DİA**. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Barthold, Vasily. **İran Tarihi Coğrafyası**. trc. Ömer Alkaç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Vladimiroviç. **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü**. trc. Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**. Osmanlıca’dan Haz. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yayınları, 1. Basım, 2004.
- “Bedahşan” **İA**, 2/435-438. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- Bayat, Ali Haydar. “Ebû Mansûr el-Herevî”. **DİA**. 10/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen. **Fütûhu’l-buldân**. Beyrut: Dar ve Mektebetü’l-Hilal, 1988.
- Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd.
- Blachere, R. “Yakût Rûmî”. **İA**, 13/357-358. İstanbul: MEB Basımevi, 1986.
- Bozkurt, Nebi. “İpek Yolu”. **DİA**. 22/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- “Medrese”. **DİA**. 28/323-327. Ankara: TDV

- Yayınları, 2003.
- Budak, Mustafa. “Çârcûy”. **DİA**. 8/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Büchner, V.F. “Türbet-i Şeyh-Câm”. **İ.A.** 12-2/140. İstanbul: MEB Basımevi, 1998.
- Can, Mesut. “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”. Marife Dinî Araştırmalar Dergisi 21/1. (Haziran 2021) s. 409-438.
- Curtin, Philip D. **Dünya Tarihinde Ticaret**. trc. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Cüveynî, Alaaddin **Tarihi Cihan Güşa**. trc. Mürsel Öztürk. Ata Melik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Cüzcânî, Minhâc-ı **Tabakât-ı Nâsirî** (Moğol İstilasına Dair Sirâc. Kayıtlar). trc. Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Çakmaklıoğlu, **Tasavvuf**. Ankara: Bilay Yayınları, 1. Baskı, Muhammed Mustafa. 2020.
- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. **DİA**. 31/ 391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çetin, Osman. “Horasan”. **DİA**. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çetin, Nihad M. “Arap”. **DİA**. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. **DİA**. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sem’ânî. Abdülkerîm b. Muhammed”. **DİA**, 36/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Kureşî, Muhammed **Cevâhiru’l-mudîyye fî tabakâti’l-hanefiyye**. b. Muhammed b. nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî. 2

- Nasrullah. Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1914. 1. Basım.
- Erkal, Mehmet. "Âmil". **DİA**. 3/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eskin, Ümit. **Abbâsiler Döneminde Valilik**. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Frye, Richard N. "Horâsân'da Arap Dili". trc. Osman G. Özgüdenli. **Şarkiyat Mecmuası**. sy. 26, (Nisan 2016), 237-42.
- Garthwaite, Gene R. **İran Tarihi**. trc. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2018.
- Gaube, Heinz. "Abarşahr". **E.I.O**, ed. Trustees of Columbia University in the City of New York. Brill Reference Online. Erş. 09.07.2023. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/abarsahr-COM_4243#
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". **DİA**. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". **DİA**. 12/412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. **Mu'cemü'l-buldân**. nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Mu'cemü'l-üdebâ**. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'-l-İslâmî, 2. Basım, 1995.
- Harman, Ömer Faruk. "Buhtunnasr". **DİA**. 6/380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Honigsmann, E. "Nîşâpûr". **İ.A**. 9/302-305. İstanbul: MEB Basımevi, 1964.

- Huart, C. L. “Tabes”. **İ.A.** 11/601. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. **Kitâbu’l-Mesâlik ve’l-memâlik**. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- İbn Adîm, Ömer b. Ahmed b. Hibetullah. **Buğyetü’t-taleb fî târîhi Haleb**. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Fıkr, 1. Basım. 1988.
- İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Alî b. Hasan b. Hibetullâh. **Târîhu Dimeşk**. thk. Amr b. Gurâme el-‘Umrevî. 80 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Fikri li’Tıbbâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, 1995. 1.Basım.
- İbn Battûta, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. **Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü’n-Nazar fî Ğarâibi’l-Emsâr ve Acâibi’l-Esfâr)**. nşr. Abdülhâdî et-Tâzî. Rabat: Akâdîmiyyetü’l-Memleketi’l Mağrîbiyye, 1997.
- İbn Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. **Kitâbü’l-Buldân**. thk. Yûsuf el-Hâdî, (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1996.
- İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. **Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zamân**. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968-1994.
- İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. **Sûretü’l-arz**. nşr. E.J. Brill, Leiden, 2 Cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.

Havkal el-Bağdâdî.

İbn Hibbân, Ebû
Hâtim Muhammed b.
Hibbân b. Ahmed. ed-
Dârimî el-Büstî.

es-Sikât. nşr. Muhammed Abdürreşîd. 9 Cilt.
Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'âri'l-
Osmâniyye, 1. Basım, 1973.

Meşâhîru ulemâi'l-emsâr. thk. Merzûk Ali
İbrahim, Mansûra, Dâru'l-Vefâ', 1991.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-
Kâsım Ubeydullah b.
Abdullah.

Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik. nşr. M. J. De
Goeje. Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.

İbn Rüste, Ebû Ali
Ahmed b. Ömer.

Kitâbu'l-A'lâkü'n-nefise. nşr. M. J. de Goeje.
Leiden: Brill, 1892.

İbnü'l-Cevzî,
Cemâlüddîn Ebü'l-
Ferec Abdurrahmân b.
Ali b. Muhammed.

el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk.
thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa
Abdulkadir 'Atâ, (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-
İlmiye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-
Hasan İzzeddîn Ali b.
Muhammed b.
Abdülkerim

el-Kâmil fî't-târih. thk. Ömer Abdusselem
Tedmürî, 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-
Arabî, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Kıftî,
Cemâleddîn Ebu'l-
Hasan Ali b. Yûsuf.

İnbihâtu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât. thk.
Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt.
Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1. Basım,
1982.

İbnü'l-Müstevfî, el-
Mübârek b. Ahmed b.
el-Mübârek b. Mevhûb

Târîhu İrbil. thk. Sâmi b. Seyyid Hamâs es-
Sakkâr. 2 Cilt. Bağdat: Dâru'r-Reşîdi li'n-
Neşri, 1980.

el-Lahmî el-İrbilî.

İdrîsî, Muhammed b.
Muhammed b.
Abdullah b. eş-Şerîf.

Nüzhetü'l-müştâk fî'htirâkı'l-âfâk. nşr. Enrico
Cerulli vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüp, 1989.

Kalaycı, Mehmet.

Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi.
Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2013.

Kallek, Cengiz.

“Mil”. **DİA.** 30/53-54. Ankara: TDV Yayınları,
2020.

“Men”. **DİA.** 29/105-107. Ankara: TDV
Yayınları, 2004.

“Dânek”. **DİA.** 8/457-458. İstanbul: TDV
Yayınları, 1993.

“Tassûc”. **DİA.** 40/134-135. İstanbul: TDV
Yayınları, 2011.

Kandemir, M. Yaşar.

“Hadis”. **DİA.** 15/27-64. İstanbul: TDV
Yayınları, 1997.

“Ahmed b. Hanbel”. **DİA.** 2/75-80. İstanbul:
TDV Yayınları, 1989.

Kanar, Mehmet.

“İran”. **DİA.** 22/416-424. İstanbul: TDV
Yayınları, 2000.

Karaman, Hayreddin.

“Fıkıh”. **DİA.** 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları,
1996.

**Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm
Hukuk Tarihi.** İstanbul: İz Yayıncılık, 9.
Basım, 2012.

Karamustafa, Ahmet
T.

Tasavvufun Oluşumu. trc. Nagihan Doğan.
İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi
Yayınları, 1. Baskı, 2017.

Kaya, Eyyüp Said.

“Mâlikî Mezhebi”. **DİA.** 27/519-535. Ankara:
TDV Yayınları, 2003.

- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd.
Koca, Ferhat. **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd**. Beyrut: Dâru Sâdır, 1960.
- “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları”. **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**. c. 2, s. 29-52. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Merkezi, 2001.
- “Hanbelî Mezhebi”. **DİA**. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Konukçu, Enver. “Beyhak”. **DİA**. 6/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kramers, J.H. “Kuhistan”. **İA**. 6/970-972. İstanbul: MEB Basımevi, 1977.
- Kurtuluş, Rıza. “Hudûdü'l-âlem”. **DİA**. 18/304. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kutlu, Sönmez. “Mürce”. **DİA**. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000, 1. Basım.
- Lewis, Owen vd. “Karakum Desert”. **E.B.** (Ers. 10.03.2023). <https://www.britannica.com/place/Karakum-Desert>.
- Luce, Mark vd. “Khorasan”. **E.I.O**, ed. Trustees of Columbia University in the City of New York. Brill Reference Online. (Ers. 13.08.2023). https://referenceworks.brillonline.com/entries/en-cyclopaedia-iranica-online/khorasan-COM_12453?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-iranica-online&s.q=Moluk+al-

- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî. **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm.** 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Makrîzî, Takiyyüddin. **el-Mukaffa'l-kebîr.** thk. Muhammed Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî. 2006. 2. Basım.
- Merçil, Erdoğan. **Gazneliler Devleti Tarihi.** Ankara: TTK Basımevi, 1989.
“Bâvendîler”. **DİA.** 5/214-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Necef, Ekber N.- Berdiyev, Ahmet Anna. **Hazar Ötesi Türkmenleri.** İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003, 1. Basım.
- Ocak, Ahmet. “Selçuklular”. **DİA.** 36/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Okuyucu, Nail. **Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci.** İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, 1. Basım.
- Özaydın, Abdülkerim. “Muhammed b. Tekiş”. **DİA.** 30/578-580. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
“Nizâmiye Medresesi”. **DİA.** 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sistan”. **DİA.** 37/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
“Nîşâbur”. **DİA.** 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
“Merv”. **DİA.** 29/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**

- (1040-1157), İstanbul: İSAM Yayınları, 7. Basım, 2021.
- Palabıyık, M. Hanefi. “Gazneli Devleti’nde Ehl-i Sünnet ve Hanefilik”. **Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmam A’zam Ulusal Sempozyumu.** haz. Ahmet Kartal vd. Eskişehir: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı. 28-30 Nisan 2015. Yayın no: 257, s. 247-259.
- Pırlanta, İsmail. **Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur.** Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Rafferty, John P. “Kopet-Dag Range”. **E.B.** Erş. 10.07.2023. <https://www.britannica.com/place/Kopet-Dag-Range>
- Reşîdüddîn-i Vatvât Ebkârü’l-efkâr fî’r-resâ’il ve’l-eş’âr. İ.Ü. Kütüphanesi., nr. F424, vr. 31^b-34^a.
- Roux, Jean-Paul. **Moğol İmparatorluğu Tarihi.** trc. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Hâlil b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh **el-Vâfi bi’l-vefeyât.** thk. Ahmed el-Arnaut, Mustafa Türki. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, 2000.
- Salman, Hüseyin. “Tohâristan”. **DİA.** 41/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Saray, Mehmet. “Bedahşan”. **DİA.** 5/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Sarıçam, İbrahim **İslâm Medeniyeti Tarihi.** Ankara: TDV Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Erşahin, Seyfettin.

- Savaş, Müslüme
Melis.
Sayan, Yüksel.
- Schwarz, P.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd
Abdülkerîm b.
Muhammed b.
Mansûr.
- Sezgin, Fuat.
- Strange, Guy Le,
- Sıddıkuî, İqtıdar
- Ak Hunlar.** İstanbul: Selenge Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl).** Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1999.
- “Hâf”. **İ.A.** 5-1/61. İstanbul: MEB Basımevi, 1987.
- Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr.** thk. Münîre Nâci Sâlim. 2 Cilt. Bağdat: Ri'âsetü Dîvânî'l-Arab, 1. Basım, 1975.
- Kitâbu'l-Ensâb.** thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (c. I-VI), Ebûbekir Muhammed el-Hâşimî (c. 7-12), Muhammed Eltâf Hüseyin (c. 13) (Abdurrahman el-Muallimî'nin vefatından sonra eserin tahkiki 10 sene sekteye uğramış, bilâhare kalan ciltleri Ebûbekir el-Hâşimî Beyrut'ta tahkik etmiştir. Muhammed Eltâf da eseri tashih edip son (13.) cildi eklemiştir.), (Haydarâbâd/Beyrut, Meclisu Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1961-....
- Târihu't-turâsi'l-Arabî.** Arapça'ya trc. Mahmud Fehmi Hicâzî. 4 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991, 1. Basım.
- Doğu Hilâfedinin Memleketleri.** trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- “Gurlular”. **DİA.** 14/207-211. İstanbul: TDV

- Husain. Yayınları, 1996.
- Söylemez, Mehmet
Mahfuz. **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv.** Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Subkî, Ebû Nasr
Tâcüddîn
Abdülvehhâb b.
Alî b.
Abdülkâfi. **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî vd., 10 Cild, Beyrut: Dâru Hicru'l-li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Baskı, 1992.
- Sümer, Faruk. **Oğuzlar Türkmenler.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 6. Basım, 2016.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth
Muhammed b.
Abdilkerim b
Ebî Bekir
Ahmed. **el-Milel ve'n-Nihal.** Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968, 3 cild.
- Şeşen, Ramazan. **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı.** İstanbul: İSAR Yayınları, 1998.
- Taneri, Aydın. **"Türk". DİA.** 41/490-493, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tezcan, Mehmet. **Harezmsahlr.** Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Turan, Osman. **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara).** Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Uludağ, Süleyman. **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti.** İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- "Gazzâlî". **DİA.** 13/ 515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Usta, Aydın. “Sâmânîler”. **DİA**. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- “Samanîler Devrinde Hanefî Mezhebi, Devirleri Aydınlatan Meş’ale, İmam A’zam”. **Ulusal İmam-ı Azam Sempozyumu**, haz. Ahmet Kartal vd. Yayın no: 257, s. 237-240. Eskişehir: Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015,
- Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, 1. Basım.
- Ya’kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca’fer. **Kitâbu’l-Buldân**. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye. 2002.
- Kitâbu’l-Buldân**. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye. 2002.
- Yardım, Ali. “Begavî, Ebu’l-Kâsım”. **DİA**. 5/339. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yabuz, A. Ömer. **Horasan’da Eş’arîlik**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. **DİA**. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- “Fahreddin er-Râzî”. **DİA**. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- “Kelâm”. **DİA**, 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yazberdiyew, Almaz. **Türkmenistan Dünya Medeniyetinin Kadymy Ojagydyr**. Aşkabat: Türkmen Döwlet Neşiryat, 2011.

- Yazıcı, Tahsin. “Belh”. **DİA**. 5/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- “Cûzcân”. **DİA**. 8/96-97. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- “Ferîgûnîler”. **DİA**. 12/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- “Haydar, Kutbüddin”. **DİA**. 17/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yazıcı, Tahsin vd. “Herevî, Hâce Abdullah”. **DİA**. 17/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekîler”. **DİA**. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- “Abdullah b. Tâhir”. **DİA**. 1/137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Ahmet. **Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan**. Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yiğit, İsmail. “Ribât”. **DİA**. 35/78, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- “Mevâlî”. **DİA**. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yitik, Ali İhsan. **Doğu Dinleri**. Ankara: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Yüce, Nuri. “Türk”. **DİA**. 41/497-500, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zahoder B. “Dendanekan”. trc. İsmail Kaynak, **Belleten**, 13/72, (1954), s. 581-587.
- “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”. trc. İsmail Kaynak. **Belleten**,

- 19/76, (1955), s. 491-527.
- Zehebî, Ebû Abdullah
Şemseddin
Muhammed b. Ahmed
b. Osman.
- İzzetullah, Zeki.
- Zirikli, Hayreddin b.
Mahmud b.
Muhammed b. Ali.
- مجله گردشگری الی گشت.
- پارسی ویکی.
- G.M.
- Siyeru a'lâmü'n- nûbelâ.** thk. Şuayb
Arnavûtî'nin başkanlığındaki komisyon.
23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3.
Basım, 1985.
- Tezkiretü'l-huffâz.** 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-
Kütübi'lİlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005.**
Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 1.
Basım, 2020.
- el-A'lâm.** nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut:
Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002. 15. Basım.
- “شهر بلقیس اسفراین، میراث تاریخی خشتی و گلی”.
Erş. 16.07.2023.
<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/%D8%B4%D9%87%D8%B1-%D8%A8%D9%84%D9%82%DB%8C%D8%B3-%D8%A7%D8%B3%D9%81%D8%B1%D8%A7%DB%8C%D9%86/>
- Erş. 20.07.2023.
<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/479924/%d8%b7%d8%a8%d8%b3>
- “Güney Horasan”. Erş. 10.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/G%C3%B5cney+Horasan,+%C4%B0ran/@32.7832105,55.5199174,7z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f1bb80896c154b5:0x7fb808ddc56458e!8m2!3d32>

[.5175643!4d59.1041758!16zL20vMDRxYnhs?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/%C5%9Eadiyah+Arkeolojik+B%C3%B6lgesi/@36.1694256,58.7993599,633m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f6d0c4996155dbd:0xd66ee5c50866205f!8m2!3d36.1694214!4d58.8039733!16s%2Fm%2F0gy0rpx?entry=ttu)

G.M. “Şadiyah Arkeolojik Bölgesi”. Erş. 11.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/%C5%9Eadiyah+Arkeolojik+B%C3%B6lgesi/@36.1694256,58.7993599,633m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f6d0c4996155dbd:0xd66ee5c50866205f!8m2!3d36.1694214!4d58.8039733!16s%2Fm%2F0gy0rpx?entry=ttu>

G.M. “Abu Said Meikhene Mausoleum”. Erş. 02.07.2023.
<https://www.google.com/maps/@36.9414761,60.3727786,2579m/data=!3m1!1e3?entry=ttu>

G.M. “Andarab”. Erş. 18.05.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Andarab+%C3%A7esi,+Afganistan/@35.8208061,68.7143085,162699m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x38ce28b819dedaeb:0xc420dfcd3e7aeada!8m2!3d35.5536993!4d69.5261238!16s%2Fm%2F0273dm!5m1!1e4>

G.M. “Noghan”. Erş. 23.08.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Noghan,+District+Samen,+Me%C5%9Fhed,+Razavi+Hوران+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.3674398,59.43547,38126m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f6c90dda59d8879:0x59ae87f644753467!8m2!3d36.2933105!4d59.6204211!16s%2Fg%2F12vt4yq8w!5m1!1e4?entry=ttu>

- G.M. “Lut Desert”. Erş. 10.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Lut+Desert/@31.3234308,58.6602025,7.04z/data=!4m6!3m5!1s0x3ee282b7f1df50ff:0x682200e54ca76d6c!8m2!3d30.4730095!4d58.9313785!16s%2Fg%2F11b7gqrgtd>
- G.M. “Kebir Çölü”. Erş. 10.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Kebir+%C3%87%C3%B6l%C3%BC/@35.8316892,54.6985051,8.17z/data=!4m6!3m5!1s0x3f9f9f80448a64b:0xe443279219ae13fe!8m2!3d34.7373594!4d54.8272352!16zL20vMDR4ZF81>
- G.M. Erş. 11.03.2023.
<https://www.google.com/maps/@38.3577494,58.3330337,176610m/data=!3m1!1e3!5m1!1e4>
- G.M. “Pençşir”. Erş. 13.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Pen%C3%A7%C5%9Fir,+Afganistan/@35.4892332,69.2119211,9z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38d024c6166fc0d9:0x7e7ee4b94962e4da!8m2!3d35.5025772!4d69.9550338!16zL20vMDJ0d2sw>
- G.M. “Bamyan”. Erş. 14.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Bamyan+il%C3%A7esi,+Afganistan/@34.7249604,68.0413626,9.5z/data=!4m6!3m5!1s0x38d2eb0043cae6c3:0x83be2c76474d7ac2!8m2!3d34.8100067!4d67.8212104!16s%2Fm%2F0403l6g>

G.M. Erş. 14.03.2023.
<https://www.google.com/maps/@33.9749092,63.2556165,9.46z/data=!5m1!1e4>

G.M. “Bağlân”. Erş. 16.05.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Baghlân,+Afganistan/@36.1760907,68.7284944,14z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38cc319485f05535:0x25f453c26fb62912!8m2!3d36.1789026!4d68.7453064!16zL20vMDYzMncx>

G.M. “Harirud”. Erş. 14.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Harirud,+Afganistan/@34.2505318,63.7778768,7.75z/data=!4m6!3m5!1s0x3f3cb8fedb414037:0x2f03d6e5d98dc86f!8m2!3d34.2520219!4d62.492538!16s%2Fg%2F1tdp3j9b!5m1!1e4>

G.M. “Anar Dara”. Erş. 15.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Anar+Dara+il%C3%A7esi,+Afganistan/@32.7732114,61.619181,13z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f22165e80f9c157:0xdca58d685d556625!8m2!3d32.7778898!4d61.6567273!16s%2Fg%2F124xvdys9!5m1!1e4>

G.M. “Türkmenâbad”. Erş. 26.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/T%C3%BCrkmenabat,+T%C3%BCrkmenistan/@39.0118712,63.420886,11z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f44e0040d5c38dd:0x5ca437696975e741!8m2!3d39.0041313!4d63.568808!16zL20vMDN>

2NXZs

G.M. “Bamyan”. Erş. 03.04.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Bamyan+il%C3%A7esi,+Afganistan/@34.8129278,67.7513095,12z/data=!4m6!3m5!1s0x38d2eb0043cae6c3:0x83be2c76474d7ac2!8m2!3d34.8100067!4d67.8212104!16s%2Fm%2F0403l6g!5m1!1e4>

G.M. Erş. 10.07.2023.

<https://www.google.com/maps/dir/Kabil,+Afganistan/Bamyan+il%C3%A7esi,+Afganistan/@34.6581331,68.0273452,8.46z/data=!4m13!4m12!1m5!1m1!1s0x38d11387447f2e2b:0x8c86d2f80fef7312!2m2!1d69.1923916!2d34.5246671!1m5!1m1!1s0x38d2eb0043cae6c3:0x83be2c76474d7ac2!2m2!1d67.8212104!2d34.8100067?entry=ttu>

G.M. “Belh”. Erş. 26.03.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Belh,+Afganistan/@36.7571576,66.8771481,14z/data=!3m1!4b1!4m6!m5!1s0x3f34eeaa00c6a8e7:0x7fc3ab84bd7a9fa8!8m2!3d36.7550603!4d66.8975372!16zL20vMDF4M3J2>

G.M. “Şibirgan”. Erş. 28.03.2023.

<https://www.google.com/maps/place/%C5%9Eibirgan,+Afganistan/@36.6724985,65.7171671,13z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f36841a248302fd:0x5fdec4c1b4bcb0a6!8m2!3d36.6817149!4d65.7490624!16zL20vMDVfbjZq>

- G.M. “Andhoy”. Erş. 30.03.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Andhoy,+Afganistan/@36.9510194,65.1078343,14z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f364abae16c800b:0xe1141dacbee90222!8m2!3d36.9549975!4d65.1254488!16zL20vMDc2YmRm>
- G.M. “Tahar”. Erş. 02.05.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Tahar,+Afganistan/@36.6980748,68.5180875,8z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38ced11b1fea695b:0xa38c0f5bae2062fb!8m2!3d36.6698013!4d69.4784541!16zL20vMDJidDk0>
- G.M. Erş. 11.07.2023.
<https://www.google.com/maps/@37.4122354,61.5357299,2934m/data=!3m1!1e3?entry=ttu>
- G.M. Erş. 12.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Nsr+Abad,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@35.6648562,59.0427304,9.13z/data=!4m6!3m5!1s0x3f130c363f5657bb:0xce60f7a33da22661!8m2!3d35.297808!4d59.4008665!16s%2Fm%2F0km65tz?entry=ttu>
- G.M. “Torkebe”. Erş. 07.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Torkebe,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.332016,59.3741672,32074m/data=!3m1!1e3!4m1>

[5!1m8!3m7!1s0x3ef7ec2ec16b1df1:0x40b095d39e51face!2zxLByYW4!3b1!8m2!3d32.427908!4d53.688046!16zL20vMDNzaHA!3m5!1s0x3f6cf2238698ca25:0x1b3ea941795b4006!8m2!3d36.3114565!4d59.382887!16zL20vMDRic3o1?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/Mohammadabad-e+Do+Khaneh,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.1643299,58.8014388,11364m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f6d0dbb19b8e7cf:0xf6505769514f11f!8m2!3d36.1483901!4d58.7962749!16s%2Fm%2F0k81qyl?entry=ttu)

G.M. “Mohammadabad-e Do Khaneh”. Erş. 13.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Mohammadabad-e+Do+Khaneh,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.1643299,58.8014388,11364m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f6d0dbb19b8e7cf:0xf6505769514f11f!8m2!3d36.1483901!4d58.7962749!16s%2Fm%2F0k81qyl?entry=ttu>

G.M. Erş. 14.07.2023.

<https://www.google.com/maps/dir/%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86+%D8%AE%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D9%86+%D8%B1%D8%B6%D9%88%DB%8C%D8%8C+%D8%B3%D8%A8%D8%B2%D9%88%D8%A7%D8%B1%D8%8C+44,+%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%B1%D9%87+%D8%AE%D8%B3%D8%B1%D9%88%DA%AF%D8%B1%D8%AF%D8%8C,+Khosrogerd+Minaret,+Khosrovgerd+Minaret,+%C4%B0ran%E2%80%AD%E2%80%AD/%D8%B1%D9%8A%D9%88%D9%86%D8%AF%D8%8C+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran%E2%80%AD%E2%80%AD/@36.3270869,57.410324,1616>

[55m/data=!3m1!1e3!4m14!4m13!1m5!1m1!1s0x3f73b5f9ef55ffd7:0x559582c2b0c039e9!2m2!1d57.5951355!2d36.2087874!1m5!1m1!1s0x3f73c164bf379e51:0x462d86ebc47162c3!2m2!1d57.3374636!2d36.2320272!3e2?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/Bam,+Kuzey+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.904125,57.918913,2507m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f71be1d1403d9c9:0x42932d1822d0c6ff!8m2!3d36.905299!4d57.937562!16s%2Fm%2F0jkz7km?entry=ttu)

G.M.

“بام”. Erş. 17.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Bam,+Kuzey+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.904125,57.918913,2507m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f71be1d1403d9c9:0x42932d1822d0c6ff!8m2!3d36.905299!4d57.937562!16s%2Fm%2F0jkz7km?entry=ttu>

G.M.

“اردغان”. Erş. 17.07.2023.

https://www.google.com/maps/place/Ordaghan,+Kuzey+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@37.120072,57.7299373,2500m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f71aeb2279aae11:0xa17207b6a1c0e434!8m2!3d37.1200558!4d57.7402371!16s%2Fm%2F0jk_yvl?entry=ttu

G.M.

“صفی آباد”. Erş. 17.07.2023.

https://www.google.com/maps/place/Sefiabad,+%C4%B0ran/@36.6995301,57.912855,3077m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f718bcfa6444323:0xd7be3de17babb1ed!8m2!3d36.6947401!4d57.9264815!16s%2Fm%2F0glq_87?entry=ttu

G.M.

“Azadvar”. Erş. 17.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Azadvar,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.7>

[44489,56.7093014,15z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f76dac78a59e08f:0xb1cb50733c6f9f0f!8m2!3d36.7450599!4d56.7201476!16s%2Fm%2F0k2kptk?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/Ahmad+Abad,+%C4%B0ran/@36.1068197,56.6726853,162111m/data=!3m1!1e3!4m15!1m8!3m7!1s0x3fa42eae33f6f1ad:0x8b21320bb025805!2sAhmedabad,+Yezd,+%C4%B0ran!3b1!8m2!3d32.3575421!4d53.9920727!16s%2Fm%2F0h3v6qg!3m5!1s0x3f746878b4e0fb87:0xd311c563211169ee!8m2!3d35.775669!4d56.6008!16s%2Fm%2F0l8h4ps?entry=ttu)

G.M.

“Ahmad Abad, احمد آباد”. Erş. 17.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Ahmad+Abad,+%C4%B0ran/@36.1068197,56.6726853,162111m/data=!3m1!1e3!4m15!1m8!3m7!1s0x3fa42eae33f6f1ad:0x8b21320bb025805!2sAhmedabad,+Yezd,+%C4%B0ran!3b1!8m2!3d32.3575421!4d53.9920727!16s%2Fm%2F0h3v6qg!3m5!1s0x3f746878b4e0fb87:0xd311c563211169ee!8m2!3d35.775669!4d56.6008!16s%2Fm%2F0l8h4ps?entry=ttu>

G.M.

“ریوند”. Erş. 17.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Reyvand,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.2347036,57.3276604,15z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f73c164bf379e51:0x462d86ebc47162c3!8m2!3d36.2320272!4d57.3374636!16s%2Fm%2F0k8rdl3?entry=ttu>

G.M.

“قلعه خان”. Erş. 17.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/%D9%82%D9%84%D8%B9%D9%87+%DB%8C+%D8%A8%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86%DB%8C%E2%80%AD/@37.5133295,56.7716104,698m/data=!3m1!1e3!4m15!1m8!3m7!1s0x3f7757db260c1efd:0x7d98a84dcd959a81!2sQaleh+Khan,+%C4%B0ran!3b1!8m2!3d3>

[7.510929!4d56.771778!16s%2Fm%2F0jt2qnc!3m5!1s0x3f77574f9da727b7:0x86b4b547e9d844dd!8m2!3d37.5130292!4d56.773469!16s%2Fg%2F11sd_whh9t?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/Shahr-e+Kohneh,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@37.1238519,58.4162598,9999m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f6e208cf2fcfa03:0xab42902346e224a1!8m2!3d37.1378522!4d58.3940325!16s%2Fm%2F0k9gxvh?entry=ttu)

G.M.

“شهرکهنه”. Erş. 18.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Shahr-e+Kohneh,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@37.1238519,58.4162598,9999m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f6e208cf2fcfa03:0xab42902346e224a1!8m2!3d37.1378522!4d58.3940325!16s%2Fm%2F0k9gxvh?entry=ttu>

G.M.

“بوژگان”. Erş. 18.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Buzgan,+%C4%B0ran/@35.2034076,60.6425959,16743m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f15c891219073a9:0x16838645e1a8b04!8m2!3d35.177254!4d60.753082!16zL20vMDY2ZHhx?entry=ttu>

G.M.

“خرگرد”. Erş. 18.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Khargerd,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.5507637,60.1482241,5164m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f16bdbddc49cbd9:0x9ce319844a5ae218!8m2!3d34.5374699!4d60.1792385!16s%2Fm%2F0k2ln8f?entry=ttu>

G.M.

“سنگان”. Erş. 18.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Sengan,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.4817938,60.089077,22546m/data=!3m1!1e3!4m6!3>

[m5!1s0x3f16a4a68c5580a7:0x1670da0d242534d3!8m2!3d34.4026913!4d60.2555134!16s%2Fm%2F0h3n4kq?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/Laj,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.5812636,60.1174922,5163m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f16a4a68c5580a7:0x1670da0d242534d3!8m2!3d34.4026913!4d60.2555134!16s%2Fm%2F0h3n4kq?entry=ttu)

G.M.

“لاج”. Erş. 18.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Laj,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.5812636,60.1174922,5163m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f16a4a68c5580a7:0x1670da0d242534d3!8m2!3d34.5907185!4d60.1145542!16s%2Fm%2F0k2ld33?entry=ttu>

G.M.

“زاوه”. Erş. 19.07.2023.

https://www.google.com/maps/place/Zaveh,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@35.281257,59.2871241,18241m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f130b5232aa469b:0xdd1eca5580b0d392!8m2!3d35.2747322!4d59.4677727!16s%2Fm%2F0kl_mkk?entry=ttu

G.M.

“Zuzan”. Erş. 19.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Zuzan,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.3470952,59.864656,1294m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f16b565fe9035f3:0xb2f83d63b0665491!8m2!3d34.3474083!4d59.8713836!16s%2Fm%2F05f62j5?entry=ttu>

G.M.

“خوسف\خور”. Erş. 19.07.2023.

<https://www.google.com/maps/dir/Husf,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/%D8%AE%D9%88%D8%B1%D8%8C+G%C3%BCney+H>

[orasan,+%C4%B0ran%E2%80%AD/@32.9656323,58.3952519,70781m/data=!3m1!1e3!4m13!4m12!1m5!1m1!1s0x3f1a92d5f9611199:0xc40da2ff3d6b08c0!2m2!1d58.8882499!2d32.7786507!1m5!1m1!1s0x3f1aabb108f0b88b:0x47c0bd9550f5ddb4!2m2!1d58.4379773!2d32.9346073?entry=ttu](https://www.google.com/maps/place/G%C3%BCnabad,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@32.9656323,58.3952519,70781m/data=!3m1!1e3!4m13!4m12!1m5!1m1!1s0x3f1a92d5f9611199:0xc40da2ff3d6b08c0!2m2!1d58.8882499!2d32.7786507!1m5!1m1!1s0x3f1aabb108f0b88b:0x47c0bd9550f5ddb4!2m2!1d58.4379773!2d32.9346073?entry=ttu)

G.M.

“Günabad”. Erş. 19.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/G%C3%BCnabad,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.0407411,58.4660659,9.83z/data=!4m6!3m5!1s0x3f121fdc66f0de93:0x97ae5d04f8abd8f!8m2!3d34.3529659!4d58.6837748!16zL20vMDJ2c2Ri?entry=ttu>

G.M.

“قاین”. Erş. 19.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Gain,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@33.7357242,59.1388921,13z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f10f9647f7b3195:0x572f5ec0e06b5c2c!8m2!3d33.7350585!4d59.1797858!16s%2Fm%2F025whv4?entry=ttu>

G.M.

“Güney Horasan”. Erş. 20.07.2023.

<https://www.google.com/maps/place/G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@32.7833265,55.5254402,7z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f1bb80896c154b5:0x7fb808ddc56458e!8m2!3d32.5175643!4d59.1041758!16zL20vMDRxYnhs?entry=ttu>

G.M. “رقه”. Erş. 20.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Raqqeh,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@33.6946894,56.9661609,36124m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f0ea27b36e377bf:0xd11e4c30e11eb33d!8m2!3d33.8173207!4d57.2733923!16s%2Fm%2F0jwzwbq?entry=ttu>

G.M. “طيس مسينا”. Erş. 20.07.2023.
https://www.google.com/maps/place/Tebes+Mesina,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@32.8037484,60.2134795,2635m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f190aa3457284ef:0x7f22e42ae668877!8m2!3d32.8077657!4d60.2212651!16s%2Fm%2F0h3m6_r?entry=ttu

G.M. “كريت”. Erş. 20.07.2023.
<https://www.google.com/maps/@33.5233709,56.8233489,22153m/data=!3m1!1e3?entry=ttu>

G.M. “طيس”. Erş. 20.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Tebes,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@33.6040199,56.8909927,10445m/data=!3m2!1e3!4b1!4m6!3m5!1s0x3f0eb4aadd8a4287:0x895b2c70aa129497!8m2!3d33.5961005!4d56.9278993!16zL20vMDNsbmpq?entry=ttu>

G.M. “بيرجند”. Erş. 20.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Bircend,+G%C3%BCney+Horasan,+%C4%B0ran/@32.876634,58.9476626,42129m/data=!3m2!1e3!4b1>

G.M.	"Jurm".	Erş.	18.05.
	https://www.google.com/maps/place/Jurm, anistan/@37.0705603,70.2868288,9.62z/d 4m6!3m5!1s0x38c5c2665b47d9d9:0x52ae f1711ee!8m2!3d36.8667458!4d70.8350275 %2Fem%2F046440d!5m1!1e4		

G.M.	“Jurm”.	Erş.	18.05.2023.
	https://www.google.com/maps/place/Jurm,+Afganistan/@37.0705603,70.2868288,9.62z/data=!4m6!3m5!1s0x38c5c2665b47d9d9:0x52aef338df1711ee!8m2!3d36.8667458!4d70.8350275!16s%2Fm%2F046440d!5m1!1e4		

G.M.	“Samangan”.	Erş.	20.05.2023.
	https://www.google.com/maps/place/Samangan,+Afganistan/@35.9917215,67.0657508,9z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38cc8c991e241991:0x4e4d9668d3845dc6!8m2!3d35.9807296!4d67.5708536!16zL20vMDJidDd3		

- G.M. “Serahs Baba”. Erş. 30.06.2023.
<https://www.google.com/maps/@36.5140569,61.2291581,749m/data=!3m1!1e3?entry=ttu>.
- G.M. “Talukan”. Erş. 20.05.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Talukan,+Afganistan/@36.7642789,69.3250861,11z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38ced10e7a7512f7:0x4e3216cbb71f1bb!8m2!3d36.7338782!4d69.5394189!16s%2Fm%2F0269q0k>
- G.M. “Tus”. Erş. 04.07.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Me%C5%9Fhed,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@36.485592,59.5074522,15.04z/data=!4m6!3m5!1s0x3f6c911abe4131d7:0xc9c57e3a9318753b!8m2!3d36.2972006!4d59.60669!16zL20vMDI0aGgx?entry=ttu>
- G.M. “Kündüz”. Erş. 21.05.2023.
<https://www.google.com/maps/place/K%C3%B Cnd%C3%BCz,+Afganistan/@36.7111622,68.800631,12z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x38cbffa05e4f9665:0xb9fea05d9d615b22!8m2!3d36.7285907!4d68.8680663!16zL20vMDFnOF9w>
- G.M. “Karokh”. Erş. 11.04.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Karokh,+Afganistan/@34.4886847,62.5618803,13z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f3c9129a78232bd:0x7d1b82aa087af6d2!8m2!3d34.4911201!4d62.6031004!16s%2Fg%2F121g1tz7>

G.M. “Haf”. Erş. 10.04.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Haf,+Razavi+Horasan+Eyaleti,+%C4%B0ran/@34.5623432,60.1231606,10327m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f16bcbb750651:0xf921a689af9f1f45!8m2!3d34.5773801!4d60.1465433!16s%2Fm%2F0h3xrk6>

G.M. “Pul-i Malan”. Erş. 04.04.2023.
https://www.google.com/maps/place/%D9%BE%D9%84+%D9%85%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%E2%80%AD/@34.2860201,62.1891544,17z/data=!4m6!3m5!1s0x3f3cdded3b0967a1:0x8f35435e15c9e502!8m2!3d34.2864988!4d62.1913216!16s%2Fg%2F11c74ft_cs

G.M. “Gazargah”. Erş. 12.04.2023.
https://www.google.com/maps/place/Gazargah,+Afganistan/@34.3755493,62.2230001,15z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f3ce614fed9c8db:0x566225bce3d7336d!8m2!3d34.3750202!4d62.2421387!16s%2Fg%2F11g_t27t3

G.M. “Merv”. Erş. 04.06.2023.
<https://www.google.com/maps/place/Merv,+T%C3%BCrkmenistan/@37.6443993,62.1194048,12.5z/data=!4m6!3m5!1s0x3f4170abd6e93cc7:0xbbae37e82e0dcce!8m2!3d37.664426!4d62.1747186!16zL20vMDFsZGdy?entry=ttu>

G.M. “Gyaur Kala Merv”. Erş. 04.06.2023.

https://www.google.com/maps/place/Gyaur+Kala/@37.660809,62.1790733,15z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f4170bdaaaaaaab:0xad36b84e815056b2!8m2!3d37.6607925!4d62.1893731!16s%2Fg%2F11sskrc1f_?entry=ttu

G.M.

Erş.

04.06.2023.

<https://www.google.com/maps/dir/Bayramal%C4%B1,+T%C3%BCrkmenistan/Belh,+Afganistan/@37.2732831,61.8862943,7z/data=!3m1!4b1!4m13!4m12!1m5!1m1!1s0x3f4176d3debc7375:0x3e87e3fcbafd3c8a!2m2!1d62.1571349!2d37.6156855!1m5!1m1!1s0x3f34eeaa00c6a8e7:0x7fc3ab84bd7a9fa8!2m2!1d66.8975372!2d36.7550603?entry=ttu>

G.M.

“Harut”.

Erş.

15.03.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Harut/@32.6301107,60.8032522,8z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3f2229adfc8edb87:0xc20f6471d41f24f4!8m2!3d32.7635317!4d61.8089105!16s%2Fg%2F11bwymkb4j!5m1!1e4>

Vikipedi.

“Paraw”.

Erş.

28.06.2023.

https://tk.m.wikipedia.org/wiki/Paraw,_Balkan

Vikipedi.

“Tahtabazar”.

Erş.

26.05.2023.

<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D8%AE%D8%AA%D9%87%E2%80%8C%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%A7%D8%B1>

Vikipedi.

“Taybad”.

Erş.

10.04.2023.

	https://tr.wikipedia.org/wiki/Taybad;	
Vikipedi.	“Firdevs”. Erş. 20.07.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Firdevs, G%C3%B_Cney_Horasan	
Vikipedi.	“Bedahşan”. Erş. 22.05.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Bedah%C5%9Fan_(il)	
Vikipedi.	“ولسوالی یفتل پایین”. Erş. 22.05.2023. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%88%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%A7%D9%84%DB%8C_%DB%8C%D9%81%D8%AA%D9%84_%D9%BE%D8%A7%DB%8C%DB%8C%D9%86	
Vikipedi.	“توس”. Erş. 04.07.2023. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D9%88%D8%B3,	
Vikipedi.	“Baherz”. Erş. 13.07.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Baherz	
Vikipedi.	“Khosrowjerd”. Erş. 14.07.2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Khosrowjerd	
Vikipedi.	“Sebzevar”. Erş. 14.07.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sebzevar	
Vikipedi.	“پشت (ولایت)”. Erş. 14.07.2023. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D8%B	

[4%D8%AA_\(%D9%88%D9%84%D8%A7%D
B%8C%D8%AA\)](#)

Vikipedi. “ترشيز”. Erş. 15.07.2023.
<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D8%B1%D8%B4%DB%8C%D8%B2>

Vikipedi. “Kündür”. Erş. 15.07.2023.
<https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCnd%C3%BCr>

Vikipedi. “پوست فروشان”. Erş. 15.07.2023.
https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D9%88%D8%B3%D8%AA_%D9%81%D8%B1%D9%88%D8%B4%D8%A7%D9%86

Vikipedi. “Cacerm”. Erş. 15.07.2023.
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Cacerm>

Vikipedi. “فرهادگرد”. Erş. 16.07.2023.
<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%81%D8%B1%D9%87%D8%A7%D8%AF%DA%AF%D8%B1%D8%AF>

Vikipedi. “صفی آباد (بام و صفی آباد)”. Erş. 17.07.2023.
https://www.google.com/maps/place/Sefiabad,+%C4%B0ran/@36.6995301,57.912855,3077m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x3f718bcfa6444323:0xd7be3de17babb1ed!8m2!3d36.6947401!4d57.9264815!16s%2Fm%2F0glq_87?entry=ttu

Vikipedi. “شهرستان سملقان”. Erş. 17.07.2023.

https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86_%D8%B3%D9%85%D9%84%D9%82%D8%A7%D9%86

Vikipedi. “بوژگان”. Erş. 18.07.2023.
<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A8%D9%88%DA%98%DA%AF%D8%A7%D9%86>

Vikipedi. “کريت (طبس)”. Erş. 20.07.2023.
[https://fa.wikipedia.org/wiki/%DA%A9%D8%B1%DB%8C%D8%AA_\(%D8%B7%D8%A8%D8%B3\)](https://fa.wikipedia.org/wiki/%DA%A9%D8%B1%DB%8C%D8%AA_(%D8%B7%D8%A8%D8%B3))

Vikipedi. “لعل (جوهره)”. Erş. 12.08.2023.
[https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%84%D8%B9%D9%84_\(%D8%AC%D9%88%D9%87%D8%B1%D8%A9\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%84%D8%B9%D9%84_(%D8%AC%D9%88%D9%87%D8%B1%D8%A9))

Vikipedi. “Lapis Lazuri”. Erş. 12.08.2023.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Lapis_lazuli

Vikipedi. “جارنيت”. Erş. 12.08.2023.
<https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D8%A7%D8%B1%D9%86%D9%8A%D8%AA>

Vikipedi. “Nava Vihara”. Erş. 15.08 2023.
https://en.wikipedia.org/wiki/Nava_Vihara

Vikipedi. “Bamyan Buda heykelleri”. Erş. 06.08.2023.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Bamyan_Buda_heykelleri

Vikipedi.

“رادکان (چناران)”. Erş. 07.07.2023.

[https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B1%D8%A7%D8%AF%DA%A9%D8%A7%D9%86_\(%D8%A%86%D9%86%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86\)](https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B1%D8%A7%D8%AF%DA%A9%D8%A7%D9%86_(%D8%A%86%D9%86%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86))

EKLER

EK-1 Yâkût el-Hamevî'nin Seyahat Güzergahı Haritası¹⁴⁸⁰

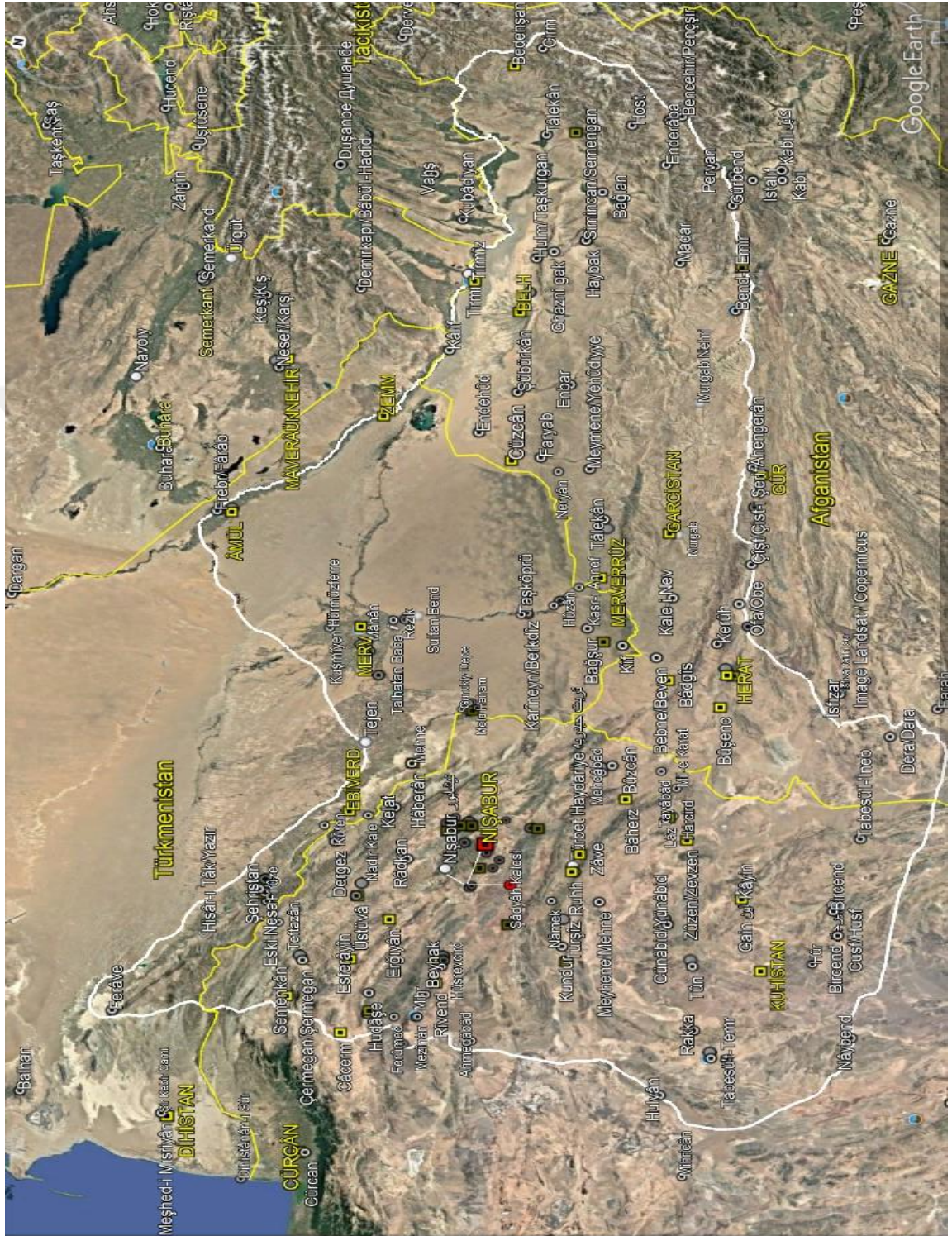

Kaynak: EI², Yâkût al-Rûmî.

(<https://referenceworks.brill.com/display/entries/EIEO/COM-1356.xml?rskey=y09MQj&result=2>)

¹⁴⁸⁰ Bu haritada Yâkût'un Arabistan bölgesine yaptığı seyahatler çizilmemiştir.

EK-2 Tarihî Horasan Coğrafyası¹⁴⁸¹

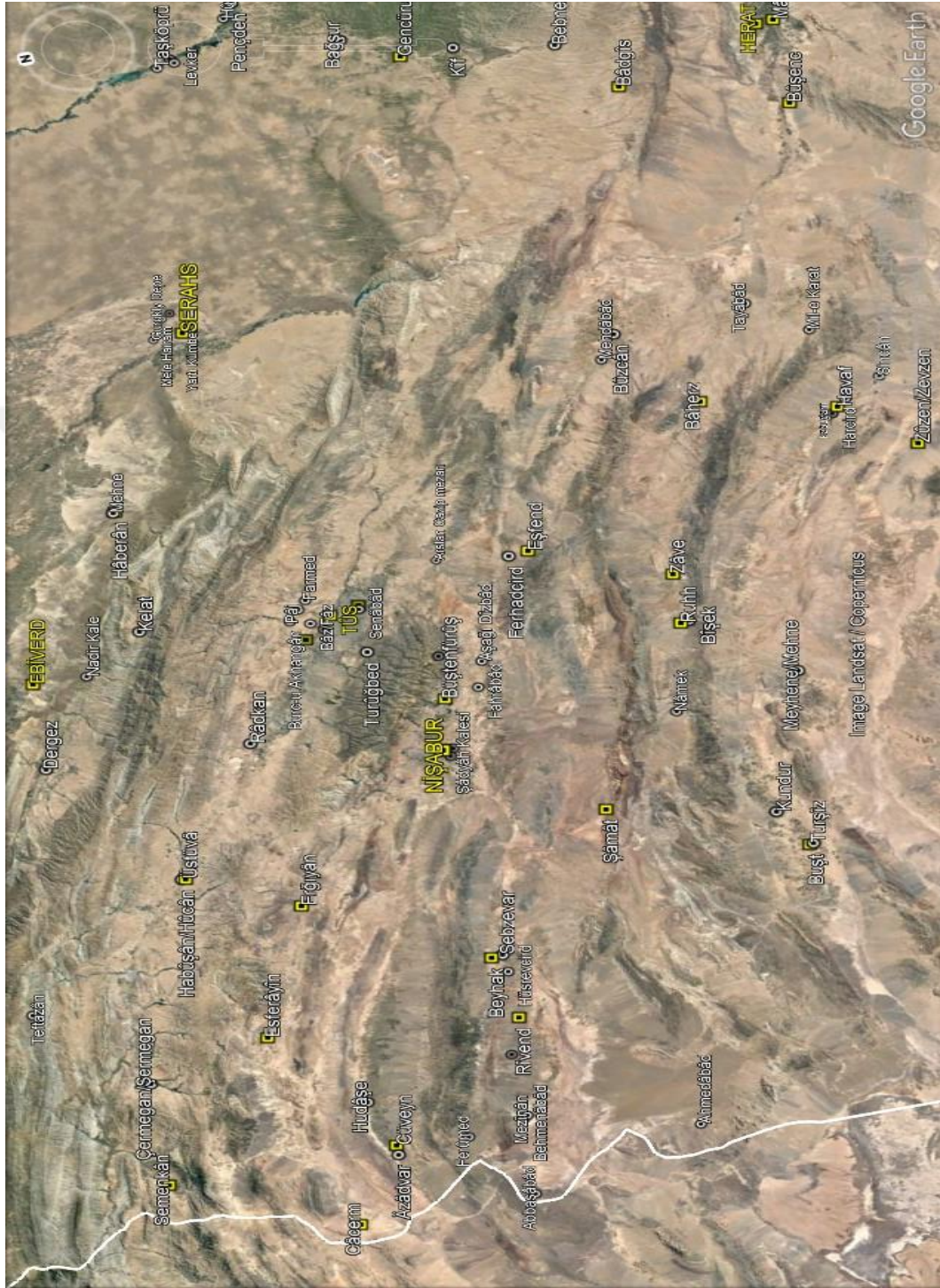

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

1481

Beyaz sınırlar Tarihî Horasan hudutlarını; sarı sınırlar günümüzdeki devletlerin hudutlarını temsil etmektedir. Kare sembollerle verilen büyük harfle yazılmış isimler ise müstakil vilâyetleri ifade etmektedir.

EK-3 Nişabur Vilâyeti Haritası¹⁴⁸²

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

¹⁴⁸²

Serahs, Herat ve Ebilverd hariç kare simgeyle gösterilen yerler Nişâbur'a bağlı küre ve nahiyelerdir (günümüz ifadesiyle il, ilçe ve bucak).

EK-4 Merv, Merverrûz, Serahs, Tûs ve Âmul Müstakil İdarî Bölgeler Haritası

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

EK-5 Belh, Bâmyân ve Garcistân Müstakil İdârî Bölgeleri

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

EK-6 Herat ve Kûhistan İdarî Bölgeler Haritası

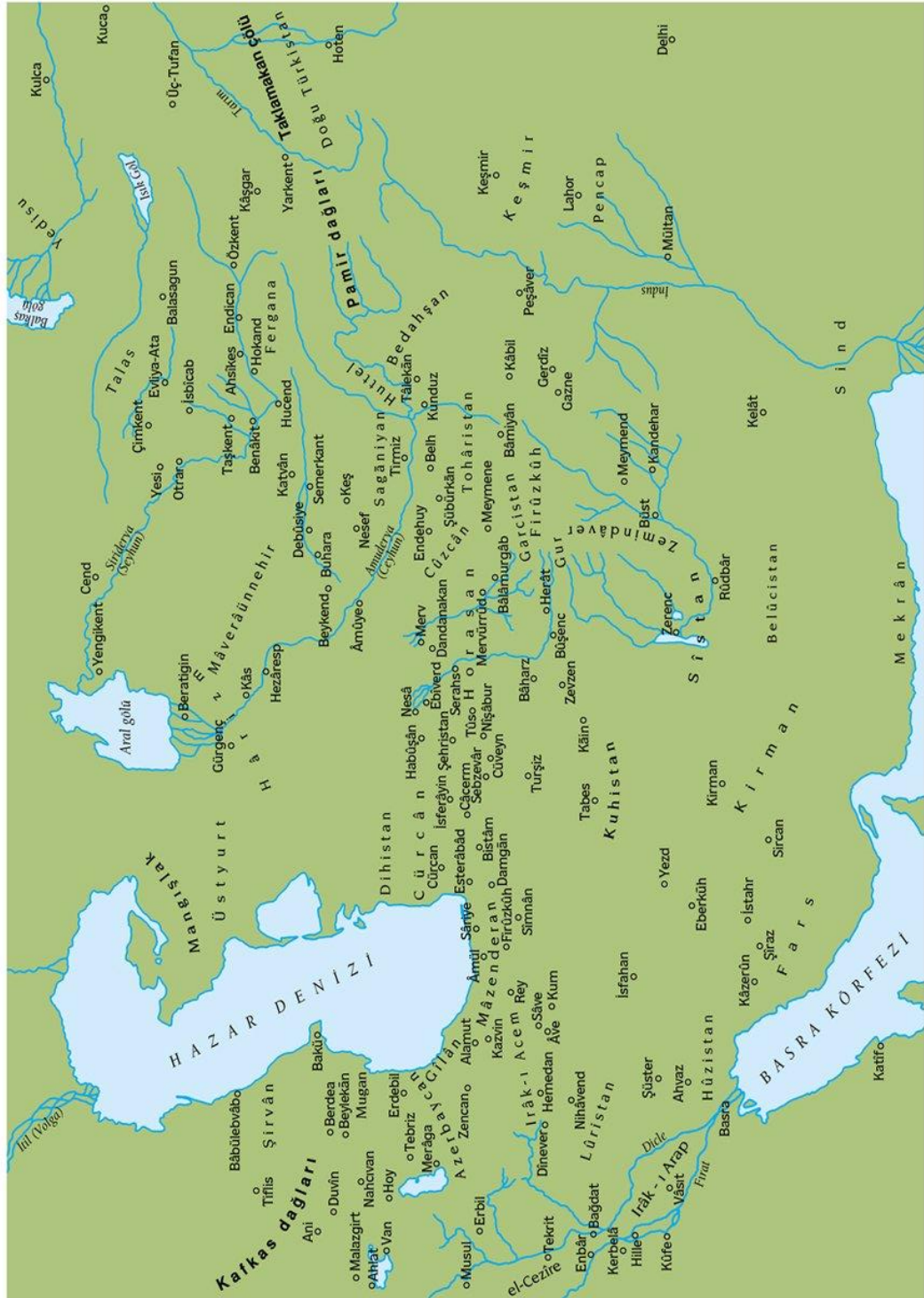

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

EK-7 Nesa, Ebîverd İdarî Bölge Haritası

Kaynak: Şahsî çizimimizdir.

Kaynak: Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, DİA, 16/228.

EK-9 İmam Gazzâlî'nin Kabri¹⁴⁸³

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.

¹⁴⁸³ İmam Gazzâlî'ye ait olduğu düşünülen bu kabrin yeri Yâkût'un da verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Kabir, Taberân'ın (Tûs) dışındaki bir mevkide yer almaktadır.

EK-10 Hârûniye Medresesi (Taberân/TÛS)

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.

EK-11 Firdevsî'nin Mezarı (Tâberân/TÛS)

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.

EK-12 İmam Ali er-Rızâ'nın Mezarının Bulunduğu Ziyaretgâh (Meşhed-İİRAN)¹⁴⁸⁴

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.

¹⁴⁸⁴

Bu ziyaretgâh, günümüzde İran'ın Meşhed vilâyetinde yer almaktadır. Meşhed tarihte Tûs'un Nûkân semtine bağlı bir köydü.

EK-13 Feridüddîn el-Attâr'ın Nîşâbur'daki (Şâdyâh) Türbesi (İRAN)

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.

EK-14 Ömer Hayyâm'ın Nîşâbur'daki (Şâdyâh) Mezarı (İRAN)

Kaynak: Bu fotoğraf şahsıma aittir.